อภิญญา

เล่ม ๓

โดย

พร รัตนสุวรรณ

อภิญญา

เล่ม ๓

โดย

พร รัตนสุวรรณ

จัดพิมพ์โดย

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ

คำนำ

เล่ม ๑

เรื่องอภิญญาทั้งหมดมีอยู่ ๖ หัวข้อ คือ :–

๑. อิทธิวิธิ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ

๒. ทิพยโสต หูทิพย์

๓. เจโตปริยญาณ การรู้จักใจผู้อื่น

๔. บุพเพนิวาสานุสติญาณ การระลึกชาติได้

๕. จุตูปปาตญาณ การรู้เรื่องจุติปฏิสนธิ ด้วยทิพยจักษุ

๖. อาสวักขยญาณ การทำให้กิเลสในสันดานหมดสิ้นไป

แต่ในหนังสือเล่มนี้จะเห็นว่า เรื่องที่เขียนไว้นั้นมีอยู่เพียง ๔ หัวข้อเท่านั้น คือเรื่อง การระลึกชาติ ตาทิพย์ การเนรมิตกายทิพย์ และการ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ และถ้าพิจารณาดูตามหัวข้อทั้ง ๖ นั้น จะเห็นว่าเรื่อง *มโนมยิทธิ การเนรมิตกายทิพย์* หรือ *การถอดกายทิพย์ ไม่มีอยู่ในหัวข้อเหล่านี้* ทั้งนี้เพราะตามหลักโดยทั่ว ๆ

ไปแล้ว เรื่องมโนมยิทธิ จะรวมอยู่ในหัวข้อเรื่องอิทธิวิธิ (ดูในเล่มนี้หน้า ๔๔๖) แต่การที่ข้าพเจ้าต้องแยกเรื่องนี้ออกมาเขียนเพิ่มขึ้นเป็นอีกหัวข้อหนึ่งนั้น ก็เพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งจะต้องอธิบายกันอย่างละเอียดมาก และจากตัวอย่างในเรื่องนี้แหละที่เป็นข้อพิสูจน์อย่างชัดเจนว่า "**ร่างกายเกิดจากวิญญาณ**" จริง ๆ ไม่ใช่เกิดมาจากธรรมชาติ หรือเกิดขึ้นมาตามธรรมชาติอย่างที่คนทั่วโลกเข้าใจกัน ฉะนั้นจึงต้องแยกออกมาเขียนไว้เป็นอีกหัวข้อหนึ่ง

อนึ่งจากหลักฐานในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๔๖) นั้นเรื่อง **วิกุพพนาอิทธิ** คือ การแสดงฤทธิ์แปลงกาย ก็รวมอยู่ในหัวข้อ อิทธิวิธิเหมือนกัน และจากตัวอย่างในเรื่องนี้ ก็แสดงให้เห็นว่า "**ร่างกายเกิดจากวิญญาณ**" จริง ๆ เพราะถ้าคนเราเกิดมาจากการผสมพันธุ์เพียงอย่างเดียว โดยไม่จำเป็นต้องมีวิญญาณมาเกิดในไข่ที่ผสมเชื้อไว้แล้ว การแปลงกายก็จะเป็นสิ่งที่ทำไม่ได้ หรือการอธิษฐานให้คน ๆ เดียวเกิดเป็นหลายคน หรืออธิษฐานให้หลายคนกลับเป็นคน

เดียวเหมือนเดิม ก็จะทำไม่ได้เช่นเดียวกัน รวมทั้งปาฏิหาริย์ข้ออื่น ๆ เช่น การระลึกชาติ การมีตาทิพย์ ซึ่งสามารถจะเห็นพวกโอปปาติกะทั้งหลายได้ เห็นกายทิพย์ของคนที่กำลังจะตายได้ ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่มีทางเป็นไปได้เลย เพราะฉะนั้นจะเห็นว่า เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆนั้น เป็นสิ่งจำเป็นมากในทางศาสนา จะตัดออกไปไม่ได้ จะทำเป็นไม่สนใจก็ไม่ได้ เพราะถ้าไม่สนใจที่จะเรียนรู้เรื่องนี้แล้ว ก็เป็นการแน่นอนว่าท่านจะเข้าถึงพระรัตนตรัยไม่ได้ คือผู้ที่ไม่ยอมรับในเรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ นั้น ถึงอย่างไรก็ไม่มีทางที่จะรู้แจ้ง รู้ซึ้งถึงคุณค่าของพระรัตนตรัย ไม่ซึ้งในคุณค่าของศาสนา

อนึ่ง การเขียนเรื่องอภิญญาไว้ในหนังสือเล่มนี้นั้น แทนที่จะเขียนเรื่องอิทธิวิธีก่อน ข้าพเจ้ากลับไปเขียนเรื่อง บุพเพนิวาสานุสติญาณ ก่อน ทั้งนี้ก็เพราะข้าพเจ้าได้ข้อมูล หรือตัวอย่างในเรื่องนี้ก่อน (ขอให้อ่านดูบทสรุปในเล่มนี้หน้า ๔๓๖) ส่วนเรื่องอิทธิวิธีที่ต้องมาเขียนในภายหลังก็เพราะเพิ่งได้ข้อมูล หรือตัว

อย่างของคนที่มีปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องเหลือเชื่อ แต่ก็เป็นเรื่องจริงทั้งหมด ข้อมูลหรือตัวอย่างในเรื่องนี้ก็คือ **องค์ภควัน ศรีสัตยา ไส บาบา** (ดูในบทนี้หน้า ๔๓๗) เพราะฉะนั้นจะเห็นว่า การเขียนเรื่องอภิญญาต่าง ๆ ตามที่บรรยายไว้ในหนังสือเล่มนี้ นอกจากจะเป็นการเขียนตรงตามตำรา คือตรงตามคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ในทางพุทธศาสนาแล้ว ยังอธิบายให้เห็นอีกว่า *ปาฏิหาริย์แต่ละอย่าง ๆ นั้นมีทางเป็นไปได้อย่างไร มีตัวอย่างหรือข้อพิสูจน์อย่างไร* ซึ่งจะทำให้เชื่อได้ว่า ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ตามที่มีบันทึกไว้ในคัมภีร์นั้นเป็นเรื่องจริง

แต่อย่างไรก็ดี การที่จะอธิบายให้เห็นว่า ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เป็นเรื่องจริงนั้น จะต้องบรรยายกันยืดยาวมาก ฉะนั้นในหนังสือเล่มนี้จึงยังไม่ได้เขียนไว้ โดยเฉพาะเรื่องอิทธิวิธิ ข้าพเจ้ารวบรวมเอามาเฉพาะแต่ตัวอย่างและหลักวิชาตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ มาให้ศึกษากันก่อน แต่ก็ได้บอกไว้ด้วยว่า เรื่องนั้นเรื่องนี้มีอยู่ในคัมภีร์เล่มไหน อยู่หน้าอะไร ใครเป็นคนกล่าว

ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านมีความแน่ใจว่า เรื่องเหล่านี้มีอยู่ในคัมภีร์ของพุทธศาสนาจริง ๆ ผู้รู้ก็สามารถจะไปค้นดูจากหนังสือที่ข้าพเจ้าได้อ้างไว้ได้ ซึ่งจะเป็นการสะดวกสำหรับผู้ที่จะศึกษาค้นคว้าในเรื่องเหล่านี้ด้วย

อนึ่งการเขียนเรื่องอภิญญาแต่ละเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้เขียนเป็นตอน ๆ แล้วนำลงในหนังสือวิญญาณมาตั้งแต่ฉบับเดือนมกราคม—กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๓ และก็เขียนโดยวิธีนี้เรื่อยมาจนกระทั่งถึงปี ๒๕๒๖ ซึ่งก็ยังไม่จบ แต่ก็ต้องหยุดไว้เพียงแค่เดือนกรกฎาคม–สิงหาคม ๒๕๒๖ แล้วจึงได้รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มดังที่ท่านเห็นอยู่นี้ การเขียนแบบนี้จำเป็นที่จะต้องมีข้อความที่ซ้ำ ๆ กันหลายแห่ง โดยเฉพาะในตอนต้น ๆ ของแต่ละตอน ทั้งนี้เพื่อผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องติดต่อมากันโดยลำดับ เพราะหนังสือวิญญาณแต่ละฉบับนั้นกว่าจะออกมาจะเว้นระยะห่างกันประมาณ ๒ เดือนต่อเล่ม ฉะนั้นเมื่อจะเริ่มเรื่องต่อไปใหม่ จึงต้องมีการท้าวความถึงเรื่องที่เคยเขียนไว้แล้ว แต่ก็ตั้งใจไว้ว่าถ้าหากมีการพิมพ์ขึ้น

มาใหม่อีกครั้ง ก็จะตัดข้อความที่ซ้ำ ๆ กันออก และจดลำดับเรื่องใหม่ตามหัวข้อของอภิญญาทั้ง ๖ นั้น

อันที่จริง การที่จะศึกษาเรื่องอภิญญาให้เข้าใจจริง ๆ และยอมรับว่าปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์เป็นเรื่องจริงนั้น ถ้าเราได้ศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของท่านศรีสัตยาไส บาบา ตั้งแต่ต้นมาโดยตลอด และรู้เรื่องของท่านทุกขั้นตอนแล้ว ก็จะทำให้เราเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ในทางพุทธศาสนาได้เกือบจะทั้งหมด แต่ถึงกระนั้นก็คงจะไม่เข้าใจเหตุผลว่า ทำไมท่านศรีสัตยาไส บาบา จึงแสดงปาฏิหาริย์อย่างนั้น ๆ ได้ หรือถ้าเข้าใจก็อาจจะไม่ตรงกับความเป็นจริง ฉะนั้นจึงเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาหลักวิชาให้เข้าใจ และถ้าเข้าใจแต่เพียงหลักวิชาในทางพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ไม่รู้หลักวิชาในทางศาสนาพราหมณ์เลย ก็คงจะต้องเชื่อว่าปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ที่องค์ภควันศรีสัตยา ไส บาบา แสดงนั้น เป็นเพราะองค์ภควันเป็นพระเจ้าที่อวตารลงมาเกิด จึงสามารถแสดงปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้อย่างนั้น แต่สำหรับชาวพุทธอย่าลืมว่า :—

เรื่องพระเจ้าต่าง ๆ ในทางศาสนาฮินดู ซึ่งสมัยก่อนเรียกว่าศาสนาพราหมณ์นั้น ได้มีมานานแล้วก่อนสมัยพระพุทธเจ้าเสียอีก และเรื่องพระเจ้านี้ พระพุทธองค์ก็ได้ทรงปฏิเสธมาแล้วว่าไม่มีจริง และยิ่งกว่านั้น พระพุทธองค์ซึ่งทรงมีปาฏิหาริย์มากมาย ก็ไม่เคยทรงอ้างว่า พระองค์เป็นพระเจ้าที่สร้างโลกและสร้างสิ่งทั้งปวงในโลก ที่อวตารลงมาเกิด ความเป็นพุทธเจ้าเกิดมาจากการสร้างบารมี ไม่ใช่เกิดขึ้นได้เอง

อนึ่งการที่ในสมัยครั้งพุทธกาลและในสมัยต่อมาอีกนานนับเป็นร้อย ๆ ปีหรือพันปี ที่พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปเกือบจะทั่วทุกดินแดนของอินเดียในปัจจุบัน และแผ่ไพศาลไปเกือบตลอดทั้งทวีปเอเชียนั้น แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อในเรื่องพระเจ้าตามที่กล่าวไว้ในศาสนาพราหมณ์นั้นได้ถูกลบล้างไปเกือบจะหมด แต่แล้วมาในยุคปัจจุบัน ความเชื่อในเรื่องพระเจ้าที่ว่านี้ก็ได้แพร่หลายขึ้นมาอีก ซึ่งเรื่องนี้สำหรับผู้ที่ไม่ได้ศึกษาเรื่องราวของศาสนาทั้งสองนี้ให้เข้าใจถึงแก่นแท้ของแต่ละศาสนาแล้ว ก็เป็นการแน่นอนว่า จะต้องมีความสับ-

สนเกิดขึ้น แม้ว่าโดยความเป็นจริง องค์ภควันศรีสัตยา ไส บาบา ท่านไม่รังเกียจศาสนาใด ๆ เลย และสนับสนุนให้คนทั้งหลายนับถือศาสนาเดิมของตน ๆ ไม่จำเป็นจะต้องเปลี่ยนศาสนาก็ตาม แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว ในเมื่อนับถือว่า องค์ภควัน ศรีสัตยาไส บาบา เป็นพระเจ้า คือเป็นพระกฤษณะ หรือเป็นพระศิวะ หรือเป็นพระนารายณ์ที่อวตารลงมาเกิด คนที่ยังยึดมั่นในศาสนาเดิมของตน ก็จะต้องมีความขัดแย้งในทางจิตใจในบางเรื่องอย่างแน่นอน แต่ถ้าเราได้ศึกษาหลักวิชาในทางศาสนาพราหมณ์โดยละเอียดแล้ว เราก็จะลงความเห็นได้เลยว่า ทำไมองค์ภควันศรีสัตยาไส บาบา จึงสามารถมีปาฏิหาริย์อย่างนั้น ๆ ได้ และจะรู้แจ้งด้วยตนเองว่าที่เชื่อกันว่า *"องค์ภควัน ศรี สัตยา ไส บาบา ก็คือพระเจ้าที่อวตารลงมาเกิดนั้น ความจริงแท้ ๆ คืออะไร"* ซึ่งเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนมาก แต่ก็ตั้งใจไว้ว่าถ้ามีโอกาสเมื่อไรข้าพเจ้าก็จะเขียนหลักวิชาเกี่ยวกับเรื่องปาฏิหาริย์ในทางศาสนาพราหมณ์ มาให้ได้ศึกษากันอีก สำหรับในตอนนี้ ขอให้ศึกษาเรื่องอภิญญาในทางพุทธ-

ศาสนาไปก่อน แต่ก็อย่าลืมเป็นอันขาดว่า "จะต้องศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ของ ท่านองค์ภควัน ศรี สัตยา ไส บาบา ให้รู้โดยตลอดด้วย"

การเขียนเรื่องอภิญญา ชนิดที่จะต้องอธิบายให้เห็นด้วยว่า *ปาฏิหาริย์แต่ละอย่างเป็นไปได้อย่างไร มีหลักวิชาอย่างไร มีเหตุผลอะไร และมีตัวอย่างในปัจจุบันอย่างไรบ้างที่จะเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่า เรื่องเหล่านี้เป็นจริงนั้น* ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ทำได้ง่าย ๆ และเท่าที่ทราบก็ยังไม่เคยเห็นใครเขียนเรื่องนี้ขึ้นมาก่อน หรืออาจจะมีอยู่บ้าง แต่ก็จะไม่ได้อ้างหลักวิชาและตัวอย่างจากในคัมภีร์มาให้ดูกันอย่างละเอียด ฉะนั้นเรื่องนี้จึงเขียนขึ้นมาด้วยความยากลำบากมาก

และอีกประการหนึ่ง ถ้าข้าพเจ้าไม่ได้เทพเจ้าต่าง ๆ ช่วยอธิบายเหตุผลให้ฟังแล้ว ก็เป็นการแน่นอนว่าเรื่องนี้เขียนขึ้นมาไม่ได้เลย เพราะความยากลำบากมีมากเช่นนี้ การเขียนจึงต้องเป็นไปอย่างช้า ๆ ซึ่งจะเห็นว่ากว่าจะเขียนมาได้ถึงแค่นี้ก็ต้องใช้เวลาเกือบ ๔ ปี คือต้องศึกษาไปเขียนไป ไม่ใช่ข้าพเจ้ารู้เรื่องตลอดแล้ว

และกำหนดหัวข้อไว้ก่อนแล้วก็เขียนไปตามลำดับหัวข้อนั้น ๆ ฉะนั้นหัวข้อเรื่องในสารบาญจึงไม่ได้ทำไว้ก่อน ต้องมาเขียนขึ้นภายหลัง ผู้อ่านเมื่อเห็นหัวเรื่องในสารบาญแล้ว จะต้องมาค้นหาเรื่องเอาเองตามที่บอกเลขหน้าไว้ แต่สำหรับเรื่องอิทธิวิธีซึ่งได้เขียนภายหลังนั้น ได้ทำหัวข้อไว้ก่อน ฉะนั้นจึงสะดวกในการค้นหาเรื่อง แต่อย่างไรก็ตาม ในเมื่อเรื่องนี้มีการพิมพ์ใหม่อีกครั้ง เรื่องต่าง ๆ จะเรียบร้อยกว่านี้มาก ขณะนี้ขอทำเพียงแค่นี้ก่อน

พร รัตนสุวรรณ

๒๙ กันยายน ๒๕๒๖

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ (ชั่วคราว)
๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู กรุงเทพมหานคร
โทร. ๒๘๒๒๐๒๕ เข้าตรอกข้างร้านตัดเสื้อมิตรชาย

คำนำ

เล่ม ๒

อภิญญามี ๖ อย่าง คือ อิทธิวิธิ ทิพยโสตญาณ เจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และ อาสวักขยญาณ และหนังสือว่าด้วยอภิญญาทั้ง ๖ นี้ ได้แบ่งออกเป็น ๓ เล่ม เล่มที่ ๑ ว่าด้วยเรื่อง อิทธิวิธิ มโนมยิทธิ บุพเพนิวาสานุสติญาณ และ จุตูปปาตญาณ อันที่จริงเรื่อง *มโนมยิทธิ* นั้น ตามหลักวิชาจะรวมอยู่ในเรื่อง *อิทธิวิธิ* แต่เพราะเหตุที่เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญมากเรื่องหนึ่ง และมีรายละเอียดมาก จึงได้แยกออกมาเขียนเป็นอีกหัวข้อหนึ่ง ฉะนั้นจะเห็นว่าหนังสือเรื่องอภิญญา ๖ นั้น อภิญญาเล่มที่ ๑ ได้เขียนมาแล้ว ๓ หัวข้อ ส่วนอภิญญาเล่มที่ ๒ นี้ ได้เขียนเรื่อง เจโตปริยญาณ กับเรื่อง ทิพยโสตญาณ ซึ่งความจริง เรื่องทิพยโสตญาณนี้ควรจะอยู่ในเล่มที่ ๑ เพราะตามลำดับหัวข้อเรื่องที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นมีอย่างนี้ คือ อิทธิวิธิ ทิพยโสตญาณ

เจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และ อาสวักขยญาณ แต่แล้วในหนังสืออภิญญาเล่มที่ ๑ กลับเขียนเรื่องบุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ ก่อนแล้วจึงมาเขียนเรื่องอิทธิวิธิ และมโนมยิทธิ ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยเหตุผลที่ว่า ขณะนี้สะดวกจะเขียนเรื่องไหนก่อนก็จะเขียนเรื่องนั้นก่อน ฉะนั้น จึงไม่ได้เขียนเรื่องอภิญญาไปตามลำดับหัวข้อเรื่องตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์

อีกประการหนึ่งเรื่อง เจโตปริยญาณ กับเรื่อง ทิพยโสตญาณ ๒ เรื่องนี้ ถ้าจะเขียนตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็จะเป็นเรื่องสั้นนิดเดียว เพราะพระพุทธโฆษาจารย์ผู้เขียนคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปเท่านั้น และถ้าศึกษาเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างเดียว ก็จะไม่รู้เรื่องทั้ง ๒ นี้โดยละเอียด และอาจจะเกิดความเข้าใจผิดเพราะรู้แคบได้ ฉะนั้นในเมื่อจะเขียนเรื่องเหล่านี้อย่างสมบูรณ์ ก็จะต้องค้นคว้าศึกษาเรื่องเหล่านี้จากคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายแห่ง และนั่นย่อมหมายถึงว่าจะต้องใช้เวลามากพอสมควร กว่าจะได้เรื่องมาทั้งหมด ด้วยเหตุนี้จึงต้องเขียนเรื่องทั้ง ๒ นี้ในภายหลัง

หนังสืออภิญญา เล่มที่ ๒ ซึ่งว่าด้วยเรื่อง เจโตปริยญาณ กับเรื่อง ทิพยโสตญาณ นี้ เฉพาะเรื่องเจโตปริยญาณก็จะเห็นว่า ข้าพเจ้าได้เพิ่มข้อความในเรื่องนี้ออกไปอีกมาก และชี้ให้เห็นว่า *เจโตปริยญาณนั้นหมายถึง อ่านใจหรือรู้ความนึกคิดในใจ รู้นิสัยสันดาน รู้จริต ตลอดทั้งรู้คุณธรรมและอธรรมที่มีอยู่ในใจ รู้อุปนิสัยใจคอทุกอย่าง และการที่พระพุทธเจ้าทรงรู้ภาษาสัตว์ทุกชนิด ก็เพราะทรงอ่านใจของสัตว์ได้จึงรู้ว่า ในขณะที่สัตว์ร้องออกเสียงมาอย่างนั้นอย่างนี้ หรือแสดงกิริยาอย่างนั้นอย่างนี้ มีความหมายอย่างไร ก็เพราะพระองค์ทรงอ่านใจของสัตว์ได้ และการที่พระพุทธเจ้าทรงสนทนาเจรจากับเทวดาทั้งหลายได้ รู้ความในใจของเทวดาทั้งหลายได้ ก็เพราะทรงอ่านใจของเทวดาทั้งหลายได้ และการที่พระองค์ทรงรู้ว่า ใครสอนได้ ใครสอนไม่ได้ จะสอนได้แค่ไหนอย่างไร หรือจะทรงสอนอย่างไร ผู้ฟังจึงจะสามารถเข้าใจและยอมรับได้ หรือการที่พระองค์ทรงสามารถแสดงธรรมให้ผู้ฟังเกิดความรื่นเริง เกิดความกล้าหาญเกิดสัทธา ก็เพราะพระองค์ทรงอ่านใจของผู้อื่นได้* โดยที่สุดคนที่รวมกันอยู่มาก ๆ ในที่ประชุม

คนไหนเป็นคนดี คนไหนเป็นคนไม่ดี คนไหนตายแล้วจะไปสู่สุคติหรือทุคติ ก็เพราะทรงอ่านใจของคนเหล่านั้นได้ จากหลักฐานต่าง ๆ ที่นำมาเขียนไว้ในหนังสือเล่มนี้ จะเห็นว่า เจโตปริยญาณนั้นมีความหมายกว้างขวางมาก และเป็นอภิญญาที่พระองค์ทรงใช้อยู่ตลอดเวลา ฉะนั้นจึงนับว่า อภิญญาข้อนี้มีประโยชน์มาก และจำเป็นมากที่จะต้องมีไม่มีไม่ได้

และนอกจากนี้วิธีฝึกเพื่อให้เกิดเจโตปริยญาณนั้น ถ้าศึกษาแค่เพียงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างเดียว ก็จะเกิดความเข้าใจผิดด้วย เพราะวิธีปฏิบัติตามที่พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายไว้นั้น ไม่ตรงกับวิธีที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ในประเด็นนี้ ข้าพเจ้าก็อธิบายไว้อย่างชัดเจน และที่สำคัญที่สุดก็คือการอธิบายเรื่องนี้ ได้**ยกหลักฐานจากคัมภีร์มาไว้ทุกแห่ง** เพื่อแสดงให้เห็นว่า เรื่องที่ข้าพเจ้าอธิบายนอกเหนือไปจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น **เป็นเรื่องที่มีหลักฐาน** ไม่ใช่เป็นความเห็นส่วนตัว และนอกจากนี้ยังอธิบายให้เห็นว่า **การที่จะได้อภิญญาข้อใดข้อหนึ่งนั้น จะต้องได้อภิญญาข้ออื่นๆ ด้วย**

เช่นในกรณีที่จะอ่านใจของคนอื่นได้นั้น จะต้องสามารถแผ่รังสีไปยังผู้อื่นได้ และสามารถมองเห็นรังสีที่แผ่ออกมาจากใจของผู้อื่นได้ อย่างนี้เป็นต้น จากการศึกษาค้นคว้าเรื่องเจโตปริยญาณอย่างกว้างขวางนี้ ทำให้เกิดความเข้าใจในอภิญญาข้ออื่น ๆ ขึ้นอีกมาก และเท่าที่อธิบายไว้ในหนังสือเล่มนี้ ถ้าผู้อ่าน ๆ ด้วยความพินิจพิจารณาอย่างละเอียดแล้ว จะเห็นว่าเรื่องที่เขียนไว้ในหนังสือเล่มนี้เป็นเรื่องที่สมบูรณ์ยิ่งกว่าหนังสือใด ๆ ที่เคยเขียนเรื่องนี้กันมาแล้ว แม้แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ยังรวบรวมเรื่องเจโตปริยญาณมากล่าวไว้ไม่ละเอียดเท่ากับที่ข้าพเจ้าได้เขียนไว้นี้

อนึ่งเรื่อง ทิพยโสตญาณ ก็เช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้อย่างละเอียดเช่นเดียวกับเรื่องเจโตปริยญาณ และนอกจากนี้ในหนังสืออภิญญาเล่ม ๒ นี้ ยังได้อธิบายเรื่อง บุพเพนิวาสานุสติญาณและจุตูปปาตญาณเพิ่มเติมขึ้นอีกมาก และยังได้อธิบายให้เห็นว่า บุพเพนิวาสานุสติญาณกับจุตูปปาตญาณนั้นเป็นพื้นฐานสำคัญมากในอันที่จะบรรลุอาสวักขยญาณ ซึ่งถ้าพระองค์ไม่ทรง

บรรลุญาณทั้ง ๒ นี้มาก่อนแล้ว ก็ไม่อาจจะทรงบรรลุอาสวักขยญาณได้ ประเด็นนี้นับว่าสำคัญมากด้วย คนที่จะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุมรรคผลนั้น ถ้าพื้นฐานความรู้และความเชื่อมีไม่พอ ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในเรื่องกฎของกรรมแล้ว ก็ไม่อาจจะมีญาณที่แข็งกล้าพอที่จะตัดกิเลสในสันดานได้ หรือพูดง่ายๆ ว่า ผู้ใดถ้าไม่เชื่ออย่างสนิท และไม่เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งว่า คนเราถ้ายังมีกิเลสอยู่ในสันดาน เมื่อตายแล้วก็ยังจะต้องเกิดอีก และจากกิเลสที่มีอยู่ในสันดานอย่างหนาแน่นและละได้ยากอย่างยิ่งนั้น คือข้อพิสูจน์ที่แสดงให้เห็นว่าคนเราเคยเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน คือนับเป็นอสงไขยกัปป์ที่เดียว ใครจะเกิดมาเป็นอะไร หรือเกิดมาเป็นอย่างไร จะเกิดในสุคติหรือทุคติ จะเกิดมาดีหรือชั่วอย่างไร ก็สุดแล้วแต่กรรม กรรมเท่านั้นที่จะเป็นผู้กำหนดให้คนเราเป็นอะไรหรือเป็นอย่างไร

ขอได้โปรดจำไว้ให้ดีว่า ผู้ที่จะละกิเลสในสันดานได้ขาดจริง ๆ นั้น จะต้องมีความรู้ความเข้าใจและความเชื่อในเรื่องนี้อย่างลึกซึ้ง เชื่ออย่างสนิทเป็นพื้นฐานก่อน

มิฉะนั้นก็จะไม่สามารถมีญาณที่แก่กล้าพอที่จะทำให้กิเลสในสันดานหมดสิ้นไปได้

ด้วยเหตุที่อภิญญา เรื่องบุพเพนิวาสานุสติญาณ และจุตูปปาตญาณมีความสำคัญดังที่กล่าวมา จึงได้นำเรื่องทั้ง ๒ นี้มาอธิบายเพิ่มเติมอีก ขอให้อ่านดูจากสารบาญในอภิญญาเล่ม ๒ นี้แล้วก็จะรู้ได้เองว่า ข้าพเจ้าได้อธิบายเรื่องนี้เพิ่มเติมอะไรบ้าง

อภิญญาเล่ม ๑ ซึ่งว่าด้วยเรื่อง บุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ มโนมยิทธิ และอิทธิวิธินั้น ครั้งแรกได้เขียนลงในหนังสือวิญญาณ ซึ่งเป็นนิตยสารรายเดือน (๒ เดือนออก ๑ เล่ม) ตั้งแต่ฉบับเดือนมกราคม—กุมภาพันธ์ ๒๕๒๓ จนกระทั่งถึงฉบับเดือนมกราคม—เมษายน ๒๕๒๖ คือใช้เวลาถึง ๔ ปี จึงได้รวบรวมพิมพ์เป็นเล่ม ส่วนอภิญญาเล่ม ๒ ซึ่งว่าด้วยเรื่องเจโตปริยญาณ กับเรื่องทิพยโสตญาณ นี้ ได้เริ่มเขียนลงในหนังสือวิญญาณฉบับเดือนมกราคม—เมษายน ๒๕๓๔ จนถึงเดือน พฤศจิกายน—ธันวาคม ๒๕๓๔ และจะนำลงในหนังสือวิญญาณปี ๒๕๓๕ ต่อไปอีก ๒ เล่ม คือ

ฉบับเดือน มกราคม—กุมภาพันธ์, มีนาคม—เมษายน ๒๕๓๕ แล้วจะหยุดลงเพียงแค่นี้ ส่วนข้อความที่เหลือจนกระทั่งจบนั้น ได้นำมารวบรวมพิมพ์เป็นเล่มแล้วทั้งนี้เพื่อมิให้ผู้อ่านต้องรอนาน

ฉะนั้นหนังสืออภิญญาเล่ม ๒ นี้ จะพิมพ์ออกมาได้เร็ว และจะเสร็จเป็นเล่มเรียบร้อยภายในต้นปี ๒๕๓๕ และเมื่อทำหนังสืออภิญญาเล่ม ๒ นี้เสร็จแล้ว ก็จะเขียนอภิญญาเล่ม ๓ ซึ่งว่าด้วยเรื่องอาสวักขยญาณ ออกมาให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ และเข้าใจว่าหนังสืออภิญญาเล่ม ๓ นี้ คงจะเสร็จภายในปี ๒๕๓๕ เพราะเรื่องนี้ได้เขียนขึ้นมาบ้างแล้ว ซึ่งถ้าไม่มีอะไรเป็นอุปสรรคแล้ว หนังสืออภิญญา เล่ม ๓ นี้ จะต้องเสร็จภายในเดือนมิถุนายน ๒๕๓๕ แน่นอน.

พร รัตนสุวรรณ

๑๗ ธันวาคม ๒๕๓๔

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ
๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู กรุงเทพมหานคร
โทร. ๒๘๒๒๐๒๕ เข้าตรอกข้างร้านมิตรชาย

คำนำของผู้แปล

หนังสือเรื่อง "อภิญญา" ชุดที่อาจารย์พรแต่งไว้นี้ ไม่ได้เรียงลำดับไปตามหัวข้อที่มีมาในพระคัมภีร์ คือไม่ได้ขึ้นต้นด้วยข้อ อิทธิวิธิ แต่ได้ขึ้นต้นด้วยข้อ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือการระลึกชาติได้ และต่อด้วย จุตูปปาตญาณ คือการเล็งเห็นความตาย และ การเกิดของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปเช่นนั้นเพราะเหตุใด และเมื่อ "ตาย" แล้ว ก็ไปเกิดที่ไหน การเรียงลำดับดังกล่าวนี้ ก็นับว่าเป็นการเข้าที่อยู่เหมือนกัน เพราะข้าพเจ้าได้อ่านพบในเรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชองค์ปัจจุบัน แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร คือสมเด็จพระญาณสังวร มีข้อความที่น่าสนใจกล่าวไว้ตอนหนึ่งดังนี้

ครั้งหนึ่ง สมัยเมื่อพระพุทธองค์ทรงประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลา ในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลี เช้าวันหนึ่ง เมื่อพระองค์จะเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในตัวเมือง

แต่เมื่อเห็นว่าเวลายังเช้าอยู่ จึงได้แวะเข้าไปเยี่ยมเยียนปริพพาชก *(คือนักบวชนุ่งขาวห่มขาว)* ผู้หนึ่ง ชื่อวัจฉโคตต์ ภายในวัดของปริพพาชกนั้นเอง ที่ชื่อว่า เอกปุณฑริกะ เพื่อไปสนทนาธรรมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ตามวิสัยของผู้คุ้นเคยกันมาก่อน วัจฉโคตต์ปริพพาชกมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง และเมื่อได้แลกเปลี่ยนการสนทนาปราศรัย ถามทุกข์สุขกันตามสมควรแล้ว ก็ได้ขอโอกาสเพื่อทูลถามปัญหากับพระองค์ เมื่อได้รับอนุญาตแล้ว วัจฉโคตต์ปริพพาชกก็ทูลถามเป็นใจความว่า

"เท่าที่ตนได้ยินได้ฟังมานั้น เขาว่ากันว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นสัพพัญญูรู้อะไรได้หมด **ทุกอย่าง ทุกกาลเวลา** ไม่ว่าจะเป็นเวลายืน หรือเดิน หรือนั่งนอน และไม่ว่าจะเป็นเวลาที่ตื่นอยู่หรือหลับอยู่ก็ตาม เช่นนี้ ใคร่ทูลถามว่าความคิดของเขาทั้งหลายดังกล่าวมาแล้วนั้น จะถูกต้องกับความเป็นจริงหรือเปล่า ?"

ต่อคำถามนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบว่า "ยังไม่เป็นความจริงแท้"

เมื่อวัจฉโคตต์ได้ทูลถามต่อไปว่า "ถ้าเช่นนี้ จะให้บุคคลเหล่านั้นคิดถึงพระองค์อย่างไร จึงจะถูกต้องตรงกับความเป็นจริง" พระพุทธองค์ก็ทรงตอบโดยมีใจความว่า

"เขาเหล่านั้นควรจะคิดถึงพระองค์ **ในแง่ของวิชชาสามประการ** จึงจะตรงกับความเป็นจริง วิชชาสามนั้น คือ **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** การระลึกชาติได้ ประการหนึ่ง

จุตูปปาตญาณ การรู้เห็นซึ่งการจุติ *(คือการตาย)* และอุบัติ *(คือการเกิด)* ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปอย่างไร เพราะอะไร อีกประการหนึ่ง และ

อาสวักขยญาณ คือความรู้ทำอาสวะ ได้แก่ กิเลสที่ "ดอง" คือหมักหมมลึกอยู่ในจิตใจให้หมดไปโดยสิ้นเชิงเด็ดขาด นี้อีกประการหนึ่ง

จากคำตอบปัญหานี้ของพระพุทธองค์ ทำให้เราได้ข้อคิดที่สำคัญมากหลายประการ คือ

ก. พระพุทธองค์มิได้ถือว่าอภิญญา คือการแสดงฤทธิ์อันโลดโผน เช่นที่จัดอยู่ในประเภทอิทธิวิธีนั้น เป็นเรื่องที่มีความสำคัญอันดับหนึ่ง คือถ้าจะมีความสำคัญอยู่บ้าง *(ซึ่งแน่ละต้องมีอยู่เหมือนกัน)* แต่ก็เป็นอันดับรองลงไป คือรองจากวิชชาสามประการข้างหลังในการจัดลำดับประเภทอภิญญาที่กล่าวข้างต้น กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ "ข้างหลังสำคัญกว่าข้างหน้า"

ข. น่าคิดว่าพระพุทธองค์คงจะได้อภิญญาข้ออื่นๆ ที่ข้างต้น คือสามประการแรก **มาก่อนแล้ว** คือก่อนที่จะตรัสรู้ แต่ไม่ทรงพอพระทัยกับอภิญญาอันโลดโผนทั้งหลายแบบนั้น เพราะทรงทราบดีว่า ยังมิได้บันลุถึงความสิ้นไปแห่งกิเลส หรืออาสวะทั้งหลาย ที่ยังฝังและหมักหมมอยู่ในส่วนลึกของจิตใจ จึงได้ทรงแสวงหาทางอื่นนอกจากนั้นอีกต่อไป จนกระทั่งในที่สุดก็ได้บันลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณ และ จุตูปปาตญาณอย่างสมบูรณ์ อันเป็นเหตุให้ได้บันลุอาสวักขยญาณอย่างสมบูรณ์โดยลำดับ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงถือว่าญาณทั้งสามข้างหลังนั้นแหละ เป็นองค์คุณที่ทำให้พระ-

องค์ได้เป็นพระพุทธเจ้าโดยสมบูรณ์ ส่วนอีกสามญาณข้างหน้า ก็เป็นเครื่องประกอบที่มีความสำคัญเป็นอันดับรองลงไป เมื่อวัจฉโคตต์ปริพพาชกทูลถาม จึงได้ทรงตอบเช่นนั้น โดยยกเอาพระญาณทั้งสามข้างหลังเป็นจุดเด่น

ค. ตามประวัติเท่าที่พอจะรู้กันอยู่ในสมัยพุทธกาล หรือก่อนพุทธกาลนั้น ก็ปรากฏว่ามีฤาษีผู้ศักดิ์สิทธิ์บางท่านหรือหลายท่าน ที่ได้สำเร็จฌานขั้นสูง ก็สามารถแสดงฤทธิ์อันโลดโผน ตามที่ได้บรรยายไว้ในประเภทอิทธิวิธีเป็นต้นนั้นมาก่อนพระพุทธองค์แล้ว ถึงแม้ว่าอาจจะไม่สมบูรณ์เท่าพระพุทธองค์ก็เป็นได้ ดังนั้นอภิญญาอันโลดโผนเหล่านั้น จึงมิใช่เป็นคุณลักษณะเฉพาะหรือลักษณะพิเศษของพระพุทธองค์เสียทีเดียว

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นนั้น คือเนื้อความจากที่ข้าพเจ้าย่อมาจากหนังสือเรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช ญาณสังวรวัดบวรนิเวศวิหาร และแถมท้ายด้วยข้อสันนิษฐานของข้าพเจ้าเอง ซึ่งจะถูกบ้างผิดบ้างเพียงไร ก็ขออภัยต่อผู้รู้

(มากกว่าข้าพเจ้า) ทั้งหลายด้วย สำหรับเหตุผลที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่าที่อาจารย์พรเรียงลำดับอภิญญา โดยนำเอาข้อบุพเพนิวาสานุสสติญาณไว้ข้างต้น ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวว่า **"เป็นการเข้าท่อยู่เหมือนกัน"** นั้น ก็โดยอาศัยข้อความจากวัจฉโคตต์สูตรดังกล่าวมานี้เอง เพราะเป็นการให้ความสำคัญแก่พระญาณข้อนี้ อย่าง ถูก และ ตรง กันกับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในสูตรดังกล่าวนั้นทีเดียว

ข้อสำคัญอีกประการหนึ่ง–ในทัศนะของข้าพเจ้าเอง–ก็คือว่าปัจจุบันนี้เรื่องการตายแล้วเกิด หรือตายแล้วสูญ เป็นเรื่องที่กำลังอยู่ในความสนใจของบุคคลเป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจารย์พรเอง ก็ได้มานะดำเนินงาน โดยเน้นในการย้ำความจริงเรื่อง ตายแล้วเกิดมากกว่าอย่างอื่น เพราะความจริงก็มีว่า เมื่อบุคคลมีความประทับใจ หรือว่าได้รับการบันดาลใจ จากความเชื่อเรื่องตายแล้วเกิด **ตามความหมายของพระพุทธองค์** คือ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา จริง ๆ **(ไม่ใช่การตายทุกขณะจิต)** แล้วเช่นนี้ ก็จะเกิดกำลังใจ อันเป็น **"กำลังภายใน"** เพื่อการกระทำความดีด้วยความบริสุทธิ์

ใจจริง ๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะเป็นการเพิ่มคุณภาพแห่งชีวิตของตนเอง และ **ทั้งของสังคมด้วย** ข้าพเจ้าเองก็มีความคิดเห็นเช่นนั้น *(เรียกว่าในแง่นี้เรามีทิฏฐิ-สามัญญตา)* จึงได้ร่วมงานกับอาจารย์พรตลอดมาเป็นเวลาเกือบ ๓๐ ปีแล้ว

หลังจากการบรรยายเรื่อง ปุพเพนิวาสานุสสติ-ญาณ คือการระลึกชาติได้แล้ว อาจารย์พรก็ได้บรรยายต่อเรื่อง จุตูปปาตญาณ คือการมีนัยน์ตาทิพย์เห็นการตายและการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งก็เป็นการจัดลำดับตามแบบของพระพุทธองค์ตามนับแห่งวัจฉโคตต์สูตรนั้นเช่นเดียวกัน ข้อแตกต่างในตอนต่อไปก็มีอยู่ว่า อาจารย์ได้ขอยกยอดการบรรยายเรื่อง อาสวักขยญาณ ไปไว้ในตอนสุดท้าย โดยให้เหตุผลว่า พระญาณนี้เป็นญาณสำคัญสุดยอด ต้องใช้เวลาค้นคว้าจากหลักฐานและต้องมีการบรรยายอธิบายมากเป็นพิเศษ จึงได้จับเรื่องอภิญ-ญาข้ออื่น ๆ คือ อิทธิวิธิ, ทิพโสต, และเจโตปริยญาณ แทรกไว้เสียก่อน เมื่อจบแล้ว จึงได้เริ่มลงมือบรรยายพระญาณข้อ อาสวักขยญาณเป็นอันดับสุดท้าย โดย

ตั้งใจมุ่งมั่นว่าจะทำให้ได้สำเร็จว่าเรียบร้อย และเท่าที่ลงพิมพ์เสนอท่านผู้อ่านในเล่มนี้แล้ว ก็ได้ทราบจากคุณศรีเพ็ญว่า จวนจะจบแล้ว เรียกว่าได้จบตามประสงค์ของผู้แต่งไป ๙๐ กว่าเปอร์เซ็นต์แล้ว คงเหลืออีกไม่ถึง ๑๐ เปอร์เซ็นต์ ก็พอดีอาจารย์พรต้องลาจากโลกนี้ไปเสียก่อน อย่างน่าเสียดายเป็นที่ยิ่ง

เหตุการณ์เรื่องนี้ทำให้ข้าพเจ้านึกย้อนหลังไปถึงการบรรยายเรื่อง พุทธคุณ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ไว้ โดยเริ่มตั้งแต่ข้อ "อรหำ สัมมาสัมพุทโธ" เรื่อยไปจนถึงข้อสุดท้ายคือข้อ "ภควา" ซึ่งพระองค์ก็นิพนธ์ไปอย่างน้อยก็ประมาณครึ่งบทแล้ว ก็พอดีมาสิ้นพระชนม์เสียก่อน อย่างน่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นเรื่องที่สุดวิสัยที่พวกเราที่อยู่ข้างหลังจะแก้ไขหรือว่า รู้เหตุผลต้นปลายอย่างไรได้ ก็เป็นอันต้องถือสันโดษ คือพอใจกับพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน เท่าที่ทรงไว้ได้แค่นั้นเอง อย่างไรก็ตาม บทพุทธคุณคาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ข้าพเจ้าได้แปลเป็นภาษา-

อังกฤษไว้แล้ว โดยผ่อนลงในวารสาร WFB REVIEW ขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่ง เมื่อไม่นานมานี้เอง ผู้สนใจอาจหาอ่านได้จากวารสารฉบับที่แล้วมา ดังกล่าวนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้ได้รับอนุมัติจากหัวหน้าภาควิชาภาษาอังกฤษของสภาการศึกษา มหามงกุฎราชวิทยาลัย ให้นำออกรวมพิมพ์เป็นเล่มได้แล้ว เป็นแต่ว่าในปัจจุบัน ยังติดงานแปลของสมเด็จพระสังฆราชองค์ปัจจุบัน คือเรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" อยู่

ในทัศนะของข้าพเจ้า คิดว่าหนังสือชุดนี้ (โดยเฉพาะในพากย์ภาษาไทย) เป็นหนังสือที่น่าอ่านเพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าประกอบ แม้ว่าผู้ทำการค้นคว้าจะยังไม่เชื่อเต็มที่นักก็ตาม สำหรับข้าพเจ้านั้นแม้จะมีความเชื่อ แต่ก็ไม่อาจหาญคิดว่าตนเองจะมีวาสนาบารมีถึงขนาดนั้น เท่าที่ตั้งความปรารถนาไว้ก็คือ "วิชชาบังคับ" คือไม่เรียนไม่ได้ ตามหลักสูตรของพระองค์อันได้แก่ อาสวักขยญาณ ข้อสุดท้าย ข้อเดียวซึ่งจะได้ผลในระยะเวลาอีกกี่ร้อยกี่พันปีก็ยังไม่อาจกล่าวได้เหมือน

กัน ส่วนวิชชาเลือก คืออภิญญา ๕ ข้อต้นนั้น ข้าพเจ้าก็ขอถือโอกาสนับเป็น วิชชาที่ไม่ยอมเลือกเสียเลย

หนังสือชุด "อภิญญา" ของอาจารย์พร ซึ่งมีอยู่ ๓ เล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับมอบหมายจากอาจารย์พรให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อรวบรวมพิมพ์เป็นเล่มขึ้นไว้ โดยอาจารย์พรได้สั่งไว้ ก่อนที่จะถึงแก่กรรม ปัจจุบันข้าพเจ้าได้แปลไปจนจบข้อ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ และ จุตูปปาตญาณ และได้จัดพิมพ์เป็นเล่มเล็ก ๆ ขึ้นก่อนแล้ว ผู้สนใจจะหาอ่านได้ที่สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ ขณะนี้กำลังแปลต่อเรื่อง อิทธิวิธิ อยู่ ซึ่งเป็นเรื่องที่ยืดยาวและพิสดารมาก จึงยังกล่าวไม่ได้ว่าจะเสร็จสิ้นเมื่อใด เมื่อคิดถึงอายุสังขารของตนเอง กับภาระการงานในด้านอื่นด้วยแล้ว ก็ยังไม่แน่ใจเหมือนกันว่า จะมีชีวิตอยู่เพื่อแปลงานชิ้นนี้ให้สำเร็จได้ **หรือไม่ ?** และ **เมื่อใด ?** และ **เพียงใด ?**

ศิริ พุทธศุกร์

๑๖ *พฤษภาคม* ๒๕๓๖

คำนำ

เล่ม ๓

เรื่องอภิญญา ทั้งหมด มีอยู่ ๖ หัวข้อ

๑. อิทธิวิธิ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ

๒. ทิพยโสต หูทิพย์

๓. เจโตปริยญาณ การรู้จักใจผู้อื่น

๔. บุพเพนิวาสานุสติญาณ การระลึกชาติได้

๕. จุตูปปาตญาณ การรู้เรื่องจุติปฏิสนธิ ด้วยทิพยจักษุ

๖. อาสวักขยญาณ กรทำให้กิเลสในสันดานหมดสิ้นไป

ในหนังสือ อภิญญา เล่ม ๑ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้เขียนไว้ ๓ หัวข้อ คือ อิทธิวิธิ บุพเพนิวาสานุสติญาณ และ จุตูปปาตญาณ การเขียนเรื่องอภิญญาแต่ละเรื่องได้เขียนเป็นตอน ๆ แล้วนำลงในหนังสือวิญญาณ มาตั้ง

แต่ฉบับเดือน ม.ค.–ก.พ. ๒๕๒๓ จนถึงเดือน ก.ค.–ส.ค. ๒๕๒๖ จึงได้รวบรวมเป็นอภิญญา เล่ม ๑

การเขียนอภิญญา จะต้องอธิบายให้เห็นด้วยว่า ปาฏิหาริย์แต่ละอย่างเป็นไปได้อย่างไร มีหลักวิชาอย่างไร มีเหตุผลอะไร และมีตัวอย่างในปัจจุบันอย่างไรบ้างที่จะเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่า เรื่องเหล่านี้เป็นจริง ฉะนั้น เรื่องนี้จึงเขียนขึ้นมาด้วยความยากลำบาก การเขียนจึงต้องเป็นไปอย่างช้า ๆ ได้ข้อมูลหรือตัวอย่างในเรื่องไหนก่อนก็เขียนก่อน กว่าจะเขียนมาได้แค่นี้อภิญญา เล่ม ๑ ก็ต้องใช้เวลาเกือบ ๔ ปี

หนังสือ อภิญญา เล่ม ๒ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้เขียนไว้ ๒ ข้อ คือ ทิพยโสตญาณ และ เจโตปริยญาณ เริ่มลงในหนังสือวิญญาณฉบับเดือน ม.ค.—เม.ย. ๒๕๓๔ จนถึงฉบับเดือน มี.ค.—เม.ย. ๒๕๓๕ แล้ว รวบรวมข้อความที่เหลือจนกระทั่งจบ นำมารวมเล่มเป็นอภิญญา เล่ม ๒

เจโตปริยญาณนั้น หมายถึง อ่านใจหรือรู้ความนึกคิดในใจ รู้นิสัย สันดาน รู้จริต ตลอดทั้งรู้คุณธรรมและอธรรมที่มีอยู่ในใจ รู้อุปนิสัยใจคอทุกอย่าง การที่พระพุทธเจ้าทรงสนทนาเจรจากับเทวดาทั้งหลายได้ รู้ความในใจของเทวดาทั้งหลาย ก็เพราะทรงอ่านใจของเทวดาทั้งหลายได้ และการที่พระองค์ทรงรู้ว่า ใครสอนได้ ใครสอนไม่ได้ จะสอนได้แค่ไหน หรือสอนอย่างไรผู้ฟังจึงจะสามารถเข้าใจ และยอมรับได้ หรือการที่พระองค์ทรงสามารถแสดงธรรมให้ผู้ฟังเกิดความรื่นเริง เกิดความกล้าหาญ เกิดศรัทธา ก็เพราะพระองค์ทรงอ่านใจของผู้อื่นได้ เจโตปริยญาณนั้นมีความหมายกว้างขวางมาก และเป็นอภิญญาที่พระองค์ทรงใช้อยู่ตลอดเวลา ฉะนั้นจึงเป็นอภิญญาข้อที่มีประโยชน์มาก และจำเป็นมาก

ทิพยโสตญาณ ผู้ที่ได้หูทิพย์นั้นย่อมได้ยินเสียงทั้งที่เป็นทิพย์และที่เป็นของมนุษย์ ไม่ว่าในที่ไกลและ

ที่ใกล้ก็ได้ยิน เรื่องหูทิพย์ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้อธิบายไว้อย่างละเอียด เช่นเดียวกับเรื่องเจโตปริยญาณ

หนังสือ อภิญญา เล่ม ๓ ได้เขียนถึงอภิญญาข้อสุดท้าย คือ **อาสวักขยญาณ** การทำให้กิเลสในสันดานหมดสิ้นไป เริ่มลงในหนังสือวิญญาณฉบับเดือน ก.ค.—ส.ค. ๒๕๓๕—ม.ค.—มิ.ย. ๒๕๓๖ คนเราถ้ายังมีกิเลสอยู่ในสันดาน เมื่อตายแล้วก็จะต้องเกิดอีก และจากกิเลสที่มีอยู่ในสันดานอย่างหนาแน่น และละได้ยากอย่างยิ่งนั้น คือข้อพิสูจน์แสดงให้เห็นว่า คนเราเคยเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน ใครจะเกิดมาเป็นอะไร หรือเกิดมาเป็นอย่างไร จะเกิดในสุคติหรือทุคติ จะเกิดมาดีหรือชั่วอย่างไร ก็สุดแล้วแต่กรรม กรรมเท่านั้นที่จะเป็นผู้กำหนดให้คนเราเป็นอะไร หรือเป็นอย่างไร

เรื่องอภิญญาหรืออิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ นั้น เป็นสิ่งจำเป็นมากในทางศาสนา จะตัดออกไปไม่ได้จะทำเป็นไม่สนใจก็ไม่ได้ เพราะถ้าไม่สนใจที่จะเรียนรู้เรื่องนี้แล้ว ก็เป็นการแน่นอนว่า จะเข้าถึงพระรัตนตรัย

ไม่ได้ ผู้ที่ไม่ยอมรับในเรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ นั้น ถึงอย่างไร ก็ไม่มีทางที่จะรู้แจ้ง รู้ซึ้งถึงคุณค่าของพระรัตนตรัย ไม่ซึ้งในคุณค่าของศาสนา และการทำให้กิเลสในสันดานหมดสิ้นไป

การที่จะได้อภิญญาข้อใดข้อหนึ่งนั้น จะต้องได้อภิญญาข้ออื่น ๆ ด้วย เช่นในกรณีที่จะอ่านใจของคนอื่นได้นั้น จะต้องสามารถแผ่รังสีไปยังผู้อื่นได้ และสามารถมองเห็นรังสีที่แผ่ออกมาจากใจของผู้อื่นด้วย

ถ้าพระพุทธองค์ไม่ทรงบรรลุ บุพเพนิวาสานุสติญาณและจุตูปปาตญาณมาก่อน ก็ไม่อาจจะบรรลุอาสวักขยญาณได้ คนที่จะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุมรรคผลนั้น ถ้าพื้นฐานความรู้และความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ในเรื่องกฎของกรรมแล้ว มีไม่พอก็ไม่อาจจะมีญาณที่แรงกล้าพอที่จะตัดกิเลสในสันดานได้

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้เขียน อาสวักขยญาณ อภิญญา เล่ม ๓ เป็นหนังสือเรื่องสุดท้าย และยังเขียนได้ไม่จบ เพราะยังไม่มีบทสรุป ท่านก็ได้จาก

ไป ละกายหยาบเข้าสู่ภูมิทิพย์ไปเสียก่อน แต่หนังสือ อภิญญา เล่ม ๓ เรื่อง อาสวักขยญาณ เล่มนี้ก็เขียนได้อย่างมีหลักฐาน ละเอียดสมบูรณ์ยิ่งกว่าหนังสือเล่มใด ๆ ที่เคยมีคนเขียนเรื่องนี้กันมาแล้ว เป็นหนังสือที่มีคุณค่าสำหรับการศึกษาค้นคว้าอย่างยิ่ง

หนังสืออภิญญา ทั้ง ๓ เล่มนี้ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ มอบความไว้วางใจให้อาจารย์ศิริ พุทธศุกร เป็นผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษ และขณะนี้ได้แปลหัวข้อ บุเพนิวาสานุสติญาณ และจุตูปปาตญาณจบแล้ว และได้จัดพิมพ์เป็นเล่มเล็ก ๆ ไว้ก่อน ซึ่งทางสำนักค้นคว้าทางวิญญาณ ต้องขอขอบคุณ อาจารย์ศิริ พุทธศุกร ไว้เป็นอย่างสูงที่กรุณาสละเวลา อุทิศชีวิตทำงานเพื่อการแปลหนังสือคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาให้เผยแพร่กว้างขวางไปยังชาวต่างประเทศด้วย

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ

๒๕ พฤษภาคม ๒๕๓๖

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ
๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู กรุงเทพมหานคร
โทร. ๒๘๒๒๐๒๕ เข้าตรอกข้างร้านตัดเสื้อมิตรชาย

สารบาญ

	หน้า
อาสวกิเลส คืออะไร	๑
อาสวกิเลส เป็นสิ่งที่ละได้	๔
พระพุทธเจ้าทรงบรรลุอาสวักขยญาณ ในยามที่ ๓ แห่งราตรีวันวิสาขะ	๖
น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณหมายความอย่างไร	๑๒
น้อมใจไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็คือน้อมใจไป เพื่อพิจารณาปฏิจจสมุปบาท	๒๐
เรื่องเวรัญชพราหมณ์	๒๑
เวรัญชพราหมณ์กล่าวตู่พระพุทธเจ้า	๒๒
พระพุทธเจ้าทรงเป็นลูกไก่ตัวแรกที่กระเทาะ เปลือกไข่ออกมา	๒๙
ได้บรรลุฌาน ๔	๓๐
บุพเพนิวาสนุสติญาณ	๓๑
จุตูปปาตญาณ	๓๓

ได้บรรลุอาสวักขยญาณ ๓๔
การไม่รู้เรื่องชาติก่อนชาติหลังก็ถือว่าเป็น
อวิชาเหมือนกัน ๓๗
อวิชา ๘ ๓๘
อวิชา ๘ กับวิจิกิจฉา ๘ ๔๒
วิจิกิจฉา ๘ กับกังขา ๑๖ ๔๓
คาถาพุทธอุทาน บทที่ ๑, ๒ ๕๓
คาถาพุทธอุทาน บทที่ ๓ ๕๔
เมื่อรู้แจ้งปฏิจจสมุปบาทแล้วจะเห็นว่า
พระเจ้าผู้สร้างโลกไม่มี ๖๘
ในคืนวันตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณา
ปฏิจจสมุปบาทอย่างไร ๗๐
มหาปทานสูตร (บาลี) ๘๔
ปุพฺเพนิวาสปฏิสํยุตฺตกถา ๘๔
มหาชนกายอนุปพฺพชฺชา ๘๗
โพธิสตฺตอภินิเวส ๘๘
โคตมสุตฺต ๙๗

ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท โดยทรงเริ่มจาก
ชาติ—ชรา—มรณะ ๑๐๐
ข้อที่เหมือนกันและต่างกันในมหาปทานสูตรกับโคตมสูตร ๑๐๕
เรื่องอาสวักขยญาณในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) พระองค์ได้ทรงเรียบเรียงจากพระสูตรไหนบ้าง ๑๑๓
อนัจฉริยคาถา คาถาที่ไม่เคยอัศจรรย์เช่นนี้มาก่อน ๑๒๕
พรหมทูลอาราธนา ๑๒๖
พรหมนิคมคาถา ๑๒๗
ทรงพิจารณาสัตว์โลกเปรียบด้วยดอกบัว ๑๒๘
พระพุทธเจ้าทรงดำริว่าจะเทศนาโปรดใครก่อน ๑๓๐
พบอุปกาชีวก ๑๓๒
เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ ๑๓๔
ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร ปฐมเทศนา ๑๓๙

ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตนสุตฺตํ (คาถา) ๑๔๘

พฺรหฺมยาจนกถา ๑๕๘

ปญฺจวคฺคิยกถา ๑๖๔

คำอธิบายเรื่องเหตุไรพระพุทธเจ้าครั้งแรก
จึงไม่ทรงดำริที่จะเทศนาโปรดสัตว์โลก ๑๗๐

เหตุไรคนที่ถูกราคะโทสะครอบงำจึงไม่อาจ
เข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้ง่าย ๑๗๗

นิพพานก็เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ๑๘๑

พระโพธิสัตว์ทรงได้อภิญญา ๕ มาก่อนวันตรัสรู้ ๑๘๔

ได้ฌาน ๔ ก็สามารถทำอภิญญาให้เกิดได้ ๑๘๘

พระองค์เพิ่งทรงได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ
กับจุตูปปาตญาณในยามที่ ๑ และที่ ๒
แห่งคืนวันวิสาขะจริงหรือ ๑๙๔

คำว่าก่อนตรัสรู้ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่มีความหมาย
อย่างไร ๑๙๗

บุคคลประเภทไหนระลึกชาติได้เท่าไร ๒๐๐

คำว่าก่อนแต่ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่หมาย
ถึงก่อนพระองค์เสด็จออกบวชก็ได้ ๒๐๔
ในเวลากลางวันแห่งวันวิสาขะ พระโพธิสัตว์
ได้ใช้เวลาทั้งหมดเข้าสมบัติ ๘ ๒๑๔
หมู่บ้านนางสุชาดา และต้นไทรอยู่คนละฝั่ง
กับต้นศรีมหาโพธิ์ ๒๒๗
พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาที่ไหน ๒๓๓
เรื่องก่อนตรัสรู้ ๒๔๑
ความฝันครั้งสำคัญ ก่อนตรัสรู้ ๒๔๓
ทรงตริตรึกเพิ่งตรัสรู้ ๒๔๗
ทรงเที่ยวแสวงเพื่อความตรัสรู้ ๒๔๘
ทรงคอยควบคุมวิตก ก่อนตรัสรู้ ๒๕๐
ข้อความในเทววิตักกสูตร พระโพธิสัตว์
ทรงพิจารณาในคืนวันวิสาขะ ๒๕๗
ว่าด้วยวิชชา ๓ ๒๕๗
ทรงกำหนดสมาธินิมิต ก่อนตรัสรู้ ๒๖๕

ทรงพยายามในอธิเทวญาณทัศนะเป็นขั้น ๆ
ก่อนตรัสรู้ ๒๗๘
ทรงทำลายความขลาด ก่อนตรัสรู้ ๒๘๓
ข้อความตอนท้ายของภยเภรวสูตร ๒๘๘
ธรรมที่ทรงอบรมอย่างมาก ก่อนตรัสรู้ ๒๙๖
พระพุทธเจ้าทรงได้อภิญญาก่อนตรัสรู้ ๒๙๘
จิตฺติทฺธิปาท ๓๑๗
อิทธิบาทคือทางที่จะให้บรรลุอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ๓๒๙
ผู้มีฤทธิ์มาก เพราะเจริญอิทธิบาท ๔ ๓๒๔
วิธีเจริญอิทธิบาท ๔ ๓๒๗
ผู้ที่เจริญอิทธิบาท ๔ สามารถที่จะดำรงชีวิต
อยู่ได้ถึงกัป ๓๔๑
วิหารธรรมที่ทรงอยู่มากที่สุด ก่อนตรัสรู้ ๓๔๕
ทรงพยายามในเนกขัมมจิต และอนุปุพพวิหาร
สมาบัติ ก่อนตรัสรู้ ๓๕๒
นิพพานสูตร ว่าด้วยนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ๔๐๐
เพราะเหตุไร คนส่วนมากจึงไม่อยากไป
นิพพาน ๔๑๙

การบรรลุนิพพานไม่จำเป็นต้องได้ฌาน ๔
หรือได้สมาบัติ ๘ ก็ได้ ๔๒๔
ฌานสูตร ว่าด้วยฌานสมาบัติ และสัญญาเวทยิตนิโรธ ๔๒๗
เหตุไรบางคนอาศัยการฟังธรรมเพียงอย่างเดียว
ก็สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ ๔๓๙
ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องมีปีติปราโมทย์เกิด
จึงจะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ๔๗๕
พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ก็สามารถ
เหาะได้ ๔๘๐
ลักษณะของผู้มีปัญญามาก ๔๙๔
กรรมทำให้เกิดภพ ๕๐๓
ปฐมภวสุตฺต (คาถา) ๕๐๗
ถ้าวิญญาณไม่มีที่ตั้งวิญญาณก็เกิดไม่ได้ ๕๑๒
ถ้าอุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี เพราะเหตุอะไร ๕๑๗
อะไรคือที่ตั้งของวิญญาณ ๕๒๑
อุปปสูตร ๕๒๑

เมื่อไม่ดิ้นรน ก็จะปรินิพพานได้เฉพาะตัว ๕๔๐
เมื่อตัณหาอุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี ๕๔๔
ข้อมูลที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า
ถ้าอุปาทานไม่มีภพไม่มี ๕๔๖
ยถากัมมูปคญาณ กับอนาคตังสญาณ
เกิดพร้อมกับทิพยจักขุญาณ ๕๕๕
ภพย่อมมีเพราะมีอุปาทาน ๕๕๙
ถ้าอวิชชาไม่มี กิเลสอื่น ๆ ก็มีไม่ได้ ๕๖๐
ถ้าอวิชชายังมีอยู่ ผัสสะ เวทนา จะทำให้เกิด
ตัณหาได้เสมอ ไม่มีข้อยกเว้น ๕๖๕

อาสวักขยญาณ

อาสวกิเลสคืออะไร

*อาสวักขยญาณ แปลว่า ญาณที่ทำให้อาสวะหมดสิ้นไป และคำว่า อาสวะ นั้นหมายถึง กิเลสที่สะสมอยู่ในสันดาน และก็ได้สะสมมานานแล้วตั้งแต่อดีตชาตินานแค่ไหน ก็ขอให้นึกถึงอุปมาที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

"ถ้าจะเก็บกระดูกไว้แต่ละชาติ ๆ ตั้งแต่เกิดมานานนับเป็นอสงไขยกัปป์ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบันชาตินี้ รวบรวมเอาไว้ทั้งหมด กระดูกที่รวบรวมไว้ทั้งหมดนั้นก็จะมีมากมายกองเป็นภูเขา ขนาดภูเขาเวปุลลบรรพต ซึ่งเป็นภูเขาลูกหนึ่งในจำนวนภูเขา ๕ ลูก ที่ล้อมเมืองราชคฤห์ (เมืองราชคฤห์มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญจคิรีนคร) และถ้าจะเก็บน้ำตาที่ร้องไห้แต่ละชาติรวมเอาไว้ตั้งแต่นานมาแล้วนับเป็นอสงไขยกัปป์นั้น ก็ยังมากกว่าน้ำในมหาสมุทร (ดูสัพพัญญู หน้า ๑๐๕)

---

* วิญญาณ ฉบับที่ ๕–๖ พฤษภาคม–มิถุนายน ๒๕๓๕

ฉะนั้นจะเห็นว่า กิเลสที่เรียกว่า อาสวะนี้ได้สะสมมานาน จนกลายเป็นธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์ทั่วไป กล่าวคือ ไม่ว่าคนหรือสัตว์เมื่อเกิดมานอกจากจะมีอวัยวะต่าง ๆ แต่ละเผ่าพันธุ์ หรือแต่ละตระกูลเหมือนกันกับเผ่าพันธุ์ของตนตั้งแต่เกิด ซึ่งเรียกว่าเป็นธรรมชาติของคนหรือของสัตว์ เช่นคนเมื่อเกิดมาก็ต้องมีรูปร่างอย่างนี้มีอวัยวะอย่างนี้ ถ้าเป็นสัตว์ชนิดไหนหรือเผ่าพันธุ์ไหน เมื่อเกิดมาก็ต้องมีอวัยวะมีรูปร่างอย่างนั้นอย่างนี้เหมือนเผ่าพันธุ์ของตน และเป็นมาตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ฉะนั้นจึงเรียกกันว่า ธรรมชาติของคนหรือของสัตว์ก็จะต้องเป็นเช่นนี้ตลอดไป *ไม่มีใครสร้าง มันเป็นขึ้นมาเองตามธรรมชาติ หรือธรรมชาติได้สร้างให้คนและสัตว์จะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้* คนเราย่อมมีรูปร่างและอวัยวะต่าง ๆ เหมือนกัน ซึ่งได้เป็นมาตั้งแต่เกิด ฉะนั้น จึงถือว่าเป็นธรรมชาติของคนที่จะต้องเป็นเช่นนี้ข้อนี้ฉันใด กิเลสที่มีอยู่ในสันดานเช่น ตัณหา ราคะ ความโกรธ ความรักตัวเอง ยึดถือตัวเอง กิเลสเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นธรรมชาติของคน *สิ่งใดที่ถือว่าเป็นธรรมชาติ*

ก็มักจะถือกันว่าเป็นสิ่งที่แก้ไขไม่ได้ นี่คือความเข้าใจผิดของคนทั้งโลก

อีกนัยหนึ่ง อาสวะกิเลสที่ว่ามีมานานแล้วนั้น ถ้าต้องการจะรู้ว่านานแค่ไหน ก็ขอให้นึกถึงหลักอันนี้ กล่าวคือ พระพุทธเจ้าทรงระลึกชาติถอยหลังไปได้มากมายนับเป็นกัป ๆ และทรงระลึกได้ทั้งสังวัฏกัปและวิวัฏกัป กัปหนึ่งคืออายุของโลก ๆ หนึ่งเช่นโลกของเรานี้ ทางดาราศาสตร์กล่าวว่า มีมานานแล้วประมาณสี่พันล้านปี และเข้าใจกันว่า จะอยู่ต่อไปได้อีกประมาณสองพันห้าร้อยล้านปี คืออายุโลกของเรานี้ รวมทั้งหมดแล้วประมาณ ๖ พัน ๕๐๐ ล้านปี (หกพันห้าร้อยล้านปี) ก็จะถึงซึ่งความพินาศ นี่คือความคาดคะเนของนักดาราศาสตร์ในปัจจุบัน กัปหนึ่งของโลกนี้ก็ประมาณ ๖ พัน ๕๐๐ ล้านปี แต่จากการอุปมาของพระพุทธเจ้าว่า กัปหนึ่งนานเท่าไรนั้นมีจำนวนมากกว่านี้หลายเท่า (ขอให้ดูสัพพัญญู หน้า ๑๐๒)

พระพุทธเจ้าทรงสามารถระลึกชาติย้อนหลังไปได้นับเป็นกัป ๆ (พระพุทธเจ้าทรงระลึกชาติได้กี่กัป ขอ

ให้ดูอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๔,๖) และทรงรู้ว่า แม้เวลาจะล่วงมานานนับเป็นกัป ๆ แล้ว อาสวกิเลสที่มีอยู่ในสันดานในปัจจุบันชาตินี้นั้น ก็ได้เคยมีมานานแล้วนับเป็นกัป ๆ ฉะนั้นจะเห็นว่า อาสวะกิเลสนี้เคยมีอยู่ในสันดานมานานแล้วเท่าไร

อาสวกิเลสเป็นสิ่งที่ละได้

โรคทางกายที่นับว่าร้ายที่สุด รักษาได้ยากที่สุด หรือรักษาไม่ได้เลยในสมัยก่อนนั้น แพทย์ในปัจจุบันก็สามารถรักษาให้หายได้หลายโรค และสามารถป้องกันมิให้เป็นโรคนั้น ๆ อีกก็ได้ แต่ถึงกระนั้นโรคทางกายเมื่อหายแล้วก็เป็นขึ้นมาอีกได้ ในชาตินี้ไม่เป็น แต่เมื่อตายแล้วเกิดใหม่ก็อาจจะเป็นโรคอย่างที่เคยเป็นมาแล้วได้อีก และจะต้องเป็นเช่นนี้ตลอดไปทุกๆชาติ แต่สำหรับอาสวกิเลสทั้งหลายนั้น ในเมื่อเอาชนะได้แล้ว ตัดได้ขาดแล้ว สำรอกได้หมดแล้ว อาสวกิเลสนั้น ๆ ก็จะไม่เกิดอีกชั่วนิรันดร์

พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลแรก ที่ทรงค้นพบวิธีเอาชนะอาสวกิเลสในสันดานได้หมดสิ้น สิ่งใดที่คนอื่นทำ

ไม่ได้ เพราะเป็นการผิดวิสัยธรรมชาติ เช่น คนไหน ถ้าเดินบนน้ำได้ หรือเหาะไปในอากาศได้ หรือหายตัวได้ หรือมองเห็นสิ่งที่สายตาธรรมดามองไม่เห็น อย่างนี้เป็นต้น เราก็เรียกว่า ผู้นั้นมีปาฏิหาริย์ เพราะกระทำสิ่งที่มหัศจรรย์ทำในสิ่งที่ผิดวิสัยธรรมชาติ ฉะนั้นจึงใคร่ขอให้พิจารณาดูว่า อาสวกิเลสที่มีอยู่ในสันดาน เป็นสิ่งที่มีมานานแล้ว และไม่เคยปรากฏว่า ใครสามารถเอากิเลสเหล่านี้ออกจากสันดานได้ แต่พระพุทธเจ้าทรงทำได้ และทำได้เป็นคนแรก และยิ่งกว่านั้นยังทรงสามารถสอนให้คนอื่นเอาอาสวกิเลสออกจากสันดานของตนได้อีก และบุคคลที่เอาอาสวกิเลสออกจากสันดานได้อย่างหมดสิ้น ซึ่งเรียกว่าพระอรหันต์นั้น ก็มีมากมายจนนับไม่ถ้วน มีทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา มีทั้งเด็กผู้หญิงและเด็กผู้ชาย มีทั้งเทวดาและพรหม ฉะนั้นจึงขอให้พิจารณาดูว่า คำสอนของพระพุทธองค์นั้นเป็นปาฏิหาริย์อย่างหนึ่ง ในบรรดาปาฏิหาริย์ ๓ อย่าง คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทสนาปาฏิหาริย์และอนุสาสนีย์ปาฏิหาริย์ และในบรรดาปาฏิหาริย์ ๓ อย่างนี้ พระพุทธองค์

ทรงยกย่องว่า อนุสาสนีย์ปาฏิหาริย์ เป็นเลิศกว่าปาฏิหาริย์ ๒ อย่างนั้น ทั้งนี้ก็เพราะอนุสาสนีย์ปาฏิหาริย์ ซึ่งแปลว่า คำสอนเป็นอัศจรรย์นั้น ก็เนื่องจากคำสอนนั้นสามารถทำให้คนเราละกิเลสได้ ทำให้พ้นทุกข์ได้ และเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีใครทำได้มาก่อนเลย พระพุทธองค์เป็นบุคคลแรกที่ทำให้พระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น ทำให้พระองค์พ้นทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ทั้งทรงสามารถตรัสสอนให้คนอื่น ๆ ละอาสวกิเลสของตนได้อีกด้วย ด้วยเหตุนี้พระธรรมคำสอนจึงได้ชื่อว่า เป็นสิ่งมหัศจรรย์อย่างหนึ่ง เรียกว่า อนุสาสนีย์ปาฏิหาริย์

พระพุทธเจ้าทรงบรรลุอาสวักขยญาณ ในยามที่ ๓ แห่งราตรีวันวิสาขะ

มีพระสูตรหลายแห่ง ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุอาสวักขยญาณ ในยามที่ ๓ แห่งราตรีของวันวิสาขะ โดยการทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ทั้งฝ่ายอนุโลมและปฏิโลม จนกระทั่งในที่สุดก็ทรงรู้แจ้งว่า *ความทุกข์ทั้งหมดเมื่อสรุปแล้วมีอะไรบ้าง อะไรคือต้นเหตุ*

แห่งความทุกข์ อะไรคือความดับทุกข์ อะไรคือทางให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ และทรงรู้แจ้งว่า อาสวกิเลสทั้งหลายคืออะไร อะไรคือเหตุที่ทำให้อาสวะทั้งหลายเกิดขึ้น อะไรคือสิ่งที่ทำให้อาสวะทั้งหลายดับสิ้นไปไม่มีเหลือ และอะไรคือทางปฏิบัติที่ทำให้ถึงซึ่งความดับสิ้นไม่มีเหลือของอาสวะทั้งหลาย

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องที่พระองค์ตรัสเล่าให้ฟัง เช่น ในโพธิราชกุมารสูตร พระองค์ได้ตรัสเล่าให้โพธิราชกุมารฟัง ถึงเรื่องที่พระองค์ได้เสด็จออกทรงผนวชอย่างไร เมื่อเสด็จออกทรงผนวชแล้ว พระองค์ได้เสด็จไปที่ไหนบ้าง ได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาอย่างไร และทำไมพระองค์จึงได้ทรงเลิกบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงหันกลับมาเสวยพระกระยาหารให้ร่างกายมีกำลัง แล้วก็ทรงบำเพ็ญทางสมาธิ จนกระทั่งทรงบรรลุฌานทั้ง ๔ และได้ญาณทั้ง ๓ คือ บุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาน ในราตรีแห่งวันวิสาขปุรณมี คือวันเพ็ญเดือน ๖ ซึ่งข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าไว้นี้ ข้าพเจ้าเคยนำมาเขียนไว้แล้ว ขอให้ย้อนกลับไปอ่านในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๖๗—๔๗๓

และควรจะอ่านในปฐมสมโพธิ ฉบับของสมเด็จกรมพระ-ปรมานุชิต ฯ และฉบับของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺส-เทว) ซึ่งก็ได้นำมาพิมพ์ไว้ในหนังสือ อภิญญา เล่ม ๒ แล้วเช่นเดียวกัน ขอให้ดูหน้า ๔๔๑–๔๕๑ และหน้า ๔๕๑–๔๖๕

เฉพาะในที่นี้จะนำมาเฉพาะข้อความในตอนที่พระองค์ตรัสเล่าว่า ในยามที่ ๓ นั้น พระองค์ได้ทรงบรรลุอาสวักขยญาณอย่างไร ดังนี้

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีอณังคณกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็ได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ เรานั้นได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า เหล่านี้คืออาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เมื่อเรารู้อยู่อย่างนี้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็ได้มี

ญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจที่ควรทำอย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีแล้ว ดูก่อนราชกุมาร นี้เป็นวิชาที่สาม ที่เราได้บรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชา เรากำจัดได้แล้ว วิชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืดเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแก่เราแล้ว เพราะเหตุที่เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีจิตส่งไปแล้ว

ขอให้สังเกตคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย ซึ่งเป็นคำบาลีที่ได้แปลออกมาเป็นข้อความดังที่กล่าวมาแล้วนั้น

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต, อาสวานํ ขยญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ. โส อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อยํ ทุกฺขสมุทโยติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อยํ ทุกฺขนิโรโธติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ; อิเม อาสวาติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อยํ อาสวสมุทโยติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, อยํ อาสวนิโรโธติ

ยถาภูตๆ อพฺภญฺญาสึ, อยๆ อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตๆ อพฺภญฺญาสึ. ตสฺส เม เอวๆ ชานโต เอวๆ ปสฺสโต กามาสวาปิ จิตฺตๆ วิมุจฺจิตฺถ, ภวาสวาปิ จิตฺตๆ วิมุจฺจิตฺถ, อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตๆ วิมุจฺจิตฺถ, วิมุตฺตสฺมึ "วิมุตฺต"มิติ ญาณๆ อโหสิ, "ขีณา ชาติ; วุสิตๆ พฺรหฺมจริยๆ; กตๆ กรณียๆ, นาปรๆ อิตฺถตฺตายา"ติ อพฺภญฺญาสึ. อยๆ โข เม ราชกุมาร รตฺติยา ปจฺฉิเม ยาเม ตติยา วิชฺชา อธิคตา, อวิชฺชา วิหตา; วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต; อาโลโก อุปฺปนฺโน, ยถาตๆ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต.

— โพธิราชกุมารสุตฺต ม.ม. ๑๓/๓๑๙ ข้อ ๓๓๖

ขอให้สังเกตว่า "อาสวักขยญาณจะเกิดขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีอณงคณกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว แล้วจึงจะน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดญาณ ในอันที่จะทำให้อาสวะทั้งหลายหมดสิ้นไปได้" และขอให้นึกถึงพุทธพจน์ที่ว่า "สมาหิโต ภิกฺขเว ยถาภูตๆ ปชานาติ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่มีจิตตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ ย่อมจะ

รู้แจ้ง ตามความเป็นจริง" และขอให้นึกถึงหลักอีกข้อหนึ่งที่กล่าวว่า "**วิรชๆ วีตมลๆ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมๆ สพฺพนฺตๆ นิโรธธมฺมๆ** ธรรมจักษุอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ได้บังเกิดขึ้นแล้วว่าสิ่งใดมีการเกิดสิ่งนั้นทั้งหมดย่อมมีการดับเป็นธรรมดา" ธรรมจักษุแปลว่า ดวงตาเห็นธรรม ถ้าผู้ใดมีดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นเช่นนั้น ผู้นั้นอย่างน้อยก็จะได้เป็นพระโสดาบัน เพราะฉะนั้น ควรจะจำหลักไว้ให้ดีว่า "การเจริญวิปัสสนาที่จะทำให้เกิดการเห็นแจ้งจริง ๆ จนกระทั่งทำให้เกิด นิพพิทา วิราคะ วิมุติ วิสุทธิ สันติ นิพพานนั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องได้สมาธิเสียก่อน อย่างน้อยก็ไม่ควรจะต่ำกว่า ปฐมฌานหรืออุปจารปฐมฌาน ถ้าจิตไม่เป็นสมาธิยังไม่ปราศจากนิวรณ์ ยังมีนิวรณ์ครอบงำอยู่ จะปฏิบัติอย่างไรก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ผล คำว่า ธรรมจักษุอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทินนั้น หมายความว่า ปราศจากนิวรณ์ทั้งห้า หรือปราศจากอุปกิเลสทั้งหมด ปราศจากมลทินทั้งหมด

น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ หมายความอย่างไร

คำว่า น้อมจิตไปเพื่อ อาสวักขยญาณนั้น หมายความว่า น้อมจิตไปพิจารณาไตรลักษณ์ หรือพิจารณาอริยสัจ หรือพิจารณาปฏิจจสมุปบาท แต่สำหรับพระพุทธเจ้าในคืนวันวิสาขะนั้น คำว่า น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ หมายความว่า พระองค์ทรงน้อมจิตไปพิจารณาปฏิจจสมุปบาท แต่จากข้อความในโพธิราชกุมารสูตรดังที่กล่าวมานั้นทำให้เข้าใจว่า *ทรงน้อมจิตไปเพื่อพิจารณาอริยสัจ* เพราะในพระสูตรกล่าวว่า:—

"เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ ฯลฯ ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ เรานั้นได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ เรานั้นได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้คืออาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เมื่อเรารู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ ฯลฯ"

จากข้อความดังที่กล่าวมานี้แหละ จึงทำให้เข้าใจว่า พระองค์ทรงน้อมจิตไปเพื่อพิจารณาอริยสัจ เพราะไม่ได้กล่าวถึงหัวข้อในเรื่องปฏิจจสมุทบาทเลย แต่อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาของโพธิราชกุมารสูตรนี้ ท่านก็ไม่ได้อธิบายข้อความของพระสูตรในตอนนี้ แม้ในมหาสัจจกสูตร (ม.มู ๑๒/๓๔๔ ข้อ ๓๘๖ ซึ่งข้อความที่เป็นบาลีก็กล่าวไว้อย่างเดียวกันกับในโพธิราชกุมารสูตร ก็มิได้อธิบายไว้เช่นเดียวกัน แต่ในปาสราสิสูตร (ม.มู ๑๒/๒๓๔) ซึ่งเป็นพระสูตรที่กล่าวว่า พระองค์ได้ทรงเล่าเรื่องการเสด็จออกบวช ตลอดจนกระทั่งได้ตรัสรู้อย่างเดียวกับโพธิราชกุมารสูตร และมหาสัจจกสูตรนั้น ท่านได้อธิบายไว้ดังนี้

พระมหาสัตว์ ได้ทรงทำลายมารและพลแห่งมาร ในขณะที่พระอาทิตย์ยังดำรงอยู่ (คือเย็นมากแล้วแต่ก็ยังไม่ตกดิน) ได้แล้ว ในปฐมยามพระองค์ก็ได้ทรงชำระบุพเพนิวาสญาณให้บริสุทธิ์ ในมัชฌิมยาม ได้ทรงชำระทิพยจักษุให้บริสุทธิ์ ในปัจฉิมยาม ได้ทรงหยั่งพระญาณลงในปฏิจจสมุบาท (คือทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท)

ทรงพิจารณาทั้งฝ่ายวัฏฏะและวิวัฏฏะ ในขณะที่แสงอรุณกำลังขึ้น พระองค์ก็ได้ทรงสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า และทรงดำริว่า "เราได้ทำความเพียรพยายาม (สร้างบารมี) มาเป็นเวลานานถึงแสนโกฏิแห่งกัปเป็นเอนก ก็เพื่อประโยชน์แห่งบัลลังก์อันนี้ ครั้นแล้วพระองค์ก็ได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน

มหาสตฺโต สุริเย ธรมาเนเยว มารพลํ วิธมิตฺวา ปฐมยาเม ปุพฺเพนิวาสญาณํ, มชฺฌิมยาเม ทิพฺพจกฺขุ วิโสเธตฺวา ปจฺฉิมยาเม ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ญาณํ โอตาเรตฺวา วฏฺฏวิวฏฺฏ สมฺมสนฺโต อรุโณทเย พุทฺโธ หุตฺวา "มยา อเนกกปฺปโกฏิสตสหสฺสํ อทฺธานํ อิมสฺส ปลฺลงฺกสฺส อตฺถาย วายาโม กโตติ สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ.

— ป.สู. มูล. ๒/๙๒ — มหาจุฬา.

จากคำอธิบายของอรรถกถาดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ชัดว่า การพิจารณาอริยสัจ ก็คือการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง และในคัมภีร์วิสุทธชนวิลาสินี ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของคัมภีร์อปทาน ซึ่งเป็นพระ-

ไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑ นั้น ท่านก็ได้อธิบายไว้ในทำนองเดียวกันนี้ว่า

เมื่อพระอาทิตย์ยังทอแสงอยู่อย่างนั้นนั่นเอง (คือตะวันคล้อยจวนจะตกดิน) พระมหาบุรุษก็ได้ทรงกำจัดมารและพลแห่งมารได้ ใบมหาโพธิพฤกษ์ซึ่งตกลงบนเบื้องบนจีวร เมื่อต้องแสงอาทิตย์ยามสายัณห์ ก็เป็นเหมือนแก้วประพาฬแดงบูชาอยู่ พระองค์ทรงระลึกบุพเพนิวาส (คือขันธ์ที่เคยอยู่ในชาติก่อน) ได้ในปฐมยาม ทรงชำระทิพยจักษุได้ในมัชฌิมยาม ทรงหยั่งพระญาณลงในปฏิจจสมุปบาทได้ในปัจฉิมยาม ในขณะที่พระมหาบุรุษกำลังทรงพิจารณาปัจจยาการ อันประกอบด้วย บท ๑๒ บท โดยอนุโลมและปฏิโลม ด้วยอำนาจวัฏฏะและวิวัฏฏะ หมื่นโลกธาตุได้ไหวถึง ๑๒ ครั้ง จนจรดน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด

เมื่อพระมหาบุรุษทรงยังหมื่นโลกธาตุให้บันลืออยู่นั้น ก็ได้ทรงรู้แจ้งแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณในเวลาอรุณขึ้น หมื่นโลกธาตุทั้งสิ้นก็ได้มีการตกแต่งประดับประดาแผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่ขอบปากจักร-

วาลทิศตะวันออก ได้ติดต่อกันไปถึงขอบปากจักรวาล ทิศตะวันตก อนึ่ง แผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่ขอบปากจักรวาลทิศตะวันตก ก็ติดต่อกันไปถึงขอบปากจักรวาลทิศตะวันออก แผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่ขอบปากจักรวาลทิศใต้ ก็ติดต่อกันไปถึงขอบปากจักรวาลทิศเหนือ แผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่ขอบปากจักรวาลทิศเหนือ ก็ติดต่อกันไปถึงขอบปากจักรวาลทิศใต้ แผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่พื้นแผ่นดิน ได้ตั้งจรดถึงพรหมโลก แผ่นผ้าของธงทั้งหลายที่ยกขึ้นที่พรหมโลก ก็ตั้งอยู่จรดถึงพื้นแผ่นดิน ต้นไม้ดอกไม้ในหมื่นจักรวาลก็ออกดอก ต้นไม้ผลก็เต็มไปด้วยพวงผล ปทุมชนิดลำต้นก็ออกดอกที่ลำต้น ปทุมชนิดกิ่งก็ออกดอกที่กิ่ง ปทุมชนิดเครือเถาก็ออกดอกที่เครือเถา ปทุมชนิดที่ห้อยในอากาศก็ออกดอกในอากาศ ปทุมชนิดเป็นก้านก็ทำลายพื้นศิลาทึบเป็นดอกบัวตั้งขึ้นซ้อน ๆ กัน หมื่นโลกธาตุได้เกลื่อนกลาดไปด้วยดอกไม้ เหมือนกลุ่มดอกไม้ที่เขาโยนลงไปทั่วโดยรอบ และเหมือนเครื่องลาดดอกไม้ที่เขาลาดไว้อย่างดี โลกันตริกนรกกว้าง ๘ พันโยชน์

ในระหว่างจักรวาลทั้งหลาย ไม่เคยสว่างแม้ด้วยแสงแห่งอาทิตย์ ๗ ดวง ในกาลนั้นได้มีแสงสว่างเกิดขึ้นทั่วไป หมดตลอดโลกันตริกนรก มหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ได้กลายเป็นน้ำหวาน แม่น้ำทั้งหลายไม่ไหล คนบอดแต่กำเนิดก็แลเห็นรูป คนหนวกแต่กำเนิดก็ได้ยินเสียง คนง่อยเปลี้ยแต่กำเนิดก็เดินได้ เครื่องจองจำคือขื่อคาเป็นต้นก็ขาดตกไปเอง

พระมหาบุรุษอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บูชาอยู่ด้วยสิริสมบัติหาประมาณมิได้ ด้วยประการอย่างนี้ เมื่ออัจฉริยธรรมทั้งหลายมีประการมิใช่น้อยปรากฏแล้ว พระมหาบุรุษได้ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ แล้วก็ได้ทรงเปล่งอุทานที่พระพุทธเจ้าทั้งปวงมิได้ทรงละว่า:—

เราเมื่อแสวงหานายช่างผู้กระทำเรือน
เมื่อไม่พบ จึงได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารวัฏ
มิใช่น้อย การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ นี่แน่ะ
นายช่างผู้กระทำเรือน เราเห็นท่านแล้ว
ท่านจักกระทำเรือนไม่ได้อีกต่อไป เพราะ

ซี่โครงทั้งหมดของท่านเราก็หักแล้ว ยอด
เรือนเราก็กำจัดแล้ว จิตของเราถึงวิสัง-
ขารคือพระนิพพานแล้ว เราได้ถึงซึ่งความ
สิ้นไปแห่งตัณหาแล้ว ดังนี้

ผู้รับาลีขอให้พิจารณาดูคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย เพื่อจะได้เข้าใจคำแปลนั้นชัดเจนขึ้นดังนี้

เอวํ ธรมาเนเยว สุริเย มหาปุริโส มารพลํ วิธมิตฺวา จีวรูปริ ปตมาเนหิ โพธิรุกฺขงฺกุเรหิ รตฺตปวาพฺทเลหิ วิย ปูชิยมาโน ปฐมยาเม ปุพฺพนิวาสํ อนุสฺสริตฺวา มชฺฌิมยาเม ทิพฺพจกฺขุ วิโสเธตฺวา ปจฺฉิมยาเม ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ญาณ โอตาเรสิ. อถสฺส ทฺวาทสปทิกํ ปจฺจยาการ วฏฺฏวิวฏฺฏวเสน อนุโลมปฏิโลมโต สมฺมสนฺตสฺส ทสสหสฺสี โลกธาตุ อุทกปริยนฺตํ กตฺวา ทฺวาทสกฺขตฺตุ สงฺกมฺปี.

มหาปุริเส ปน ทสสหสฺสิโลกธาตุ อุนฺนาเทตฺวา อรุณุคฺคมนเวลาย สพฺพญฺญุตญฺญาณ ปฏิวิชฺฌนฺเต สกลา ทสสหสฺสี โลกธาตุ อลงฺกตปฏิยตฺตา อโหสิ. ปาจีนจกฺกวาพมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปีตานิ ธชานิ ปฏากา ปจฺฉิม-

จกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ, ตถา ปจฺฉิมจกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปีตานํ ธชานํ ปฏากา ปาจีนจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ, ทกฺขิณจกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปีตานํ ธชานํ ปฏากา อุตฺตรจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ, อุตฺตรจกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปีตานํ ธชานํ ปฏากา ทกฺขิณจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ, ปรวิตเล อุสฺสาปีตานํ ธชานํ ปฏากา พฺรหฺมโลกํ อาหจฺจ อฏฺฐํสุ, พฺรหฺมโลเก พทฺธานํ ธชานํ ปฏากา ปรวิตเล ปติฏฺฐหึสุ, ทสสหสฺเสสุ จกฺกวาเฬสุ ปุปฺผูปคา รุกฺขา ปุปฺผึ คณฺหึสุ, ผลูปคา รุกฺขา ผลปีณิตภารสหิตา อเหสุ. ขนฺเธสุ ขนฺธปทุมานิ ปุปฺผึสุ, สาขาสุ สาขาปทุมานิ, ลตาสุ ลตาปทุมานิ, อากาเส โอลมฺพกปทุมานิ, ฆนสิลาตลานิ ภินฺทิตฺวา อุปรูปริ สตปตฺตานิ หุตฺวา ทณฺฑกปทุมานิ อุฏฺฐหึสุ. ทสสหสฺสี โลกธาตุ วฏฺเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐมาลาคุฬา วิย สุสนฺถตปุปฺผสนฺถาโร จ ปุปฺผาภิกิณฺณา อโหสิ. จกฺกวาฬนฺตเรสุ อฏฺฐโยชนสหสฺสา โลกนฺตริกนิรยา สตฺตสุริยปฺปภาหิปิ อโนภาสิตปุพฺพา ตทา เอโกภาสา อเหสุ, จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีโร

มหาสมุทฺโท มธุโรทโก อโหสิ. นทิโย น ปวตฺตึสุ, ชจฺจนฺธา รูปานิ ปสฺสึสุ, ชาติพธิรา สทฺทํ สุณึสุ, ชาติปีฐสปฺปิโน ปทสา คจฺฉึสุ, อนฺทุพนฺธนาทีนิ ฉิชฺชิตฺวา ปตึสุ.

เอวํ อปริมาเณน สิริวิภเวน ปูชิยมาโน มหาปุริโส อเนกปฺปกาเรสุ อจฺฉริยธมฺเมสุ ปาตุภูเตสุ สพฺพญฺญุตํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา สพฺพพุทฺเธหิ อวิชหิตํ อุทานํ อุทาเนสิ :—

"อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ
คหการํ คเวสนฺโต ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนํ.
คหการก ทิฏฺโฐสิ ปุน เคหํ น กาหสิ
สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา คหกูฏํ วิสงฺขตํ
วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา"ติ.

— วิสุทธชนวิลาสินี อปทานฏฐกถา ๑/๙๖

น้อมใจไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็คือน้อมใจไปเพื่อพิจารณาปฏิจจสมุปบาท

โดยปกติในพระสูตรต่าง ๆ ที่กล่าวว่า ในคืนวันวิสาขะในยามที่ ๓ พระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระ-

โพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงน้อมใจไปเพื่ออาสวักขยญาณนั้นจะกล่าวในทำนองให้เข้าใจว่า พระองค์ทรงน้อมใจไปเพื่อพิจารณาอริยสัจ ดังที่ได้ยกหลักฐานในเรื่องโพธิราชกุมารสูตรมาให้ดูแล้ว แม้ในพระสูตรอื่น ๆ เช่นในมหาสัจจกสูตร ปาสราสิสูตร แม้กระทั่งในวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ซึ่งเป็นพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑ ก็ได้กล่าวไว้ในทำนองเดียวกัน และเพื่อให้ทราบความเป็นมาตั้งแต่ต้นด้วย ฉะนั้นจึงขอเล่าเรื่องแต่ต้นเลย ดังนี้:—

เรื่องเวรัญชพราหมณ์

(๑) โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควงไม้สะเดาที่นเพรุยักษ์สิงสถิต เขตเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เวรัญชพราหมณ์ได้สดับข่าวว่า ท่านผู้เจริญพระสมณโคดมศากยบุตร ทรงผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ บริเวณต้นไม้สะเดาที่นเพรุยักษ์สิงสถิต เขตเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ก็แลพระกิตติศัพท์อันงามของท่านพระโคดม

พระองค์นั้น ขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นพระอรหันต์ ทรงตรัสรู้เอง โดยชอบ ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ ทรงเสด็จไปดี ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกได้ ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทพและมนุษย์ทั้ง-หลาย ทรงเป็นพุทธะ ทรงเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ด้วยพระปัญญาอันยิ่งของพระองค์เองแล้ว ทรงสอนหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ พร้อมทั้ง เทวดาและมนุษย์ให้รู้ ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะครบถ้วน บริบูรณ์ บริสุทธิ์ อนึ่งการเห็นพระอรหันต์ทั้งหลายเห็นปานนั้นเป็นความดี

เวรญชพราหมณ์กล่าวตู่พระพุทธเจ้า

(๒) ครั้งนั้นแล เวรัญชพราหมณ์ได้ไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคยังที่ประทับ ครั้นถึงแล้วก็ได้กราบบังคม แล้วก็ได้ทูลปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นผ่าน

การทูลปราศรัยพอให้เป็นที่บันเทิงเป็นที่ระลึกถึงกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เวรัญชพราหมณ์ ผู้ซึ่งนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ก็ได้ทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ท่านพระโคดม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า *พระสมณโคดม ไม่ไหว้ ไม่ลุกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ หรือไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะ* ข้อที่ข้าพเจ้าทราบมานั้นเป็นเช่นนั้นจริงหรือ ก็การที่ท่านพระโคดมไม่ไหว้ ไม่ลุกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ หรือไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะนั้นเป็นการไม่สมควรเลย

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ ในโลกนี้รวมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ เราไม่เห็นว่าจะมีบุคคลใดที่เราควรไหว้ ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญด้วยอาสนะ เพราะว่าถ้าตถาคตจะพึงไหว้ พึงลุกรับ หรือพึงเชื้อเชิญบุคคลใดด้วยอาสนะแล้ว ศีรษะของบุคคลนั้นก็จะพึงแตกเป็นเสี่ยง

ว. และข้าพระองค์ได้ทราบมาอีกอย่างหนึ่งว่า ท่านพระโคดมเป็นคนไม่มีรส (อสรรูโป ภวํ โคตโม)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีรสนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะความยินดีรักใคร่พอใจในรสคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะทั้งหลายนั้น ตถาคตละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มีในภายหลัง มีอันไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา นี้แลเหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีรส ซึ่งกล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. และได้ทราบมาอีกอย่างหนึ่งว่า ท่านพระโคดมเป็นคนไม่มีโภคะสมบัติ (นิพฺโพโค ภวํ โคตโม)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีโภคสมบัตินั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะโภคสมบัติ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเหล่านั้น ตถาคตได้ละแล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มีในภายหลัง มีอันไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา นี้แลเหตุที่เขากล่าวหา

เราว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีโภคสมบัติบัตินั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. และได้ทราบมาอีกอย่างหนึ่งว่า ท่านพระโคดมเป็นอกิริยวาทะ (อกิริยวาโท ภวํ โคตโม)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่าพระสมณโคดมเป็นอกิริยวาทะนั้น (คือถือว่าทำก็ไม่เป็นอันทำ แม้จะทำบุญหรือทำบาปก็เท่ากับไม่ได้ทำ เพราะจะไม่มีผลตามกรรมนั้น ๆ) ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะเรากล่าวถึงการไม่ทำกายทุจริตวจีทุจริตมโนทุจริต เรากล่าวถึงการไม่ทำสิ่งที่เป็นบาปอกุศลหลายอย่าง นี้แลเหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นอกิริยวาทะ (คือกล่าวหาว่า เราเป็นผู้กล่าวว่า การกระทำทุกอย่างไม่เป็นอันทำ) ดังนี้ ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. และได้ทราบมาอีกอย่างหนึ่งว่า ท่านพระโคดมเป็นอุจเฉทวาท (อุจฺเฉทวาโท ภวํ โคตโม คือกล่าวว่าตายแล้วสูญ)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมกล่าวความขาดสูญนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะเรากล่าวถึงความขาดสูญจริง แต่เรากล่าวถึงความขาดสูญแห่งราคะ โทสะ โมหะ เรากล่าวถึงความขาดสูญแห่งธรรมที่เป็นบาปอกุศลหลายอย่าง ฉะนั้นเหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมกล่าวความขาดสูญนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. ท่านพระโคดมเป็นคนช่างรังเกียจ (เชคุจฺฉี ภวำ โคตโม)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนช่างรังเกียจนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะเรารังเกียจกายทุจริตวจีทุจริตมโนทุจริต เรารังเกียจการกระทำสิ่งที่เป็นบาปอกุศลหลายอย่าง ฉะนั้นเหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนช่างรังเกียจนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. ท่านพระโคดมเป็นคนช่างกำจัด (เวนยิโก ภวำ โคตโม, เวนยิโก มาจากคำว่า วิเนยฺย)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนช่างกำจัดนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะโทสะโมหะ เราแสดงธรรมเพื่อกำจัดสิ่งที่เป็นบาปอกุศลหลายอย่าง ฉะนั้น เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนช่างกำจัดนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. ท่านพระโคดมเป็นคนเผาผลาญ (ตปสฺสี ภวำ โคตโม, ตปสฺสี มีความหมายเท่ากับ อาตาปี ผู้มีความเพียรเผาบาป)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนเผาผลาญนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะเรากล่าวว่า ธรรมที่เป็นบาปอกุศลคือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เป็นธรรมที่ควรเผาผลาญ ธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเป็นธรรมที่ควรเผาผลาญเหล่านี้ อันผู้ใดละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาล

ยอดด้วนทำไม่ให้มีในภายหลัง ไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคนเผาผลาญพราหมณ์ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งควรเผาผลาญ ตถาคตละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มีในภายหลัง มีไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา ฉะนั้นเหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนเผาผลาญนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

ว. ท่านพระโคดมเป็นคนไม่ผุดเกิด (อปภพฺโพ ภวำ โคตโม, อปภพฺโพ ตามศัพท์แปลว่า เป็นผู้ปราศจากครรภ์)

ภ. มีอยู่จริง ๆ พราหมณ์ เหตุที่เขากล่าวหาเราว่าพระสมณโคดมเป็นคนไม่ผุดเกิดนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก เพราะการนอนในครรภ์ต่อไป การเกิดในภพใหม่ อันผู้ใดละได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มีในภายหลัง มีไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคนไม่ผุดเกิด พราหมณ์ การนอนในครรภ์ต่อไป การเกิดในภพใหม่ ตถาคตละ

ได้แล้ว ตัดรากขาดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มีในภายหลัง มีไม่เกิดอีกต่อไปเป็นธรรมดา ฉะนั้น เหตุที่เขากล่าวหาเราว่า พระสมณโคดมเป็นคนไม่ผุดเกิดนั้น ชื่อว่ากล่าวถูก แต่ไม่ใช่มีความหมายเหมือนกับที่เขากล่าวหา

พระพุทธเจ้าทรงเป็นลูกไก่ตัวแรก ที่กระเทาะเปลือกไข่ออกมา

(๓) ดูก่อนพราหมณ์ เปรียบเหมือนฟองไก่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ฟองไก่เหล่านั้น เมื่อแม่ไก่กกดีแล้ว อบดีแล้ว ฟักดีแล้ว บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ลูกไก่ตัวใดทำลายกระเปาะไข่ด้วยปลายเล็บเท้า หรือด้วยจะงอยปาก ออกมาได้โดยสวัสดีก่อนกว่าเขา ลูกไก่ตัวนั้นควรเรียกว่ากระไร จะเรียกว่าพี่หรือน้อง

ว. ท่านพระโคดม ควรเรียกว่าพี่ เพราะมันแก่กว่าเขา

ภ. เราก็เหมือนอย่างนั้นแล พราหมณ์ ในเมื่อหมู่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อยู่ในอวิชชา เหมือนลูกไก่เกิดอยู่

ในกระเปาะไข่ อันกระเปาะไข่หุ้มห่อไว้ เราตถาคตผู้เดียวเท่านั้นเป็นคนแรกในโลก ที่ได้ทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชาออกมา แล้วได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม เรานั้นเป็นพี่ใหญ่ที่สุด เป็นผู้ประเสริฐที่สุดของโลก เพราะความเพียรอันยิ่งยวด เพราะความเพียรอันไม่ย่อหย่อน สติดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือนของเรา เพราะกายสงบไม่กระสับกระส่าย จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่งของเรา

ได้บรรลุฌาน ๔

เรานั้นแล ได้สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้บรรลุปฐมฌาณซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขซึ่งเกิดแต่วิเวกอยู่

และต่อมาเราก็ได้บรรลุทุติยฌาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิต ณ ภายใน มีความที่จิตเป็นหนึ่งเกิดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไป แต่มีปีติและสุขซึ่งเกิดแต่สมาธิอยู่

และต่อมาเราก็ได้บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป และเป็นฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ที่มีอุเบกขา มีสติ ย่อมอยู่เป็นสุข ดังนี้

และต่อมาเราก็ได้บรรลุจตุตถฌาน ซึ่งเป็นฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ก่อนแล้ว ทั้งโสมนัสและโทมนัสก็ดับไปก่อน ๆ แล้ว จึงมีแต่อุเบกขาอันเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์สมบูรณ์ (ผู้ที่ได้ฌานที่ ๔ นี้จะมีสติสมบูรณ์ที่สุดยิ่งกว่าสติในฌานต้น ๆ)

บุพเพนิวาสานุสติญาณ

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนโยนควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว จึงได้น้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ เรานั้นย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือระลึกชาติได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบ-ชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง

ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏ-กัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า ในภพโน้นเราได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพโน้นนั้น เราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพโน้นนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ เราย่อมระลึกถึงชาติก่อน ได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอุเทศพร้อมทั้งอาการ ด้วยประการฉะนี้ พราหมณ์ วิชชาที่หนึ่งนี่แล เราได้บรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชชาเรากำจัดได้แล้ว วิชชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืด เรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างเกิดแก่เราแล้ว เหมือนกับที่เกิดแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส ส่งจิตไปแล้วอยู่ฉะนั้น (คือส่งจิตให้อยู่ในกัมมัฏฐานตลอดเวลา)

ความชำแรกออกครั้งที่หนึ่งของเรานี้แล ได้เป็นเหมือนกับการทำลายออกจากกระเปาะฟองแห่งลูกไก่ ฉะนั้น

จุตูปปาตญาณ

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว จึงได้น้อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ คือญาณที่รู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย เรานั้นย่อมแลเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติผู้กำลังอุปบัติ ที่เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ก้าวล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้ไปเกิดตามกรรมว่า หมู่สัตว์เหล่านี้ เป็นผู้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ หมู่สัตว์ที่ประพฤติทุจริตเหล่านี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียน

พระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไปแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เราย่อมแลเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ ผู้กำลังอุปบัติ ที่เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ก้าวล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้ไปเกิดตามกรรมด้วยประการดังนี้ พราหมณ์ วิชชาที่สองนี้แล เราได้บรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชชาเรากำจัดได้แล้ว วิชชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืดเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างเกิดแก่เราแล้ว เหมือนกับที่เกิดแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส ส่งจิตไปแล้วอยู่ฉะนั้น ความชำแรกออกครั้งที่สองของเรานี้แล ได้เป็นเหมือนการทำลายออกจากกระเปาะฟองแห่งลูกไก่ ฉะนั้น

ได้บรรลุอาสวักขยญาณ

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว จึงได้น้อมจิตไปเพื่อ

อาสวักขยญาณ เรานั้นได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า เหล่านี้อาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เมื่อเรานั้นรู้อยู่อย่างนี้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็ได้มีญาณหยั่งรู้ว่าจิตหลุดพ้นแล้ว และได้รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีแล้ว พราหมณ์ วิชชาที่สามนี้แล เราได้บรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชชา เรากำจัดได้แล้ว วิชชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืดเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างเกิดแก่เราแล้ว เหมือนกับที่เกิดแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลสส่งจิตไปแล้วอยู่ฉะนั้น ความชำแรกออกครั้งที่สามของเรานี้แล ได้เป็นเหมือนการทำลายออกจากกระเปาะฟองแห่งลูกไก่ ฉะนั้น

เวรัญชพราหมณ์แสดงตนเป็นอุบาสก

(๔) เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว เวรัญชพราหมณ์ได้ทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ท่านพระโคดมเป็นผู้เจริญที่สุด ท่านพระโคดมเป็นผู้ประเสริฐที่สุด ข้าแต่ท่านพระโคดม ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งยิ่งนัก ภาษิตของพระองค์ไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยายอย่างนี้ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง เหมือนส่องประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีจักษุจักเห็นรูปดังนี้ ข้าพเจ้านี้ขอถึงท่านพระโคดมพระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระองค์จงทรงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต จำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป และขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จงทรงรับอาราธนาอยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาของข้าพเจ้าเถิด

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการดุษณี ครั้นเวรัญชพราหมณ์ทราบการรับอาราธนา

ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็ได้ลุกจากที่นั่งถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า ทำประทักษิณแล้วกลับไป

– วินัยปิฎก มหาวิภังค์ ๑/๑

การไม่รู้เรื่องชาติก่อนชาติหลัง ก็ถือว่าเป็นอวิชาเหมือนกัน

จากข้อความในวินัยปิฎกดังที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า การน้อมใจไปเพื่ออาสวักขยญาณนั้น ก็คือการน้อมใจไปเพื่อรู้อริยสัจสี่ และจากหลักฐานในวินัยปิฎก ซึ่งเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าให้เวรัญชพราหมณ์ฟังนี้ เราจะได้ข้อคิดอีกอย่างหนึ่งว่า คนที่ไม่รู้หรือไม่ยอมรับว่า คนเราเคยเวียนว่ายตายเกิดมานานแล้วนับชาติไม่ถ้วน และไม่รู้หรือไม่ยอมรับว่า คนอย่างเราซึ่งยังมีกิเลสอยู่ในสันดานอย่างหนาแน่นเช่นนี้ ตายแล้วก็ยังจะต้องเกิดอีกนานแสนนาน ตราบใดที่กิเลสยังไม่สิ้น ตายแล้วก็จะต้องเกิดอีกตลอดไป และชีวิตจะเป็นไปอย่างไร จะได้ดีมีสุข หรือตกทุกข์ได้ยาก จะไปเกิดในสุคติหรือทุคติ ก็สุดแล้วแต่กรรม กรรมคือผู้กำหนดชะตาชีวิต ไม่มีพระ-

เจ้าหรือดวงดาวที่ไหนเป็นผู้กำหนดชะตาชีวิต ผู้ที่ไม่รู้เรื่องเหล่านี้ไม่ยอมรับเรื่องเหล่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า *เขาผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีอวิชา* และพระพุทธเจ้าทรงเปรียบว่า สัตว์โลกทั้งหมดเป็นเหมือนลูกไก่ ซึ่งเกิดในไข่และก็ตายในไข่ ไม่ได้กระเทาะเปลือกไข่ออกมาเห็นโลกเลย *พระองค์เป็นลูกไก่ตัวแรกในโลกที่กระเทาะหรือเจาะเปลือกไข่ออกมาเห็นโลก* ขอให้พยายามศึกษาถึงข้อความในวินัยปิฎกตอนนี้ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสเล่าไว้ด้วยพระองค์เอง ดังที่กล่าวมานี้ให้ละเอียดด้วย เพราะจะทำให้เรารู้ถึงความหมายของอวิชาแจ่มแจ้งขึ้น

อวิชา ๘

อวิชา ซึ่งเป็นหัวข้ออันแรกของปฏิจจสมุปบาทนั้น ในคัมภีร์ทั่ว ๆ ไปจะอธิบายว่า อวิชามีความหมายอยู่ ๘ อย่างคือ

๑. ทุกฺเข อญฺญาณ ไม่รู้แจ้งในเรื่องทุกข์

๒. ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณ ไม่รู้แจ้งในเหตุแห่งความทุกข์

๓. ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ ไม่รู้แจ้งในความดับทุกข์

๔. ทุกฺขนิโรธคามินียา ปฏิปทาย อญฺญาณํ ไม่รู้แจ้งในปฏิปทาที่ให้ถึงซึ่งความดับทุกข์

๕. ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ ความไม่รู้แจ้งในที่สุดเบื้องต้น

๖. อปรนฺเต อญฺญาณํ ความไม่รู้แจ้งในที่สุดเบื้องปลาย

๗. ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ ความไม่รู้แจ้งในที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย

๘. อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณํ ความไม่รู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาท-ธรรม คืออิทัปปัจจยตา

อนึ่ง คำว่า อวิชา นั้น ในคัมภีร์อภิธรรมยังได้อธิบายไว้ว่า คำว่า อวิชา กับคำว่า โมหะ นั้น มีความหมายอย่างเดียวกัน และยังได้อธิบายอีกว่าคำที่มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่าอวิชานั้นมีอะไรบ้าง ซึ่งข้อความในคัมภีร์อภิธรรมที่อธิบายไว้นั้นมีดังนี้

กตโม โมโห ? ทุกฺเข อญฺญาณํ ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ อปรนฺเต อญฺญาณํ ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ อิทปฺปจฺจยตา-ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณํ; ยํ เอวรูปํ อญฺญาณํ อทสฺสนํ อนภิสมโย อนุโพโธ อสมฺโพโธ อปฺปฏิเวโธ, อสงฺคาหนา อปริโยคาหนา อสมฺเปกฺขนา อปฺปจฺจเวกฺขณา อปฺปจฺจกฺขกมฺมํ, ทุมฺเมชฺฌํ พาลฺยํ อสมฺปชญฺญํ โมโห ปโมโห สมฺโมโห, อวิชฺชา อวิชฺโชโฆ อวิชฺชาโยโค อวิชฺชานุสโย อวิชฺชาปริยุฏฺฐานํ อวิชฺชาลงฺคี, โมโห อกุสลมูลํ ; อยํ วุจฺจติ โมโห.

ธมฺมสงฺคณี ๓๓/๒๕๒,๒๕๙ ข้อ ๑๐๖๗,๑๑๐๖.

คำว่า อวิชา เมื่อจะอธิบายโดยพิศดารแล้ว ก็จะเป็นข้อความอย่างที่อ้างมานี้ และไม่จำเป็นต้องแปล เพราะถึงแปลก็เข้าใจยากสำหรับผู้ไม่รู้บาลี แต่ผู้รู้บาลีจะอ่านรู้เรื่องและเข้าใจความหมายของคำว่า อวิชา ชัดเจนยิ่งขึ้น และเท่าที่แปลไว้ ๘ หัวข้อนั้นก็เป็นการ

เพียงพอแล้วสำหรับผู้ไม่รู้บาลี แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับข้อความในโพธิราชกุมารสูตรนั้น คำว่า อวิชา ในอรรถกถาอธิบายไว้แต่เพียงว่า อวิชา ก็คือ การไม่รู้แจ้งในอริยสัจสี่เท่านั้น แต่ความเป็นจริงอวิชาข้อที่ ๕—๘ นั้น ความจริงก็คือ การขยายความของการไม่รู้แจ้งอริยสัจสี่นั่นเอง และขอให้สังเกตว่า อวิชาข้อที่ ๘ คือการไม่รู้แจ้งในปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นข้อที่สรุปของการไม่รู้แจ้งทั้งหมด เพราะผู้ที่จะได้ชื่อว่ารู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้น จะต้องรู้แจ้งใน ปุพฺพนฺเต ที่สุดเบื้องต้นคือรู้แจ้งว่าเราเคยเกิดมาแล้ว รู้แจ้งใน อปรนฺเต ที่สุดเบื้องปลาย คือรู้แจ้งว่า คนที่มกิเลสตายแล้วก็จะต้องเกิดอีก รู้แจ้งใน ปุพฺพนฺตาปรนฺเต รู้แจ้งทั้งในที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย ก็คือรู้แจ้งในปัจจุบันหรือรู้แจ้งความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบัน และรู้แจ้งความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุบันกับอนาคต ซึ่งความหมายดังที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ชัดจากข้อความในวินัยปิฎกดังที่อ้างมาแล้วนั่นเอง

อวิชา ๘ กับวิจิกิจฉา ๘

ผู้ที่จะได้ชื่อว่าเป็นพระโสดาบันนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า จะต้องละสังโยชน์ ๓ ได้ขาดจากสันดาน สังโยชน์ ๓ ก็คือ ๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีลัพพตปรามาส สักกายทิฏฐิ หมายถึงความเห็นผิดเกี่ยวกับเรื่องตัวตน คนที่มีความเห็นว่าเรามีตัวตน หรือถือว่าเรามีอัตตา เรียกว่ายังมีสักกายทิฏฐิ ส่วน วิจิกิจฉา แปลว่า ความสงสัย พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า วิจิกิจฉานี้มี ๘ อย่างคือ :—

๑. พุทฺเธ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในพระพุทธเจ้า
๒. ธมฺเม กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในพระธรรม
๓. สงฺเฆ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในพระสงฆ์
๔. สิกฺขาย กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในสิกขา ๓
๕. ปุพฺพนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในที่สุดเบื้องต้น
๖. อปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในที่สุดเบื้องปลาย

๗. ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยทั้งในที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย

๘. อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาเท กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ สงสัยในปฏิจจสมุปบาท คือสงสัยในธรรมที่เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน

— ธมฺมสงฺคณี ๓๓/๒๖๒ ข้อ ๑๑๒๓

วิจิกิจฉา ๘ กับกังขา ๑๖

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนที่อธิบายถึงเรื่องวิสุทธิ ๗ คือ ๑. สีลวิสุทธิ ๒. จิตตวิสุทธิ ๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ในบรรดาวิสุทธิ ๗ เหล่านี้ วิสุทธิข้อที่ ๔ ซึ่งว่าด้วย กังขาวิตรณวิสุทธิ ซึ่งแปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งญาณเป็นเครื่องข้ามความสงสัยนั้น ท่านอธิบายว่า :—

สำหรับภิกษุผู้พิจารณาเห็นว่า นามรูปในปัจจุบันนี้ย่อมมีเหตุมีปัจจัย แม้นามรูปที่เคยมีมาแล้วในอดีตหรือจักมีในอนาคต ก็เช่นเดียวกันทุกอย่างล้วนแต่มีเหตุมี

ปัจจัยทำให้เกิดจึงเกิดขึ้นมาได้ ไม่ใช่เกิดขึ้นได้เอง และไม่ใช่เกิดขึ้นเพราะมีพระอิศวรเป็นผู้สร้าง เมื่อรู้แจ้งเช่นนี้แล้ว ความสงสัย ๑๖ อย่าง ตามที่กล่าวไว้ในบาลีนั้น เธอย่อมละได้ ความสงสัย ๑๖ นั้น ก็คือความสงสัยที่ปรารภถึงอดีต (ปุพฺพนฺต) ๕ อย่าง ปรารภถึงอนาคต (อปรนฺต) ๕ อย่าง และปรารภถึงปัจจุบัน (ปุพฺพนฺตาปรนฺต) ๖ อย่าง ดังนี้

ความสงสัยปรารภถึงอดีต ๕ อย่าง คือ :—

๑. ในอดีตกาล เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ
๒. ในอดีตกาล เรามิได้มีมิได้เป็นหรือหนอ
๓. ในอดีตกาล เราได้เป็นอะไรหนอ
๔. ในอดีตกาล เราได้เป็นอย่างไรหนอ
๕. ในอดีตกาล เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ

ความสงสัยปรารภถึงอนาคต ๕ อย่าง คือ :—

๑. ในอนาคตกาล เราจักมีจักเป็นหรือไม่หนอ
๒. ในอนาคตกาล เราจักไม่มีไม่เป็นหรือไม่หนอ
๓. ในอนาคตกาล เราจักเป็นอะไรหนอ

๔. ในอนาคตกาล เราจักเป็นอย่างไรหนอ

๕. ในอนาคตกาล เราจักเป็นอะไรแล้วจักเป็นอะไรหนอ

ความสงสัยปรารภถึงปัจจุบัน ๖ อย่าง คือ:—

๑. ในปัจจุบันกาล เรามีอยู่เป็นอยู่หรือไม่หนอ

๒. ในปัจจุบันกาล เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือไม่หนอ

๓. ในปัจจุบันกาล เราเป็นอะไรหนอ

๔. ในปัจจุบันกาล เราเป็นอย่างไรหนอ

๕. ในปัจจุบันกาล สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ

๖. ในปัจจุบันกาล สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ

ขอให้สังเกตคำบาลีดังต่อไปนี้เทียบเคียงด้วย จะทำให้เข้าใจข้อความที่กล่าวมานี้ชัดเจนขึ้น ดังนี้:—

โส เอวำ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา "ยถา อิทำ เอตรหิ, เอวำ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสติฯ ตสฺเสวำ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตำ อารพฺภ

๑. อโหสึ นุโข อหำ อตีตมทฺธานำ

๒. น นุโข อโหสึ อตีตมทฺธานำ

๓. กึ นุโข อโหสึ อตีตมทฺธานำ

๔. กถำ นุโข อโหสึ อตีตมทฺธานำ

๕. กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุโข อหำ อตีตมทฺธานนฺติ ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปี อปรนฺตำ อารพฺภ

๑. ภวิสฺสามิ นุโข อหำ อนาคตมทฺธานำ

๒. น นุโข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานำ

๓. กึ นุโข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานำ

๔. กถำ นุโข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานำ

๕. กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุโข อหำ อนาคตมทฺธานนฺติ ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปี ปจฺจุปนฺนำ อารพฺภ เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนำ อทฺธานำ อารพฺภ อชฺฌตฺตำ กถงฺกถี โหติ

๑. อหำ นุโขสฺมิ

๒. โน นุโขสฺมิ

๓. กึ นุโขสฺมิ

๔. กถำ นุโขสฺมิ

๕. อยํ นุโข สตฺโต กุโต อาคโต,

๖. โส กุหึ คามี ภวิสฺสตีติ ฉพฺพิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, สา สพฺพาปิ ปหียติ ฯ

วิ. ๓/๒๒๑

เรื่องกังขา ๑๖ ตามที่วิสุทธิมรรคนำมากล่าวไว้นี้ มีอยู่ในพระสูตรหลายแห่ง เช่นในสัพพาสวสูตร (ม. มู. ๑๒/๑๑/๓๘) เป็นต้น และในสัพพาสวสูตรนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายไว้ดังนี้ :—

คำว่า **อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ** *ในอดีตเราได้มีเราได้เป็นหรือไม่หนอนั้น* คือสงสัยว่า ในอดีตกาล คือในชาติก่อน ๆ นั้น เราเคยเกิดมาแล้วหรือไม่หนอ และคนที่เกิดสงสัยเช่นนี้ก็เพราะมีความยึดถือว่า เรามีอัตตา และเพราะไม่รู้ถึงปัจจัยหรือเหตุที่ทำให้คนเราเกิดมา เพราะถ้ารู้ถึงเหตุที่ทำให้คนเราเกิดมาแล้ว ก็จะไม่สงสัยเลยว่าเราเคยเกิดมาแล้ว หรือไม่เคยเกิด เพราะความเป็นจริง คนที่รู้ชัดว่า คนเราเกิดมาจากวิญญาณของตน คือวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป พ่อแม่ไม่

ใช่ต้นเหตุที่ทำให้คนเราเกิด เพราะถ้าวิญญาณไม่มาปฏิสนธิในท้องแม่ คนเราก็เกิดขึ้นมาไม่ได้ และ**ตัวการ**ที่ทำให้วิญญาณต้องปฏิสนธิแล้วปฏิสนธิอีกก็คือ **ตัณหา** และตัณหานั้นเป็นกิเลสที่สะสมอยู่ในสันดานมานานแล้ว และเอาออกได้ยากที่สุด ตราบใดที่ตัณหายังมีอยู่ ตายแล้วก็ต้องเกิดอีก ไม่เกิดเป็นคนหรือเป็นสัตว์อยู่ในโลกมนุษย์ก็จะต้องเกิดเป็นโอปปาติกะ หมุนเวียนอยู่เช่นนี้ตลอดไปไม่มีสิ้นสุด ฉะนั้นสำหรับคนที่รู้แจ้งเช่นนี้ เขาก็จะไม่สงสัยว่า ในอดีตเราเคยเกิดมาหรือไม่

ข้อที่ ๒ ที่ว่า **น นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ** สงสัยว่า ในอดีตกาล เราไม่เคยมีไม่เคยเป็นหรือไม่หนอ ข้อนี้มีความหมายอย่างเดียวกับข้อที่ ๑ คือข้อที่ ๑ สงสัยว่า ในอดีตกาล เราเคยเกิดมาหรือไม่ ข้อที่ ๒ สงสัยว่า หรือว่าในอดีตกาลเราไม่เคยเกิดมาเลย

ข้อที่ ๓ **กึ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ** ในอดีตกาลเราได้เกิดเป็นอะไร ข้อนี้หมายความว่า เขาสงสัยว่าในชาติก่อน ๆ นั้น เราได้เกิด*เป็นอะไร* คือเกิดเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต

เทวดา มนุษย์ หรือเกิดเป็นอะไร คือเกิดเป็นคนหรือเป็นสัตว์ประเภทไหน

ข้อที่ ๔ กถํ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ ในอดีตกาล เราได้เกิด*เป็นอย่างไร* ข้อนี้หมายความว่า เขาสงสัยว่าในชาติก่อน ๆ นั้น เราเกิดมามีรูปร่างลักษณะอย่างไร คือเกิดมาเป็นคนสูง หรือเป็นคนเตี้ย เป็นคนขาวหรือเป็นคนดำ เป็นคนมีขนาดพอดีหรือเป็นคนขนาดไม่พอดี และอีกนัยหนึ่งท่านอธิบายว่า เขาสงสัยว่า เราได้เกิดขึ้นมาอย่างไร เกิดขึ้นมาเองตามธรรมชาติ หรือเกิดขึ้นมาเพราะมีพระอิศวรเป็นผู้สร้างเป็นผู้เนรมิตขึ้นมา

ข้อที่ ๕ กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ ในอดีตกาลเราได้เป็นอะไร แล้วได้เป็นอะไรบ้าง ข้อนี้หมายความว่า เขาสงสัยว่า ในชาติก่อน ๆ นั้น เราได้เกิดเป็นอะไรบ้าง เช่นถ้าได้เกิดเป็นกษัตริย์แล้วต่อมาได้เป็นกษัตริย์อีก หรือได้เกิดเป็นพราหมณ์ หรือได้เกิดเป็นอะไร ข้อนี้หมายถึงเขาสงสัยในลำดับของการเกิดว่าเมื่อได้เกิดเป็นอย่างนั้นอย่างนี้แล้ว ต่อไปได้เกิดเป็นอะไรอีก ได้เกิดเป็นเหมือนเดิมหรือว่าเปลี่ยนไป

ความเป็นจริง *ความสงสัยเหล่านี้ ในวิสัยของคนธรรมดาที่ระลึกชาติไม่ได้ ไม่มีใครที่จะรู้แจ้งเรื่องนี้ได้ด้วยตนเองจนกระทั่งไม่เกิดความสงสัยต่าง ๆ ดังที่กล่าวมา* แต่ถึงกระนั้นสำหรับคนที่รู้แจ้งด้วยตนเองว่า เราเกิดมาโดยต้องอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง ซึ่งถ้ารู้แจ้งเรื่องปัจจัยแห่งการเกิดแจ่มแจ้งแล้ว ก็จะรู้แน่ว่าเราเคยเกิดมาแล้วอย่างแน่นอน และเคยเกิดมานานแล้ว นานยิ่งกว่าโลกที่เราอาศัยอยู่นี้เสียอีก แต่เมื่อระลึกชาติไม่ได้ ก็จะไม่รู้รายละเอียดว่า เราเคยเกิดเป็นอะไรต่ออะไรมาบ้าง แต่ถึงจะไม่รู้รายละเอียด แต่ก็มีความเชื่อมั่นว่า *เราเคยเวียนว่ายตายเกิดมานานแล้ว* เพียงแค่นี้ก็เป็นการเพียงพอแล้วสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม เพื่อการก้าวขึ้นไปสู่การละกิเลสและการพ้นทุกข์ พระอรหันต์สุกขวิปัสสก ซึ่งได้อภิญญาเพียงข้อเดียวคือ **อาสวักขยญาณ** ท่านก็มีความรู้ความเชื่อในลักษณะดังที่กล่าวมานี้ แต่สำหรับผู้ที่ยังสงสัยว่า *เราเคยเกิดมาหรือไม่ ตายแล้วจะเกิดอีกจริงหรือไม่นั้น* ก็แปลว่า เขายังไม่รู้แจ้งถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนามรูป และเมื่อไม่รู้แจ้งเรื่องนี้ก็เป็นอันหวังได้ว่า เขา

จะไม่มีทางปฏิบัติธรรมให้ก้าวหน้าไปถึงขั้นละกิเลสได้ขาดจากสันดาน ไม่มีทางที่จะพ้นทุกข์ได้เลย

อนึ่ง สำหรับความสงสัยในเรื่องอนาคต ๕ อย่าง และสงสัยในเรื่องปัจจุบัน ๖ อย่างนั้น ถ้าเข้าใจความหมายของกังขาในอดีต ๕ หัวข้อดังที่อธิบายมานี้แจ่มแจ้งดีแล้ว ก็ไม่จำเป็นจะต้องอธิบายถึงความสงสัยในเรื่องอนาคตและเรื่องปัจจุบันอีก ๑๑ หัวข้อ เพราะมีความหมายอย่างเดียวกัน แต่ก็ควรจะจำไว้ด้วยว่า คำว่า ปัจจุบันกาลนั้น หมายถึงเวลาตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิจนกระทั่งถึงเวลาจุติ คือนับตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายในชาตินี้เรียกว่า ปัจจุบันกาล

อนึ่ง ขอโปรดเข้าใจด้วยว่า คำอธิบายดังที่กล่าวมานี้ ไม่ได้แปลตามศัพท์หรือตามสำนวนบาลีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปัญจสูทนี (ป.สู. ๑/๗๕) ที่อธิบายถึงข้อความในพระสูตรนี้ เพราะถ้าแปลตามบาลีจริง ๆ แล้ว คนโดยทั่วไปจะอ่านไม่รู้เรื่อง ฉะนั้น จึงได้อธิบายเสียใหม่โดยอาศัยคำอธิบายตามที่ท่านกล่าวไว้แล้วนั่นเอง

เรื่องกังขาคือความสงสัย ๑๖ อย่าง ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น ยังมีรายละเอียดที่จะต้องอธิบายกันอีกมาก ฉะเพาะในตอนนี้จะขออธิบายไว้เพียงแค่นี้ก่อน ส่วนคำอธิบายโดยละเอียดจะมีกล่าวอีกในภายหลัง และที่นำเรื่องกังขา ๑๖ มากล่าวในตอนนี้ก็เพื่อจะให้ทราบไว้ก่อนว่า วิจิกิจฉาที่เป็นสังโยชน์ข้อหนึ่งในเรื่องสังโยชน์ ๑๐ นั้น มีความหมายเกี่ยวโยงไปถึงเรื่องอะไรบ้าง อย่างน้อยก็ขอให้สังเกตว่า อวิชา การไม่รู้แจ้ง ๘ อย่างนั้น อวิชาข้อที่ ๕ ถึงข้อที่ ๘ มีความหมายอย่างเดียวกับวิจิกิจฉาข้อที่ ๕ ถึงข้อที่ ๘ คือผู้ที่มีความสงสัยในเรื่องอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน และสงสัยในเรื่องปฏิจจสมุปบาท ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น ก็เพราะเขายังมีอวิชา คือยังไม่รู้แจ้งในเรื่องเหล่านี้ เพราะถ้าเขารู้แจ้งจริง ๆ แล้ว เขาก็จะไม่มีวิจิกิจฉา ความสงสัย ซึ่งเป็นสังโยชน์ข้อหนึ่งที่พระโสดาบันละได้ และวิจิกิจฉาข้อที่ ๕–๘ ในเมื่อขยายความออกไปแล้ว ก็คือกังขา ๑๖ นั่นเอง

*อนึ่ง เรื่องวิจิกิจฉา ความสงสัย ๘ อย่าง และกังขา ความสงสัย ๑๖ อย่าง นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีอีกแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือในคาถาพุทธอุทาน ที่พระองค์ทรงเปล่งที่ควงไม้มหาโพธิตรัสรู้ภายหลังที่พระองค์ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทอีกครั้งหนึ่ง เมื่อคืนวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ หลังจากคืนวันตรัสรู้ ๑ วัน คาถาพุทธอุทานนั้นมีดังนี้

บทที่ ๑

เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะรู้แจ้งซึ่งธรรมพร้อมกับเหตุ

บทที่ ๒

เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แจ้งซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย

---

* วิญญาณ ฉบับที่ ๙–๑๐ กันยายน–ตุลาคม ๒๕๓๕

บทที่ ๓

เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัย กำจัดมืดทำท้องฟ้าให้สว่างฉะนั้น

โปรดสังเกตคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย ดังนี้

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส

วิธูปยं ติฏฺฐติ มารเสนं
สูริโย โอภาสยมนฺตลิกฺขं

— วินย. มหาวคฺค. ๔/๓

ขอให้สังเกตคำว่า "อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา" ซึ่งแปลว่า "เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป" คำว่า กงฺขา ซึ่งแปลว่า ความสงสัย นี้ ในอรรถกถาอธิบายว่าหมายถึง กังขา ๑๖ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และคำว่า "เมื่อใดธรรมทั้งหลาย ปรากฏชัดแก่พราหมณ์..." คำว่า ธรรมทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึง ธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาท หมายความว่า "เมื่อใดรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาทแล้ว เมื่อนั้นก็จะหมดความสงสัยทุกอย่าง" และในเวลาเดียวกันนั้นก็สามารถกำจัดมารและเสนามารทั้งหมดได้ด้วย ดุจดวงอาทิตย์เมื่อโผล่ขึ้นเหนือขอบฟ้า ความมืดที่ครอบงำมาตลอดราตรีกาลนั้นก็ย่อมจะค่อย ๆ หมดไป พร้อมกับท้องฟ้าก็จะค่อย ๆ สว่างขึ้นโดยลำดับ

สำหรับผู้ที่รู้บาลี ขอให้ศึกษาคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาด้วย ดังนี้

ตสฺสตฺโถ:— **ยทา หเวติ** ยสฺมึ หเว กาเล. **ปาตุภวนฺตีติ** อุปฺปชฺชนฺติ. **ธมฺมาติ** อนุโลมปจฺจยาการ-ปฏิเวธสาธกา[๑] โพธิปกฺขิยธมฺมา. อถวา **ปาตุภวนฺตีติ** ปกาเสนฺติ, อภิสมยวเสน พุยตฺตา ปากฏา โหนฺติ. **ธมฺมาติ** จตุราริยสจฺจธมฺมา. อาตาโป วุจฺจติ กิเลสสนฺตาปฏฺเฐน วีริยํ. **อาตาปี โนติ** สมฺมปฺปธานวีริยวโต. **ฌายโตติ** อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขเณน จ ลกฺขณูปนิชฺฌานลกฺขเณน จ ทฺวีหิ ฌาเนหิ ฌายนฺตสฺส. **พฺราหฺมณสฺสาติ** พาหิต-ปาปสฺส ขีณาสวสฺส. **อถสฺส กงฺขา วปยนฺตีติ** อถสฺส เอวํ ปาตุภูตธมฺมสฺส กงฺขา วปยนฺติ. **สพฺพาติ** ยา เอสา "โก นุ โข ภนฺเต ผุสตีติ, โน กลฺโล ปโญฺหติ ภควา อโวจา"ติอาทินา, ตถา "กตมํ นุ โข ภนฺเต ชรามรณํ, กสฺส จ ปนิทํ ชรามรณนฺติ, โน กลฺโล ปโญฺหติ ภควา อโวจา"ติอาทินา จ นเยน ปจฺจยากาเร กงฺขา วุตฺตา, ยา จ ปจฺจยาการสฺเสว อปฺปฏิวิทฺธตฺตา "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺ"ติอาทิกา โสฬส กงฺขา อาคตา, ตา สพฺพา วปยนฺติ อปคจฺฉนฺติ นิรุชฺฌนฺติ. กสฺมา? **ยโต**

---

๑ ม. อนุโลมปฏิโลมปจฺจยาการ.....

ปชานาติ สเหตุธมฺมนฺติ ยสฺมา อวิชฺชาทิเกน เหตุนา สเหตุกํ อิมํ สงฺขาราทึ เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธธมฺมํ ปชานาติ อญฺญาติ ปฏิวิชฺฌตีติ.

(๒) ทุติยวาเร **อิมํ อุทานํ อุทาเนสี**ติ อิมํ ตสฺมึ วิทิเต อตฺเถ "อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ"ติ เอวํ ปกาสิตสฺส นิพฺพานสงฺขาตสฺส ปจฺจยกฺขยสฺส อวโพธานุภาวทีปกํ วุตฺตปฺปการํ อุทานํ อุทาเนสีติ อตฺโถ. ตตฺรายํ สงฺเขปตฺโถ:— ยสฺมา ปจฺจยานํ ขยสงฺขาตํ นิพฺพานํ อเวทิ อญฺญาสิ ปฏิวิชฺฌิ, ตสฺมา ยทาสฺส อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส วุตฺตปฺปการา ธมฺมา ปาตุภวนฺติ, อถสฺส ยา นิพฺพานสฺส อวิทิตตฺตา อุปฺปชฺเชยฺยุ, ตา สพฺพาปิ กงฺขา วปยนฺตีติ.

(๓) ตติยวาเร **อิมํ อุทานํ อุทาเนสี**ติ อิมํ เยน มคฺเคน โส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทยนิโรธสงฺขาโต อตฺโถ กิจฺจวเสน จ อารมฺมณกิริยาย จ วิทิโต, ตสฺส อริยมคฺคสฺส อานุภาวทีปกํ วุตฺตปฺปการํ อุทานํ อุทาเนสีติ อตฺโถ. ตตฺรายํ สงฺเขปตฺโถ:— **ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส,** ตทา โส

พฺราหฺมโณ เตหิ วา อุปฺปนฺเนหิ โพธิปกฺขิยธมฺเมหิ วา ยสฺส อริยมคฺคสฺส จตุสจฺจธมฺมา ปาตุภูตา, เตน อริยมคฺเคน **วิธูปยํ ติฏฺฐติ มารเสนํ,** "กามา เต ปฐมา เสนา"ติอาทินา นเยน วุตฺตปฺปการํ มารเสนํ วิธูปยนฺโต วิธเมนฺโต วิทฺธเสนฺโต ติฏฺฐติ. กถํ? **สูริโยว โอภาสยมนฺตลิกฺขํ,** ยถา สูริโย อพฺภุคฺคโต อตฺตโน ปภาย อนฺตลิกฺขํ โอภาเสนฺโตว อนฺธการํ วิธเมนฺโต ติฏฺฐติ. เอวํ โสปิ พฺราหฺมโณ เตหิ ธมฺเมหิ เตน วา มคฺเคน สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌนฺโตว มารเสนํ วิธูปยนฺโต ติฏฺฐตีติ.

เอวเมตฺถ ปฐมํ อุทานํ ปจฺจยาการปจฺจเวกฺขณวเสน, ทุติยํ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณวเสน, ตติยํ มคฺคปจฺจเวกฺขณวเสน อุปฺปนฺนนฺติ เวทิตพฺพํ. อุทาเน ปน "รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมํ ทุติยํ ยามํ ปฏิโลมํ, ตติยํ ยามํ อนุโลมปฏิโลมน"ติ วุตฺตํ, ตํ สตฺตาหสฺส อจฺจเยน "เสฺว อาสนา วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ รตฺตึ อุปฺปาทิตํ มนสิการํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตทา หิ ภควา ยสฺส ปจฺจยาการปชานนสฺส จ ปจฺจยกฺขยาธิคมสฺส จ อานุภาวทีปิกา ปุริมา เทฺว อุทานคาถา, ตสฺส วเสน เอเกกเมว

โกฏฺฐาสํ ปฐมยามญฺจ มชฺฌิมยามญฺจ มนสากาสิ, อิธ ปน ปาฏิปทรตฺติยา เอวํ มนสากาสิ. ภควา หิ วิสาข-ปุณฺณมาย รตฺติยา ปฐมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสริ, มชฺฌิมยาเม ทิพฺพจกฺขุ์ วิโสเธสิ, ปจฺฉิมยาเม ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ มนสิกตฺวา "อิทานิ อรุโณ อุคฺคมิสฺสตี"ติ สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิ. สพฺพญฺญุตปฺปตฺต-สมนนฺตรเมว จ อรุโณ อุคฺคญฺฉิ. ตโต ตํ ทิวสํ เตเนว ปลฺลงฺเกน วีตินาเมตฺวา สมฺปตฺตาย ปาฏิปทรตฺติยา ตีสุ ยาเมสุ เอวํ มนสิกตฺวา อิมานิ อุทานานิ อุทาเนสิ. อิติ ปาฏิปทรตฺติยา เอวํ มนสิกตฺวา ตํ "โพธิรุกฺขมูเล สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีที"ติ เอวํ วุตฺตสตฺตาหํ ตตฺเถว วีตินาเมสิ.

— สมนฺต. ๓/๕—๗

คำอธิบายจากอรรถกถาของวินัยปิฎกตอนนี้ ได้คัดลงมาไว้ทั้งหมดแต่ไม่ได้แปลทั้งหมด เพราะจะไม่เป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่ไม่รู้บาลี แต่ก็จะแปลเฉพาะข้อความบางตอนที่เห็นว่าควรจะทราบ และที่คัดลอกลง

มาพิมพ์ไว้ก็เพื่อเป็นหลักฐานเท่านั้น และคำอธิบายทำนองเดียวกันนี้ ยังมีอีกแห่งคือในอรรถกถาของคัมภีร์อุทาน ซึ่งอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ตอนที่อธิบายเรื่องคาถาพุทธอุทาน แต่ก็ได้อธิบายไว้อย่างเดียวกับคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาของวินัยปิฎก ดังที่อ้างมาแล้วนั้น

อนึ่ง ขอให้สังเกตด้วย คำว่า "เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่....." คำว่า พราหมณ์ ในที่นี้ ในอรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ พระขีณาสพผู้ลอยบาปได้หมดแล้ว คือ พระอรหันต์ (พฺรหฺมณสฺสาติ พาหิตปาปสฺส ขีณาสวสฺส.) คำว่า "ผู้มีความเพียร" หมายถึง ความเพียรคือสัมมัปปธาน ๔ หรือ สัมมาวายาม ๔ (อาตาปีโนติ สมฺมปฺปธานวีริยโต,) คำว่า "ผู้เพ่งอยู่" หมายถึง ผู้เข้าฌานพิจารณาอารมณ์ของฌาน และเข้าฌานพิจารณาเรื่องไตรลักษณ์ (ฌายโตติ อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขเณน จ ลกฺขณูปนิชฺฌานลกฺขเณน จ ทฺวีหิ ฌาเนหิ ฌายนฺตสฺส) คำว่า "เพราะรู้แจ้งซึ่งธรรมพร้อมกับเหตุ" หมายความว่า รู้หัวข้อของปฏิจจ-

สมุปบาทแต่ละหัวข้อว่า เกิดขึ้นเพราะเหตุอะไร เช่นรู้แจ้งว่า เพราะมีอวิชาจึงมีสังขาร เพราะมีสังขารจึงมีวิญญาณ อย่างนี้เป็นต้น (ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมนฺติ ยสฺมา อวิชฺชาทิเกน เหตุนา สเหตุกํ อิมํ สงฺขาราทิเกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธธมฺมํ ปชานาติ อญฺญาติ ปฏิวิชฺฌตีติ.)

คำว่า "เพราะได้รู้แจ้งซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย" หมายความว่า "ได้รู้แจ้งซึ่งนิพพาน กล่าวคือความสิ้นไปของปัจจัยทั้งหลาย" (ยสฺมา ปจฺจยานํ ขยสงฺขาตํ นิพฺพานํ อเวทิ อญฺญาสิ ปฏิวิชฺฌิ) หรืออีกนัยหนึ่งคือ ได้รู้แจ้งว่า เพราะอวิชาดับไปโดยไม่มีเหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไปโดยไม่มีเหลือ วิญญาณจึงดับ อย่างนี้เป็นต้น" และท่านอธิบายต่อไปอีกว่า "เพราะไม่รู้แจ้งซึ่งนิพพานคือความดับ หรือธรรมอันที่ดับของสังขารทั้งหลายนี่แหละ ความสงสัยทุกอย่างจึงได้เกิดขึ้น"

อันที่จริง สำหรับผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั้น *ความสงสัยที่สิ้นไปไม่ใช่เฉพาะแต่ความสงสัย ๑๖ อย่าง หรือความสงสัย ๘ อย่างดังที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น* ความสงสัยในเรื่องอื่น ๆ เช่นสงสัยว่า

มีพระอิศวรหรือมีพระเจ้าองค์อื่น ๆ หรือไม่ที่เชื่อกันว่า เป็นผู้สร้างโลก สร้างมนุษย์ สร้างสัตว์และสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมดในโลกนี้ หรือความสงสัยในเรื่องนรก—สวรรค์ จะมีจริงหรือไม่ สงสัยว่า คนเราตายแล้วจะเกิดอีกหรือไม่ หรือสงสัยว่า เหตุไรคนเราจึงเกิดมาไม่เหมือนกัน ความไม่เหมือนกันเป็นเรื่องของความบังเอิญ หรือเป็นเรื่องของโชคชะตา อันเนื่องมาจากอำนาจดวงดาว อย่างนี้เป็นต้น ความสงสัยในทำนองนี้ก็จะหมดไปด้วย คือสำหรับผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาทนั้น จะรู้แน่ชัดและเชื่อด้วยความแน่ใจจริง ๆ ว่า พระเจ้าผู้สร้างโลก และสิ่งทั้งปวงในโลกนั้นไม่มี การที่คนเราเกิดมาไม่เหมือนกัน มีโชคชะตาไม่เหมือนกัน เป็นเพราะกรรมเพราะวิบากของกรรมเป็นผู้ดลบันดาลให้เป็นไป และเชื่อด้วยความแน่ใจว่า คนเราเคยเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน ตายแล้วก็จะต้องเกิดอีกในเมื่อยังมีกิเลส นรก—สวรรค์มีจริงแน่นอน และมีทั้งในโลกนี้และในโลกหน้าคือในโลกของโอปปาติกะด้วย

อนึ่ง ความสงสัยที่ว่า *พระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก และสิ่งทั้งปวงในโลกมีจริงหรือไม่นั้น* ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนที่อธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท ท่านได้กล่าวไว้ดังนี้

สำหรับผู้ที่รู้แจ้งแล้วว่า "เพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูปอย่างนี้เป็นต้น นั้นย่อมมีความแน่ใจว่า พระผู้เป็นเจ้าเช่นพระพรหมหรือพระอิศวร ที่ลัทธิศาสนาอื่นถือว่าเป็นผู้สร้างโลก และสิ่งทั้งปวงในโลกนั้นไม่มีอย่างแน่นอน เพราะพิสูจน์ได้ลงตัวแล้วว่า ตัวเราซึ่งแบ่งออกเป็นนามธรรมส่วนหนึ่ง และรูปธรรมส่วนหนึ่งนี้ เกิดขึ้นมาเพราะอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง

และพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้แล้วว่า "*ถ้าต้องการจะรู้ว่า โลกนี้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร มีผู้สร้างขึ้นมาจริงหรือไม่นั้น ก็ขอให้ค้นหาคำตอบจากร่างกายอันยาววาหนาคืบนี้*" ซึ่งหมายความว่า ถ้ารู้แจ้งทุกแง่ทุกมุมว่า ร่างกายเกิดขึ้นมาเพราะอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง และรู้ว่า แม้ธาตุทั้ง ๔ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของร่างกายนั้น ก็อาศัยซึ่ง

กันและกันเกิดขึ้น ต้นเหตุจริง ๆ ไม่มี วิญญาณและนามธรรมทั้งหลายต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ถ้ารู้แจ้งแทงตลอดในเรื่องนี้จริง ๆ แล้ว ก็จะรู้ว่า โลกที่เราอาศัยอยู่นี้ หรือโลกอื่น จักรวาลอื่น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวทั้งหลายเกิดขึ้นอย่างไร เพราะทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ย่อมเกิดตามหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น ไม่มีสิ่งใดที่เกิดขึ้นเอง ตั้งอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง โดยไม่ต้องอาศัยปัจจัยหรือเหตุอื่นใดเลย เพราะฉะนั้น พระผู้เป็นเจ้าผู้สร้างโลก และสิ่งทั้งปวงในโลก ซึ่งแต่ละศาสนาจะเรียกชื่อว่าอะไรก็ตาม สิ่งนั้นไม่มีแน่นอน

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่จะรู้ว่าโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ หรือโลกอื่น ดาวอื่น ๆ เกิดขึ้นมาอย่างไรนั้น จะต้องเรียนรู้เรื่องธรณีวิทยา ดาราศาสตร์และวิชาอื่น ๆ อีกมาก แต่ในปัจจุบันนี้ก็ยังไม่มีใครรู้เรื่องนี้จริง ๆ เพียงแต่สันนิษฐานจากข้อมูลต่าง ๆ แล้วก็ตั้งทฤษฎีขึ้นมาอย่างนั้นอย่างนี้ ซึ่งยังไม่มีข้อยุติจริง ๆ เพราะดูเหมือนว่า ผู้ที่จะรู้เรื่องนี้ได้จริง ๆ อย่างละเอียด และเขียนเป็นตำราขึ้นมาได้นั้น จะต้องเป็นผู้ที่สามารถมองย้อน

หลังไปเห็นโลกนี้ในสมัยที่เพิ่งเกิดใหม่ ๆ และไม่ใช่เห็นเฉพาะแต่โลกนี้เท่านั้น จะต้องเห็นการเกิดใหม่ และการดำรงอยู่ และการแตกสลายของโลกนั้น ๆ ด้วย พระพุทธเจ้า พระองค์อยู่ในฐานะที่จะทรงรู้แจ้งเรื่องนี้ได้ แต่พระองค์ไม่ตรัสเล่าไว้เลย เพราะเป็นเรื่องยืดยาวมาก มีปัญหามาก และไม่มีประโยชน์ในเรื่องของการพ้นทุกข์ แต่ถึงกระนั้น พระองค์ก็เคยตรัสไว้บ้าง เช่นตรัสว่า *โลกนี้แต่เดิมเกิดขึ้นมาอย่างไร ? มนุษย์พวกแรกเกิดขึ้นมาอย่างไร ?* และตรัสว่า *ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และโลกอย่างที่เราอาศัยอยู่นี้ ไม่ใช่มีเฉพาะเท่าที่เรามองเห็นนี้เท่านั้น แต่มีอีกมากมายนับไม่ถ้วน* ผู้ที่ต้องการจะทราบเรื่องนี้ก็ขอให้อ่านจากหนังสือเรื่อง **สัพพัญญู** และเรื่อง **อภิญญา** ซึ่งข้าพเจ้าได้นำพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้มาเขียนไว้ในหนังสือทั้ง ๒ เรื่องนี้แล้ว

อนึ่ง สำหรับข้อความในหนังสือวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าได้อ้างมาแล้วนั้น ข้าพเจ้าแปลโดยวิธีถอดใจความมา ไม่ได้แปลตามตัว เพราะถ้าแปลมาตรง ๆ แล้วจะอ่านไม่รู้เรื่อง เพราะข้อความที่อ้างมานั้นมีกล่าวไว้

หลายแห่ง ผู้ที่ต้องการจะทราบที่มาก็ขอให้อ่านหนังสือวิสุทธิมรรค ภาค ๓ ปัญญานิทเทส ฉบับบาลี หน้า ๑๑๗ และหน้า ๑๒๑ และจะต้องไปอ่านเรื่อง **พกพรหม** จากในหนังสือสัพพัญญู หน้า ๗๓ และหน้า ๙๑ ด้วย

อนึ่ง สำหรับข้อความในวิสุทธิมรรคภาค ๓ นั้น ท่านกล่าวไว้สั้น ๆ ดังนี้

กสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อาทิโต วุตฺตา. กึ ปกติวาทีนํ ปกติ วิย อวิชฺชาปี อการณํ มูลการณํ โลกสฺสาติ. น อการณํ. อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโยติ หิ อวิชฺชาย การณํ วุตฺตํ.

— วิ. ๓/๑๑๗

ก็เพราะเหตุไร ในเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสอวิชชาเป็นหัวข้ออันแรก? และที่ตรัสเช่นนี้หมายความว่า อวิชชาเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุ อวิชชาเป็นมูลเหตุอันแรกของโลก เหมือนอย่างในลัทธิของพวก **ปกติวาทะ** ซึ่งถือว่า ปกติคือประกฤติ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีเหตุ (อการณ์) และเป็นมูลเหตุ (มูลการณ์) ของโลกอย่างนั้นหรือ? *ไม่ใช่อย่างนั้น* อวิชชาก็

เป็นสิ่งที่มีเหตุ ไม่ใช่ไม่มีเหตุ เพราะพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แล้วว่า อวิชชาเกิดขึ้น ก็เพราะการเกิดของอาสวะ (คือกามาสวะ ภวาสวะ เป็นสมุทัยของอวิชชา)

โปรดสังเกตว่า คำว่า **ปกติ** ในที่นี้ไม่ใช่แปลว่า *ปรกติ* แต่เป็นคำที่ตรงกับคำว่า **ประกฤติ** ในภาษาสันสกฤต ซึ่งคำว่า **ประกฤติ** นี้ หมายถึงวัตถุหรือสสารที่เป็นมูลเหตุของสิ่งที่เป็นรูปธรรมทุกอย่าง และถือว่าประกฤตินี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ตลอดกาลไม่มีใครสร้าง ไม่มีแตกดับ ไม่มีสูญสิ้น ทำนองเดียวกับครั้งหนึ่งทางวิทยาศาสตร์ถือว่า ปรมาณู คือเนื้อแท้ของสสารทั้งหลาย และเป็นสิ่งที่จะแบ่งหรือแยกออกจากกันไม่ได้ เป็นสิ่งที่สลายตัวไม่ได้

และตามในลัทธินี้ถือว่า สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่มีการแตกดับมี ๒ อย่าง คือ **บุรุษ** กับ **ประกฤติ** บุรุษ คือ อัตตา หรืออาตมัน หรือบางทีก็เรียกว่า ชีวะ หรือ อัพภันตระชีวะ เป็นลัทธิของพวกสัสสัตทิฏฐิ (เรื่องบุรุษและประกฤตินี้ เป็นหลักการอย่างหนึ่งในปรัชญาสางขยะ

ของกบิลดาบส รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอให้อ่านดูจากหนังสือปรัชญาอินเดียของ ดร. สุนทร ณ รังษี หน้า ๑๖๘)

เมื่อรู้แจ้งปฏิจจสมุปบาทแล้ว จะเห็นว่า พระเจ้าผู้สร้างโลกไม่มี

และอีกแห่งหนึ่งที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค ภาค ๓ คือ "เตน อวิชฺชาทีเหว การเณหิ น อิสฺสรนิมฺมานาทีหิ ทสฺเสติ"

— วิ. ๓/๑๒๑

ด้วยเหตุนั้น(คือ เพราะเหตุที่รู้แจ้งแล้วว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารมีเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ) จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่า สภาวธรรมต่าง ๆ เช่น สังขาร วิญญาณ นามรูป ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส นี้เกิดขึ้นเพราะเหตุทั้งหลายเช่น อวิชชา ซึ่งเป็นหัวข้ออันแรกนั้น ไม่ใช่เกิดขึ้นเพราะการสร้างสรรค์ หรือการเนรมิตของพระอิศวรเป็นต้น

อนึ่งคำว่า **อิสสร** ในที่นี้หมายถึง **พระอิศวร** ไม่ใช่แปลว่า ความเป็นใหญ่ หรือผู้ยิ่งใหญ่ อิสสร เป็นคำบาลีตรงกับคำสันสกฤตว่า อิศวร

ส่วนข้อที่ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "พระเจ้าผู้สร้างโลกและสิ่งทั้งปวงในโลกไม่มี และความเชื่อในเรื่องนี้เกิดขึ้นได้อย่างไรนั้น พระองค์ก็ได้ทรงอธิบายไว้ด้วย ขอให้อ่านดูจากเรื่อง **พกพรหม** ซึ่งข้าพเจ้าได้นำมาเขียนไว้แล้วในหนังสือเรื่องสัพพัญญู หน้า ๗๖ เช่นมีความอยู่ตอนหนึ่งว่า

พกพรหมนั้นเป็นมหาพรหม เป็นกตฺตา เป็นผู้สร้างโลก เป็นนิมฺมิตา เป็นผู้เนรมิตโลก คือเป็นผู้สร้างเป็นผู้เนรมิต แผ่นดิน ป่าหิมพานต์ เขาสิเนรุ จักรวาฬ มหาสมุทร ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เป็นเชฏฺโฐ คือเป็นผู้ประเสริฐที่สุด เป็นสชฺชิตา คือเป็นผู้แต่งตั้งเป็นผู้จัดสรรสัตว์โลก คือใครจะเกิดมาเป็นอะไร เช่นจะเกิดมาเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ สูท หรือใครจะเป็นคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต ก็สุดแล้วแต่พระพรหมจะให้เป็น โดยที่สุดสัตว์จะเกิดมาเป็นอูฐ เป็นโคหรือจะเกิดมาเป็นอะไรก็ตาม ก็สุดแล้วแต่พระพรหมจะให้เป็น"

และข้อที่ว่า พกพรหมเป็นผู้สร้างโลกนี้ เกิดจากความเข้าใจผิดของพกพรหมเอง และทำไมพกพรหมจึงเข้าใจผิดเช่นนั้น และความคิดในเรื่องนี้ได้ถ่ายทอดมายังโลกมนุษย์ได้อย่างไร พระพุทธองค์ก็ได้ทรงอธิบายไว้ด้วย และในที่สุดพระองค์ก็ทรงสามารถเปลี่ยนความเข้าใจผิดของพกพรหมได้สำเร็จด้วย

ในคืนวันตรัสรู้
พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทอย่างไร

ในโคตมสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าไว้ว่า ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระองค์ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทอย่างไร จึงได้ทรงบรรลุอาสวักขยญาณ ซึ่งเรื่องนี้สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวะ) ได้ทรงแปลและเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยอาศัยข้อความในโคตมสูตร มหาปทานสูตรและสูตรอื่น ๆ ด้วยดังนี้

พระมหาบุรุษเจ้าพร้อมด้วยวิชชาทั้งสองควรเป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนา ซึ่งพระองค์ได้กระทำให้แจ้งด้วยประการดังนี้แล้ว ล่วงข้ามความสงสัยได้ทั้งในสันดานตนและผู้อื่นแล้ว ควรจะเริ่มเจริญวิปัสสนาเพื่ออาสวักขยญาณ และพระมหาบุรุษนั้นได้กระทำความสังเวช

สลดจิตปรารภชรา พยาธิ มรณะ อันใดเป็นอารมณ์ ปฐมเหตุ จึงได้เสด็จออกจากฆราวาสสุขสมบัติแล้ว ทรงบรรพชาออกมหาภิเนษกรมณ์แสวงหาสันติวรบททาง ความระงับอันประเสริฐ ครั้งนั้นเมื่อพระองค์ทรงกระทำในจิตซึ่งข้อสังเวชเดิมนั้น ทรงปรารภซึ่งโลกคือหมู่สัตว์ที่พระองค์กระทำให้แจ้งด้วยวิชชาทั้ง ๒ แล้วนั้นเป็นอารมณ์ ทรงพระดำริว่า

โลกคือหมู่สัตว์นี้หนอ มาถึงแล้วซึ่งความยาก ย่อมเกิดด้วย แก่ด้วย มรณะ ทำลายขันธ์ด้วย จุติเคลื่อนจากภพด้วย อุปบัติเข้าไปถึงภพถือเอาความเกิดอีกด้วย ก็แต่สัตว์โลกมาถึงความยากอยู่อย่างนี้ หารู้แจ้งประจักษ์ซึ่งความที่จะดับทุกข์ คือชรามรณะนี้ให้ออกไปเสียได้ไม่ เมื่อไรเล่าหนอ นิสสรณะความขับไล่ทุกข์ คือชรามรณะนี้ออกไปเสียได้ จักปรากฏมี ผู้ปฏิบัติจักรู้แจ้งประจักษ์ได้ พระมหาบุรุษเจ้าทรงดำริแสวงหาปัจจัยแห่งชรามรณะว่า

เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามรณะจึงมี ชรามรณะมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย อาศัยพระมหาบุรุษทรงทำในจิต

โดยแยบคายอุบายที่ชอบ ก็เกิดอภิสมัยความตรัสรู้พร้อมเฉพาะด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติความเกิดมีอยู่แล้ว ชรามรณะก็ย่อมมี ชรามรณะมีเพราะชาติความเกิดเป็นปัจจัย

แต่นั้นพระมหาบุรุษเจ้าก็ค้นหาปัจจัยแห่งชาติเป็นต้นตามลำดับต่อไป อาศัยทำในจิตโดยอุบายอันชอบก็เกิดอภิสมัยตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อภพคือกรรมเครื่องเกิด และอุปัตติคือขันธ์ที่เข้าไปถึงมีอยู่ ชาติความเกิดก็ย่อมมี ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย

เมื่ออุปาทานความยึดมั่นมี ภพก็ย่อมมี ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

เมื่อตัณหาสิ่งสภาพที่เกิดในจิตให้สัตว์ดิ้นรนมีอยู่แล้ว อุปาทานความยึดมั่นก็ย่อมมี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

เมื่อเวทนาความประสบเสวยอารมณ์มีอยู่แล้ว ตัณหาก็ย่อมเกิดมี ตัณหาเกิดมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เมื่อความที่ทวารและวิญญาณมากระทบกับอารมณ์ชื่อว่าผัสสะมีอยู่แล้ว เวทนา ก็ย่อมมี เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เมื่ออายตนะ ๖ ประการ คือ จักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ มีอยู่แล้ว ผัสสะก็ย่อมมี ผัสสะมีเพราะอายตนะ ๖ ประการเป็นปัจจัย

เมื่อนามรูปมีอยู่แล้ว อายตนะ ๖ ประการก็ย่อมมี อายตนะ ๖ ประการมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

เมื่อวิญญาณมีอยู่แล้ว นามรูปก็ย่อมมี นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงทำในจิตโดยอุบายที่ชอบ เกิดอภิสมัยด้วยปัญญาอย่างนี้แล้ว ทรงแสวงหาปัจจัยแห่งวิญญาณว่า

เมื่ออะไรมีอยู่เล่าหนอ วิญญาณจึงมี วิญญาณมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย

ทรงทำในจิตโดยแยบคายก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปแลมีอยู่ วิญญาณก็ย่อมมี วิญญาณมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ครั้งนั้นก็ทรงสันนิษฐานว่า วิญญาณนี้ย่อมกลับเวียนขึ้นมาแต่นามรูป หาพ้นไปแต่นามรูปไม่ โดยความ

เป็นไปเพียงเท่านี้ สัตวโลกพึงเกิดบ้าง พึงแก่บ้าง พึงมรณะทำลายขันธ์บ้าง พึงจุติบ้าง พึงอุบัติบ้าง

ก็ความเป็นไปนั้น คือ วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะ ๖ ประการเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยแห่งตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพ ภพเป็นปัจจัยแห่งชาติ ชรามรณะอันเป็นนิยตทุกข์ ความโศก และร่ำไรทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลายเหล่านี้ อันเป็นปกิรณกทุกข์ก็ย่อมเกิดมีพร้อม เพราะชาติความเกิดเป็นปัจจัย ข้อซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้นมาเกิดขึ้นพร้อม ย่อมมีย่อมเป็นด้วยประการฉะนี้ จักษุญาณปรีชารู้แจ้งชัดสว่างว่า **สมุทโย สมุทโย เกิดขึ้นพร้อม เกิดขึ้นพร้อม** ดังนี้ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระมหาบุรุษเจ้า ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่ได้ยินได้ฟังมา ณ กาล ก่อนเลย

ครั้งนั้น พระมหาบุรุษทรงแสวงหาความดับสนิทแห่งชรามรณะนั้นต่อไปว่า

เมื่ออะไรไม่มีเล่าหนอ ชรามรณะจึงไม่มี เพราะดับไม่เหลือแห่งอะไร ชรามรณะจึงจะดับไปโดยไม่เหลือ ทรงทำในจิตโดยอุบายชอบ ก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า

เมื่อชาติความเกิดแลไม่มีแล้ว ชรามรณะก็ไม่มีอาศัยชาติดับสนิท ชรามรณะจึงจะดับสนิทได้ โดยนัยนี้ ทรงค้นหาแล้ว ตรัสรู้ชัดด้วยปัญญาตามลำดับไปว่า

เพราะภพดับสนิท ชาติจึงจะดับสนิทได้ เพราะอุปาทานดับสนิท ภพจึงจะดับสนิท เพราะตัณหาดับสนิทลง อุปาทานจึงจะดับสนิทได้ เพราะเวทนาดับสนิท ตัณหาจึงจะดับสนิทได้ เพราะผัสสะดับสนิท เวทนาจึงจะดับสนิท เพราะอายตนะ ๖ ประการดับสนิทลง ผัสสะจึงจะดับสนิท เพราะนามรูปดับสนิทลง อายตนะ ๖ ประการ จึงจะดับสนิทได้ เพราะวิญญาณดับสนิท นามรูปจึงดับสนิท ครั้นพระองค์ตรัสรู้ตามลำดับมาฉะนี้แล้ว ทรงพิจารณาว่า

เมื่ออะไรไม่มีเล่าหนอ วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับสนิทไป วิญญาณจึงจะดับสนิทได้ อาศัยทำใน

จิตโดยอุบายชอบ ก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปแลไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะนามรูปดับสนิทเสียได้แล้ว วิญญาณจึงจะดับสนิทลง ครั้นเกิดความตรัสรู้ฉะนี้แล้ว ก็ทรงสันนิษฐานว่า อธิคโต โข มยายํ มคฺโค โพธาย มรรคาเพื่อจะตรัสรู้นี้เราได้แล้ว ข้อซึ่งธรรมที่เป็นปัจจัยดับสนิทลงแล้ว ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้นจึงดับสนิทไป อันนี้เป็นหนทางเพื่อจะตรัสรู้

เพราะนามรูปดับสนิทลง วิญญาณจึงดับสนิท เพราะวิญญาณดับสนิท นามรูปจึงจะดับสนิท

เพราะนามรูปดับสนิท อายตนะ ๖ ประการจึงจะดับไปโดยไม่เหลือ

เพราะอายตนะ ๖ ประการดับสนิท ผัสสะจึงจะดับสนิทลง

เพราะผัสสะดับสนิท เวทนาจึงจะดับสนิทได้

เพราะเวทนาดับสนิทไป ตัณหาจึงจะดับไปโดยไม่เหลือ

เพราะตัณหาดับสนิทไม่เหลือ อุปาทานจึงจะดับไปโดยไม่เหลือ

เพราะอุปาทานดับสนิท ภพจึงจะดับสนิทไป

เพราะภพดับสนิท ชาติจึงจะดับสนิทลง ชรา มรณะและความโศกและร่ำไร และทุกขโทมนัสอุปายาส ทั้งหลายย่อมดับโดยไม่เหลือ

เพราะดับสนิทลงแห่งชาติ ข้อซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้นมาดับสนิทไป ย่อมมีย่อมเป็นด้วยประการฉะนี้

จักษุญาณปรีชารู้แจ้งชัดสว่างว่า นิโรโธ นิโรโธ ดับไม่เหลือ ดับไม่เหลือดังนี้ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยได้ยินได้ฟังมา ณ กาลก่อน

ครั้นพระมหาบุรุษได้ตรัสรู้แจ้ง*ในสมุทัย ในนิโรธ ได้มรรคาเพื่อจะตรัสรู้ฉะนี้แล้ว จึงน้อมจิตเพื่ออาสวักขยญาณ* ทรงเจริญวิปัสสนา พิจารณาซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมความดับในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อยู่ด้วยความไม่ประมาทและความเพียรอันกล้าหาญ ไม่เอื้อเฟื้อต่อกายและจิต หวังต่ออภิสมัยเบื้องหน้า ก็เกิดธรรมจักษุญาณปรีชาหยั่งทราบอริยสัจ ๔ แจ้งประจักษ์ตามจริงว่า อิทำ ทุกฺขำ อันนี้

ทุกข์ อยํ ทุกฺขสมุทโย อันนี้เหตุให้ผลเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ อยํ ทุกฺขนิโรโธ อันนี้ธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งทุกข์ อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อันนี้ข้อปฏิบัติมรรคาให้ผู้ปฏิบัติถึงธรรมที่ดับทุกข์ โดยไม่เหลือ ทรงทราบอาสวะแจ้งประจักษ์ตามจริงว่า อิเม อาสวา เหล่านี้อาสวกิเลสดองสันดานสัตว์ กิเลสซ่านทั่วไป อยํ อาสวสมุทโย อันนี้เป็นสมุทัยเหตุก่อให้เกิดผลแห่งอาสวะ เหตุยังอาสวะให้เกิดขึ้น อยํ อาสวนิโรโธ อันนี้เป็นธรรมที่ดับสนิทดับไม่เหลือแห่งอาสวะ อยํ อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา อันนี้ข้อปฏิบัติมรรคาให้ผู้ปฏิบัติถึงธรรมที่ดับแห่งอาสวะโดยไม่เหลือนั้น

เมื่อพระองค์ทรงทราบชัดอยู่อย่างนี้ จิตพระองค์ก็พ้นพิเศษแล้วจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตพ้นพิเศษจากอาสวะแล้ว ก็เกิดญาณหยั่งทราบว่า จิตพ้นพิเศษแล้วดังนี้ แล้วเกิดปัจจเวกขณญาณหยั่งทราบชัดว่า ชาติความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่จะต้องทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มี จบกิจปัญญาอยู่เพียงนี้

วิมุตติความที่จิตพ้นพิเศษ แห่งเราไม่กำเริบไม่คืนคลาย ชาติความเกิดแห่งเราชาตินี้มี ณ ที่สุด บัดนี้ความเกิดอีกไม่มี พระองค์เกิดปัจจเวกขณญาณหยั่งทราบด้วยประการฉะนี้ อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งทราบรู้ ความสิ้นอาสวะนี้เป็นวิชชาที่ ๓ พระองค์ได้บรรลุแล้ว ณ ปัจฉิมยามที่สุด แห่งราตรี วิศาขปุรณมีมงคลสมัย

ข้อความตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ได้คัดลอกมาจากหนังสือปฐมสมโพธิ ฉบับของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ตอนที่กล่าวถึงว่า ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะนั้น *พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภอะไร จึงได้พิจารณาปฏิจจสมุปบาท และทรงเริ่มพิจารณาจากหัวข้อไหนก่อน* ซึ่งข้อความที่สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ได้ทรงนำมากล่าวไว้นี้ พระองค์ได้ทรงนำมาจาก โคตมสูตร มหาปทานสูตร และจากพระสูตรอื่น ๆ อีกหลายสูตร โคตมสูตรนั้นมีอยู่ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์ แต่ถ้าอ่านเฉพาะโคตมสูตรอย่างเดียวไม่ได้อ่านมหาปทาน-สูตร ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวัคค์ ก็จะเห็นว่า

ข้อความในโคตมสูตรในตอนท้าย ๆ ไม่เหมือนกับข้อความในมหาปทานสูตร กล่าวคือในมหาปทานสูตรนั้นกล่าวว่า

พระองค์ทรงพิจารณา โดยเริ่มต้นตั้งแต่ ชรามรณะมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะมีภพเป็นปัจจัย ย้อนขึ้นไปโดยลำดับจนกระทั่งถึงนามรูปมี เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณมี เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย*ย้อนไปย้อนมาเพียงแค่นี้* ไม่ได้ทรงพิจารณาย้อนขึ้นไปถึงข้อ *วิญญาณมี เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย ๒ หัวข้อนี้ครั้งแรกมิได้ทรงพิจารณา* แต่ใน *โคตมสูตร*ได้กล่าวว่า "พระองค์ได้ทรงพิจารณาไปถึงอวิชชา—สังขารด้วย" ซึ่งตามความเป็นจริงแล้ว *ครั้งแรกมิได้ทรงพิจารณาถึงอวิชชา—สังขาร* ขอให้อ่านดูข้อความที่กล่าวมาแล้วอีกครั้ง แล้วก็จะเห็นชัดว่า *ข้อความในโคตมสูตร ในพระไตรปิฎกตอนท้ายนั้นน่าจะคัดลอกกันมาผิด* เพราะโดยข้อเท็จจริงแล้ว "ในขณะที่พระองค์ยังมิได้เป็นพระอรหันต์ ยังละอวิชชาไม่ได้ พระองค์จะทรงรู้ได้อย่างไรว่า วิญญาณมีเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย" *สองหัวข้อนี้พระองค์มาทรงรู้*

ในภายหลัง ในเมื่อพระองค์ทรงพิจารณาการเกิดดับของวิญญาณและนามรูปหรือพูดอีกนัยหนึ่งคือ พระองค์ทรงพิจารณาการเกิดดับของ เบ็ญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ จนกระทั่งทรงรู้แน่ชัดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอะไร ดับเพราะอะไร และทรงเห็นว่าการมีเบญจขันธ์เป็นความทุกข์ คือทรงเห็นความเกิดเป็นความทุกข์ ความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นความทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นความทุกข์ โดยย่อการมีเบ็ญจขันธ์เป็นความทุกข์ เพราะเบ็ญจขันธ์เป็นที่ตั้งของอุปาทาน และทรงเห็นว่า ตัณหาคือต้นเหตุแห่งความทุกข์ เพราะตัณหาเป็นตัวการทำให้เกิดอีก (ตณฺหา โปโนพฺภวิกา) *ทรงเห็นความดับของตัณหาเป็นความพ้นทุกข์ ทรงเห็นมรรคมีองค์ ๘ หรือศีล สมาธิ ปัญญา เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ ซึ่งในขณะที่ทรงเห็นแจ้งเช่นนี้ อาสวะกิเลสทั้งหลายในสันดาน ก็ได้ถึงซึ่งความสูญสิ้น เมื่อกิเลสในสันดานไม่มีแล้วจึงได้ทรงเห็นชัดว่า* ตัวสังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น มีขึ้นก็เพราะมีอวิชชา ถ้าอวิชชาไม่มีแล้ว สังขารซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญ

ที่ทำให้เกิดวิญญาณก็จะไม่มี เพราะโดยข้อเท็จจริงเป็นเช่นนี้ ฉะนั้นในระยะแรก ๆ ที่ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทจึงไม่ตรัสว่า วิญญาณมีเพราะมีสังขาร สังขารมีเพราะมีอวิชชา แต่ภายหลังที่พระองค์ได้ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณ ทรงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธแล้ว ในเมื่อพระองค์จะตรัสเล่าถึงเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง หรือจะทรงเล่าให้ใครฟังก็ตาม พระองค์ก็จะตรัสเล่ามาตั้งแต่หัวข้ออันแรก คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส และตรัสว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ และถ้าตรัสเรื่องนี้โดยย้อนลำดับ คือ ตรัสโดยปฏิโลม ก็จะทรงเริ่มจาก ชรา มรณะ ฯลฯ มีเพราะชาติ ชาติมีเพราะภพ ฯลฯ สังขารมีเพราะอวิชชา ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพื่อแสดงให้เห็นว่า *การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระองค์ทรงพิจารณาเหมือนอย่างที่สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว)*

ได้ทรงรจนาไว้นั้น ฉะนั้นจะขอคัดสำนวนบาลีจากใน **มหาปทานสูตร**มาเทียบกับสำนวนบาลีใน**โคตมสูตร**มาให้ได้พิจารณาดู แล้วจะเห็นชัดว่า ข้อความในโคตมสูตรในตอนท้าย ๆ นั้น น่าจะคัดลอกกันมาผิดหรือคัดลอกตกหล่น

อนึ่งสำหรับ มหาปทานสูตรและโคตมสูตร ที่จะคัดลอกนำมาพิมพ์ไว้ในที่นี้นั้น ขอให้เข้าใจว่า *สำหรับผู้ไม่รู้บาลี ไม่ต้องอ่าน* เพราะข้อความเท่าที่ได้อ่านมาซึ่งเป็นภาษาไทยนั้น ก็คือคำแปลจากมหาปทานสูตรและโคตมสูตรที่เป็นภาษาบาลีนั่นเอง และที่ต้องยกมาไว้ในที่นี้ก็เพื่อเป็นหลักฐานว่า *ข้อความที่กล่าวมาแล้วนั้นมีอยู่ในพระไตรปิฎก และเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้* และอีกอย่างหนึ่ง สำหรับคำแปลที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้น แม้จะพยายามอ่านอย่างไร ก็คงจะเข้าใจยาก จำได้ยาก เพราะมีข้อความซ้ำ ๆ กันหลายแห่ง ถ้าไม่สังเกตให้ดีแล้ว จะจับประเด็นไม่ได้ ฉะนั้นจึงต้องคัดคำบาลีมาลงไว้ด้วย

---

๑. มหาปทานสุตฺต

ปุพฺเพนิวาสปฏิสํยุตฺตกถา

(๑) เอวมฺเม สุตนฺ:— เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม กเรริกุฏิกายํ. อถ โข สมฺพหุลานํ ภิกฺขูนํ ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺตานํ กเรริมณฺฑลมาเฬ สนฺนิสินฺนานํ สนฺนิปติตานํ ปุพฺเพนิวาสปฏิสํยุตฺตา ธมฺมี กถา อุทปาทิ "อิติปิ ปุพฺเพนิวาโส, อิติปิ ปุพฺเพนิวาโส"ติ.

(๒) อสฺโสสิ โข ภควา ทิพฺพาย โสตธาตุยา วิสุทฺธาย อติกฺกนฺตมานุสิกาย เตสํ ภิกฺขูนํ อิมํ กถาสลฺลาปํ. อถ โข ภควา อุฏฺฐายาสนา, เยน กเรริมณฺฑลมาโฬ, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิ; นิสชฺช โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ "กาย นุตฺถ ภิกฺขเว เอตรหิ กถาย สนฺนิสินฺนา? กา จ ปน โว อนฺตรากถา วิปฺปกตา"ติ.

เอวํ วุตฺเต, เต ภิกฺขู ภควนฺตํ เอตทโวจุ "อิธ ภนฺเต อมฺหากํ ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺตานํ

กเรริมณฺฑลมาเฬ สนฺนิสินฺนานำ สนฺนิปติตานำ ปุพฺเพนิวาสปฏิสำยุตฺตา ธมฺมี กถา อุทปาทิ อิติปิ ปุพฺเพนิวาโส, อิติปิ ปุพฺเพนิวาโส'ติ. อยำ โข โน อนฺตรากถา วิปฺปกตา; อถ ภควา อนุปฺปตฺโต"ติ.

(๓) "อิจฺเฉยฺยาถ โน ตุเมหุ ภิกฺขเวปุพฺเพนิวาสปฏิสำยุตฺตำ ธมฺมี กถำ โสตุนฺ"ติ. "เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สุคต กาโล, ยำ ภควา ปุพฺเพนิวาสปฏิสำยุตฺตำ ธมฺมี กถำ กเรยฺย; ภควโต สุตฺวา[๑] ภิกฺขู ธาเรสฺสนฺตี"ติ. "เตนหิ ภิกฺขเว สุณาถ, สาธุกำ มนสิกโรถ, ภาสิสฺสามี"ติ. "เอวำ ภนฺเต"ติ โข เต ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุำ. ภควา เอตทโวจ:—

(๔) "อิโต โส ภิกฺขเว เอกนวุติกปฺโป,[๒] ยำ วิปสฺสี ภควา อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. อิโต โส ภิกฺขเว เอกตึโส กปฺโป,[๓] ยำ สิขี ภควา อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. ตสฺมึเยว โข

---

๑ ส. ภควโต วจนำ สุตฺวา

๒ ฉ เอกนวุติกปฺเป : ส. อิ. เอกนวุโต กปฺโป

๓ ฉ เอกตึเส กปฺเป : สี. เอกตึสกปฺโป

ภิกฺขเว เอกติเส กปฺเป เวสฺสภู ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. อิมสฺมึเยว โข ภิกฺขเว ภทฺทกปฺเป กกุสนฺโธ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. อิมสฺมึเยว โข ภิกฺขเว ภทฺทกปฺเป โกนาคมโน[๑] ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. อิมสฺมึเยว โข ภิกฺขเว ภทฺทกปฺเป กสฺสโป ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. อิมสฺมึเยว โข ภิกฺขเว ภทฺทกปฺเป อหํ เอตรหิ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน.

(๕) วิปสฺสี ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ขตฺติโย ชาติยา อโหสิ, ขตฺติยกุเล อุทปาทิ. สิขี ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ขตฺติโย ชาติยา อโหสิ, ขตฺติยกุเล อุทปาทิ. เวสฺสภู ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ "ขตฺติโย ชาติยา อโหสิ, ขตฺติยกุเล อุทปาทิ. กกุสนฺโธ ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ พฺราหฺมโณ ชาติยา อโหสิ, พฺราหฺมณกุเล อุทปาทิ. โกนาคมโน ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ

---

๑ ฉ.ม. โกณาคมโน

พฺราหฺมโณ ชาติยา อโหสิ, พฺราหฺมณกุเล อุทปาทิ. กสฺสโป ภิกฺขเว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ พฺราหฺมโณ ชาติยา อโหสิ, พฺราหฺมณกุเล อุทปาทิ อหํ ภิกฺขเว เอตรหิ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ขตฺติโย ชาติยา อโหสึ, ขตฺติยกุเล อุปฺปนฺโน. ฯเปฯ

มหาชนกายอนุปพฺพชฺชา

[๔๔] อสฺโสสิ โข ภิกฺขเว พนฺธุมติยา ราชธานิยา มหาชนกาโย จตุรสีติปาณ สหสฺสานิ 'วิปสฺสี กิร กุมาโร เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต'ติ; สุตฺวาน เตสํ เอตทโหสิ 'น หิ นูน โส โอรโก ธมฺมวินโย, น สา โอริกา[1] ปพฺพชฺชา, ยตฺถ วิปสฺสี กุมาโร เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต; วิปสฺสี หิ นาม กุมาโร เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิสฺสติ: กิมงฺคำ[2] ปน น มยนฺ'ติ.

---

๑ ฉ.ม. โอรกา ๒ สี. กิมงฺค

อถ โข ภิกฺขเว มหาชนกาโย[1] จตุราสีติปาณสหสฺสานิ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา วิปสฺสึ โพธิสตฺตํ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตํ อนุปพฺพชึสุ. ตาย สุทฺทาย ภิกฺขเว ปริสาย ปริวุโต วิปสฺสี โพธิสตฺโต คามนิคม- ชนปทราชธานีสุ จริกํ จรติ.

[๕๖] อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ 'น โข ปเนตํ[2] ปฏิรูปํ, โยหํ อากิณฺโณ วิหรามิ; ยนฺนูนาหํ เอโก คณมฺหา วูปกฏฺโฐ วิหเรยฺยนฺ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสี โพธิสตฺโต อปเรน สมเยน เอโก คณมฺหา รูปกฏฺโฐ วิหาสิ. อญฺเญเนว ตานิ จตุราสีติปพฺพชิตสหสฺสานิ อคมํสุ; อญฺเญน มคฺเคน วิปสฺสี โพธิสตฺโต.

โพธิสตฺตอภินิเวส

[๕๗] อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส วาสูปคตสฺส รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส

---

๑ ส. มหาชนกายา ๒ ฉ.ม. เมตํ

ปริวิตกฺโก อุทปาทิ 'กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ; อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส; กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺสา'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ชรามรณํ โหติ? กึปจฺจยา ชรามรณนฺ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ชาติ โหติ? กึปจฺจยา ชาตี'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ภเว โข สติ ชาติ โหติ, ภวปจฺจยา ชาตี'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ภโว โหติ? กึปจฺจยา ภโว'ติ. อถ

โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'อุปาทาเน โข สติ ภโว โหติ, อุปาทานปจฺจยา ภโว'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ อุปาทานํ โหติ? กึปจฺจยา อุปาทานนฺ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ตณฺหาย โข สติ อุปาทานํ โหติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ตณฺหา โหติ? กึปจฺจยา ตณฺหา'ติ. อถ โข ภิกฺขเววิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'เวทนาย โข สติ ตณฺหา โหติ, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ เวทนา โหติ? กึปจฺจยา เวทนา'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ผสฺเส โข สติ เวทนา โหติ, ผสฺสปจฺจยา เวทนา'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ผสฺโส โหติ? กึปจฺจยา ผสฺโส'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'สฬายตเน โข สติ ผสฺโส โหติ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ สฬายตนํ โหติ? กึปจฺจยา สฬายตนนฺ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสฺสิสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'นามรูเป โข สติ สฬายตนํ โหติ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺ'ติ

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ นามรูปํ โหติ? กึปจฺจยา นามรูปนฺ'ติ อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิ-การา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'วิญฺญาเณ โข สติ นามรูปํ โหติ, วิญฺญาณ- ปจฺจยา นามรูปนฺ'ติ

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ วิญฺญาณนฺ โหติ? กึปจฺจยา วิญฺญาณนฺ'ติ.

อถ โข ภิกฺเขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'นามรูเป โข สติ วิญฺญาณํ โหติ, นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณนฺ'ติ.

(๕๘) อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ ปจฺจุทาวตฺตติ โข อิทํ วิญฺญาณํ นามรูปมฺหา, นาปรํ คจฺฉติ; เอตฺตาวตา ชาเยถ วา ชีเยถ วา[๑] มีเยถ วา[๑] จเวถ วา อุปปชฺเชถ วา, ยทิทํ นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ; เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ.

[๕๙] 'สมุทโย สมุทโย'ติ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ.

---

๑ ฉ.ม. ชิยฺเยถ วา มิยฺเยถ วา

[๖๐] อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ ชรามรณํ น โหติ? กิสฺส นิโรธา ชรามรณนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ชาติยา โข อสติ ชรามรณํ น โหติ, ชาตินิโรธา ชรามรณนิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ ชาติ น โหติ? กิสฺส นิโรธา ชาตินิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ภเว โข อสติ ชาติ น โหติ, ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ ภโว น โหติ? กิสฺส นิโรธา ภวนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'อุปาทาน โข อสติ ภโว น โหติ อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ'ติ

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ อุปาทานํ น โหติ? กิสฺส นิโรธา อุปาทานนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ตณฺหาย โข อสติ อุปาทานํ น โหติ, ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ ตณฺหา น โหติ? กิสฺส นิโรธา ตณฺหานิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'เวทนาย โข อสติ ตณฺหา น โหติ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ เวทนา น โหติ? กิสฺส นิโรธา เวทนานิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ผสฺเส โข อสติ เวทนา น โหติ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ ผสฺโส น โหติ? กิสฺส นิโรธา ผสฺสนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'สฬายตเน โข อสติ ผสฺโส น โหติ, สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ สฬายตนํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา สฬายตนนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'นามรูเป โข อสติ สฬายตนํ น โหติ, นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ นามรูปํ น โหติ? กิสฺส นิโรธา นามรูปนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'วิญฺญาเณ โข อสติ นามรูปํ น โหติ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ'ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข อสติ วิญฺญาณํ น โหติ? กิสฺส นิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ'ติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'นามรูเป โข อสติ วิญฺญาณํ น โหติ, นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ'ติ.

(๖๑) อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'อธิคโต โข มยายํ มคฺโค สมฺโพธาย, ยทิทํ นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ. สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ, ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ, อุปาทาน นิโรธา ภวนิโรโธ, ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ, ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ; เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ.

(๖๒) นิโรโธ นิโรโธ'ติ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ

อุทปาทิ, ญาณัง อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ.

(๖๓) อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสี โพธิสตฺโต อปเรน สมเยน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสี วิหาสิ 'อิติ รูปัง, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมุทโย, อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม; อิติ สญฺญา, อิติ สญฺญาย สมุทโย, อิติ สญฺญาย อตฺถงฺคโม; อิติ สงฺขารา, อิติ สงฺขารานัง สมุทโย, อิติ สงฺขารานัง อตฺถงฺคโม; อิติ วิญฺญาณัง, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม'ติ. ตสฺส ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺ พยานุปสฺสิโน วิหรโต นจิรสฺเสว อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตัง วิมุจฺจีติ.

— ที. มหา. ๑๐/๑—๓๑

โคตมสุตฺต

(๑๐) ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ "กิจฺฉัง

วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ, อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส. กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺสา"ติ.

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิมฺหิ นุ โข สติ ชรามรณํ โหติ, กึปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ? ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย "ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิมฺหิ นุ โข สติ ชาติ โหติ ฯเปฯ ภโว... อุปาทานํ... ตณฺหา... เวทนา... ผสฺโส... สฬายตนํ... นามรูปํ... วิญฺญาณํ... สงฺขารา โหนฺติ, *กึปจฺจยา สงฺขารา"ติ?* ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย "*อวิชฺชาย โข สติ สงฺขารา โหนฺติ, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา*"ติ.

อิติ หิทํ *อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ* ฯเปฯ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส

สมุทโย โหติ. "สมุทโย สมุทย"ติ โข เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๋ อุทปาทิ, ญาณ๋ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาติ.

ตสฺส มยฺห๋ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิมฺหิ นุ โข อสติ ชรามรณ๋ น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชรามรณนิโรโธ"ติ? ตสฺส มยฺห๋ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย "ชาติยา โข อสติ ชรามรณ๋ น โหติ, ชาตินิโรธา ชรามรณนิโรโธ"ติ.

ตสฺส มยฺห๋ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิมฺหิ นุ โข อสติ ชาติ น โหติ ฯเปฯ ภโว... อุปาทาน๋... ตณฺหา... เวทนา... ผสฺโส... สฬายตน๋... นามรูป๋... วิญฺญาน๋... *สงฺขารา น โหนฺติ*, กิสฺส นิโรธา สงฺขารนิโรโธ"ติ? ตสฺส มยฺห๋ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย *"อวิชฺชาย โข อสติ สงฺขารา น โหนฺติ, อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ"ติ.*

อิติ หิท๋ อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ ฯเปฯ เอวเมตสฺส เกวลสฺส

ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. "นิโรโธ นิโรโธ"ติ โข เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ์ อุทปาทิ, ญาณ์ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทีติ.

— สำ. นิ. ๑๖

ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท โดยทรงเริ่มจาก ชาติ—ชรา มรณะ

จากข้อความในมหาปทานสูตร ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ในกัปป์ที่ ๙๑ นับตั้งแต่กัปป์นี้ถอยหลังขึ้นไปนั้น ได้มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสี ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก และได้ทรงเล่าว่าพระวิปัสสีเสด็จสมภพในตระกูลกษัตริย์ และในที่สุดพระองค์ก็ได้สละราชสมบัติออกบวช และได้ทรงเล่าว่าในคืนวันที่พระวิปัสสีจะได้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์ก็ได้ทรงพิจารณาเรื่องปฏิจจสมุปบาทเหมือนกัน และได้ทรงเล่าว่า *พระวิปัสสีได้ทรงปรารภ*

อะไร และได้ทรงเริ่มพิจารณาจากหัวข้อไหน ซึ่งข้อความที่พระองค์ได้ทรงเล่าไว้นั้นมีดังนี้

ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย พระวิปัสสีโพธิสัตว์ ซึ่งขณะนั้นได้ประทับอยู่ในที่เงียบสงัด ปราศจากผู้คนทั้งหลาย พระองค์ได้ทรงมีพระปริวิตกว่า "โลกนี้ถึงความยุ่งยากลำบากจริงหนอ เพราะโลกนี้ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติและอุบัติอยู่เสมอ ทั้งที่เป็นเช่นนี้ แต่ก็ไม่มีใครคิดที่จะออกไปจากความทุกข์เหล่านี้ และไม่มีใครรู้ด้วยว่าจะออกไปจากความทุกข์เหล่านี้ได้อย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้เมื่อไรเล่า การพ้นทุกข์ คือ ชรามรณะจึงจะปรากฏ"

นี่คือข้อความที่พระพุทธเจ้าคือพระสมณโคดมของเรา ทรงเล่าถึงเรื่องพระวิปัสสีพุทธเจ้าในอดีต เมื่อ ๙๑ กัปป์ล่วงมาแล้ว และขอให้สังเกตว่า ข้อความที่พระวิปัสสีทรงปรารภก่อนที่จะทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั้น ก็มีลักษณะอย่างเดียวกันกับที่พระพุทธเจ้าของเราทรงดำริเหมือนกันดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย *ก่อนที่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่* เราก็ได้มีความคิดเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า

"โลกนี้ถึงความยุ่งยากลำบากจริงหนอ เพราะโลกนี้ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติอยู่เสมอ ทั้งที่เป็นเช่นนี้ ก็ไม่มีใครในโลกที่คิดจะออกไปจากความทุกข์เหล่านี้ และไม่มีใครรู้ด้วยว่า จะออกไปจากความทุกข์เหล่านี้ได้อย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อไรเล่าการพ้นทุกข์คือชรามรณะจึงจักปรากฏ"

ขอให้สังเกตคำบาลี ในมหาปทานสูตรกับในโคตมสูตรว่า เหมือนกันทุกอย่างโดยเฉพาะคือข้อความบาลีตั้งแต่คำว่า 'กิจฺฉ วตายํ โลโก อาปนฺโน ฯเปฯ ดังนี้

มหาปทานสูตร

อถโข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส วาสูปคตสฺส รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ 'กิจฺฉ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ; อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส; กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณ ปญฺญายิสสติ ชรามรณสฺสาติ.

โคตมสูตร

ปุพฺเพว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ "กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ มิยฺยติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ, อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส; กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺสาติ.

อนึ่งขอได้โปรดเข้าใจด้วยว่า คำว่า ชียติ กับ ชิยฺยติ ซึ่งแปลว่าย่อมแก่ และคำว่า มียติ—กับ—มิยฺยติ แปลว่าย่อมตาย คำทั้งสองนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ข้อความในมหาปทานสูตรกับโคตมสูตรนี้จะเห็นว่าเหมือนกันทุกอย่าง และข้อความต่อมาของพระสูตรทั้ง ๒ นี้ก็เหมือนกันอีกดังนี้

มหาปทานสูตร

ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย พระวิปัสสีโพธิสัตว์ได้ทรงดำริว่า *"เมื่ออะไรมีหนอ ชรามรณะจึงมี ชรามรณะมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย"* ครั้งนั้นแลภิกษุทั้งหลาย

พระวิปัสสีโพธิสัตว์ เพราะได้กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย จึงได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า **"เมื่อชาติมี ชรามรณะย่อมมี ชรามรณะมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย"**

โคตมสูตร

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีดำริอย่างนี้ว่า *"เมื่ออะไรมีหนอ ชรามรณะจึงมี ชรามรณะมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย"* ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เราจึงได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า **"เมื่อชาติมี ชรามรณะย่อมมี ชรามรณะมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย"**

ขอให้สังเกตคำบาลีทั้ง ๒ สูตรนี้ จะเห็นว่าเหมือนกันทุกอย่างดังนี้

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส เอตทโหสิ 'กิมฺหิ นุ โข สติ ชรามรณํ โหติ? กึปจฺจยา ชรามรณ'นฺติ. อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส โพธิสตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ'ติ.

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ "กิมฺหิ นุ โข สติ ชรามรณํ โหติ, กึปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ ? ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย "ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ.

ข้อที่เหมือนกันและต่างกันใน มหาปทานสูตร กับ โคตมสูตร

มหาปทานสูตร เป็นเรื่องของพระวิปัสสีพุทธเจ้า ที่พระพุทธเจ้าของเราทรงเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ส่วน โคตมสูตร เป็นเรื่องของพระองค์เองที่ทรงเล่าให้ภิกษุ ทั้งหลายฟังว่า ก่อนที่พระองค์ยังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิ-สัตว์อยู่นั้น พระองค์ก็ทรงปรารภถึงความทุกข์ยากลำบาก ของโลกอย่างเดียวกับพระวิปัสสี และเมื่อจะทรงเริ่ม พิจารณาปฏิจจสมุปบาท ก็ทรงเริ่มอย่างเดียวกับพระ-วิปัสสีพุทธเจ้า และข้อต่อ ๆ ไปก็ทรงพิจารณาอย่างเดียว กัน จนกระทั่งถึงข้อ นามรูปมี เพราะมีวิญญาณเป็น ปัจจัย แต่แล้วต่อแต่นี้ไป ในโคตมสูตรได้กล่าวไว้ไม่

เหมือนกับในมหาปทานสูตร ข้อความตอนต่อไปนี่แหละที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า น่าจะคัดลอกกันมาผิด เพราะเรื่องโคตมสูตรในพระไตรปิฎก คัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวัคค์นั้น กล่าวไว้ไม่เหมือนกับในมหาปทานสูตร *แต่ในหนังสือปฐมสมโพธิ ฉบับของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ซึ่งได้บรรยายถึงการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทของพระพุทธเจ้าของเราในคืนวันตรัสรู้นั้น พระองค์ได้ทรงรจนาไว้อย่างเดียวกับในมหาปทานสูตร* กล่าวคือพระองค์ทรงกล่าวว่า "ในยามที่สามแห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระพุทธเจ้าของเราได้ทรงพิจารณาย้อนหลังไปเพียงแค่ นามรูปมี เพราะมีวิญญาณ วิญญาณมี เพราะมีนามรูป กลับไปกลับมาเพียงแค่นี้ สมเด็จพระสังฆราชมิได้ทรงพรรณนาไว้ว่า *ในคืนวันวิสาขะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาต่อไปว่า วิญญาณมี เพราะมีสังขาร สังขารมี เพราะมีอวิชชา* เหมือนกับที่กล่าวไว้ในโคตมสูตร ดังเช่นที่พระองค์กล่าวว่า :—

ครั้งนั้น เมื่อพระองค์ทรงกระทำในใจซึ่งข้อสังเวชเดิมนั้น (ข้อสังเวชเดิมหมายถึงเมื่อครั้งที่พระองค์

ทรงเห็น คนแก่ คนเจ็บ คนตายและเห็นสมณะ แล้วเกิดความสังเวช และทรงดำริที่จะออกบวช) ทรงปรารภซึ่งโลกคือหมู่สัตว์ที่พระองค์กระทำให้แจ้งด้วยวิชชาทั้ง ๒ แล้วนั้นเป็นอารมณ์ (วิชชาทั้ง ๒ คือบุพเพนิวาสานุสติญาณและจุตูปปาตญาณ) ทรงดำริว่า "โลกคือหมู่สัตว์นี้หนอ มาถึงแล้วซึ่งความยาก ย่อมเกิดด้วย แก่ด้วย มรณะทำลายขันธ์ด้วย จุติเคลื่อนจากภพด้วย อุปบัติเข้าไปถึงภพถือเอาความเกิดอีกด้วย ก็แต่สัตวโลกมาถึงความยากอยู่อย่างนี้ หารู้แจ้งประจักษ์ซึ่งความที่จะดับทุกข์คือชรามรณะนี้ให้ออกไปเสียได้ไม่ เมื่อไรเล่าหนอนิสสรณะ ความขับไล่ทุกข์ คือชรามรณะนี้ออกไปเสียได้จักปรากฏมี ผู้ปฏิบัติจักรู้แจ้งประจักษ์ได้ พระมหาบุรุษเจ้าทรงดำริแสวงหาปัจจัยแห่งชรามรณะว่า เมื่ออะไรมีหนอชรามรณะจึงมี ชรามรณะมีเพราะมีอะไรเป็นปัจจัย อาศัยพระมหาบุรุษทรงทำในใจโดยแยบคายอุบายที่ชอบก็เกิดอภิสมัยความตรัสรู้พร้อมเฉพาะด้วยปัญญาว่า :—

เมื่อชาติความเกิดมีอยู่แล้ว ชรามรณะก็ย่อมมี ชรามรณะมี เพราะชาติความเกิดเป็นปัจจัยฯลฯ (ดู

อภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๕๘) แต่นั้นพระมหาบุรุษเจ้าก็ค้นหาปัจจัยแห่งชาติเป็นต้นตามลำดับต่อไป อาศัยทำในใจโดยอุบายอันชอบ ก็เกิดอภิสมัยตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า :—

เมื่อภพคือกรรมเครื่องเกิด และอุปัตติคือขันธ์ที่เข้าไปถึงมีอยู่ ชาติความเกิดก็ย่อมมี ชาติมีเพราะมีภพเป็นปัจจัย เมื่ออุปทานความยึดมั่นมี ภพก็ย่อมมี ฯลฯ เมื่อนามรูปมีอยู่แล้ว อายตนะ ๖ ประการ (คือจักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ คือ มนายตนะ) ย่อมมี อายตนะ ๖ ประการมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เมื่อวิญญาณมีอยู่แล้ว นามรูปก็ย่อมมี นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงทำในจิตโดยอุบายที่ชอบ เกิดอภิสมัยด้วยปัญญาอย่างนี้แล้ว (อภิสมัยแปลว่า การตรัสรู้) ทรงแสวงหาปัจจัยแห่งวิญญาณว่า :—

เมื่ออะไรมีอยู่เล่าหนอ วิญญาณจึงมี วิญญาณมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย

ทรงทำในจิตโดยแยบคาย ก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า :—

เมื่อนามรูปแลมีอยู่ วิญญาณก็ย่อมมี วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ครั้งนั้นก็ทรงสันนิษฐานว่า

วิญญาณนี้ย่อมกลับเวียนขึ้นมาแต่นามรูป หาพ้นไปแต่นามรูปไม่ โดยความเป็นไปเพียงเท่านี้ สัตว์โลกพึงเกิดบ้าง พึงแก่บ้าง พึงมรณะทำลายขันธ์บ้าง พึงจุติบ้าง พึงอุบัติบ้าง ก็ความเป็นไปนั้น คือ *วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็น* ปัจจัย อายตนะ ๖ ประการมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย อายตนะ ๖ ประการ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา ฯลฯ (ข้อความต่อไปขอให้ดูในอภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๖๐)

อนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ก็ทรงพรรณนาว่า พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาย้อนขึ้นไปถึงเพียงแค่ *เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่มี เมื่อนามรูปไม่มี วิญญาณก็ไม่มี* พระองค์ไม่ได้กล่าวว่า *พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาไปถึงอวิชชา—สังขาร* ซึ่งการพรรณนาเช่นนี้ตรงกับข้อความ

ในมหาปทานสูตร ดังเช่นที่พระองค์ทรงพรรณนาไว้ว่า :—

ครั้งนั้น พระมหาบุรุษทรงแสวงหาความดับสนิทแห่งชรามรณะนั้นต่อไปว่า เมื่ออะไรไม่มีเล่าหนอ ชรามรณะจึงไม่มี เพราะดับไม่มีเหลือแห่งอะไร ชรามรณะจึงจะดับไปโดยไม่มีเหลือ ทรงทำในจิตโดยอุบายชอบก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า :—

เมื่อชาติความเกิดแลไม่มีแล้ว ชรามรณะก็ไม่มี อาศัยชาติดับสนิท ชรามรณะจึงจะดับสนิท โดยนัยนี้ทรงค้นหาแล้ว ตรัสรู้ชัดด้วยปัญญาตามลำดับว่า "เพราะภพดับสนิท ชาติจึงจะดับสนิทได้ เพราะอุปาทานดับสนิท ภพจึงจะดับสนิท ฯลฯ เพราะนามรูปดับสนิทลง อายตนะ ๖ ประการจึงจะดับสนิทได้ เพราะวิญญาณดับสนิท นามรูปจึงดับสนิท ครั้นพระองค์ตรัสรู้ตามลำดับมาฉะนี้แล้ว ทรงพิจารณาว่า :—

เมื่ออะไรไม่มีเล่าหนอ วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับสนิทไป วิญญาณจึงจะดับสนิทได้

อาศัยทำในจิตโดยอุบายชอบ ก็เกิดความตรัสรู้ด้วยปัญญาว่า

เมื่อนามรูปแลไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะนามรูปดับสนิทเสียได้แล้ว วิญญาณจึงจะดับสนิทลง

ครั้นเกิดความตรัสรู้ฉะนี้แล้ว ก็ทรงสันนิษฐานว่า "อธิคโต โข มยายํ มคฺโค โพธาย" "มรรคาเพื่อจะตรัสรู้นี้เราได้แล้ว" ข้อซึ่งธรรมที่เป็นปัจจัยดับสนิทลงแล้ว ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยนั้นจึงจะดับสนิทไป อันนี้เป็นหนทางเพื่อจะตรัสรู้ คือ:—

เพราะนามรูปดับสนิทลง วิญญาณจึงดับสนิท เพราะวิญญาณดับสนิท นามรูปจึงจะดับสนิท เพราะนามรูปดับสนิท อายตนะ ๖ ประการจึงจะดับไปโดยไม่มีเหลือ ฯลฯ เพราะดับสนิทลงแห่งชาติ ข้อซึ่งกองทุกข์ทั้งสิ้นมาดับสนิทไป ย่อมมีย่อมเป็นด้วยประการฉะนี้

จักษุญาณปรีชารู้แจ้งชัดสว่างว่า นิโรโธ นิโรโธ ดับไม่มีเหลือ ดับไม่มีเหลือ ดังนี้ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยได้ยินได้ฟังมา ณ กาลก่อน

ครั้นพระมหาบุรุษได้ตรัสรู้แจ้งในสมุทัย นิโรธ ได้มรรคาเพื่อจะตรัสรู้ฉะนี้แล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขย-

ญาณ ทรงเจริญวิปัสสนา พิจารณาซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมความดับในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ (ต่อแต่นี้ไป ขอให้ดูในอภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๖๓)

จากข้อความบางตอนในปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ชัดว่า ตามความคิดเห็นของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) นั้น พระองค์ทรงเห็นว่า *"ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทไปถึงเพียงแค่ วิญญาณ—นามรูปเท่านั้น มิได้ทรงพิจารณาไปถึงอวิชชา—สังขาร"*

แต่อย่างไรก็ตาม ขอให้สังเกตด้วยว่า ถ้าอ่านดูข้อความในมหาปทานสูตรตั้งแต่ต้นจนจบแล้ว จะเห็นว่าข้อความในตอนท้ายที่สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ทรงนำมาเขียนไว้นั้น บางอย่างไม่มีในมหาปทานสูตร และในมหาปทานสูตรนี้ ก็มิได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงเล่าถึงเรื่องการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ในคืนวัน

ตรัสรู้ ทรงเล่าแต่เรื่องของพระวิปัสสีพุทธเจ้า แต่ในโคตมสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ดังเช่นข้อความที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก่อนที่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เรานั้นได้เกิดความดำริว่า โลกนี้ได้ถึงซึ่งความทุกข์ยากลำบากจริงหนอ ฯลฯ" ซึ่งเป็นข้อความอย่างเดียวกันกับที่พระองค์ทรงเล่าว่า "พระวิปัสสีครั้งแรกก็ทรงปรารภอย่างเดียวกันนี้" เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) จึงได้นำข้อความในมหาปทานสูตรมาเรียบเรียงไว้เพิ่มเติมจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าไว้ในโคตมสูตร

เรื่องอาสวักขยญาณในหนังสือ ปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) พระองค์ได้ทรงเรียบเรียงจากพระสูตรไหนบ้าง

ข้าพเจ้าขอเน้นอีกครั้งว่า ในวันตรัสรู้คือในยามที่ ๓ แห่งราตรีวันวิสาขะ ในระหว่างที่พระองค์ยังมิได้บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะนั้น พระพุทธเจ้าของเราทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทไปถึงเพียงแค่วิญญาณ—นาม-

รูป นามรูป—วิญญาณ กลับไปกลับมาเพียงแค่นี้เท่านั้น ต่อเมื่อพระองค์ได้บรรลุถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว จึงได้ทรงพิจารณาสืบต่อไปถึง สังขาร—อวิชชา, อวิชชา—สังขาร ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลที่ว่า :—

เมื่อยังมิได้เป็นพระอรหันต์ อาสวะในสันดานยังไม่สิ้นแล้ว *จะรู้ไม่ได้เลยว่า สังขารมี เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย หรือรู้ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ถ้าอวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี* ทั้งนี้ก็เพราะผู้ที่จะรู้ว่าอวิชชาคืออะไรนั้น ก็ต่อเมื่อรู้ หรือเข้าถึง หรือได้สัมผัส หรือกระทำให้แจ้ง ซึ่งความดับไม่มีเหลือของตัณหา ดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ในธรรมจักรกัปปวัตนสูตรว่า "ทุกขนิโรโธ คืออะไร? ทุกขนิโรโธ ก็คือความดับไม่มีเหลือของตัณหา (อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ? โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย) ฉะนั้นเมื่อยังไม่รู้จักนิโรธด้วยตัวเอง ซึ่งหมายถึงยังเข้าไม่ถึงความดับไม่มีเหลือของตัณหาในสันดาน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็หมายความว่า ผู้

นั้นยังมีอวิชชา หรือยังไม่รู้แจ้งด้วยตนเองเลยว่า อวิชชาเป็นอย่างไร เพราะคำว่า **อวิชชา** ตามที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้นั้นมีอยู่ ๘ อย่าง คือ ไม่รู้แจ้งในทุกข์—สมุทัย—นิโรธ—มรรค ไม่รู้แจ้งในปุพพันตะ—อปรันตะ ปุพพาปรันตะ ไม่รู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาท (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๘) *เมื่อไม่รู้ว่า อวิชชาเป็นอย่างไร ก็ย่อมจะไม่รู้ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และเมื่ออวิชชายังมีอยู่ก็ย่อมจะไม่รู้ว่า สังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้นคืออะไร มีลักษณะอย่างไร* ต่อเมื่อพิจารณาการเกิดดับของนามรูป จนกระทั่งเห็นแจ้งว่า การเกิดเป็นความทุกข์ ตัณหาคือต้นเหตุแห่งความทุกข์ *และละตัณหาได้แล้วด้วย จึงจะรู้ว่า นิโรธเป็นอย่างไร* และรู้ด้วยปัจจเวกขณญาณว่า ที่บรรลุถึงความพ้นทุกข์ บรรลุถึงความสิ้นไปแห่งตัณหานี้เป็นเพราะมี ศีล สมาธิ ปัญญา มาอย่างไร หรือรู้ว่าเพราะมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น มาอย่างไร จึงได้บรรลุความสิ้นไปแห่งตัณหาได้เช่นนี้

อนึ่ง สำหรับผู้ที่รู้แจ้งว่า วิญญาณมี เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมี เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย

ถ้าพิจารณา ๒ หัวข้อนี้บ่อย ๆ ก็จะเห็นการเกิดเป็นความทุกข์ เห็นตัณหาเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์ เห็นความดับไม่มีเหลือของตัณหาเป็นความพ้นทุกข์ และพร้อมกันนั้นก็จะเห็นมรรค ๘ หรือ ศีล สมาธิ ปัญญา ว่าเป็นทางให้ถึงซึ่งความพ้นทุกข์ และควรจะเข้าใจไว้ด้วยว่าการเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ นั้นจะนับว่า เป็นการรู้แจ้งแทงตลอดจนกระทั่งตัดตัณหาทั้ง ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหาในสันดานได้ขาดนั้น การรู้แจ้งนี้ว่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะจิตเดียวกัน กล่าวคือ ในขณะที่เห็นทุกข์ ซึ่งถ้าเป็นการเห็นจริง ๆ นั้น ในขณะนั้นจะต้องเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน พร้อมกันไปด้วย ถ้าจะมีใครพูดว่า *ฉันเห็นทุกข์ ฉันเห็นแล้วว่า ตัณหาคือต้นเหตุแห่งความทุกข์ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังมีตัณหาอยู่ในสันดาน ยังละตัณหาไม่ได้ อย่างนี้จะเรียกว่า เห็นทุกข์จริง ๆ ไม่ได้* ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะมีอธิบายอีกครั้งในตอนที่กล่าวถึงเรื่องธรรมจักรกัปปวัตนสูตร

อนึ่ง ขอได้โปรดสังเกตด้วยว่า การบรรยายเกี่ยวกับเรื่องอาสวักขยญาณในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขบูชานั้น สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ได้นำข้อความในธรรมจักรกัปปวัตนสูตรมาเรียบเรียงไว้ด้วย ซึ่งจะเห็นได้จากข้อความที่พระองค์ทรงกล่าวว่า :—

จักษุ ญาณ ปรีชา รู้แจ้งชัด สว่างว่า สมุทโย สมุทโย เกิดขึ้นพร้อม เกิดขึ้นพร้อม ดังนี้ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระมหาบุรุษเจ้า ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่ได้ยินได้ฟังมาก่อนเลย (ดูในอภิญญาเล่ม ๒ หน้า ๔๖๐ หรือปฐมสมโพธิ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) หน้า ๔๗)

ข้อความที่กล่าวมานี้ไม่มีในมหาปทานสูตร และในโคตมสูตรก็ไม่มี แต่มีอยู่ในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระปัญจวัคคีย์ว่า :—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแล้วในกาลก่อนว่า นี้เป็นทุกข-

อริยสัจ... นี้เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ... นี้เป็นทุกขนิโรธ อริยสัย... นี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ขอให้สังเกตคำบาลีใน ธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ด้วยดังนี้

อิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๎ อุทปาทิ ญาณำ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ขอให้สังเกตว่า คำว่า จกฺขุ๎ ญาณำ ปญฺญา วิชฺชา อาโลโก นั้น สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) พระองค์ทรงแปลว่า จักษุ ญาณ ปรีชา รู้แจ้งชัดสว่างว่า ซึ่งตามศัพท์จริง ๆ แล้ว จกฺขุ๎ แปลว่า จักษุ ญาณำ แปลว่า ญาณ ปญฺญา แปลว่า การรู้แจ้งหรือการรู้ทั่วถึง วิชฺชา แปลว่า การรู้แจ้ง การรู้ชัด การรู้แจ้งแทงตลอด อาโลโก แปลว่า แสงสว่าง

คำว่า อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ แปลว่า ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อนเลย คือ จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างนั้นเพิ่งจะเกิดขึ้นเดี๋ยวนั้นเองว่า “นี่คือทุกขอริยสัจ นี่คือทุกขสมุทัยอริยสัจ ฯลฯ

อย่างนี้เป็นต้น" เพราะในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้พระปัญจวัคคีย์ฟัง ฉะนั้นในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) พระองค์ได้ทรงนำข้อความในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ในตอนนี้มาเรียบเรียงไว้ด้วย

และอีกตอนหนึ่งที่สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ทรงกล่าวว่า :—

ครั้นพระมหาบุรุษเจ้าได้ตรัสรู้แจ้งในสมุทัยนิโรธได้มรรคาเพื่อความตรัสรู้ฉะนี้แล้ว จึงน้อมจิตเพื่ออาสวักขยญาณ ทรงเจริญวิปัสสนาพิจารณาซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมความดับในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อยู่ด้วยไม่ประมาทและความเพียรอันกล้าหาญ ไม่เอื้อเฟื้อต่อกายและจิต หวังต่ออภิสมัยเบื้องหน้า ก็เกิดธรรมจักษุญาณปรีชาหยั่งทราบอริยสัจ ๔ แจ้งประจักษ์ตามจริงว่า **อิทำ ทุกฺขำ อันนี้ทุกข์ อยำ ทุกฺขสมุทโย อันนี้เหตุให้ผลเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ อยำ ทุกฺขนิโรโธ อันนี้ธรรมเป็นที่ดับไม่มี**

เหลือแห่งทุกข์ อยํ ทุกฺนิโรธคามินี ปฏิปทา อันนี้เป็นข้อปฏิบัติมรรคาให้ผู้ปฏิบัติถึงธรรมที่ดับทุกข์โดยไม่เหลือ

ทรงทราบอาสวะแจ้งประจักษ์ตามจริงว่า อิเม อาสวา เหล่านี้อาสวกิเลสของสันดานสัตว์ กิเลสซ่านทั่วไป อยํ อาสวสมุทโย อันนี้เป็นสมุทัย เหตุก่อให้เกิดผลแห่งอาสวะ เหตุยังอาสวะให้เกิดขึ้น อยํ อาสวนิโรโธ อันนี้เป็นธรรมที่ดับสนิท ดับไม่มีเหลือแห่งอาสวะ อยํ อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา อันนี้ข้อปฏิบัติมรรคาให้ผู้ปฏิบัติถึงธรรมที่ดับแห่งอาสวะโดยไม่เหลือนั้น

เมื่อพระองค์ทรงทราบแน่ชัดอยู่อย่างนี้ จิตของพระองค์ก็พ้นพิเศษแล้วจากอาสวะทั้งหลาย คือกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตพ้นพิเศษจากอาสวะแล้ว ก็เกิดญาณหยั่งทราบว่า จิตพ้นพิเศษแล้วดังนี้ แล้วเกิดปัจจเวกขณญาณหยั่งทราบชัดว่า ชาติความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่จะต้องทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มี จบกิจปัญญาอยู่เพียงนี้ วิมุติ ความที่จิตพ้นพิเศษแห่งเราไม่กำเริบไม่คืนคลาย ชาติ ความเกิดแห่งเรา ชาตินี้มี ณ ที่สุด บัดนี้ความ

เกิดอีกไม่มี พระองค์เกิดปัจจเวกขณญาณหยั่งทราบด้วยประการฉะนี้ อาสวักขยญาณปรีชาหยั่งทราบ รู้ความสิ้นอาสวะ นี้เป็นวิชชาที่ ๓ พระองค์ได้ทรงบรรลุแล้ว ณ ปัจฉิมยามที่สุดแห่งราตรีวิสาขปุรณมีมงคลสมัย

(ปฐมสมโพธิ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) หน้า ๔๙
อภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๖๔–๔๖๕)

ข้อความในปฐมสมโพธิที่นำมากล่าวนี้ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ก็ได้ทรงนำมาจากธรรมจักรกัปปวัตนสูตรเช่นเดียวกัน เพราะในมหาปทานสูตรก็ดี ในโคตมสูตรก็ดี ข้อความที่อ้างมานี้ไม่มี แต่อย่างไรก็ดี ยังมีอีกสูตรหนึ่ง ที่มีข้อความคล้ายกับที่กล่าวไว้ในปฐมสมโพธิ คือใน **โพธิราชกุมารสูตร** ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าถึงการทรงบรรลุอาสวักขยญาณของพระองค์ ให้โพธิราชกุมารฟังดังนี้ :—

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีอณังคณกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็ได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ เรานั้นได้รู้ชัดตามเป็น

จริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้รู้ชัดตามเป็นจริงว่า เหล่านี้คืออาสวะ นี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เมื่อเรารู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ได้หลุดพ้นแล้วแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็ได้มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจที่ควรทำอย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีแล้ว ดูก่อนราชกุมาร นี้เป็นวิชาที่สาม ที่เราได้บรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชา เรากำจัดได้แล้ว วิชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืดเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแก่เราแล้ว เพราะเหตุที่เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีจิตส่งไปแล้ว

— อภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๗๒—๔๗๓

โพธิราชกุมารสูตรนี้ มีอยู่ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (ม.ม. ๑๓/๓๑๘) จากข้อความที่อ้างมานี้จะเห็นได้ชัดว่า ข้อความในตอนท้ายในหนังสือ

ปฐมสมโพธิตามที่อ้างมานั้น สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ได้ทรงนำมาจากโพธิราชกุมารสูตรนี่เอง เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวมาแล้วว่า เรื่อง **อาสวักขยญาณ** ที่สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว) ได้ทรงนำมาเขียนไว้ในปฐมสมโพธินั้น พระองค์ได้ทรงนำเนื้อเรื่องมาจากพระสูตรหลายแห่ง และเท่าที่ได้นำตัวอย่างจากพระสูตรต่างๆมาเขียนไว้ในหนังสืออภิญญานี้ นับว่าเป็นการเพียงพอแล้วสำหรับที่จะชี้ให้เห็นว่า เรื่องอาสวักขยญาณที่นำมาเขียนไว้ในหนังสือปฐมสมโพธินั้น ได้นำมาจากพระสูตรไหนบ้าง สำหรับเรื่องต่อไปที่จะนำมากล่าว ก็คือเรื่อง **ธรรมจักรกัปปวัตนสูตร** ซึ่งเป็นปฐมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ จากปฐมเทศนานี้ท่านผู้อ่านจะได้รู้รายละเอียดเกี่ยวกับอาสวักขยญาณ ในคืนวันตรัสรู้ชัดเจนยิ่งขึ้น และเรื่องนี้ควรจะได้ศึกษาให้รู้ถึงความเป็นมาของเรื่องนี้ ตั้งแต่เริ่มต้นเลยทีเดียว ดังนี้

พระพุทธเจ้าภายหลังจากการตรัสรู้แล้ว เหตุไรจึงไม่ทรงคิดที่จะเทศนาโปรดสัตวโลก

(๗) ครั้นล่วง ๗ วัน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงออกจากสมาธินั้นแล้ว เสด็จจากควงไม้ราชายตนะ เข้าไปยังต้นไม้อชปาลนิโครธ ทราบว่า พระองค์ประทับอยู่ ณ ควงไม้อชปาลนิโครธนั้น ขณะที่พระองค์เสด็จไปประทับอยู่ในที่สงัดหลีกเร้นนั้น พระองค์ได้ทรงมีพระปริวิตกเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึกเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบประณีต ไม่หยั่งลงสู่ความตรึก เป็นธรรมละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนสัตวโลกทั้งหลายเป็นผู้หลงใหลยินดีชื่นชมอยู่แต่ในเรื่องอาลัย (คือกามคุณทั้งหลาย)

ฐานะคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเป็นต้น ซึ่งเป็นสภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นนี้ อันหมู่สัตว์ผู้หลงใหล ยินดี ชื่นชมอยู่แต่ในเรื่องอาลัย จะพึงเห็นได้ยาก

แม้ฐานะคือธรรม อันเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่หน่ายราคะ เป็นที่ดับสนิท เป็นธรรมหากิเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้

ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงรู้ทั่วถึงธรรมของเรา ข้อนั้นจะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา

อนึ่ง อนัจฉริยคาถาเหล่านี้ ที่ไม่เคยได้สดับในกาลก่อน ได้ปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ;—

อนัจฉริยคาถา
คาถาที่ไม่เคยอัศจรรย์เช่นนี้มาก่อน

บัดนี้ เรายังไม่ควรจะประกาศธรรมที่เราได้บรรลุแล้วโดยยาก เพราะธรรมนี้อันสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำแล้วไม่อาจตรัสรู้ได้ง่ายเลย

อนึ่ง ธรรมที่เราได้บรรลุ (คือนิพพาน) นี้ เป็นธรรมทวนกระแสโลกเป็น

ธรรมอันละเอียด ลึกซึ้ง สุขุม เห็นได้ยาก สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกย้อมด้วยราคะ (เหมือนผ้าที่ถูกย้อมน้ำฝาด) ผู้ถูกกองอวิชชาหุ้มห่อ(เหมือนผู้ที่อยู่ในที่มืดสนิท) ก็ไม่อาจจะเห็นได้

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นอยู่ดังนี้ พระทัยก็ทรงน้อมไปเพื่อความขวนขวายน้อย ไม่น้อมไปเพื่อทรงแสดงธรรม

พรหมทูลอาราธนา

(๘) ครั้งนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมทราบพระปริวิตกแห่งจิตของผู้มีพระภาคเจ้าด้วยใจของตนแล้ว เกิดความปริวิตกว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โลกจักฉิบหายหนอ โลกจักวินาศหนอ เพราะตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงน้อมพระทัยไปเพื่อความขวนขวายน้อย ไม่ทรงน้อมพระทัยไปเพื่อทรงแสดงธรรม

ลำดับนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมได้หายไปจากในพรหมโลก มาปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระพุทธ-

เจ้า รวดเร็วดุจบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนที่คู้ หรือคู้แขนที่เหยียดฉะนั้น ครั้นแล้วห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่าคุกชาณุ (คือเข่า) มณฑลเบื้องขวาลงบนแผ่นดิน ประณมอัญชลีไปทางพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระพุทธเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดทรงแสดงธรรม ขอพระสุคตได้โปรดทรงแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีธุลีในจักษุน้อยมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เมื่อไม่ได้ฟังธรรมย่อมเสื่อม สัตว์โลกทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึงธรรมมีอยู่

ท้าวสหัมบดีพรหมได้กราบทูลดังนี้แล้ว จึงกราบทูลเป็นประพันธคาถาต่อไปว่า :—

พรหมนิคมคาถา

เมื่อก่อนธรรมไม่บริสุทธิ์ อันคนมีมลทินทั้งหลายคิดแล้ว ได้ปรากฏในมคธชนบท ขอพระองค์ได้โปรดทรงเปิดประตูแห่งอมตธรรมนั้น ขอสัตว์ทั้งหลายจงฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หมด

มลทินตรัสรู้แล้วตามลำดับ เปรียบเหมือนบุรุษมีจักษุยืนอยู่บนยอดภูเขา ซึ่งล้วนแล้วด้วยศิลา พึงเห็นชุมชนได้โดยรอบฉันใด ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี มีพระปัญญาจักษุรอบคอบ ขอพระองค์ผู้ปราศจากความโศกจงเสด็จขึ้นสู่ปราสาท อันสำเร็จด้วยธรรม แล้วทรงพิจารณาชุมชนผู้เกลื่อนกล่นด้วยความโศก ผู้อันชาติและชราครอบงำแล้ว มีอุปมัยฉันนั้นเถิด ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ผู้ทรงชนะสงคราม ผู้นำหมู่ หาหนี้มิได้ ขอพระองค์จงทรงอุตสาหะเที่ยวไปในโลกเถิด ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี

ทรงพิจารณาสัตวโลกเปรียบด้วยดอกบัว

(๙) ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบคำทูลอาราธนาของพรหม และทรงอาศัยความกรุณาใน

หมู่สัตว์ จึงทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักขุ ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อยก็มี ที่มีธุลีคือกิเลสในจักษุมากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อนก็มี ที่มีอาการดีก็มี ที่มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากก็มี *ที่มีปรกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยอยู่ก็มี*

มีอุปมาเหมือนดอกอุบลในกออุบล ดอกปทุมในกอปทุม หรือดอกบุณฑริกในกอบุณฑริก ที่เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ งอกงามแล้วในน้ำ บางเหล่ายังจมในน้ำ อันน้ำเลี้ยงไว้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งอยู่พ้นน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูสัตวโลกด้วยพุทธจักขุ ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลาย บางพวกมีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อย บางพวกมีธุลีคือกิเลสในจักษุมาก บางพวกมีอินทรีย์แก่กล้า บางพวกมีอินทรีย์อ่อน บางพวกมีอาการดี บางพวกมีอาการทราม บางพวกสอนให้รู้ได้ง่าย บางพวกสอนให้รู้ได้ยาก *บางพวกมีปรกติเห็น*

ปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยมีอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน ครั้นแล้วได้ตรัสคาถาตอบท้าวสหัมบดีพรหมว่า ดังนี้ :—

เราเปิดประตูอมตะแก่ท่านแล้ว
สัตว์เหล่าใดจะฟัง จงปล่อยศรัทธามาเถิด
ดูก่อนพรหม เพราะเรามีความสำคัญในความลำบาก จึงไม่แสดงธรรมที่เราคล่องแคล่ว ประณีต ในหมู่มนุษย์.

ครั้นท้าวสหัมบดีพรหมทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานโอกาสเพื่อจะแสดงธรรมแล้ว จึงถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าทำประทักษิณแล้ว อันตรธานไปในที่นั้นแล.

พระพุทธเจ้าทรงดำริว่าจะเทศนาโปรดใครก่อน

(๑๐) ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงดำริว่า เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ใครจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉับพลัน ครั้นแล้วทรงพระดำริต่อไปว่า อาฬารดาบส กาลามโคตรนี้แล เป็นผู้ฉลาด เฉียบแหลม

มีปัญญา มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อยเป็นปรกติมานาน ถ้ากระไร เราพึงแสดงธรรมแก่อาฬารดาบส กาลามโคตรก่อน เธอจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉับพลัน ทีนั้น เทพดาอันตรธานมากราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อาฬารดาบส กาลามโคตรสิ้นชีพได้ ๗ วันแล้ว พระพุทธเจ้าข้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงทราบว่า อาฬารดาบส กาลามโคตรสิ้นชีพได้ ๗ วันแล้ว จึงทรงพระดำริว่า อาฬารดาบส กาลามโคตร เป็นผู้มีความเสื่อมใหญ่ เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้จะพึงรู้ทั่วถึงได้ฉับพลัน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงดำริว่า เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ใครจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉับพลัน ครั้นแล้วทรงพระดำริต่อไปว่า อุทกดาบส รามบุตรนี้แลเป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อยเป็นปรกติมานาน ถ้ากระไร เราพึงแสดงธรรมแก่อุทกดาบส รามบุตรก่อน เธอจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉับพลัน ทีนั้น เทพดาอันตรธานมากราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อุทกดาบส รามบุตรสิ้นชีพเมื่อวานนี้แล้ว พระพุทธเจ้าข้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรง

ทราบว่า อุทกดาบส รามบุตรสิ้นชีพเมื่อวานนี้แล้ว จึงทรงพระดำริว่าอุทกดาบส รามบุตรนี้ เป็นผู้มีความเสื่อมใหญ่ เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ จะพึงรู้ทั่วถึงได้ฉับพลัน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงพระดำริว่า เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ใครจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ฉับพลัน ครั้นแล้วทรงพระดำริต่อไปว่าภิกษุปัญจวัคคีย์มีอุปการะแก่เรามาก ได้บำรุงเราผู้ตั้งหน้าบำเพ็ญเพียรอยู่ ถ้ากระไรเราพึงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ก่อน ครั้นแล้วได้ทรงพระดำริต่อไปว่า บัดนี้ภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ไหนหนอ *พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้พระนครพาราณสี ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุมนุษย์* ครั้นพระองค์ประทับอยู่ ณ อุรุเวลาประเทศตามควรแก่พุทธาภิรมย์แล้ว ก็เสด็จจาริกไปทางพระนครพาราณสี

พบอุปกาชีวก

(๑๑) อาชีวก ชื่ออุปกะ ได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินทางไกล ระหว่างแม่น้ำคยาและไม้โพธิ-

พฤกษ์ ครั้นแล้วได้ทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ดูก่อนอาวุโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ดูก่อนอาวุโส ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบธรรมของใคร เมื่ออุปกาชีวกกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระคาถาตอบ อุปกาชีวกว่าดังนี้ :—

เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง เราเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่ฉาบทาแล้วในธรรมทั้งปวง ละธรรมเป็นไปในภูมิสามได้หมด พ้นแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา เราตรัสรู้ยิ่งเอง แล้วจะพึงอ้างใครเล่า อาจารย์ของเราไม่มี คนเช่นเราก็ไม่มี บุคคลเสมอเหมือนเราก็ไม่มีทั้งในโลกนี้กับทั้งเทวโลก เพราะเราเป็นพระอรหันต์ในโลก เราเป็นศาสดาหาศาสดาอื่นยิ่งกว่ามิได้ เราผู้เดียวเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ เราเป็นผู้ใจเย็น ดับกิเลสได้แล้ว เราจะไปเมืองในแคว้นกาสี

เพื่อประกาศธรรมจักรให้เป็นไป เราจะตีกลองอมตะในโลกอันมืด เพื่อให้สัตว์ได้ธรรมจักษุ.

อุปกาชีวกทูลว่า ดูก่อนอาวุโส ท่านปฏิญาณโดยประการใด ท่านควรเป็นผู้ชนะหาที่สุดมิได้ โดยประการนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า บุคคลเหล่าใดถึงความสิ้นอาสวะแล้ว บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้ชนะเช่นกับเรา ดูก่อนอุปกะ เราชนะธรรมอันลามกแล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าเป็นผู้ชนะ

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว อุปกาชีวกทูลว่า อาจจะเป็นเช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ เมื่อกราบทูลดังนี้แล้ว ก็สั่นศีรษะแล้วแยกทางหลีกไป

เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์

(๑๒) ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจาริกโดยลำดับ ถึงป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน ใกล้พาราณสี

เสด็จเข้าไปทางสำนักพระปุณณจวัคคีย์ พระปุณณจวัคคีย์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแต่ไกล แล้วได้นัดหมายกันและกันว่า *ท่านทั้งหลาย พระสมณะโคดมนี้เป็นผู้มักมาก คลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก กำลังเสด็จมา พวกเราไม่ควรอภิวาท ไม่พึงลุกขึ้นต้อนรับพระองค์ ไม่พึงรับบาตรจีวรของพระองค์ แต่พึงวางอาสนะไว้ ถ้าพระองค์ปรารถนาก็จักประทับนั่ง* ครั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปถึงพระปุณณจวัคคีย์ พระปุณณจวัคคีย์นั้นไม่ตั้งอยู่ในกติกาของตน ต่างลุกขึ้นต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า รูปหนึ่งรับบาตรจีวรของพระผู้มีพระภาคเจ้า, รูปหนึ่งปูอาสนะ, รูปหนึ่งจัดหาน้ำล้างพระบาท, รูปหนึ่งจัดตั้งตั่งรองพระบาท, รูปหนึ่งนำกระเบื้องเช็ดพระบาทเข้าไปถวาย พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนอาสนะ ที่พระปุณณจวัคคีย์จัดถวาย แล้วทรงล้างพระบาท ฝ่ายพระปุณณจวัคคีย์เรียกพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยระบุพระนาม และใช้คำว่าอาวุโส เมื่อพระปุณณจวัคคีย์กล่าวอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสห้ามพระปุณณจวัคคีย์ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าเรียกตถาคตโดยระบุชื่อ และอย่าใช้คำว่าอาวุโส ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี่ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอปฏิบัติอยู่ตามที่เราสั่งสอนแล้ว ไม่ช้าสักเท่าไร จักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่กุลบุตรทั้งหลาย ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว พระปัญจวัคคีย์ได้ทูลค้านพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า *อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น แม้ด้วยปฏิปทานั้น แม้ด้วยทุกกรกิริยานั้น พระองค์ก็ยังไม่ได้บรรลุ* **อุตตริมนุสสธรรม** *อันเป็นความรู้ความเห็นพิเศษอย่างประเสริฐ อย่างสามารถ ก็บัดนี้ พระองค์เป็นผู้มักมาก คลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก ไฉนจักบรรลุ* **อุตตริมนุสสธรรม** *อันเป็นความรู้ความเห็นพิเศษอย่างประเสริฐ อย่างสามารถได้เล่า*

เมื่อพระปุณณวัคคีย์กราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่ใช่เป็นคนมักมาก ไม่ได้เป็นคนคลายความเพียร ไม่ได้เวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี่ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอปฏิบัติอยู่ตามที่เราสั่งสอนแล้ว ไม่ช้าสักเท่าไร จักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่กุลบุตรทั้งหลายออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่

แม้ครั้งที่สอง พระปุณณวัคคีย์ได้ทูลค้านพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า...

แม้ครั้งที่สอง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า...

แม้ครั้งที่สาม พระปุณณวัคคีย์ได้ทูลค้านพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น แม้ด้วยปฏิปทานั้น แม้ด้วยทุกกรกิริยานั้น พระองค์ก็ยังไม่ได้บรรลุอุตตริมนุสสธรรม อันเป็นความรู้ความเห็นพิเศษ

อย่างประเสริฐอย่างสามารถ ก็บัดนี้พระองค์เป็นผู้มักมาก คลายความเพียร เวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก ไฉนจักบรรลุอุตริมนุสสธรรม อันเป็นความรู้ความเห็นพิเศษอย่างประเสริฐ อย่างสามารถได้เล่า

เมื่อพระปัญจวัคคีย์กราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอยังจำได้หรือว่า ถ้อยคำเช่นนี้เราได้เคยพูดแล้วในปางก่อนแต่กาลนี้*

พระปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า *คำนี้ไม่เคยได้ฟังเลย พระพุทธเจ้าข้า*

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงเงี่ยโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว เราจะสั่งสอนจักแสดงธรรม พวกเธอปฏิบัติอยู่ตามที่เราสั่งสอนแล้ว ไม่ช้าสักเท่าไรจักทำให้แจ้งซึ่งคุณอันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่กุลบุตรทั้งหลายออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า

ทรงสามารถให้พระปัญจวัคคีย์ยินยอมได้แล้ว ลำดับนั้น พระปัญจวัคคีย์ ได้ยอมเชื่อฟังพระผู้มีพระภาคเจ้า เงี่ยโสตสดับ ตั้งจิตเพื่อรู้ยิ่ง

ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร

ปฐมเทศนา

(๑๓) ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งกะพระปัญจวัคคีย์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่าง นี้อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือ :—

๑. การประกอบตนให้เบียกชุ่มไปด้วยความสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นธรรมอันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒. การทำตนให้ลำบาก (คือการทำทุกกรกิริยา เช่นนอนบนหนามอย่างนี้เป็นต้น) อันเป็นความทุกข์เปล่า ๆ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิปทาสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้น ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญา

อันยิ่ง เป็นทางทำจักษุให้เกิด ทำญาณให้เกิด เป็นทางเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ก็ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลางนั้น เป็นไฉน ? ทางปฏิบัติสายกลาง ก็คืออริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ สมาธิชอบ ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลางนี้แล อันตถาคตได้ตรัสรู้แล้วเป็นทางทำจักษุให้เกิด ทำญาณให้เกิด เป็นทางเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันนี้แลเป็นทุกขอริยสัจ คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ (คือทุกข์กาย) โทมนัส อุปายาส ก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อขันธ์หาอันเป็นที่ตั้งของอุปาทานก็เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้แลเป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือตัณหาอันเป็นตัวการที่ทำให้เกิดอีก ซึ่งตัณหานี้ย่อมประกอบไปด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ทำให้เพลิดเพลินยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งได้แก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้แลเป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือแห่งตัณหาเหล่านั้น ความสละ ความปล่อยวาง ความหลุดพ้น ความไม่อาลัยในตัณหาเหล่านั้น

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ซึ่งได้แก่ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ การอาชีพชอบ ความเพียรชอบ ความพยายามชอบ สมาธิชอบ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้เกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้คือทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจนั้นเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ และทุกขอริยสัจนั้นเราก็ได้กำหนดรู้แล้ว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้เกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้คือทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจนั้นเป็นสิ่งที่ควรละ และทุกขสมุทัยอริยสัจนั้นเราก็ละได้แล้ว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้เกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้คือทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจนั้นเป็นสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง และทุกขนิโรธอริยสัจนั้นเราก็ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้เกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนั้นเป็นสิ่งที่ควรเจริญ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนั้นเราก็ได้เจริญแล้ว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ญาณทัสสนะ (คือการเห็นด้วยญาณ) ตามความเป็นจริง ซึ่งมีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา ยังไม่บริสุทธิ์

เพียงใด เราก็ยังไม่ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ เพียงนั้น แต่เพราะเหตุที่ญาณทัสสนะ (การเห็นด้วยญาณ) ตามความเป็นจริง ซึ่งมีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา บริสุทธิ์ดีแล้ว ฉะนั้น เราจึงได้ปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ก็ญาณทัสสนะได้บังเกิดขึ้นแก่เราว่า *วิมุติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกแล้ว* เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้งหลาย ก็ได้ปลาบปลื้มชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า

ในขณะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไวยากรณภาษิตนี้อยู่ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่ท่านโกณฑัญญะว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศธรรมจักรแล้ว พวกภุมมเทวดาทั้งหลายก็ได้ประกาศว่า "ธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี ก็ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมนี้ อันใคร ๆ ในโลก ไม่ว่าจะเป็น สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ไม่อาจประกาศได้ เมื่อภุมมเทวดาทั้งหลายได้ประกาศก้องเช่นนั้นแล้ว พวกเทพชั้นจาตุมหาราช เมื่อได้ฟังเสียงของพวกภุมมเทวดาแล้ว ก็ได้ประกาศก้องเช่นเดียวกัน พวกเทพชั้นดาวดึงส์ได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว... พวกเทพชั้นยามาได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นดาวดึงส์แล้ว..... พวกเทพชั้นดุสิตได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นยามาแล้ว... พวกเทพชั้นนิมมานรดีได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นดุสิตแล้ว... พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นนิมมานรดีแล้ว ก็ได้ประกาศก้องเช่นเดียวกัน ตลอดทั้งพวกเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหมทั้งหลาย เมื่อได้ฟังเสียงของพวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีแล้ว ก็ได้ประกาศก้องต่อ ๆ กันไปว่า ธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระ

ผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤค-ทายวันใกล้เมืองพาราณสี ซึ่งธรรมจักรอันยอดเยี่ยมนี้ อันใคร ๆ ในโลก ไม่ว่าจะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม ก็ไม่อาจประกาศได้

และในขณะนั้นเอง ในชั่วครู่นั้นเอง เสียงก็ได้ระบือขึ้นไปจนถึงพรหมโลกชั้นอกนิฏฐพรหมด้วยประการฉะนี้ และหมื่นโลกธาตุก็ได้สะเทือนสะท้านหวั่นไหว พร้อมทั้งแสงสว่างอันยิ่งหาประมาณมิได้ ก็ได้ปรากฏแล้วในโลก เป็นแสงที่ก้าวล่วงแสงแห่งเทวานุภาพของพวกเทพดาทั้งหลาย

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานว่า **โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ** เพราะเหตุนั้น คำว่า **อัญญาโกณฑัญญะ** จึงได้เป็นชื่อของท่านโกณฑัญญะตั้งแต่นั้นมา ด้วยประการฉะนี้แล.

เรื่อง **ธรรมจักรกัปปวัตนสูตร** นี้ เท่าที่ค้นได้มีที่มาอยู่ ๓ แห่ง คือในวินัยปิฎก เล่ม ๔ หน้า ๑๓ ข้อ ๓ ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙

หน้า ๓๖๗ ข้อ ๑๐๘๑ และในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๑ หน้า ๓๕๘ ข้อ ๓๐ (ฉบับมหาจุฬา.) ข้อความทั้ง ๓ แห่งนั้นมีข้อความเหมือนกันทุกอย่าง แต่มีข้อสังเกตอยู่อย่างหนึ่งว่า *ในตอนท้ายของพระสูตรที่กล่าวถึง เทวดาทั้งหลายได้เปล่งสาธุการสรรเสริญพระสูตรนั้นนั้น ข้อความตั้งแต่ ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯลฯ จนกระทั่งถึง ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทวา... พฺรหฺมกายิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯเปฯ* ซึ่งแปลว่า "ในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักรอยู่นั้น พวกเทวาชั้นภุมมาทั้งหลาย ก็ได้ยังเสียงให้ได้ยินกันทั่วไป คือประกาศก้องว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงหมุนธรรมจักรอันเป็นธรรมที่ยอดเยี่ยมแล้ว (คือได้ทรงแสดงธรรมจักรแล้ว) ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี ธรรมจักรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงนี้ ไม่มีใครแสดงได้ ไม่ว่าจะเป็นสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทพเทวาทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นมาร หรือเป็นพรหม ก็แสดงไม่ได้ และเมื่อเทวาชั้นภุมมาทั้งหลายได้ประกาศก้องเช่นนั้นแล้ว พวกเทวาชั้นจาตุมมหาราช ก็ได้ประ-

กาศต่อ ๆ กันไปอีก จนกระทั่งถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ครั้นแล้วพวกเทวาที่เป็นพวกพรหมทั้งหลายก็ได้ประกาศต่อๆ กันไปอีก

ที่ว่าเป็นข้อที่แปลกก็คือ "เทวาชั้นกามาพจร ตั้งแต่ภุมมาเทวาจนกระทั่งถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ซึ่งเรียกว่า สวรรค์ ๖ ชั้น มีกล่าวแยกไว้เป็นชั้น ๆ พอถึงชั้นพรหมซึ่งมี ๑๕ ชั้น (ไม่นับพรหมที่เป็นอสัญญี) ในคัมภีร์ได้กล่าวรวมกันไปทั้งหมดว่า "**พฺรหฺมกายิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯเปฯ**" คือกล่าวว่า เมื่อเทวาชั้นพรหมทั้งหลายได้ยินเสียงประกาศก้องของเทวาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีแล้ว ก็ได้ประกาศก้องต่อ ๆไป เหมือนกับเทวาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีประกาศ" ในพระสูตรทุกแห่งกล่าวไว้เช่นนี้เหมือนกันหมด โดยไม่ได้กล่าวแยกเป็นชั้น ๆ เหมือนกับเทวาในชั้นกามาพจร ๖ ข้อความอันนี้ขอได้โปรดสังเกตเอาไว้ด้วย รายละเอียดเกี่ยวกับเทวาชั้นพรหมทั้งหลายมีชื่อว่าอะไรบ้างนั้น จะมีกล่าวในธรรมจักรกัปปวัตนสูตรที่เป็นคำบาลี ฉะนั้น ต่อแต่นี้ไปขอให้ศึกษาธรรมจักรกัปปวัตนสูตรที่เป็นคำบาลีด้วย ดังนี้

ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตํ

เอวมฺเม สุตฺ เอกํ สมยํ ภควา พาราณสิยํ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย ตตฺร โข ภควา ปญจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ

เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺหิโต, โย จายํ อตฺตกิลมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต. เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. กตมา จ สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ. อยเมว อริโย อฏฺงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถีทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. อยํ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา

ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สวตฺตติ.

อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขำ อริยสจฺจำ: ชาติปี ทุกฺขา, ชราปี ทุกฺขา, พฺยาธิปี ทุกฺโข, มรณมฺปี ทุกฺขำ, อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข, ยมฺปิจฺฉำ น ลภติ ตมฺปี ทุกฺขำ, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา. อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจำ, ยายำ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตฺราภินนฺทินี. เสยฺยถีทำ. กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา. อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ, โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย. อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจำ, อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถีทำ. สมฺมาทิฏฺฐิ ฯ เป ฯ สมฺมาสมาธิ.

"อิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุำ อุทปาทิ ญาณำ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ.

"ตं โข ปนิทं ทุกฺขं อริยสจฺจं ปริญฺเญยฺยนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ฯเปฯ อาโลโก อุทปาทิ. "ตं โข ปนิทं ทุกฺขं อริยสจฺจं ปริญฺญาตนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ์ อุทปาทิ ญาณ์ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ.

"อิทं ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ์ อุทปาทิ ญาณ์ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ. "ตं โข ปนิทं ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจं ปหาตพฺพนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ฯเปฯ อาโลโก อุทปาทิ. "ตं โข ปนิทं ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจं ปหีนนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ์ อุทปาทิ ญาณ์ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ.

"อิทं ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ์ อุทปาทิ ญาณ์ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ. "ตं โข ปนิทं ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจं สจฺฉิกา-

ตพฺพนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ฯเปฯ อาโลโก อุทปาทิ. "ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ สจฺฉิกตนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๎ อุทปาทิ ญาณ๎ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ.

"อิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๎ อุทปาทิ ญาณ๎ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ. "ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ ภาเวตพฺพนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๎ อุทปาทิ ญาณ๎ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ. "ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจ๎ ภาวิตนฺ"ติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ๎ อุทปาทิ ญาณ๎ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ.

ยาวกีวญฺจ เม ภิกฺขเว อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ เอวนฺติปริวฏฺฏ๎ ทฺวาทสาการ๎ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ น

สุวิสุทฺธํ อโหสิ, เนว ตาวาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ. ยโต จ โข เม ภิกฺขเว อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ เอวนฺติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ, อถาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ. ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ "อกุปฺปา เม วิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว"ติ.

อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยากรณสฺมึ ภญฺญมาเน อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ.

ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจกฺเก ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ "เอตมฺภควตา พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมิน"ติ. ภุมฺมานํ เทวานํ

สทฺทำ สุตฺวา จาตุมฺมหาราชิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯเปฯ จาตุมฺมหาราชิกานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา ตาวตึสา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯเปฯ ยามา เทวา... ตุสิตา เทวา... นิมฺมานรตี เทวา... ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทวา... พฺรหฺมกายิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ "เอตมฺภควตา พาราณสิยำ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรำ ธมฺจกฺกำ ปวตฺติตำ อปฺปฏิวตฺติยำ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมิน"ติ. อิติห เตน ขเณน เตน มุหุตฺเตน ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉิ. อยญฺจ ทสสหสฺสี โลกธาตุ สงฺกมฺปี สมฺปกมฺปี สมฺปเวธิ, อปฺปมาโณ จ อุฬาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ อติกฺกมฺม เทวานำ เทวานุภาวำ. อถ โข ภควา อิมำ อุทานำ อุทาเนสิ "อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ, อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ"ติ. อิติหิทำ อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส "อญฺญาโกณฺฑญฺโญ" เตฺวว นามำ อโหสิ.

ขอให้สังเกตว่า คำบาลีในตอนท้ายของธรรมจักรกัปปวัตนสูตรนี้ตั้งแต่ ภุมฺมานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา

สทฺทมนุสฺสาเวสุ ฯ เป ฯ จนกระทั่งถึง พฺรหฺมกายิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ นั้น ท่านผู้เรียบเรียงได้ตัดข้อความที่ซ้ำ ๆ กัน และพอถึงเทวชั้นพรหมทั้งหลาย ท่านก็กล่าวรวม ๆ กันไปโดยไม่ได้แยกเป็นชั้น ๆ ฉะนั้น ต่อแต่นี้ไปคือ ข้อความที่เป็นสำนวนบาลีที่นำมากล่าวไว้ทั้งหมด โดยไม่ได้ตัดข้อความที่ซ้ำกัน และได้แยกให้เห็นด้วยว่า ปวงเหล่าเทพเทวาที่เป็นพรหมนั้นมีใครบ้าง ที่ได้ประกาศก้องสรรเสริญธรรมจักรที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงในครั้งนั้น

ปวตฺติเต จ ภควา ธมฺมจกฺเก ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ "เอตมฺภควตา พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ.

ภุมฺมานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา จาตุมฺมหาราชิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

จาตุมฺมหาราชิกานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ตาวตึสา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ตาวตึสานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา ยามา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ยามานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา ตุสิตา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ตุสิตานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา นิมฺมานรตี เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

นิมฺมานราตีนำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา พฺรหฺมปาริสชฺชา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

พฺรหฺมปาริสชฺชานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา พฺรหฺมปุโรหิตา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

พฺรหฺมปุโรหิตานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา มหาพฺรหฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

มหาพฺรหฺมานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา ปริตฺตาภา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ปริตฺตาภานำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา อปฺปมาณาภา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

อปฺปมาณาภานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา อาภสฺสรา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

อาภสฺสรานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ปริตฺตสุภา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

ปริตฺตสุภานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา อปฺปมาณสุภา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

อปฺปมาณสุภานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา สุภกิณฺหา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

สุภกิณฺหานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา เวหปฺผลา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

เวหปฺผลานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา อวิหา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

อวิหานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา อตปฺปา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

อตปฺปานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา สุทสฺสา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

สุทสฺสานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา สุทสฺสี เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ.

สุทสฺสีนำ เทวานำ สทฺทำ สุตฺวา อกนิฏฺฐา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ. "เอตมฺภควตา พาราณสิยำ อิสิปตฺเต มิคทาเย อนุตฺตรำ ธมฺมจกฺกำ ปวตฺติตำ อปฺปฏิวตฺติยำ สมเณน วา พฺรหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ.

อนึ่งขอได้โปรดทราบด้วยว่า คำแปลของธรรมจักรกัปปวัตนสูตรที่นำมากล่าวไว้ในที่นี้นั้น ได้นำมาจากคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค ซึ่งไม่ได้ขึ้นต้นด้วยคำว่า เอวมฺ เม สุตำ เอกำ สมยำ ภควา ฯเปฯ คำว่า เอวมฺเม สุตำ ฯลฯ นี้ได้นำมาจากคัมภีร์ สำยุตฺตนิกาย มหาวารวรรค ส่วนในวินัยปิฎก มหาวรรคนั้นขึ้นต้นด้วยคำว่า "อถโข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา ฯเปฯ ฉะนั้นในคำแปลเท่าที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ก่อนจะทรงเริ่มแสดงธรรมจักร จึงได้มีข้อความว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสามารถทำให้พระปัญจวัคคีย์ยินยอมได้แล้ว ลำดับนั้น พระปัญจวัคคีย์ก็ได้ยอมเชื่อฟังพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เงี่ยโสตสดับตั้งจิตเพื่อรู้ยิ่ง

ครั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้รับสั่งกับพระปัญจวัคคีย์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ อันบรรพชิตไม่ควรเสพ ฯลฯ (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๓๙)

อนึ่ง เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่รู้บาลี จะได้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นถึงลำดับความตั้งแต่พระองค์ตรัสรู้แล้ว ซึ่งครั้งแรกพระองค์ทรงดำริว่า จะไม่ทรงแสดงธรรมโปรดสัตว์โลก แต่แล้วในที่สุดก็ได้เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ และทรงแสดงธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ฉะนั้นจะขอคัดคำบาลีในตอนนี้มาลงไว้ทั้งหมดก่อน ครั้นแล้วจึงจะอธิบายข้อความเหล่านี้มาตั้งแต่ต้น จนกระทั่งถึงเรื่องธรรมจักรกัปปวัตนสูตร คำบาลีตั้งแต่ต้นซึ่งกล่าวถึงว่า "เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ครั้งแรกก็ไม่ทรงคิดจะเทศนาสั่งสอนสัตว์โลก แต่แล้วก็เสด็จไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ ทรงแสดงธรรมจักร ซึ่งคำบาลีตั้งแต่ต้นนั้นมีดังนี้

พุทฺธมยาจนกถา

อถ โข ภควา สตฺตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐหิตฺวา ราชายตนมูลา, เยน อชปาลนิโคฺร-

โธ, เตนุปสงฺกมิ. ตตฺร สุทํ ภควา อชปาลนิโคฺรธมูเล วิหรติ. อถ โข ภควโต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ "อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย, อาลยรามา โข ปนายํ ปชา อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา, อาลยรามาย โข ปน ปชาย อาลยรตาย อาลยสมฺมุทิตาย ทุทฺทสํ อิทं ฐานํ ยทิทं อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปาโท: อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทสํ ยทิทं สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ. อหญฺเจว โข ปน ธมฺมํ เทเสยฺยํ, ปเร จ เม น อาชาเนยฺยุ, โส มมสฺส กิลมโถ, สา มมสฺส วิเหสา"ติ. อปีสฺสุ ภควนฺตं อิมา อนจฺฉริยา คาถาโย ปฏิภํสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา-

"กิจฺเฉน เม อธิคตํ หลนฺทานิ ปกาสิตุ
ราคโทสปเรเตหิ นายं ธมฺโม สุสมฺพุโธ.

ปฏิโสตคามึ นิปุณํ คมฺภีรํ ทุทฺทสํ อณุ
ราครตฺตา น ทกฺขนฺติ ตโมกฺขนฺเธน อาวุฏา"ติ.

อิติห ภควโต ปฏิสญฺจิกฺขโต อปฺโปสฺสุกฺกตาย จิตฺตํ นมติ, โน ธมฺมเทสนาย.

อถ โข พฺรหฺมุโน สหมฺปติสฺส ภควโต เจตสา เจโตปริวิตกฺกมญฺญาย เอตทโหสิ "นสฺสติ วต โภ โลโก, วินสฺสติ วต โภ โลโก, ยตฺร หิ นาม ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อปฺโปสฺสุกฺกตาย จิตฺตํ นมติ, โน ธมฺมเทสนายา"ติ. อถ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ, เสยฺยถาปี นาม พลวา ปุริโส สมฺมิญฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย ปสาริตํ วา พาหํ สมฺมิญฺเชยฺย, เอวเมว พฺรหฺมโลเก อนฺตรหิโต ภควโต ปุรโต ปาตุรโหสิ. อถ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา ทกฺขิณชาณุมณฺฑลํ ปถวิยํ นิหนฺตฺวา, เยน ภควา, เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ "เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ, เทเสตุ สุคโต ธมฺมํ, สนฺติ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา, อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ, ภวิสฺสนฺติ ธมฺมสฺส อญฺญาตาโร"ติ. อิทมโวจ พฺรหฺมา สหมฺปติ, อิทํ วตฺวาน อถาปรํ เอตทโวจ-

"ปาตุรโหสิ มคเธสุ ปุพฺเพ
ธมฺโม อสุทฺโธ สมเลหิ จินฺติโต

อปาปุเรตๆ อมตสฺส ทฺวารๆ
สุณนฺตุ ธมฺมๆ วิมเลนานุพุทฺธๆ.

เสเล ยถา ปพฺพตมุทฺธนิฏฺฐิโต
ยถาปิ ปสฺเส ชนตๆ สมนฺตโต
ตถูปมๆ ธมฺมมยๆ สุเมธ
ปาสาทมารุยฺห สมนฺตจกฺขุ
โสกาวติณฺณๆ ชนตมเปตโสโก
อเวกฺขสฺสุ ชาติชราภิภูตๆ.

อุฏฺเหิ วีร วิชิตสงฺคาม
สตฺถวาห อนณ วิจร โลเก
เทสสฺสุ ภควา ธมฺมๆ อญฺญาตาโร ภวิสฺสนฺตี"ติ.

เอวๆ วุตฺเต ภควา พฺรหฺมานๆ สหมฺปตึ เอตทโวจ "มยฺหๆปิ โข พฺรเหฺม เอตทโหสิ 'อธิคโต โข มฺยายๆ ธมฺโม...สา มมสฺส วิเหสา'ติ. อปีสฺสุ มๆ พฺรเหฺม อิมา อนจฺฉริยา คาถาโย ปฏิภๆสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา... อาวุฏา'ติ. อิติห เม พฺรเหฺม ปฏิสญฺจิกฺขโต อปฺโปสฺสุกฺกตาย จิตฺตๆ นมติ, โน ธมฺมเทสนายา"ติ.

ทุติยมฺปิโข พฺรหฺมา สหมฺปติ ภควนฺตํ เอตทโวจ "เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ...อญฺญาตาโร ภวิสฺสนฺตี"ติ.

ทุติยมฺปิ โข ภควา พฺรหฺมานํ สหมฺปตึ เอตทโวจ "มยฺหมฺปิ โข พฺรเหฺม เอตทโหสิ...โน ธมฺมเทสนายา"ติ.

ตติยมฺปิ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ ภควนฺตํ เอตทโวจ "เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ...อญฺญาตาโร ภวิสฺสนฺตี"ติ

อถ โข ภควา พฺรหฺมุโน จ อชฺเฌสนํ วิทิตฺวา สตฺเตสุ จ การุญฺญตํ ปฏิจฺจ พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกสิ, อทฺทสา โข ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน วิหรนฺเต, อปฺเปกจฺเจ น ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน วิหรนฺเต, เสยฺยถาปี นาม อุปฺปลินิยํ วา ปทุมินิยํ วา ปุณฺฑรีกินิยํ วา อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก วา สํวฑฺฒานิ อุทกานุคฺคตานิ อนฺโตนิมุคฺคโปสีนิ, อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ

วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สංวฑฺฒานิ สโมทกं ฐิตานิ, อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สංวฑฺฒานิ อุทกา อจฺจุคฺคมฺม ฐิตานิ อนุปลิตฺตานิ อุทเกน, เอวเมว ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกं โวโลเกนฺโต อทฺทส สตฺเต อปฺปรชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภย-ทสฺสาวิโน วิหรนฺเต, อปฺเปกจฺเจ น ปรโลกวชฺชภย ทสฺสาวิโน วิหรนฺเต; ทิสฺวาน พฺรหฺมานं สหมฺปตึ คาถาย อชฺฌภาสิ-

"อปารุตา เตสं อมตสฺส ทฺวารา
เย โสตวนฺโต ปมุญฺจนฺตุ สทฺธं
วิหึสสญฺญี ปคุณं น ภาสึ
ธมฺมํ ปณีตं มนุเชสุ พฺรหฺม"ติ.

อถ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ "กตาวกาโส โขมฺหิ ภควตา ธมฺมเทสนายา"ติ ภควนฺตं อภิวาเทตฺวา ปทกฺขิณं กตฺวา ตตฺเถวนฺตรธายิ.

ปฌฺจวคฺคิยกถา

อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "กสฺส นุ โข อหํ ปฐมํ ธมฺมํ เทเสยฺยํ, โก อิมํ ธมฺมํ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตี"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "อยํ โข อาฬาโร กาลาโม ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี ทีฆรตฺตํ อปฺปรชกฺขชาติโก, ยนฺนูนาหํ อาฬารสฺส กาลามสฺส ปฐมํ ธมฺมํ เทเสยฺยํ, โส อิมํ ธมฺมํ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตี"ติ. อถ โข อนฺตรหิตา เทวตา ภควโต อาโรเจสิ "สตฺตาหกาลกโต ภนฺเต อาฬาโร กาลาโม"ติ. ภควโตปิ โข ญาณํ อุทปาทิ "สตฺตาหกาลกโต อาฬาโร กาลาโม"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "มหาชานิโย โข อาฬาโร กาลาโม, สเจ หิ โส อิมํ ธมฺมํ สุเณยฺย, ขิปฺปเมว อาชาเนยฺยา"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "กสฺส นุ โข อหํ ปฐมํ ธมฺมํ เทเสยฺยํ, โก อิมํ ธมฺมํ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตี"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "อยํ โข อุทโก รามปุตฺโต ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี ทีฆรตฺตํ อปฺปรชกฺขชาติโก, ยนฺนูนาหํ อุทกสฺส

รามปุตฺตสฺส ปจมฺ ธมฺมฺ เทเสยฺยฺ, โส อิมฺ ธมฺมฺ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตี"ติ. อถ โข อนฺตรหิตา เทวตา ภควโต อาโรเจสิ "อภิโทสกาลกโต ภนฺเต อุทโก รามปุตฺโต"ติ. ภควโตปี โข ญาณฺ อุทปาทิ "อภิโทสกาลกโต อุทโก รามปุตฺโต"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "มหาชานิโย โข อุทโก รามปุตฺเต, สเจ หิ โส อิมฺ ธมฺมฺ สุเณยฺย, ขิปฺปเมว อาชาเนยฺยา"ติ.

อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "กสฺส นุ โข อหฺ ปจมฺ ธมฺมฺ เทเสยฺยฺ, โก อิมฺ ธมฺมฺ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตี"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ พหูปการา โข เม ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู, เย มฺ ปธานปหิตตฺตฺ อุปฏฺฐหึสุ; ยนฺนูนาหฺ ปญฺจวคฺคิยานฺ ภิกฺขูนฺ ปจมฺ ธมฺมฺ เทเสยฺยนฺ"ติ. อถ โข ภควโต เอตทโหสิ "กหฺ นุ โข เอตรหิ ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู วิหรนฺตี"ติ. อทฺทสา โข ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู พาราณสิยฺ วิหรนฺเต อิสิปตเน มิคทาเย. อถ โข ภควา อุรุเวลายฺ ยถาภิรนฺตฺ วิหริตฺวา, เยน พาราณสี, เตน จาริกฺ ปกฺกามิ.

อทฺทสา โข อุปโก อาชีวโก ภควนฺตํ อนฺตรา จ คยํ อนฺตรา จ โพธึ อทฺธานมคฺคปฏิปนฺนํ; ทิสฺวาน ภควนฺตํ เอตทโวจ "วิปฺปสนฺนานิ โข เต อาวุโส อินฺทฺริยานิ, ปริสุทฺโธ ฉวิวณฺโณ ปริโยทาโต, กสิ ตฺวํ อาวุโส อุทฺทิสฺส ปพฺพชิโต, โก วา เต สตฺถา, กสฺส วา ตฺวํ ธมฺมํ โรเจสี"ติ เอวํ วุตฺเต ภควา อุปกํ อาชีวกํ คาถาหิ อชฺฌภาสิ-

"สพฺพาภิภู สพฺพวิทูหมสฺมิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต
สพฺพญฺชโห ตณฺหกฺขเย วิมุตฺโต
สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ.

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.

อหํ หิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต.

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตตุํ คจฺฉามิ กาสินํ ปุรํ
อนฺธีภูตสฺมึ โลกสฺมึ อาหญฺฉํ อมตทุนฺทุภินฺ"ติ.

ยถา โข ตฺวํ อาวุโส ปฏิชานาสิ, อรหสิ อนนฺตชิโนติ.

มาทิสา เว ชินา โหนฺติ เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ
ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา ตสฺมาหมุปก ชิโนติ.

เอวํ วุตฺเต อุปโก อาชีวโก "หุเวยฺยาวุโส"ติ วตฺวา สีสํ โอกมฺเปตฺวา อุมฺมคฺคํ คเหตฺวา ปกฺกามิ.

อถ โข ภควา อนุปุพฺเพน จาริกํ จรมาโน, เยน พาราณสี อิสิปตนํ มิคทาโย, เยน ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู, เตนุปสงฺกมิ. อทฺทสสุ โข ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควนฺตํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ; ทิสฺวาน อญฺญมญฺญํ กติกํ สณฺฐเปสุ "อยํ อาวุโส สมโณ โคตโม อาคจฺฉติ พาหุลฺลิโก ปธานวิพฺภนฺโต อาวตฺโต พาหุลฺลาย, โส เนว อภิวาเทตพฺโพ, น ปจฺจุฏฺฐาตพฺโพ, นาสฺส ปตฺตจีวรํ ปฏิคฺคเหตพฺพํ, อปิจ โข อาสนํ ฐเปตพฺพํ, สเจ โส อากงฺขิสฺสติ, นิสีทิสฺสตี"ติ. ยถา ยถา โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อุปสงฺกมติ, ตถา ตถา เต ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู นาสกฺขึสุ สกาย กติกาย สณฺฐาตุํ, อสณฺฐหนฺตา ภควนฺตํ ปจฺจุคฺคนฺตฺวา เอโก ภควโต ปตฺตจีวรํ ปฏิคฺคเหสิ,

เอโก อาสนํ ปญฺญาเปสิ, เอโก ปาโททกํ, เอโก ปาทปีฐํ, เอโก ปาทกถลิกํ อุปนิกฺขิปิ. นิสีทิ ภควา ปญฺญตฺเต อาสเน; นิสชฺช โข ภควา ปาเท ปกฺขาเลสิ. อปิสสุ ภควนฺตํ นาเมน จ อาวุโสวาเทน จ สมุทาจรนฺติ. เอวํ วุตฺเต ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู เอตทโวจ "มา ภิกฺขเว ตถาคตํ นาเมน จ อาวุโสวาเทน จ สมุทาจริตฺถ, อรหํ ภิกฺขเว ตถาคโต สมฺมาสมฺพุทฺโธ, โอทหถ ภิกฺขเว โสตํ, อมตมธิคตํ อหมนุสาสามิ, อหํ ธมฺมํ เทเสมิ, ยถานุสิฏฺฐิ ตถา ปฏิปชฺชมานา นจิรสฺเสว, ยสฺสตฺถาย กุลปุตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชนฺติ, ตทนุตฺตรํ พฺรหฺมจริยปริโยสานํ ทิฏฺเฐ ว ธมฺเม สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถา"ติ. เอวํ วุตฺเต ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควนฺตํ เอตทโวจุ "ตายปี โข ตฺวํ อาวุโส โคตม จริยาย ตาย ปฏิปทาย ตาย ทุกฺกรการิกาย เนวชฺฌคา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อลมริย-ญาณทสฺสนวิเสสํ, กึ ปน ตฺวํ เอตรหิ พาหุลฺลิโก ปธานวิพฺภนฺโต อาวตฺโต พาหุลฺลาย อธิคมิสฺสสิ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อลมริยญาณทสฺสนวิเสสนฺ"ติ. เอวํ

วุตฺเต ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู เอตทโวจ "น ภิกฺขเว ตถาคโต พาหุลฺลิโก, น ปธานวิพฺภนฺโต, น อาวตฺโต พาหุลฺลาย, อรหํ ภิกฺขเว ตถาคโต สมฺมาสมฺพุทฺโธ, โอทหถ ภิกฺขเว โสตํ, อมตมธิคตํ อหมนุสาสามิ, อหํ ธมฺมํ เทเสมิ, ยถานุสิฏฺฐิ ตถา ปฏิปชฺชมานา นจิรสฺเสว, ยสฺสตฺถาย กุลปุตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชนฺติ, ตทนุตฺตรํ พฺรหฺมจริยปริโยสานํ ทิฏฺเ ว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถา"ติ. ทุติยมฺปิ โข ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควนฺตํ เอตทโวจุ ฯเปฯ ทุติยมฺปิ โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู เอตทโวจ ฯเปฯ ตติยมฺปิ โข ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควนฺตํ เอตทโวจุ "ตายปิ โข ตฺวํ อาวุโส โคตม อิริยาย ตาย ปฏิปทาย ตาย ทุกฺกรการิกาย เนวชฺฌคา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อลมริยญาณทสฺสนวิเสสํ, กึ ปน ตฺวํ เอตรหิ พาหุลฺลิโก ปธานวิพฺภนฺโต อาวตฺโต พาหุลฺลาย อธิคมิสฺสสิ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อลมริยญาณทสฺสนวิเสสนฺ"ติ. เอวํ วุตฺเต ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู เอตทโวจ "อภิชานาถ เม โน ตุเมฺห ภิกฺขเว อิโต ปุพฺเพ เอวรูปํ ภาสิตเมตนฺ"ติ.

โน เหตๆ ภนฺเตติ. อรหๆ ภิกฺขเว ตถาคโต สมฺมาสมฺพุทฺโธ, โอทหถ ภิกฺขเว โสตๆ, อมตมธิคตๆ อหมนุสาสามิ, อหๆ ธมฺมๆ เทเสมิ, ยถานุสิฏฺฐๆ ตถา ปฏิปชฺชมานา นจิรสฺเสว, ยสฺสตฺถาย กุลปุตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยๆ ปพฺพชนฺติ, ตทนุตฺตรๆ พฺรหฺมจริยปริโยสานๆ ทิฏเฐ ว ธมฺเม สยๆ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถาติ. อสกฺขิ โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู สญฺญาเปตุๆ. อถ โข ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควนฺตๆ สุสฺสูสึสุ, โสตๆ โอทหึสุ, อญฺญาย จิตฺตๆ อุปฏฺฐาเปสุๆ.

คำอธิบายเรื่อง เหตุไรพระพุทธเจ้าครั้งแรกจึงไม่ทรงดำริที่จะเทศนาโปรดสัตว์โลก

ครั้นล่วงได้ ๗ วัน พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงออกจากสมาธิ ณ ที่ควงไม้ราชายตนะแล้ว ก็เสด็จไปยังควงไม้อชปาลนิโครธ และขณะที่พระองค์ประทับอยู่ที่ควงไม้อชปาลนิโครธนี่เอง พระองค์ก็ได้ทรงมีพระปริวิตกว่า :—

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบ ประณีต *ไม่หยั่งลงสู่ความตรึก* เป็นธรรมละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนสัตว์โลกทั้งหลายเป็นผู้หลงใหลยินดีชื่นชมอยู่แต่ในเรื่องอาลัย (คือกามคุณทั้งหลาย)

– ดูในเล่มนี้หน้า ๑๒๔

ขอให้สังเกตคำบาลีด้วยดังนี้

อธิคโต โข มยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. อาลยรามา โข ปนายํ ปชา อาลยรตา อาลยสมฺมุทิตา

– ดูในเล่มนี้หน้า ๑๕๙

คำว่า "ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้" ธรรมในที่นี้หมายถึง "ธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาท และธรรมเรื่องนิพพาน" ซึ่งจะเห็นได้จากข้อความต่อมาที่ว่า :—

ฐานะคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเป็นต้น ซึ่งเป็นสภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นนี้ อันหมู่สัตว์ผู้หลงใหล ยินดี ชื่นชมอยู่แต่ในเรื่องอาลัย จะพึงเห็นได้ยาก

แม้ฐานะคือธรรม อันเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่หน่ายราคะ เป็นที่ดับสนิท เป็นธรรมหากิเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้

– ดูในเล่มนี้หน้า ๑๒๔–๑๒๕

โปรดสังเกตคำบาลีด้วยดังนี้ :—

อาลยรามาย โข ปน ปชาย อาลยรตาย อาลยสมฺมุทิตาย ทุทฺทสํ อิทํ ฐานํ ยทิทํ **อิทปฺปจฺจยตา-ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**; อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทสํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ.

– ดูในเล่มนี้หน้า ๑๕๙

จากข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เองนี้ จะเห็นได้ชัดว่า “ธรรมที่พระองค์ได้ทรงบรรลุ คือที่พระองค์ได้ทรงรู้แจ้งแทงตลอด หรือได้เข้าถึงแล้วด้วยปัญญาของพระองค์เองนั้น หรือได้สัมผัสด้วยใจของพระองค์นั้น ก็คือ ๑. เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท ทั้ง ๑๒ หัวข้อ ทรงรู้แจ้งทั้งฝ่ายอนุโลมและปฏิโลม ๒. เรื่อง นิพพาน

ซึ่งพระองค์ทรงกระทำให้แจ้ง ทรงได้สัมผัสแล้วด้วยใจของพระองค์เอง

ขอให้สังเกตว่า ธรรม ๒ เรื่อง คือเรื่องปฏิจจสมุปบาทกับเรื่องนิพพานนั้น สำหรับผู้ที่ยังหนาแน่นไปด้วยราคะและโทสะ ยังถูกห่อหุ้มหรือถูกครอบงำด้วยความมืดคืออวิชชานั้น ไม่อาจระรู้แจ้งเรื่องทั้ง ๒ นี้ได้เลย เช่นการที่จะรู้แจ้งว่า *ชาติมีเพราะภพ ถ้าภพไม่มีชาติก็ไม่มี* คำว่า **ภพ** ในที่นี้หมายถึง **อุปปัตติภพ** คือ **นามรูปที่เกิด** และหมายถึง **กรรมภพ** คือ **กรรม หรือสังขารอันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดวิญญาณ และวิญญาณทำให้เกิดนามรูปนั้น** สำหรับพระพุทธเจ้าที่ทรงรู้แจ้งเช่นนี้ ก็เพราะในคืนวันตรัสรู้นั้น **พระองค์ทรงระลึกชาติได้และทรงได้จุตูปปาตญาณหรือทิพยจักษุ** ซึ่งสามารถมองเห็นชีวิตหลังตาย และจากการที่พระองค์ทรงระลึกชาติได้มากมายนับเป็นหลายแสนกัปนั้น ก็ทำให้พระองค์ทรงมองเห็นข้อเท็จจริง หรือข้อมูลชัดเจนว่า *คนเราทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ รวมทั้งสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายและพวกโอปปาติกะทั้งหลายในเทวโลกทุกชั้น ทุกตัวตน*

ล้วนแต่เคยตายแล้วก็เกิด เกิดแล้วก็ตายมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน ซึ่งรวมทั้งพระองค์เองก็ทรงเป็นเช่นนี้เหมือนกัน ดังที่พระองค์ได้ตรัสคาถาพุทธอุทาน ภายหลังที่ได้ตรัสรู้ในเวลารุ่งอรุณว่า

อเนกชาติสสารๆ สนฺธาวิสฺสๆ อนิพฺพิสๆ ฯลฯ

เราได้เสาะแสวงหาว่า นายช่างผู้สร้างเรือนคือตัตภาพนี้มานานแล้ว แต่ก็ไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏนับชาติไม่ถ้วน ฯลฯ

– ดูในเล่มนี้หน้า ๑๗, ๒๐

พระพุทธองค์ทรงรู้แจ้งว่า คนเราที่ต้องเกิดมาก็เพราะมีภพ คือทรงมองเห็นว่า ไม่ว่าคนหรือสัตว์ตลอดทั้งโอปปาติกะทั้งหลาย เมื่อตายแล้ว หรือจุติแล้ว ทุกตัวตน ล้วนแต่จะต้องมีภพคือมีนามรูปเกิดใหม่ทั้งสิ้นโดยไม่มีข้อยกเว้นเลย ซึ่งถ้าจะมีข้อยกเว้นบ้างก็เพราะผู้ไม่มีกิเลส ตัณหาในสันดานหมดสิ้นไปแล้วเท่านั้น ตัวอย่างเท่าที่จะพึงเห็นได้ ในขณะที่พระองค์ยังมิได้บรรลุอาสวักขยญาณ ก็คือ พระอนาคามี ซึ่งเป็นโอปปาติกะอยู่ในภพชั้นสุทธาวาส ซึ่งในเมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์

ในภพนั้น และปรินิพพานแล้วก็จะไม่มีนามรูปปรากฏให้เห็นอีก แม้จะได้ทิพยจักษุสูงสุดเพียงไร ก็มองไม่เห็นนามรูปที่เกิดใหม่ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้ทรงบัญญัติว่า ชาติมี ก็เพราะมีภพเป็นปัจจัย ถ้าภพไม่มี ชาติคือความเกิดของภพก็ไม่มี

ขอให้สังเกตว่า การที่พระองค์ทรงรู้แจ้งเช่นนี้ พระองค์มิได้ทรงเดาหรือทรงคาดคะเน หรือทรงใช้วิธีของตรรก ดังที่พระองค์ตรัสว่า "ธรรมที่พระองค์ได้ทรงบรรลุนี้ เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ไม่หยั่งลงสู่ตรรก (อตกฺกาวจโร) แต่เป็นธรรมอันบัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ซึ่งหมายความว่า ผู้ใดปฏิบัติได้ เช่นได้ฌาน ได้อภิญญา สามารถระลึกชาติได้ และได้ตาทิพย์ อย่างนี้เป็นต้น ก็ย่อมจะรู้แจ้งได้ด้วยตนเอง เหมือนอย่างที่ในธรรมคุณบทหนึ่งกล่าวว่า "ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ" พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้ได้เฉพาะตน หรือรู้ได้ที่ตนเอง ในเมื่อปฏิบัติธรรมและได้บรรลุธรรมแล้วก็จะพึงรู้ว่า พระธรรมมีคุณค่า มีอานิสงส์ มีประโยชน์อย่างไร

ขอให้พิจารณาคำว่า "อตกฺกาวจโร" บ่อยๆ แล้วจะเข้าใจซึ้งว่า เหตุไรพระพุทธเจ้าของเราจึงได้ทรงพระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** คือ **เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ** พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ไม่ใช่เกิดจากการเก็งหรือการคาดคะเนความจริง ดังที่พวกนักปรัชญาทางตะวันตกเขาทำกัน *และไม่ใช่เกิดมาจากการบอกเล่าของพระเจ้าหรือของเทวดาองค์ไหน ๆ* เหมือนกับศาสดาในศาสนาที่ถือว่า มีพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก และสิ่งทั้งปวงในโลก **พุทธศาสนาเป็นศาสนาอันเดียวที่เกิดจากการตรัสรู้ด้วยตนเองของพระพุทธเจ้า** ขอให้อ่านข้อความตอนที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับอุปกาชีวกให้ละเอียด (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๓๓—๑๓๔) แล้วจะเข้าใจข้อความดังที่กล่าวมาแล้วนี้ชัดเจนลึกซึ้งยิ่งขึ้น

พระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งอะไรทุกอย่าง โดยอาศัยเห็นข้อเท็จจริงหรือเห็นข้อมูล แล้วจึงได้ทรงบัญญัติหรือวางกฎไว้ เช่นที่ตรัสว่า เพราะมีภพ จึงมีชาติ ถ้าภพไม่มี ชาติก็ไม่มี อย่างนี้เป็นต้น แต่สำหรับคนธรรมดาที่ระลึกชาติไม่ได้ ตาทิพย์ก็ไม่มี จะพิจารณาอย่างไร

จึงจะรู้กฎข้อนี้ด้วยตนเองนั้น อันนี้จะมีอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทอีกในภายหลัง

เหตุไรคนที่ถูกราคะโทสะครอบงำ จึงไม่อาจเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้ง่าย

จากข้อความที่ได้กล่าวมาแล้วว่า "ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบประณีต ไม่หยั่งลงสู่ความตรึก เป็นธรรมละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนสัตว์โลกทั้งหลายเป็นผู้หลงใหลยินดีชื่นชมอยู่แต่ในเรื่องอาลัย"

และคำว่า *ธรรม* ที่ว่านี้หมายถึง *ธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาท* ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๒๔) ขอให้อ่านดูข้อความอีกตอนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า:—

บัดนี้ เรายังไม่ควรจะประกาศธรรมที่เราได้บรรลุแล้วโดยยาก เพราะธรรมนี้อันสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำแล้ว ไม่อาจตรัสรู้ได้ง่ายเลย

— ดูในเล่มนี้หน้า ๑๒๕

กิจฺเฉน เม อธิคตำ หลนฺทานิ ปกาสิตุ๎
ราคโทสปเรเตหิ นายำ ธมฺโม สุสมฺพุโธ

– ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๕๙

โดยธรรมดาคนที่จะเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้จริง ๆ นั้น อย่างน้อยจะต้องได้ปฐมฌาน จึงจะสามารถพิจารณาปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจได้จริง ๆ ดังเช่นคาถาพุทธอุทานที่พระองค์ตรัสว่า :—

เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏชัด แก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แจ้งซึ่งธรรมพร้อมกับเหตุ

– ดูในเล่มนี้ หน้า ๕๓,๕๖

คำว่า "มีความเพียร เพ่งอยู่" ซึ่งคำบาลีกล่าวว่า "อาตาปีโน ฌายโต" คำว่า อาตาปีโน แปลว่า มีความเพียร ซึ่งหมายถึงเพียรปฏิบัติเพื่อละกิเลสหรือเพื่อความรู้แจ้ง คำว่า ฌายโต แปลว่า ผู้เพ่งอยู่ คำนี้หมายถึง เข้าฌานพิจารณา คืออย่างน้อยจะต้องได้ปฐมฌานซึ่งยังมีวิตก วิจาร และสามารถจะเพ่งพิจารณาอยู่แต่

ในเรื่องที่กำลังพิจารณาเท่านั้น โดยที่ใจจะไม่วอกแวก ไปนึกถึงสิ่งอื่นเลย (ขอให้ดูคำอธิบายในเล่มนี้หน้า ๔๖) เพราะเหตุที่จะรู้แจ้งในเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้จริง ๆ นั้น จะต้องเข้าฌานพิจารณา เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จงพิจารณาดูว่า "สำหรับคนที่ถูกราคะโทสะครอบงำอยู่เสมอ และเป็นคนหมกมุ่นมัวเมาอยู่แต่ในเรื่องความอาลัย คือในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่พึงพอใจนั้น เขาจะมีเวลามาฝึกสมาธิ หรือสนใจเรื่องสมาธิหรือ หรือในบางครั้งอาจจะมีเวลาสนใจอยากจะฝึกสมาธิบ้าง แต่ก็เป็นการยากมากสำหรับคนประเภทนี้ ที่จะฝึกสมาธิให้ได้ถึงขั้นฌาน หรืออย่างน้อยขั้นอุปจารของปฐมฌานก็เป็นการยากอยู่แล้ว และคนประเภทนี้ก็มีมากเสียด้วย ครั้งแรก พระพุทธองค์ทรงพิจารณาเห็นสัตว์โลกประเภทนี้ก่อน และทรงเห็นว่ามีมาก ฉะนั้นจึงทรงดำริว่า เวลานี้เรายังไม่ควรจะประกาศธรรมที่เราได้บรรลุแล้วโดยยาก เพราะธรรมอันนี้ สัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกราคะโทสะครอบงำแล้ว ไม่อาจตรัสรู้ได้ง่ายเลย

แต่แล้วพระพุทธองค์ก็ทรงมองเห็นว่า สัตว์โลกทั้งหลายที่มีกิเลสเหล่านี้เบาบางก็มีอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน สัตว์เหล่านี้เปรียบเหมือนดอกบัวที่อยู่เหนือผิวน้ำ พอได้รับแสงอาทิตย์ก็จะบาน คือพอได้ฟังธรรมแม้เพียงครั้งเดียว ก็สามารถรู้แจ้งแทงตลอดและบรรลุมรรคผลนิพพานได้ จึงได้ทรงตั้งพระทัยใหม่ว่า จะเสด็จไปทรงแสดงธรรมที่พระองค์ได้บรรลุแล้วนี้ ให้ผู้อื่นได้ยินได้ฟังบ้าง ซึ่งครั้งแรกพระองค์ทรงนึกถึง อาฬารดาบสกับอุทกดาบสก่อน แต่เมื่อทรงทราบว่าทั้งสองตายเสียแล้ว และไปเกิดเป็น **อรูปพรหม** ซึ่งอยู่ในฐานะที่จะรับรู้หรือเปลี่ยนแปลงความคิดใด ๆ ไม่ได้เลย พระองค์จึงมิได้เสด็จไปหา ๒ ดาบสนี้ แล้วทรงนึกถึงพระปัญจวัคคีย์ ซึ่งขณะนั้นอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ห่างจากโพธิมณฑลถึง ๘๐ โยชน์ (ประมาณ ๒๕๐ กิโลเมตร) ซึ่งพระองค์ทรงเห็นได้ด้วยทิพยจักษุ ดังที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว

นิพพานก็เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก

อนึ่ง สำหรับธรรมอีกข้อหนึ่งซึ่งหมายถึงนิพพานนั้น พระองค์ตรัสไว้ดังนี้

อนึ่ง ธรรมที่เราได้บรรลุ (คือนิพพาน) นี้ เป็นธรรมทวนกระแสโลก เป็นธรรมอันละเอียด ลึกซึ้ง สุขุม เห็นได้ยาก สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกย้อมด้วยราคะ ผู้ถูกกองอวิชชาหุ้มห่อ ก็ไม่อาจจะเห็นได้

– ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๒๖

ขอให้สังเกตคำบาลีด้วยดังนี้

ปฏิโสตคามึ นิปุณำ คมฺภีรำ ทุทฺทสำ อณุ
ราครตฺตา น ทกฺขนฺติ ตโมกฺขนฺเธน อาวุฏา

– ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๕๙

และอีกบทหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าธรรมที่เห็นได้ยากนั้นหมายถึงนิพพาน ก็คือคำที่ว่า

แม้ฐานะคือธรรม อันเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่หน่ายราคะ เป็นที่ดับสนิท เป็นธรรมหากิเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้

– ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๒๕

ขอได้โปรดจำไว้ให้ดีว่า "ที่ว่า *ธรรม* ที่พระองค์ทรงบรรลุได้โดยยาก" ซึ่งครั้งแรกทรงดำริว่าจะไม่ทรงประกาศให้สัตวโลกรู้นั้น มีความหมายอยู่ ๒ อย่าง คือ "*เรื่องปฏิจจสมุปบาท กับเรื่องนิพพาน*" ดังที่ได้อ้างมาแล้ว (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๒๔) และธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ที่ว่า *เห็นได้ยาก รู้ได้ยาก* นั้น ก็เพราะผู้ที่ถูกครอบงำด้วยราคะโทสะอยู่เสมอ และถูกอวิชชาหุ้มห่ออยู่อย่างมืดมิดนั้น ยากที่จะเห็นได้ ยากที่จะรู้แจ้งได้ แต่ในเมื่อพระองค์ทรงคิดได้ว่า สัตวโลกผู้มีราคะโทสะบางเบามีอยู่ และผู้ที่ไม่มืดจนเกินไปก็มีอยู่ ซึ่งเปรียบเหมือนดอกบัว ๔ เหล่าดังที่ได้กล่าวมาแล้ว พระองค์จึงได้ตั้งพระทัยว่าจะทรงเทศนาสั่งสอนสัตวโลก

อันที่จริง*ธรรมทั้ง ๒ เรื่อง* ที่พระองค์ทรงบรรลุได้ยาก คือกว่าจะทรงรู้แจ้งเรื่องปฏิจจสมุปบาท และทรงรู้แจ้งเรื่องนิพพานนั้น พระองค์ต้องสร้าง**บารมี** หรือพูดอีกนัยหนึ่งคือสร้างสม **พุทธการกธรรม** ธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงใช้เวลาสร้างสมบารมีเหล่านี้มาเป็นเวลานานถึง ๔ อสงไขยแสนกัปป์ และ

แม้ในวันวิสาขะนั้น การที่พระองค์ทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวว่า "ถ้าไม่สำเร็จแล้ว ก็จะไม่ทรงลุกออกจากบัลลังก์ แม้ว่าจะต้องใช้เวลานานถึงกับทำให้ร่างกายผ่ายผอม เหลือแต่หนังหุ้มกระดูก เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง ก็จะไม่ทรงลุก" และนั่นย่อมหมายถึงว่า จะต้องทรงอดอาหารด้วย แม้จะนานสักกี่วันก็จะไม่ทรงลุกขึ้นจากบัลลังก์เป็นอันขาด

โปรดสังเกตว่า *การที่ใครก็ตามจะตั้งปณิธานอย่างนี้ หรือในทำนองนี้นั้น จะต้องมีความเชื่อมั่นในตนเองอย่างสูง และมั่นใจว่าจะต้องสำเร็จ* ทำไมจึงทรงมีความมั่นพระทัยเช่นนั้น ก่อนอื่นขอได้โปรดเข้าใจก่อนว่า สมัยที่พระองค์เสด็จไปศึกษาอยู่ที่สำนักของดาบสทั้งสอง พระองค์ก็ทรงได้ญาณทั้ง ๒ คือบุพเพนิวาสานุสติญาณกับจุตูปปาตญาณแล้ว ไม่ใช่เพิ่งได้เมื่อคืนวันวิสาขะ ข้อที่ว่า พระพุทธองค์ทรงได้ญาณทั้ง ๒ มาก่อนนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ภาค ๓ ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพระสูตรในพระไตรปิฎก แห่งทีฆนิกายปาฏิกวรรคดังนี้

พระโพธิสัตว์ทรงได้อภิญญา ๕ มาก่อนวันตรัสรู้

พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย เมื่อยังอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๗ ให้เกิดในสำนักของอาฬารดาบสแล้ว จึงได้ถามถึงการบริกรรมเพื่อเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ (คือถามถึงวิธีบริกรรมว่า จะบริกรรมอย่างไรจึงจะเข้าสมาบัติอันที่ ๘ ซึ่งเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ) *ท่านอาฬารดาบส* ได้กล่าวตอบว่า *"เรื่องนี้เราไม่รู้"* จากนั้น พระโพธิสัตว์จึงได้ไปยังสำนักของ *อุทกดาบส* และได้เล่าถึงเรื่องสมาบัติทั้ง ๗ ที่พระองค์ทรงทำได้แล้วจากสำนักของอาฬารดาบสให้อุทกดาบสฟัง แล้วจึงถามถึงการบริกรรมเพื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติ *ท่านอุทกดาบส* ก็ได้บอกให้ และในระหว่างที่ท่านอุทกดาบสกำลังบอกอยู่นั่นเอง พระโพธิสัตว์ก็เข้าฌานอันนี้ได้ ข้อนี้ฉันใด ภิกษุผู้มีปัญญาก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือภิกษุผู้มีปัญญานั้นเมื่อได้ฟังหรือได้ศึกษาเรื่องปริยัติธรรมเข้าใจดีแล้ว ก็สามารถปฏิบัติได้ และสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้โดยไม่ยาก

เพราะฉะนั้น เมื่อปริยัติยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่ายังดำรงอยู่ แต่ถ้าหากเมื่อใด ปริยัติศึกษาจะอันตรธาน (คือไม่มีการศึกษาปริยัติธรรม) เมื่อนั้น อภิธรรมปิฎกจะสูญสิ้นก่อน (คือจะไม่มีใครศึกษาอภิธรรมปิฎกก่อน) และในบรรดาอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์นั้น คัมภีร์ปัฏฐานจะอันตรธานก่อนคัมภีร์อภิธรรมปิฎกอื่น ๆ คัมภีร์ธรรมสังคหะ (คือคัมภีร์ธรรมสังคณี) จะอันตรธานในภายหลัง

อนึ่ง ถึงแม้อภิธรรมปิฎกจะอันตรธานหมดแล้ว (คือไม่มีใครเรียนอภิธรรมแล้วก็ตาม) แต่ในเมื่อปิฎกทั้งสองคือวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎกยังดำรงอยู่ (คือเมื่อยังมีพระภิกษุเล่าเรียนปิฎกทั้ง ๒ นี้อยู่) ศาสนาก็ได้ชื่อว่ายังดำรงอยู่

ยถา อมฺหากำ โพธิสตฺโต อาฬารสฺส สนฺติเก ปญฺจาภิญฺญา สตฺต จ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา ปริกมฺมำ ปุจฺฉิ, โส "น ชานามีติ อาห. ตโต อุทฺทกสฺส สนฺติกำ คนฺตฺวา อธิคตวิเสสำ สำสนฺทิตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส ปริกมฺมำ ปุจฺฉิ, โส อาจิกฺขิ, ตสฺส วจนสมนนฺตรเมว

มหาสตฺโต ตำ ฌานำ สมฺปาเทสิ, เอวเมว ปญฺญวา ภิกฺขุ ปริยตฺตึ สุตฺวา เทฺวปิ ปูเรติ. ตสฺมา ปริยตฺติยา จิตฺตาย สาสนำ จิตฺตำ โหติ. ยทา ปน สา อนฺตรธายติ, ตทา ปฐมำ อภิธมฺมปิฏกำ นสฺสติ. ตตฺถ ปฏฺฐานำ สพฺพปฐมำ อนฺตรธายติ. อนุกฺกเมน ปจฺฉา ธมฺมสงฺคโห, ตสฺมึ อนฺตรหิเต อิตเรสุ ทฺวีสุ ปิฏเกสุ จิเตสุปิ สาสนำ จิตฺตเมว โหติ.

— สุ.วิ. ๓/๘๗

อนึ่ง ขอได้โปรดสังเกตข้อความดังที่อ้างมานี้ให้ดีด้วย กล่าวคือ ตามมติของคัมภีร์อรรถกถาเช่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเรื่องอิทธิวิธินั้น ผู้ที่จะสามารถยังอภิญญาให้เกิดได้ จะต้องได้สมาบัติ ๘ (ดูอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๔๓๒) แต่ตามหลักในพระสูตรทั่วไปซึ่งเป็นพุทธพจน์นั้น เมื่อได้ฌาน ๔ และมีสีในฌานเป็นอย่างดีแล้ว ก็สามารถทำอภิญญาให้เกิดได้ เช่นที่พระพุทธองค์ตรัสเล่าถึงการได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ และญาณอื่น ๆ ให้เวรัญชพราหมณ์ฟัง พระองค์ได้ตรัสว่า "เรานั้น เมื่อจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเครื่อง

ยียวน ปราศจากอุปกิเลสทั้งหลาย เป็นจิตอ่อนโยนควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว จึงได้น้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ เรานั้นย่อมระลึกชาติได้เป็นอันมาก ฯลฯ" (ดูในเล่มนี้หน้า ๓๑) และในเรื่องจุตูปปาตญาณ เจโตปริยญาณ ทิพยโสตญาณ ตลอดทั้งอิทธิวิธิ พระองค์ก็จะตรัสเล่าในทำนองเดียวกันนี้ เช่น ในเรื่องอิทธิวิธิ พระองค์ตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเครื่องยียวน ปราศจากอุปกิเลสทั้งหลาย เป็นจิตอ่อนโยนควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอก็โน้มน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ครั้นแล้วเธอก็ได้บรรลุอิทธิฤทธิ์หลายประการ คือ คนเดียวอธิษฐานให้เกิดเป็นหลายคนก็ได้ ของน้อย อธิษฐานให้เป็นของมากก็ได้ ฯลฯ (ดูอภิญญาเล่ม ๑ หน้า ๒๐๔ และควรจะดูอภิญญาเล่ม ๒ หน้า ๔๖๗—๔๗๓ ด้วย ซึ่งในอภิญญาเล่ม ๒ นี้ พระองค์ได้เล่าถึงการได้ญาณ ๓ ให้โพธิราชกุมารฟัง และควรจะดูหนังสือสัพพัญญู หน้า ๑๔—๒๖ ซึ่งพระองค์ได้ทรงเล่าให้พระสารีบุตรฟังว่า พระองค์ทรงได้อภิญญา ๖ และทรงมีทสพลญาณ)

ได้ฌาน ๔ ก็สามารถทำอภิญญาให้เกิดได้

ฉะนั้น ถ้าถือตามหลักฐานในพระสูตรซึ่งเป็นพุทธพจน์ ก็จะเห็นว่าผู้ที่ได้ฌาน ๔ ก็สามารถทำอภิญญาให้เกิดได้ และจากข้อความในสุมังคลวิลาสินีตามที่อ้างมานั้น ก็เป็นที่เชื่อถือได้ว่า *ในระหว่างที่พระโพธิสัตว์ศึกษาอยู่ในสำนักของอาฬารดาบสนั้น ซึ่งได้เพียงสมาบัติ ๗ ก็สามารถทำอภิญญา ๕ ให้เกิดได้* เพราะฉะนั้น ข้อความในสุมังคลวิลาสินีที่กล่าวว่า "พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายยังอภิญญา ๕ (คืออิทธิวิธิ ทิพยโสต เจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ) ให้เกิดแล้วในสำนักของท่านอาฬารดาบส ฯลฯ" (ยถา อมฺหากำ โพธิสตฺโต อาฬารสฺส สนฺติเก ปญฺจาภิญฺญา สตฺต จ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา) นั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ ไม่ใช่เป็นพุทธพจน์ ก็เชื่อถือได้ว่า คำที่ท่านกล่าวนี้เป็นเรื่องที่เป็นไปได้

อนึ่ง ยังมีข้อความอีกตอนหนึ่งที่ใคร่จะให้ทบทวน คือ ข้อความที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับโพธิราชกุมารว่า

"ดูก่อนราชกุมาร ตถาคตนึกขึ้นได้ว่า เมื่องานวัปปมงคล (คืองานพิธีแรกนาขวัญ) ของท้าวศักยะผู้เป็นพระบิดา เรานั่งอยู่ใต้ต้นหว้าซึ่งมีเงาอันร่มรื่น ครั้งนั้น เราได้นั่งสมาธิ เพราะจิตได้สงบจากกาม ได้สงบจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เราจึงได้เข้าถึงปฐมฌาน ซึ่งมีวิตกและวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ฉะนั้นจึงได้คิดว่า บางที อาจจะเป็นทางนละกระมังที่จะเป็นทางตรัสรู้ ฯลฯ" (ดูความละเอียดในอภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๔๖๗)

จากข้อความที่พระองค์ตรัสนี้ แสดงให้เห็นว่าภายหลังเมื่อพระองค์เสวยอาหารหยาบคือข้าวสุกขนมกุมมาส จนมีพละกำลังขึ้นมาแล้ว พระองค์ก็ทรงหันไปฝึกสมาธิ เหมือนอย่างที่พระองค์เคยฝึกมา และแน่นอนว่าจะต้องใช้เวลานานนับเป็นเดือนกว่าจะได้ฌานสมาบัติทั้ง ๘ พร้อมทั้งทรงทำอภิญญาให้เกิดด้วย พระองค์ได้ฝึกซ้อมการเข้าสมาธิมาเป็นอย่างดี และทรงแน่พระทัยว่าทางนี้จะเป็นทางตรัสรู้แน่นอน ฉะนั้นจึงได้มีการเตรียมหลายอย่าง จนกระทั่งเมื่อพระองค์ได้รับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา และทรงลอยถาดอธิษฐานในแม่น้ำ

เนรัญชราแล้วแสวงหาที่ประทับที่เหมาะสม คือที่ใต้ควงไม้มหาโพธิ จึงมั่นพระทัยว่า ในคืนวันนี้ พระองค์จะต้องได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า สัพพัญญุตญาณแน่นอน

อนึ่ง ควรจะทราบไว้ด้วยว่า สิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งหมายที่จะบรรลุให้ได้นั้น *ไม่ใช่เพียงแค่ได้อภิญญาทั้ง ๖* คือโลกิยอภิญญา ๕ และอาสวักขยญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรอภิญญาข้อที่ ๖ พระองค์มิได้ทรงมุ่งหมายเพียงเท่านี้ เพราะถ้าพระองค์ทรงปรารถนาเช่นนี้ ก็สามารถจะทำให้สำเร็จได้ในสมัยที่ทรงเป็นสุเมธดาบส และได้พบพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ทีปังกร แต่พระองค์ทรงปรารถนาที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปรารถนาความเป็นสัพพัญญู ซึ่งหมายถึงต้องการจะรู้อะไรแล้วก็รู้ได้ทุกอย่าง (ขอให้อ่านหนังสือเรื่องสัพพัญญู ซึ่งได้เขียนไว้นานแล้ว) พร้อมทั้งสามารถเอาชนะความทุกข์ได้หมดทุกอย่างด้วย และสามารถที่จะสั่งสอนหมู่สัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมีทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ ให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ทั้งหลายด้วย เพียงแค่ได้สมาบัติ

๘ ได้อภิญญา ๕ นั้น ถึงอย่างไร ก็ยังไม่สามารถที่จะเป็นสัพพัญญูได้ ฉะนั้นจึงได้ออกจากสำนักของดาบสทั้งสองและทรงหันมาบำเพ็ญทุกกรกิริยา เพราะคิดว่า บางทีทางนี้จะเป็นทางตรัสรู้ได้ แต่ในเมื่อทดลองทำจนถึงที่สุดแล้ว ก็ไม่อาจบรรลุสัพพัญญุตญาณได้ จึงได้ทรงเลิก แล้วทรงหันมาทำสมาธิ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

แต่อย่างไรก็ดี ผู้ที่จะสามารถบรรลุสัพพัญญุต-ญาณ หรืออนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ หรือสามารถจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ มามาก ๔ อสงไขยแสนกัป คือเวลาที่พระองค์ได้สร้างสมบารมีมา และทุก ๆ บารมีต้องสร้างให้ถึงขั้นปรมัตถบารมี เช่นในเรื่องทานก็ขอให้พิจารณาดูจากเรื่องพระเวสสันดร ในเรื่องของขันติบารมี ก็ขอให้พิจารณาดูจากเรื่องขันติวาทีดาบส อย่างนี้เป็นต้น สรุปแล้วก็คือ ถ้าในอดีตพระองค์มิได้สร้างสมบารมีมาอย่างเข้มข้นแล้ว ในวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้นั้น พระองค์จะทรงอธิษฐานอย่างนั้นไม่ได้ และถ้าพระองค์ไม่เคยทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีมามาก ไม่เคยออกบวชเป็นฤาษี

ไม่เคยฝึกหัดบำเพ็ญฌาน ไม่เคยทรงได้อภิญญาทั้ง ๕ มาก่อนในอดีตชาติอย่างมากมายแล้ว ในสมัยที่พระองค์ไปศึกษาอยู่ในสำนักของอาฬารดาบส และอุทกดาบสนั้น ก็คงไม่สามารถจะเรียนรู้ได้เร็วเช่นนั้น และถ้าไม่เคยบำเพ็ญบัญญาบารมีมาอย่างมากมายแล้ว พระองค์ก็จะมีพระปัญญาเฉียบแหลม เรียนรู้อะไรได้เร็ว เก่งและเชี่ยวชาญในศิลปะทุกอย่างไม่ได้ โดยเฉพาะพระพุทธองค์นั้นทรงมีความจำดีเลิศ เรื่องอะไรที่พระองค์เคยรู้เคยเห็นเคยได้ยินมา จะจำไว้ได้ทั้งหมด เหมือนกับบันทึกไว้ในเทปหรือบันทึกไว้ในฟิล์ม ฉะนั้นคำที่พระองค์ตรัสว่า "ธรรมที่เราได้บรรลุนี้ เราได้มาโดยยาก" นั้นจะเห็นว่า พระองค์ได้มาโดยยากจริง ๆ

อนึ่ง ขอให้พิจารณาดูว่า **ธรรมที่พระองค์ทรงบรรลุได้โดยยาก** นั้น แม้ว่าจะกล่าวโดยชื่อ มีความหมายอยู่ ๒ อย่าง คือ เรื่องปฏิจจสมุปบาทกับเรื่องนิพพานก็จริง แต่ในความหมายที่แท้จริงแล้ว หมายถึง **พระธรรมทั้งหมดที่พระองค์ทรงประกาศมาเป็นเวลา ๔๕ พรรษา** ซึ่งได้รวบรวมเป็นปิฎกได้ ๓ ปิฎก คือวินัยปิฎก สุต-

ตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก แต่หมายถึงธรรมที่พระ-องค์ได้แสดงออกมาเท่านั้น ซึ่งพระองค์ได้ทรงเปรียบธรรมที่พระองค์ได้ทรงแสดงนั้น เหมือนกับใบประดู่ลายในป่า ที่พระองค์ทรงหยิบขึ้นมาแล้วโปรยลงไป ส่วนธรรมที่พระองค์ทรงรู้แต่ไม่ได้ทรงแสดงออกมาเลย นั้นยังมีอีกมากมายยิ่งนัก เปรียบเหมือนใบประดู่ลายที่หล่นเกลื่อนกลาดอยู่ในป่า "สิ่งใดที่คนอื่นเห็น ได้ยิน และรู้ ถ้าพระองค์ทรงปรารถนาที่จะเห็นหรือได้ยิน หรือรู้ ก็ทรงสามารถที่จะเห็น ได้ยิน และรู้ได้ทุกอย่าง" "ไม่มีสิ่งใดที่พระองค์ทรงปรารถนาที่จะรู้แล้ว ไม่อาจจะทรงรู้ได้นั้น ไม่มี" "พระองค์ทรงรู้ทุกอย่าง แม้ว่าสิ่งนั้นจะไม่เคยได้เรียนรู้มาก่อน ไม่มีใครบอก ก็สามารถที่จะทรงรู้ได้" การที่พระองค์ต้องสร้างสมบารมีต่าง ๆ มาเป็นเวลานานถึง ๔ อสงไขยแสนกัป นั้น สิ่งที่พระองค์ทรงปรารถนาจริง ๆ ก็คือ สัพพัญญุตญาณ ไม่ใช่ปรารถนาเพียงเพื่อ อาสวักขยญาณ เท่านั้น

พระองค์เพิ่งทรงได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ กับจุตูปปาตญาณในยามที่ ๑ และที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะจริงหรือ

นักศึกษาโดยทั่วไปเกือบจะทั้งหมดก็ว่าได้ ต่างก็เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเพิ่งจะทรงได้บุพเพนิวาสานุสติญาณกับจุตูปปาตญาณ เมื่อยามที่ ๑ กับยามที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะ แต่แท้ที่จริงแล้วถ้าญาณทั้ง ๒ นี้ พระองค์ไม่เคยทรงได้มาก่อน เพิ่งจะมาเริ่มฝึกหัดและได้ในคืนวันวิสาขะเท่านั้น ถ้าหากเป็นเช่นนี้ข้าพเจ้าก็เชื่อว่าพระองค์คงไม่กล้าที่จะทรงอธิษฐานเหมือนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้เพราะมีพระสูตรอยู่หลายแห่งที่กล่าวว่าทิพยจักษุหรือจุตูปปาตญาณนั้น พระองค์ทรงได้ก่อนการตรัสรู้ ดังนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทับอยู่ที่ภูเขาหินราบแห่งหนึ่งชื่อว่าคยาสีสะใกล้หมู่บ้านคยา ณ ที่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก่อนที่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ครั้งนั้นเรากำหนดเห็นแสงสว่างได้ แต่ครั้งแรกยังไม่เห็น

รูปทั้งหลาย เราจึงได้เกิดความคิดว่า ถ้าหากเราจะพึงกำหนดเห็นแสงสว่างได้ด้วย และเห็นรูปทั้งหลายได้ด้วยญาณทัสนะของเราอันนี้ก็จะพึงบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ฯลฯ" —ดูรายละเอียดในหนังสือผีและเทวดามีจริง หน้า ๒๔๒ หรือ องฺ. อฏฐก ๒๓/๒๔๐ มหาจุฬา.

และอีกพระสูตรหนึ่งก็ได้กล่าวไว้ว่า :—

เมื่อคราวที่พระอนุรุทธได้กระทำความเพียรอยู่ที่ป่าปาจีนวังสทายวัน พร้อมด้วยภิกษุอีก ๒ รูป คือพระนันทิยะกับพระกิมพิละ สมัยนั้นพระอนุรุทธยังมิได้สำเร็จทิพยจักษุ กำลังพยายามปฏิบัติอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จไปหา และพระอนุรุทธได้ทูลพระพุทธองค์ว่า ท่านทั้ง ๓ องค์ไม่ประมาทพยายามปฏิบัติอย่างดี ประคองจิตให้อยู่ในกัมมัฏฐานเสมอ ซึ่งเดี๋ยวนี้ท่านก็กำหนดเห็นแสงสว่างได้แล้ว และเห็นรูปทั้งหลายได้ด้วย (คือเห็นเทวดาทั้งหลาย) แต่แสงสว่างนั้นอยู่ได้ไม่นาน ปรากฏอยู่เพียงชั่วขณะแล้วก็อันตรธานหายไป เมื่อแสงสว่างหายไป การเห็นรูปก็หายไปด้วย ท่านไม่ทราบว่าเป็นเพราะเหตุไร แสงสว่างจึงปรากฏอยู่ได้ไม่นาน

และเพราะเหตุใดเมื่อแสงสว่างหายไป การเห็นรูปก็หายไปด้วย

พระพุทธองค์ได้ตรัสกับภิกษุทั้ง ๓ รูปนั้นว่า เธอทั้งหลายควรจะทำความเข้าใจให้แจ่มแจ้งเกี่ยวกับเรื่องนี้ ครั้นแล้วพระองค์ก็ได้ตรัสเล่าเรื่องการปฏิบัติของพระองค์ให้ภิกษุทั้ง ๓ ฟังดังต่อไปนี้

อนุรุทธ *แม้เราเองเมื่อก่อนที่ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่* เราก็กำหนดเห็นแสงสว่างได้ และเห็นรูปทั้งหลายได้ แต่แสงสว่างและการเห็นรูปนั้นอยู่ได้ไม่นาน ก็อันตรธานหายไป เราจึงได้เกิดความคิดว่า อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้แสงสว่างนั้นอันตรธานหายไป

ครั้นแล้วเราก็คิดได้ว่า เพราะวิจิกิจฉาความสงสัยเกิด สมาธิของเราจึงได้เคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อน แสงสว่างก็หาย การเห็นรูปก็หาย เมื่อรู้อย่างนี้ เราจึงได้พยายามกระทำโดยวิธีที่จะมิให้วิจิกิจฉาเกิดขึ้น ฯลฯ (ดูรายละเอียดในหนังสือผีและเทวดามีจริง หน้า ๖๑ หรือ อุปักกิเลสสูตร ม. อุปริ. ๑๔/๒๐๗—มหาจุฬา.)

คำว่าก่อนตรัสรู้ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ มีความหมายอย่างไร

พระสูตรทั้ง ๒ ดังที่อ้างมานี้ แสดงให้เห็นว่า จุตูปปาตญาณหรือทิพยจักษุนั้น พระองค์ได้บรรลุคือทรงทำให้เกิดได้ก่อนการตรัสรู้ แต่ปัญหามีอยู่ว่า คำว่า "*ก่อนตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่*" นั้น หมายความอย่างไร เพราะแม้ในยามที่ ๑ และยามที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะก็ยังเรียกว่า *ยังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่* เพราะการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธะนั้น เกิดขึ้นเมื่อเวลารุ่งอรุณของวันวิสาขะ ซึ่งถือว่าเป็นเวลาสุดท้ายของยามที่ ๓ ดังจะเห็นได้จากพระสูตรต่อไปนี้ว่า :—

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนที่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราก็ได้มีความคิดเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "โลกนี้ถึงความทุกข์ยากลำบากจริงหนอ เพราะโลกนี้ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติอยู่เสมอ ทั้งที่เป็นเช่นนี้ ก็ไม่มีใครในโลกนี้ที่จะคิดออกไปจากความทุกข์เหล่านี้ และไม่มีใครรู้ด้วยว่า จะออกไปจากความทุกข์นี้ได้อย่างไร

เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อไรเล่าการพ้นทุกข์คือชรามรณะจึงจะปรากฏ (ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๐๒)

ขอให้สังเกตว่า เรื่องความทุกข์ยากของโลกนี้ *พระพุทธองค์ได้ทรงดำริเมื่อยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะ* เพราะฉะนั้นคำว่า *"ก่อนตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่"* จะหมายถึง *ยามที่ ๑ และที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะก็ได้* เพราะเวลาดังที่กล่าวนี้ ก็ยังนับว่าเป็นเวลาก่อนการตรัสรู้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้อความที่พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายที่คยาสีสะ หรือที่พระองค์ตรัสกับพระอนุรุทธที่ปาจีนวังสทายาวันถึงเรื่อง จุตูปปาตญาณหรือทิพยจักษุนั้น คำว่า *ก่อนตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่* จะหมายถึงยามที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะก็ได้ เพราะจุตูปปาตญาณพระองค์ทรงได้ในยามที่ ๒ และคำว่า *ก่อนตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่นี้* ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรทั้ง ๒ แห่งนี้ก็ไม่ได้อธิบายไว้เลย

แต่อย่างไรก็ตาม ในเมื่อพิจารณาถึงเรื่องราวที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงได้สมาบัติ ๘ ตั้งแต่อยู่ในสำนักของดาบสทั้ง ๒ นั้น ก็น่าจะทำให้เชื่อว่า พระองค์

คงจะต้องได้อภิญญา ๕ มาแล้วจริง ไม่ใช่เพิ่งได้ในวันวิสาขะ เพราะโดยธรรมดาผู้ที่เคยได้สมาบัติ ๘ มาแล้วอย่างมากมายหลายชาติในอดีตชาตินั้น ย่อมจะทำอภิญญาทั้ง ๕ ให้เกิดได้โดยไม่ยาก เช่นในชาติที่พระองค์เป็นสุเมธดาบสก็ได้สมาบัติ ๘ และได้อภิญญา ๕ ด้วย ฉะนั้นในสมัยที่อยู่ในสำนักของดาบสทั้ง ๒ นั้น ในเมื่อพระองค์ตรัสว่า พระองค์ได้สมาบัติ ๘ ซึ่งเรื่องที่พระองค์ตรัสนี้มีอยู่ในพระสูตร ๓ แห่งคือ ในโพธิราชกุมารสูตร (ม.ม. ๑๓/๓๐๗/๓๒๗,) ในปาสราสิสูตร (ม.มู. ๑๒/๒๓๔/๒๗๖) และมหาสัจจกสูตร (ม.มู. ๑๒/๓๓๑/๓๗๑—มหาจุฬา.) *แม้ในพระสูตรทั้ง ๓ แห่งนี้ พระองค์จะมิได้ตรัสว่า พระองค์ได้อภิญญา ๕ ด้วยก็จริง* แต่โดยธรรมดาผู้ที่ได้สมาบัติ ๘ นั้น ย่อมจะยังอภิญญา ๕ ให้เกิดได้โดยไม่ยาก โดยเฉพาะผู้ที่ในอดีตชาติก็เคยได้อภิญญามาแล้ว เช่นอย่างพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย

และเหตุผลอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์จะต้องได้อภิญญา ๕ มาแล้วตั้งแต่อยู่ในสำนักของดาบสทั้ง ๒ ก็คือ ท่านดาบสทั้ง ๒ นี้เป็นผู้ที่ถือว่า

มีอัตตาที่เที่ยงแท้ถาวรไม่มีการแตกดับ ไม่มีอาการที่ว่า ดับแล้วก็เกิด เกิดแล้วก็ดับ สืบต่อกันไปเรื่อย ๆ นานแสนนานหลายกัปหลายกัลป์ ซึ่งผิดจากมติของพุทธศาสนาที่ถือว่า วิญญาณเป็นอนัตตา ไม่ใช่เป็นอัตตา และการที่ตาบสทั้ง ๒ นี้ถือว่า มีอัตตาที่เที่ยงแท้ถาวรเช่นนั้น *ก็เพราะเหตุที่ท่านทั้ง ๒ นี้สามารถระลึกชาติได้ และมีตาทิพย์ด้วย จึงได้ยืนยันว่า อัตตาที่เที่ยงแท้ถาวรนั้นมีอยู่* และทั้ง ๒ องค์นี้ก็สามารถระลึกชาติได้เป็นอันมากด้วย และสามารถที่จะมองเห็นชีวิตหลังจากตาย คือมองเห็นว่า ทุกคนเมื่อตายแล้วก็จะต้องเกิดเป็นโอปปาติกะ และเห็นการจุติปฏิสนธิของพวกโอปปาติกะทั้งหลายได้มากมายด้วย ดังที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ว่า :—

บุคคลประเภทไหนระลึกชาติได้เท่าไร

ชน ๖ ประเภทนี้ย่อมสามารถระลึกชาติได้ คือ ๑. พวกเดียรถีย์ทั้งหลาย ๒. พระสาวกธรรมดาทั้งหลาย ๓. พระมหาสาวกทั้งหลาย ๔. พระอัครสาวกทั้ง ๒ ๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ๖. พระพุทธเจ้าทั้ง-

หลาย ในบรรดาผู้ที่ระลึกชาติได้ทั้งหลายนั้น พวกเดียรถีย์ทั้งหลายระลึกได้เพียง ๔๐ กัป มากกว่านั้นระลึกชาติไม่ได้ เพราะอะไรจึงระลึกได้เพียงเท่านั้น ? เพราะพวกเดียรถีย์ทั้งหลายเป็นผู้มีปัญญาทุพพลภาพ ก็การที่พวกเดียรถีย์ทั้งหลายมีปัญญาทุพพลภาพ (คือไม่มีปัญญาแก่กล้า) ก็เพราะไม่ได้กำหนดนามรูป (คือไม่มีนามรูปปริจเฉทญาณ)

พระสาวกธรรมดาทั้งหลาย สามารถระลึกได้ร้อยกัปบ้าง พันกัปบ้าง ก็เพราะท่านเป็นผู้มีกำลังปัญญา พระอสีติมหาสาวกทั้งหลาย (คือพระมหาสาวก ๘๐ องค์) สามารถระลึกได้แสนกัป พระอัครสาวกทั้งสอง ระลึกได้หนึ่งอสงไขย แสนกัป พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ระลึกได้สองอสงไขย แสนกัป อภินิหาร (คือความมหัศจรรย์ที่สามารถระลึกชาติได้) ของท่านทั้งหลายดังที่กล่าวมานั้นมีเพียงเท่านี้ แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลายทุกพระองค์ไม่สามารถจะบอกได้ว่า พระองค์ทรงสามารถระลึกชาติได้เท่าไร

– วิ. ๒/๒๕๐

และขอให้สังเกตดูคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย

อิมํ หิ ปุพฺเพนิวาสํ ฉ ชนา อนุสฺสรนฺติ ติตฺถิยา ปกติสาวกา มหาสาวกา อคฺคสาวกา ปจฺเจกพุทฺธา พุทฺธาติ ฯ ตตฺถ ติตฺถิยา จตฺตาลีสเยว กปฺเป อนุสฺสรนฺติ ฯ น ตโต ปรํ ฯ กสฺมา ฯ ทุพฺพลปญฺญตฺตา ฯ เตสํ หิ นามรูปปริจฺเฉทวิรหิตตฺตา ทุพฺพลา ปญฺญา โหติ ฯ ปกติสาวกา กปฺปสตมฺปิ กปฺปสหสฺสมฺปิ อนุสฺสรนฺติเยว พลวปญฺญตฺตา ฯ อสีติมหาสาวกา สตสหสฺสกปฺเป อนุสฺสรนฺติ ฯ เทฺว อคฺคสาวกา เอกมสงฺเขยฺยํ สตสหสฺสญฺจ ฯ ปจฺเจกพุทฺธา เทฺว อสงฺเขยฺยานิ สตสหสฺสญฺจ ฯ เอตฺตโก หิ เตสํ อภินีหาโร ฯ พุทฺธานํ ปน ปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ ฯ

อนึ่งคำว่า **เดียรถีย์** นั้น ไม่ใช่เป็นคำแสดงถึงความดูหมิ่น แต่มีความหมายแต่เพียงว่า บุคคลประเภทไหนก็ตามที่มิใช่ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเขาจะนับถือศาสนาอะไรก็ตาม ทางพุทธศาสนาจะเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า **เป็นเดียรถีย์** ซึ่งแปลว่าผู้ที่นับถือลัทธิศาสนาอื่น

โดยนัยนี้ พระดาบสทั้ง ๒ คืออาฬารดาบสและอุทกดาบส ก็ได้ชื่อว่าเป็นเอกพีชีเอกพีชี *พวกเอกพีชีทั้งหลายนั้นจะสามารถระลึกชาติได้อย่างมากก็ไม่เกิน ๔๐ กัป* หนึ่งกัปก็คืออายุของโลกๆ หนึ่ง ระลึกได้ ๔๐ กัป ก็แปลว่าระลึกได้ไม่น้อยเลย

และโดยธรรมดาผู้ที่สามารถจะระลึกชาติได้นั้น ก็สามารถที่จะทำอภิญญาข้ออื่น เช่น อิทธิวิธิ ทิพยโสต เจโตปริยญาณ ทิพยจักษุ หรือจุตูปปาตญาณให้เกิดขึ้นได้โดยไม่ยาก เพราะมีตัวอย่างในคัมภีร์มากมายที่แสดงให้เห็นว่า เมื่อท่านได้อภิญญาข้อใดข้อหนึ่ง เช่นได้อาสวักขยญาณ ก็ได้อภิญญาข้ออื่นๆ ด้วย หรือเมื่อได้บุพเพนิวาสานุสติญาณแล้ว ก็สามารถทำอภิญญาข้ออื่นๆ ให้เกิดได้ง่าย ฉะนั้นจึงน่าเชื่อว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายนั้น น่าจะต้องได้สมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ มาแล้วตั้งแต่อยู่ในสำนักของดาบสทั้ง ๒

และเหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ พระดาบสทั้ง ๒ องค์ ได้รับรองว่า พระโพธิสัตว์ของเรานั้นมีความรู้ความสามารถทัดเทียมกับท่าน ดาบสทั้ง ๒ ทำได้อย่างไร

พระโพธิสัตว์ของเราก็ทรงทำได้อย่างนั้น ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้มีกล่าวไว้ในมหาสัจจกสูตร และสูตรอื่น ๆ อีก (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๙๙) ฉะนั้นเมื่อพระดาบสทั้ง ๒ องค์ สามารถระลึกชาติได้ และมีหูทิพย์ ตาทิพย์ อ่านใจคนอื่นได้ แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้ พระโพธิสัตว์ของเราก็จะต้องทำได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้นในคัมภีร์อรรถกถาที่ได้อ้างมาแล้วว่า "พระองค์ทรงได้อภิญญา ๕ ในสำนักของอาฬารดาบส" นั้น จึงน่าจะเป็นจริง (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๘๔)

คำว่าก่อนแต่ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ หมายถึงก่อนพระองค์เสด็จออกบวชก็ได้

และเหตุผลอีกประการหนึ่งที่แสดงว่า พระองค์ทรงได้อภิญญา ๕ มาตั้งแต่อยู่ในสำนักของดาบสทั้ง ๒ ก็คือ "ข้อความที่พระองค์ได้ตรัสกับสัจจกนิครนถ์ว่า"

อัคคิเวสสนะ *ก่อนแต่ตรัสรู้ยังมิได้ตรัสรู้ เรายังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้มีความปริวิตกว่า ฆราวาสเป็นที่คับ*

แคบ เป็นทางมาแห่งธุลี ส่วนการบรรพชาเป็นเสมือนที่โล่งแจ้ง การที่ผู้อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์ได้จริง ๆ ให้บริสุทธิ์ได้จริง ๆ เหมือนสังข์ที่ขัดแล้วนั้น จะทำได้ไม่ง่ายเลย ถ้ากระไร เราพึงปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสาวพัสตร์ ออกบวชจากเรือน อัคคิเวสสนะ ในสมัยต่อมาในขณะที่เรากำลังหนุ่ม เกสายังดำสนิท ยังอยู่ในปฐมวัย ประกอบไปด้วยวัยอันเจริญอยู่ทีเดียว เมื่อมารดาและบิดาไม่ประสงค์จะให้บวช พากันร้องไห้น้ำตานองหน้าอยู่ เราได้ปลงผมและหนวดครองผ้ากาสาวพัสตร์ออกบวชจากเรือนแล้ว และเที่ยวแสวงหาอยู่ว่า สิ่งไรเป็นกุศล ค้นหาทางสงบอันประเสริฐที่ไม่มีสิ่งไรยิ่งกว่า (คือพระนิพพาน) เรานั้นได้เข้าไปหาอาฬารดาบส กาลามโคตร และได้บอกถึงความประสงค์อันนี้กับอาฬารดาบส กาลามโคตรว่า ท่านกาลามะ เราปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้ด้วย

อัคคิเวสสนะ ครั้นเรากล่าวอย่างนี้แล้ว อาฬารดาบส กาลามโคตร จึงได้กล่าวกับเราว่า "เชิญอยู่เถิดท่าน บุรุษผู้เป็นวิญญูชน เมื่อเข้ามาประพฤติธรรมอยู่

ในธรรมวินัยนี้ ไม่นานเท่าไร บุรุษผู้เป็นวิญญูชนนั้น ก็จะกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง ซึ่งธรรมเป็นของอาจารย์ของตนนั้น แล้วเข้าถึงอยู่"

อัคคิเวสสนะ เรานั้นได้เรียนรู้ถึงธรรมนั้นได้ฉับไวไม่นานเลย อัคคิเวสสนะ เรานั้นเมื่อได้เล่าเรียนมา (คือได้ยินได้ฟังมา) อย่างไร เราก็สามารถที่จะกล่าวทบทวนถึงสิ่งที่เรียนมาได้ทั้งหมดโดยไม่ผิดพลาดเลย และปฏิบัติได้ตามที่อาฬารดาบสสอนได้ทุกประการ และมิใช่แต่เราเท่านั้นที่ทำได้อย่างนี้ แม้คนอื่น ๆ ก็ทำได้เหมือนกัน และเรานั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า อาฬารดาบสกาลามโคตรนี้ไม่ใช่สอนธรรมอันนี้ด้วยเหตุว่า สักแต่มีศรัทธาเท่านั้น (คือท่านมีปัญญาด้วย ทำตามที่สอนได้ด้วย) แท้จริง ท่านสามารถประกาศให้เรารู้ได้ด้วยว่า "ธรรมอันนี้ ท่านกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง และเข้าถึงอยู่ได้ด้วย อัคคิเวสสนะ อาฬารดาบสท่านรู้จริง เห็นจริงซึ่งธรรมอันนี้โดยแท้"

ข้อความที่เป็นพุทธพจน์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงเล่าให้สัจจกนิครนถ์ฟังนี้ ถ้าแปลตามศัพท์ตามสำนวนภาษา

บาลีที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกนั้น ผู้อ่านจะเข้าใจยากมาก ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงพยายามอ่านข้อความที่อยู่ในพระไตร-ปิฎก และดูคำอธิบายจากอรรถกถาด้วย จนกระทั่งรู้ความหมายแน่นอนแล้วจึงได้แปลออกมา โดยชนิดถอดความ แต่อย่างไรก็ดี ผู้รู้บาลีควรจะได้ดูข้อความที่เป็นภาษาบาลีในพระไตรปิฎกนั้นด้วย จะทำให้เข้าใจความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น

(๓๗๑) กึ หิ โน สิยา อคฺคิเวสฺสน ? อิธ เม อคฺคิเวสฺสน ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ "สมฺพาโธ ฆราวาโส รชาปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา. นยิทํ สุกรํ อคารํ อชฺฌาวสตา เอกนฺตปริปุณฺณํ เอกนฺตปริสุทฺธํ สงฺขลิขิตํ พฺรหฺมจริยํ จริตุ. ยนฺนูนาหํ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพเชยฺยนฺ"ติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน อปเรน สมเยน ทหโรว สมาโน สุสุกาฬเกโส ภเทฺรน โยพฺพเนน สมนฺนาคโต ปฐเมน วยสา อกามกานํ มาตาปิตูนํ อสฺสุมุขานํ โรทนฺตานํ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ

วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชึ. โส เอวํ ปพฺพชิโต สมาโน กึกุสลคเวสี อนุตฺตรํ สนฺติวรปทํ ปริเยสมาโน, เยน อาฬาโร กาลาโม, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา อาฬารํ กาลามํ เอตทโวจ "อิจฺฉามหํ อาวุโส กาลาม อิมสฺมึ ธมฺมวินเย พฺรหฺมจริยํ จริตุนฺ"ติ. เอวํ วุตฺเต อคฺคิเวสฺสน อาฬาโร กาลาโม มํ เอตทโวจ "วิหรตายสฺมา ตาทิโส อยํ ธมฺโม, ยตฺถ วิญฺญู ปุริโส นจิรสฺเสว สกํ อาจริยกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยา"ติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน นจิรสฺเสว ขิปฺปเมว ตํ ธมฺมํ ปริยาปุณึ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺเสน ตาวตเกเนว โอฏฺฐปหตมตฺเตน ลปิตลาปนมตฺเตน ญาณวาทญฺจ วทามิ เถรวาทญฺจ, ปชานามิ ปสฺสามีติ จ ปฏิชานามิ อหญฺเจว อญฺเญ จ. ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ "น โข อาฬาโร กาลาโม อิมํ ธมฺมํ เกวลํ สทฺธา-มตฺตเกน 'สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรามี'ติ ปเวเทติ, อทฺธา อาฬาโร กาลาโม อิมํ ธมฺมํ ชานํ ปสฺสํ วิหรตี"ติ. อถ ขฺวาหํ อคฺคิเวสฺสน,

เยน อาฬาโร กาลาโม, เตนุปงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา อาฬารํ กาลามํ เอตทโวจ "กิตฺตาวตา โน อาวุโส กาลาม 'อิมํ ธมฺมํ สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรามี'ติ ปเวเทสี"ติ. เอวํ วุตฺเต อคฺคิเวสฺสน อาฬาโร กาลาโม อากิญฺจญฺญายตนํ ปเวเทสิ. ตสฺส มยฺหं อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ "น โข อาฬารสฺเสว กาลามสฺส อตฺถิ สทฺธา, มยฺหมฺปตฺถิ สทฺธา. น โข อาฬารสฺเสว กาลามสฺส อตฺถิ วีริยं, มยฺหมฺปตฺถิ วีริยं. น โข อาฬารสฺเสว กาลามสฺส อตฺถิ สติ, มยฺหมฺปตฺถิ สติ. น โข อาฬารสฺเสว กาลามสฺส อตฺถิ สมาธิ, มยฺหมฺปตฺถิ สมาธิ. น โข อาฬารสฺเสว กาลามสฺส อตฺถิ ปญฺญา, มยฺหมฺปตฺถิ ปญฺญา. ยนฺนูนาหํ, ยํ ธมฺมํ อาฬาโร กาลาโม 'สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรามี'ติ ปเวเทติ, ตสฺส ธมฺมสฺส สจฺฉิกิริยาย ปทเหยฺยนฺ"ติ. โส โข อหं อคฺคิเวสฺสน นจิรสฺเสว ขิปฺปเมว ตं ธมฺมํ สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช

วิหาสึ. อถ ขฺวาหํ อคฺคิเวสฺสน, เยน อาฬาโร กาลาโม, เตนุปสงฺกมึ; อุปสงฺกมิตฺวา อาฬารํ กาลามํ เอตทโวจํ "เอตฺตาวตา โน อาวุโส กาลาม อิมํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช ปเวเทสี"ติ. เอตฺตาวตา โข อหํ อาวุโส อิมํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช ปเวเทมีติ. อหมฺปี โข อาวุโส เอตฺตาวตา อิมํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรามีติ. ลาภา โน อาวุโส, สุลทฺธํ โน อาวุโส เย มยํ อายสฺมนฺตํ ตาทิสํ สพฺรหฺมจารึ ปสฺสาม. อิติ ยาหํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช ปเวเทมิ, ตํ ตฺวํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรสิ. ยํ ตฺวํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรสิ, ตมหํ ธมฺมํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช ปเวเทมิ. อิติ ยาหํ ธมฺมํ ชานามิ, ตํ ตฺวํ ธมฺมํ ชานาสิ. ยํ ตฺวํ ธมฺมํ ชานาสิ, ตมหํ ธมฺมํ ชานามิ. อิติ ยาทิโส

อหำ, ตาทิโส ตุวำ. ยาทิโส ตุวำ, ตาทิโส อหำ. เอหิทานิ อาวุโส อุโภว สนฺตา อิมำ คณำ ปริหรามาติ. อิติ โข อคฺคิเวสฺสน อาฬาโร กาลาโม อาจริโย เม สมาโน อนฺเตวาสึ มำ สมานำ อตฺตนา สมสมำ ฐเปสิ, อุฬารายจ มำ ปูชาย ปูเชสิ. ตสฺส มยฺหำ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ "นายำ ธมฺโม นิพฺพิทาย น วิราคาย น นิโรธาย น อุปสมาย น อภิญฺญาย น สมฺโพธาย น นิพฺพานาย สำวตฺตติ, ยาวเทว อากิญฺจญฺญายตนูปปตฺติยา"ติ. โส โข อหำ อคฺคิเวสฺสน ตำ ธมฺมำ อนลงฺกริตฺวา ตสฺมา ธมฺมา นิพฺพิชฺช อปกฺกมึ.

ม มู. ๒/๓๓๑/๓๗๑

ข้อความที่นำมาอ้างโดยเฉพาะที่เป็นคำแปลนั้น ไม่ได้แปลข้อความที่เป็นคำบาลีที่ได้นำมาพิมพ์ไว้ในที่นี้ทั้งหมด เพราะเห็นว่าไม่จำเป็น แต่ที่ต้องนำคำบาลีจากในพระไตรปิฎกมาลงไว้ด้วยนั้น ก็เพื่อผู้ที่รู้ภาษาบาลีจะได้พิจารณาถึงข้อความที่ได้แปลไว้แล้วนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

โดยเฉพาะข้อความที่กล่าวว่า "พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ในขณะที่ไปศึกษาเล่าเรียนอยู่ในสำนักของอาฬารดาบสนั้น พระองค์สามารถเรียนรู้ได้เร็ว และสามารถเข้าสมาบัติ ๗ ได้อย่างเดียวกับท่านอาฬารดาบส และพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายก็ยืนยันด้วยว่า ท่านอาฬารดาบสนั้น ไม่ใช่เพียงแต่รู้เท่านั้น แต่สามารถปฏิบัติได้ คือสามารถเข้าสมาบัติทั้ง ๗ ได้ด้วย" และในข้อความที่อ้างมานี้ แม้จะมิได้พูดถึงท่านอุทกดาบสรามบุตรก็จริง แต่ก็ขอให้เข้าใจว่า ในสมัยที่ท่านได้ไปเรียนอยู่ในสำนักของอุทกดาบสนั้น ก็ได้มีการกล่าวไว้อย่างเดียวกับที่กล่าวไว้ในตอนที่ไปเรียนอยู่ในสำนักของอาฬารดาบส ฉะนั้นจึงไม่จำเป็นจะต้องนำมากล่าวซ้ำอีก แต่อย่างไรก็ดี ข้อความในบาลีที่ยกมาอ้างไว้นี้ มีข้อความอีกบางตอนที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า "พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายนั้นทรงทำได้ทุกอย่างเหมือนกับท่านอาฬารดาบส" ข้อความที่ว่านี้คือ

อัคคิเวสสนะ เรานั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า "ไม่ใช่แต่อาฬารดาบส กาลามโคตรเท่านั้นที่มี สัทธา วิริยะ

สติ สมาธิ ปัญญา แม้เราเองก็มี สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ไฉนหนอ เราพึงบอกให้ท่านอาฬารดาบส กาลามโคตรทราบว่า ท่านอาฬารดาบส กาลามโคตร กระทำให้แจ้งด้วยตนเองด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด เข้าถึงอยู่ เราเองก็กระทำให้แจ้งซึ่งธรรมนั้นตั้งอยู่เหมือนกัน" (ดูบาลีในเล่มนี้ หน้า ๒๐๙)

และอีกตอนหนึ่ง ที่พระโพธิสัตว์กล่าวกับอัคคิเวสสนะว่า "พระองค์ได้เข้าไปหาท่านอาฬารดาบส กาลามโคตรแล้วได้กล่าวว่า ท่านกาลามะ ท่านได้บอกแก่เราว่า ท่านได้กระทำให้แจ้งด้วยตนเอง ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมนี้เพียงเท่านี้หรือ" (คือถามว่า ท่านทำได้เพียงเข้าสมาบัติ ๗ เท่านี้หรือ) ท่านอาฬารดาบสก็ได้กล่าวกับเราว่า "อาวุโส เรากระทำให้แจ้งด้วยตนเองด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมนี้เพียงเท่านี้แหละ" และท่านอาฬารดาบสก็ได้กล่าวต่อไปอีกว่า "เป็นลาภของเราทั้งหลายแล้ว อาวุโส การที่เราทั้งหลายได้เห็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เช่นท่าน ท่านกระทำให้แจ้งด้วยตนเองด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมใด เราก็กระทำให้แจ้งด้วยตน

เองด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมนั้น เรารู้ธรรมใด ท่านก็รู้ธรรมนั้น หรือท่านรู้ซึ่งธรรมใด เราก็รู้ซึ่งธรรมนั้น เราเป็นเช่นไร ท่านก็เป็นเช่นนั้น หรือท่านเป็นเช่นไร เราก็เป็นเช่นนั้น มาเถิด ท่าน เราทั้งสองจงมาช่วยกันบริหารคณะเถิด"

อัคคิเวสสนะ ท่านอาฬารดาบส กาลามโคตร ผู้เป็นอาจารย์ของเรา ได้ตั้งเราผู้เป็นอันเตวาสิก (คือศิษย์ผู้อยู่ในสำนัก) ให้ดำรงฐานะเสมอด้วยตน และบูชาเราด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

อัคคิเวสสนะ แต่เราได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ธรรมนี้ (คือการได้เพียงสมาบัติ ๗ นี้) ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย (นิพฺพิทาย) ไม่เป็นไปเพื่อคลายกิเลส (วิราคาย) ไม่เป็นไปเพื่อความดับสนิท (นิโรธาย) ไม่เป็นไปเพื่อความสงบ (อุปสมาย) ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง (อภิญฺญาย) ไม่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ (สมฺโพธาย) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน (นิพฺพานาย) แต่เป็นไปเพียงเพื่อการบังเกิดในอากิญจัญญายตนภพเท่านั้น ฉะนั้นเราจึงไม่ยินดีธรรมนั้น เบื่อหน่ายจากธรรมนั้น แล้วจึงได้ออกจากสำนักนั้นไป

ขอให้เข้าใจว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ออกมาจากสำนักของท่านอาฬารดาบสแล้ว ก็ได้เข้าไปยังสำนักของอุทกดาบส รามบุตร และได้กล่าวอย่างเดียวกับที่ได้กล่าวกับท่านอาฬารดาบส กาลามโคตร และในระหว่างที่อยู่ในสำนักของอุทกดาบสนี้ ก็ได้ฌานเพิ่มขึ้นมาอีกขั้นหนึ่ง คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นสมาบัติอันที่ ๘ แต่แล้วก็เกิดเบื่อหน่ายอีก เพราะเห็นว่า แม้จะได้สมาบัติอันที่ ๘ นี้แล้วก็ตาม ก็ยังไม่พอใจ เพราะเห็นว่าแม้สมาบัติอันที่ ๘ นี้ ก็ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกิเลส เป็นต้น จึงได้ออกจากสำนักนี้อีก

ในเวลากลางวันแห่งวันวิสาขะ พระโพธิสัตว์ได้ใช้เวลาทั้งหมดเข้าสมาบัติ ๘

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาตตอนหนึ่ง ได้กล่าวไว้ว่า "ในวันวิสาขปุณณมีนั้น พระโพธิสัตว์ได้เสวยข้าวมธุปายาสของนางสุชาดาแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงพักผ่อนกลางวันอยู่ในไพรสณฑ์อันเจริญ และได้

ใช้เวลาทั้งวันอยู่ในป่านั้น ด้วยการยังสมาบัติทั้ง ๘ ให้เกิด เมื่อถึงเวลาเย็น พระองค์จึงได้ทรงบ่ายหน้าไปยังมหาโพธิมณฑล ทรงรับหญ้าคา ๘ กำที่โสตถิยพราหมณ์ให้แล้ว ก็ทรงนำมาเกลี่ยที่โคนต้นมหาโพธิ พระองค์ซึ่งเป็นผู้ที่เทวดาทั้งหลายในโลกธาตุ กระทำสักการบูชานั้น ก็ได้ทรงอธิษฐานความเพียรซึ่งมีองค์ ๔ ว่า "ถ้าเราไม่ได้บรรลุความเป็นพุทธะในกาลครั้งนี้แล้ว ก็จักไม่ลุกจากบัลลังก์นี้เป็นอันขาด มาตรแม้นว่า เลือดและเนื้อจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นและกระดูกก็ตาม (คือร่างกายเหี่ยวแห้งจนเส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง มีแต่หนังหุ้มกระดูก) เราก็จะนั่งอยู่ที่อปราชิตบัลลังก์นี้ตลอดไป"

อปราชิตบัลลังก์ แปลว่า บัลลังก์ที่ไม่มีใครเอาชนะได้ เช่นเวลาต่อมามีพญามารพร้อมด้วยเสนามารเป็นอันมาก ยกพลมาข่มขู่ไล่ให้พระองค์ลุกออกไปจากบัลลังก์ ก็ทำไม่ได้ หรือแม้จะนั่งเข้าสมาธิอยู่ที่บัลลังก์นี้นานแสนนาน ซึ่งอาจจะต้องเมื่อยหรือขาเป็นเหน็บก็จะไม่ยอมลุก ตราบใดที่ยังไม่ได้บรรลุความเป็นพุทธะ

พญามารเมื่อได้ทราบเช่นนั้นแล้ว จึงได้คิดว่า "วันนี้ท่านสิทธัตถะได้กระทำปฏิญญานั่งแล้ว บัดนี้และวันนี้ เราจะต้องห้าม (คือทำลาย) ปฏิญญาของท่านสิทธัตถะให้จงได้" ครั้นแล้วจึงได้เรียกเสนามารให้มาชุมนุมกันที่โพธิมณฑลอย่างมากมาย คือทางเบื้องหน้าของพญามารก็มีหมู่เสนามารยาวเหยียดไปถึง ๑๒ โยชน์ เบื้องซ้ายและขวา ก็มีหมู่เสนามารยาวเหยียดไปด้านละ ๑๒ โยชน์ เบื้องหลังก็มีหมู่เสนามารยาวไปจดถึงขอบจักรวาฬ เบื้องบนก็มีหมู่เสนามารสูง ๙ โยชน์ ส่วนพญามารเองนั้นได้ขี่พญาช้างชื่อ คิริเมคข์ ซึ่งสูงประมาณ ๑๕๐ โยชน์ แล้วเนรมิตแขนขึ้นหนึ่งพัน ถืออาวุธนานาชนิด พร้อมกับร้องประกาศว่า "จงจับ จงฆ่า จงประหาร" และบันดาลให้เกิดฝนหลายอย่างตกลงมา เหมือนกับที่กล่าวไว้ใน อาฬวกสูตร ฝนต่าง ๆ เหล่านั้นแม้จะตกลงมาสักเท่าไร ก็ไม่อาจทำอันตรายแก่พระมหาบุรุษได้ ต่อจากนั้นพญามารก็สับหัวช้างด้วยขอเพชร ขับไสช้างให้เข้าไปใกล้พระมหาบุรุษ พร้อมกับกล่าวสำทับว่า "จง

ลุกขึ้นจากบัลลังก์ ท่านสิทธัตถะ" พระมหาบุรุษได้กล่าวตอบว่า "ดูกรมาร เราไม่ลุก"

วิสาขปุณฺณมีทิวเส ปเคว สุชาตาย ปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา ภทฺรวนสณฺเฑ ทิวาวิหารํ นิสีทิตฺวา ตตฺถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตนฺโต ทิวสํ วีตินาเมตฺวา สายณฺหสมเย มหาโพธิมณฺฑาภิมุโข คนฺตวา โสตฺถิเยน ทินฺนา อฏฺฐ ติณมุฏฺฐิโย โพธิมูเล วิกฺกิริตฺวา ทสสหสฺสโลกธาตุเทวตาหิ กตสกฺการพหุมาโน :—

"กามํ ตโจ จ นหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ
อุปสุสฺสตุ นิสฺเสสํ สรีเร มํสโลหิตนฺ"ติ

จตุรงฺควีริยํ อธิฏฺฐหิตฺวา "น ทานิ พุทฺธตฺตํ อปาปุณิตฺวา ปลฺลงฺกา ภินฺทิสฺสามี"ติ ปฏิญฺญํ กตฺวา อปราชิตปลฺลงฺเก นิสีทิ. ตํ ญตฺวา มาโร ปาปิมา "อชฺช สิทฺธตฺโถ ปฏิญฺญํ กตฺวา นิสินฺโน, อชฺเชว ทานิสฺส สา ปฏิญฺญา ปฏิพาหิตพฺพา"ติ โพธิมณฺฑโต ยาว จกฺกวาฬปริยนฺตํ อายตํ ทฺวาทสโยชนวิตฺถารํ อุทฺธํ นวโยชนมุคฺคตํ มารเสนํ, สมุฏฺฐาเปตฺวา ทิยฑฺฒโยชนสตปฺปมาณํ คิริเมขลํ หตฺถิราชานํ อารุยฺห พาหุสหสฺสํ มาเปตฺวา

นานาวุธานิ คเหตฺวา "คณฺหถ, หนถ, ปหรถา"ติ ภณนฺโต อาฬวกสุตฺเต วุตฺตปฺปการา วุฏฺฐิโย มาเปสิ, ตา มหาปุริสํ ปตฺวา ตตฺถ วุตฺตปฺปการา เอว สมฺปชฺชึสุ. ตโต วชิรงฺกุเสน หตฺถึ กุมฺเภ ปหริตฺวา มหาปุริสสมีปํ เนตฺวา "อุฏฺเจหิ โภ สิทฺธตฺถ ปลฺลงฺกา"ติ อาห. มหาปุริโส "น อุฏฺฐหามิ มารา"ติ วตฺวา ตํ ธชินึ สมนฺตา วิโลเกนฺโต อิมา กาถาโย อภาสิ **"สมนฺตา ธชินึ"**ติ.

ข้อความที่นำมากล่าวไว้นี้ ได้นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาสุตตนิบาต เล่ม ๑ หน้า ๒๑๒ ซึ่งเป็นข้อความที่กล่าวไว้สั้น ๆ ส่วนในอรรถกถาของคัมภีร์อปทาน เล่ม ๑ ตั้งแต่หน้า ๘๘ เป็นต้นไปนั้น (ฉบับของมหาจุฬาฯ) กล่าวไว้พิศดารกว่านี้มาก ข้อความที่สมเด็จกรมพระปรมานุชิตฯได้นำมารจนาไว้ในหนังสือปฐมสมโพธิ ตอนที่กล่าวถึงเรื่องมารมาผจญในวันที่จะได้ตรัสรู้นั้น ก็ได้ทรงนำมาจาก อรรถกถาของคัมภีร์อปทานตอนนี้เองฉะนั้น ผู้ที่ต้องการจะทราบรายละเอียดก็ขอให้อ่านจาก

หนังสือปฐมสมโพธิ หน้า ๑๔๓ และเรื่องฝนต่าง ๆ ที่อาฬวกยักษ์บันดาลให้เกิด เพื่อจะขับไล่พระพุทธองค์ให้ออกไปจากที่อยู่ของตนนั้น ก็ขอให้อ่านดูจากอรรถกถาของอาฬวกสูตร ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์ สัยุตตนิกาย แห่งหนึ่ง และมีอยู่ในอรรถกถาของสุตตนิบาตอีกแห่งหนึ่ง

แต่อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าต้องการจะชี้ให้เห็นว่าในตอนกลางวันของวันวิสาขะนั้น ในอรรถกถาของคัมภีร์อปทาน ได้กล่าวข้อความบางตอนแตกต่างจากในอรรถกถาของสุตตนิบาตอย่างไรบ้าง ฉะนั้น จะนำข้อความในอรรถกถาของอปทานมาให้ดูด้วยดังนี้

ฝ่ายพระโพธิสัตว์ทรงพักผ่อนกลางวันอยู่ในสาลวัน (ป่าไม้สาละ) อันมีดอกบานสะพรั่ง ณ ริมฝั่งแม่น้ำ (เนรัญชรา) ครั้นเวลาเย็นซึ่งดอกไม้ทั้งหลายหล่นจากขั้ว จึงเสด็จบ่ายพระพักตร์ไปทางต้นโพธิ์ ตามหนทางกว้าง ๘ อุสภะที่เทวดาทั้งหลายประดับประดาไว้ เหมือนราชสีห์เยื้องกรายฉะนั้น พวกนาค ยักษ์ และครุฑ เป็นต้น บูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นอันเป็นทิพย์ บรรเลงสังคีตทิพย์เป็นต้น หมื่นโลกธาตุได้มีกลิ่นหอมเป็น

อันเดียวกัน (คือมีกลิ่นหอมอย่างเดียวกันแผ่ไปทั่วหมื่นโลกธาตุ) มีดอกไม้เป็นอันเดียวกัน และมีเสียงสาธุการเป็นอย่างเดียวกัน

สมัยนั้นคนหาบหญ้าชื่อ โสตถิยะ หาบหญ้าเดินสวนทางมา รู้อาการของพระมหาบุรุษ จึงได้ถวายหญ้า ๘ กำมือ พระโพธิสัตว์ทรงถือหญ้าเสด็จขึ้นไปยังโพธิมณฑล ฯลฯ ทรงจับปลายหญ้าเหล่านั้นเขย่า ทันใดนั้นได้มีบัลลังก์สูง ๑๔ ศอกเกิดขึ้น (จุทฺทสหตฺโถ) หญ้าแม้เหล่านั้นก็ตั้งอยู่โดยสันฐานซึ่งแม้แต่ช่างจิตรกร หรือช่างปูนที่ฉลาด ก็ไม่อาจจะวาดหรือโบกปูนให้เหมือนเช่นนั้นได้ พระโพธิสัตว์ทรงกระทำลำต้นโพธิ์ไว้เบื้องปฤษฎางค์ (ทรงหันหลังให้กับต้นโพธิ์) หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ทรงมีพระมนัสมั่นคง ทรงนั่งคู้อปราชิตบัลลังก์ ซึ่งถึงแม้สายอสนิบาต (สายฟ้าผ่า) จะฟาดลงมาถึง ๑๐๐ ครั้ง ก็ไม่อาจจะทำลายได้ พร้อมกับทรงอธิษฐานว่า "มาตรแม้นว่าเลือดและเนื้อในสรีระจะเหือดแห้งไปหมดสิ้น เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็

ตาม เราก็จักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ ตราบใดที่เรายังไม่ได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ"

สมัยนั้นมารผู้มีบาปคิดว่า สิทธัตถกุมารปรารถนาที่จะล่วงพ้นอำนาจของเรา บัดนี้เราจักไม่ให้สิทธัตถกุมารนั้นล่วงพ้นไปได้ จึงได้ไปยังสำนักของพลมาร บอกเนื้อความนั้นแล้ว ก็ให้ออกประกาศโฆษณาให้พวกมารทั้งหลายรู้ แล้วพาพลมารออกไป เสนามารที่อยู่ข้างหน้าพญามารนั้นมี ๑๒ โยชน์ ข้างขวาและข้างซ้ายมีด้านละ ๑๒ โยชน์ ข้างหลังเสนามารได้ยืนเรียงรายกันจนถึงขอบจักรวาฬ เบื้องบนก็มีหมู่เสนามารสูงขึ้นไป ๙ โยชน์ เมื่อพวกเสนาโห่ร้อง เสียงโห่ร้องนั้นจะได้ยินไปนับตั้งพันโยชน์ขึ้นไป และเสียงที่โห่ร้องนั้นก็จะได้ยินเหมือนกับเสียงของแผ่นดินทรุด ครั้งนั้นเทวบุตรมาร (คือพญามาร) ขี่ช้างชื่อคิริเมคข์ สูง ๑๕๐ โยชน์ เนรมิตแขนหนึ่งพันถืออาวุธนานาชนิด พวกเสนามารทั้งหลายแต่ละตนก็จะมีรูปร่างต่างกัน และถืออาวุธต่างกัน พากันจู่โจมพระโพธิสัตว์ ฯลฯ

โพธิสตฺโตปิ นทีตีรมฺหิ สุปุปฺผิตสาลวเน ทิวาวิหารํ กตฺวา สายณฺหสมยํ ปุปฺผา วณฺฏโต มุจฺจนกาเล เทวตาหิ อลงฺกเตน อฏฺฐสภวิตฺถาเรน มคฺเคน สีโห วิย วิชมฺภมาโน โพธิรุกฺขาภิมุโข ปายาสิ. นาคยกฺข-สุปณฺณาทโย ทิพฺเพหิ คนฺธปุปฺผาทีหิ ปูชยึสุ, ทิพฺพ-สงฺคีตาทีนิ ปวตฺตยึสุ, ทสสหสฺสี โลกธาตุ เอกคนฺธา เอกมาลา เอกสาธุการา อโหสิ. ตสฺมึ สมเย **โสตฺถิโย** นาม ติณหารโก ติณํ อาทาย ปฏิปเถ อาคจฺฉนฺโต มหาปุริสสฺส อาการํ ญตฺวา อฏฺฐ ติณมุฏฺฐิโย อทาสิ. โพธิสตฺโต ติณํ คเหตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุยฺห ทกฺขิณทิสาภาเค อุตฺตราภิมุโข อฏฺฐาสิ, ตสฺมึ ขเณ ทกฺขิณจกฺกวาฬํ โอสีทิตฺวา เหฏฺฐา อวีจิสมฺปตฺตํ วิย อโหสิ, อุตฺตรจกฺกวาฬํ อุลฺลงฺฆิตฺวา อุปริ ภวคฺคปฺปตฺตํ วิย อโหสิ. โพธิสตฺโต "อิทํ สมฺโพธิปาปุณนฏฺฐานํ น ภวิสฺสติ มญฺเญ"ติ ปทกฺขิณํ กโรนฺโต ปจฺฉิมทิสาภาคํ คนฺตฺวา ปุรตฺถิมาภิมุโข อฏฺฐาสิ, ตโต ปจฺฉิมจกฺกวาฬํ โอสีทิตฺวา เหฏฺฐา อวีจิสมฺปตฺตํ วิย อโหสิ, ปุรตฺถิม-จกฺกวาฬํ อุลฺลงฺฆิตฺวา อุปริ ภวคฺคปฺปตฺตํ วิย อโหสิ.

จิตฺตฏฺฐิตฏฺฐาเน กิรสฺส เนมิวฏฺฏิปริยนฺเต อกฺกนฺตํ นาภิยา ปติฏฺฐิตมหาสกฏจกฺกํ วิย มหาปถวี โอนตุนฺนตา อโหสิ. โพธิสตฺโต "อิทมฺปิ สมฺโพธิปาปุณนฏฺฐานํ น ภวิสฺสติ มญฺเญ"ติ ปทกฺขิณํ กโรนฺโต อุตฺตรทิสาภาคํ คนฺตฺวา ทกฺขิณาภิมุโข อฏฺฐาสิ, ตโต อุตฺตรจกฺกวาฬํ โอสีทิตฺวา เหฏฺฐา อวีจิสมฺปตฺตํ วิย อโหสิ, ทกฺขิณจกฺกวาฬํ อุลฺลงฺฆิตฺวา อุปริ ภวคฺคปฺปตฺตํ วิย อโหสิ. โพธิสตฺโต "อิทมฺปิ สมฺโพธิปาปุณนฏฺฐานํ น ภวิสฺสติ มญฺเญ"ติ ปทกฺขิณํ กโรนฺโต ปุรตฺถิมทิสาภาคํ คนฺตฺวา ปจฺฉิมาภิมุโข อฏฺฐาสิ. ปุรตฺถิมทิสาภาเค ปน สพฺพพุทฺธานํ ปลฺลงฺกฏฺฐานํ อโหสิ, ตํ เนว ฉมฺภติ. น กมฺปติ. โพธิสตฺโต "อิทํ สพฺพพุทฺธานํ อวิชหิตํ อจลฏฺฐานํ กิเลสปญฺชรวิทฺธํสนฏฺฐานนฺ"ติ ญตฺวา ตานิ ติณานิ อคฺเค คเหตฺวา จาเลสิ, ตาวเทว จุทฺทสหตฺโถ ปลฺลงฺโก อโหสิ. ตานิปิ โข ติณานิ ตถารูเปน สณฺฐาเนน สณฺฐหึสุ, ยถารูปํ สุกุสโล จิตฺตกาโร วา โปตฺถกาโร วา อาลิขิตฺวมฺปิ สมตฺโถ นตฺถิ. โพธิสตฺโต โพธิกฺขนฺธํ ปิฏฺฐิโต กตฺวา ปุรตฺถาภิมุโข ทฬฺหมานโส หุตฺวา:—

"กามं ตโจ จ นหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ
อุปสุสฺสตุ นิสฺเสสํ สรีเร มํสโลหิตํ

น เตวาหํ สมฺมาสมฺโพธึ อปฺปตฺวา อิมํ ปลฺลงฺกํ ภินฺทิสฺสามี"ติ อสนิสตสนฺนิปาเตนปิ อเภชฺชรูปํ อปราชิตปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสีทิ.

ตมฺมึ สมเย มาโร ปาปิมา "สิทฺธตฺถกุมาโร มยฺหํ วสํ อติกฺกมิตุกาโม, น ทานิสฺส อติกฺกมิตุํ ทสฺสามี"ติ มารพลสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา เอตมตฺถํ อาโรเจตฺวา มารโฆสนํ นาม โฆสาเปตฺวา มารพลํ อาทาย นิกฺขมิ. สา มารเสนา มารสฺส ปุรโต ทฺวาทสโยชนา โหติ, ทกฺขิณโต จ วามโต จ ทฺวาทสโยชนา, ปจฺฉโต จกฺกวาฬปริยนฺตํ กตฺวา ฐิตา, อุทฺธํ นวโยชนุพฺเพธา โหติ, ยสฺสา อุนฺนทนฺติยา อุนฺนาทสทฺโท โยชนสหสฺสโต ปฏฺฐาย ปถวิอุนฺทฺริยนสทฺโท วิย สูยติ. อถ มาโร เทวปุตฺโต ทิยฑฺฒโยชนสติกํ **คิริเมขลํ** นาม หตฺถึ อภิรุหิตฺวา พาหุสหสฺสํ มาเปตฺวา นานาวุธานิ อคฺคเหสิ. อวเสสายปิ มารปริสาย เทฺว ชนา เอกสทิสา เอกสทิสํ อาวุธํ คณฺหนฺตา นาเหสุ. นานาวณฺณา นานปฺปการมุขา

หุตฺวา นานาวุธานิ คณฺหนฺตา นาเหสุ. โพธิสตฺตํ อชฺโฌตฺถรมานา อาคมิสุ.

— อรรถกถาอปทาน เล่ม ๑ หน้า ๙๐

ข้อความที่คัดมาให้ดูทั้ง ๒ แห่งนี้ จะเห็นว่ามีสำนวนและประเด็นที่ต่างกันหลายอย่าง เช่นในอรรถกถาสุตตนิบาตบอกว่า "ในเวลากลางวันนั้น พระโพธิสัตว์ทรงพักผ่อนอยู่ในไพรสณฑ์อันเจริญ (ภทฺรวนสณฺเฑ) แต่ไม่ได้บอกว่า เป็นป่าอะไร และคำว่า เจริญ หมายความว่าอย่างไรก็ไม่ได้อธิบายไว้ แต่ในอรรถกถาของอปทานว่า "ในไพรสณฑ์อันเจริญก็คือป่าสาลวัน (ป่าไม้สาละ) ซึ่งกำลังมีดอกบานสะพรั่งไปทั่ว ในอรรถกถาสุตตนิบาตกล่าวว่า "ในเวลากลางวันทั้งวัน พระโพธิสัตว์ทรงยังสมาบัติ ๘ ให้เกิด" "ส่วนในอรรถกถาอปทานไม่ได้กล่าวถึง" ในอรรถกถาสุตตนิบาต อธิบายเรื่องเสนามารมาชุมนุมกันอย่างไรกล่าวไว้ไม่ชัด ส่วนในอรรถกถาอปทานอธิบายไว้ชัด และข้อความตอนนี้เท่าที่แปลมานั้นไม่ได้ถือเอาตามสำนวนบาลีของสุตตนิบาต แต่แปลตามบาลีในอรรถกถาอปทาน

หมู่บ้านนางสุชาดา และต้นไทร อยู่คนละฝั่งกับต้นศรีมหาโพธิ์

อนึ่งขอให้สังเกตเรื่องนี้ไว้ด้วยว่า ตามหลักฐานเท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ต้นศรีมหาโพธิ์ สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น อยู่อีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำเนรัญชรา เพราะหมู่บ้านของนางสุชาดาอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเนรัญชรา บริเวณที่ตั้งอาศรมของอุรุเวลากัสสปอยู่ฝั่งเดียวกับหมู่บ้านของนางสุชาดา และอยู่ห่างจากหมู่บ้านของนางสุชาดาไปทางทิศใต้ประมาณ ๒ หรือ ๓ กิโลเมตร และในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค ที่บรรยายถึงอาศรมของอุรุเวลากัสสปนั้น ก็ได้กล่าวไว้ว่า ในสมัยที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดอุรุเวลกัสสปนั้น ภายหลังจากที่พระองค์เสวยภัตตาหารแล้ว ก็จะเสด็จไปประทับอยู่ในไพรสณฑ์ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากอาศรมของชฎิลอุรุเวลกัสสป

อถ โข ภควา อุรุเวลกสฺสปสฺส ชฏิลสฺส อสฺสมสฺส อวิทูเร อญฺญตรสฺมึ วนสณฺเฑ วิหาสิ. อถ โข จตฺตาโร มหาราชาโน อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา เกวลกปฺปํ วนสณฺฑํ โอภาเสตฺวา, เยน ภควา,

เตนุปสงฺกมึสุ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา จตุทฺทิสา อฏฺฐังสุ, เสยฺยถาปี มหนฺตา อคฺคิกฺขนฺธา. อถ โข อุรุเวลกสฺสโป ชฏิโล ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน, เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ "กาโล มหาสมณ, นิฏฺฐิตํ ภตฺตํ, เก นุ โข เต มหาสมณ อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา เกวลกปฺปํ วนสณฺฑํ โอภาเสตฺวา, เยน ตฺวํ, เตนุปสงฺกมึสุ; อุปสงฺกมิตฺวา ตํ อภิวาเทตฺวา จตุทฺทิสา อฏฺฐังสุ, เสยฺยถาปี มหนฺตา อคฺคิกฺขนฺธา"ติ. เอเต โข กสฺสป จตฺตาโร มหาราชาโน, เยนาหํ, เตนุปสงฺกมึสุ ธมฺมสฺสวนายาติ. อถ โข อุรุเวลกสฺสปสฺส ชฏิลสฺส เอตทโหสิ "มหิทฺธิโก โข มหาสมโณ มหานุภาโว, ยตฺร หิ นาม จตฺตาโรปี มหาราชาโน อุปสงฺกมิสฺสนฺติ ธมฺมสฺสวนาย, น เตฺวว จ โข อรหา, ยถา อหนฺ"ติ. อถ โข ภควา อุรุเวลกสฺสปสฺส ชฏิลสฺส ภตฺตํ ภุญฺชิตฺวา ตสฺมึเยว วนสณฺเฑ วิหาสิ.

— วินย. ๔/๓๔/๔๐

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ไพรสณฑ์แห่งหนึ่ง ไม่ไกลจากอาศรมของชฎิลอุรุเวล-

กัสสป ครั้งนั้นแล ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เมื่อราตรีปฐมยามผ่านไปแล้ว เปล่งรัศมีงาม ยังไพรสณฑ์ทั้งสิ้นให้สว่างไสว แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นถึงแล้วจึงถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ยืนเฝ้าอยู่ทั้ง ๔ ทิศ ดุจกองไฟใหญ่ฉะนั้น ต่อมา (คือเช้าวันรุ่งขึ้น) ชฎิลอุรุเวลกัสสปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยราตรีนั้นผ่านไปแล้ว ครั้นถึงแล้วได้ทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ถึงเวลาแล้ว พระมหาสมณะ ภัตตาหารเสร็จแล้ว พวกนั้นคือใครกันหนอ เมื่อราตรีปฐมยามผ่านไปแล้ว มีรัศมีงามยังไพรสณฑ์ทั้งสิ้นให้สว่างไสว เข้าไปหาท่าน ครั้นถึงแล้วอภิวาทท่าน ได้ยืนอยู่ทั้ง ๔ ทิศ ดุจกองไฟใหญ่ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนกัสสป พวกนั้นคือท้าวมหาราชทั้ง ๔ เข้ามาหาเราเพื่อฟังธรรม

ครั้งนั้น ชฎิลอุรุเวลกัสสปได้มีความดำริว่า พระมหาสมณะนี้มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมากแท้ ถึงกับท้าวมหาทั้ง ๔ เข้ามาหาเพื่อฟังธรรม แต่ก็ไม่ได้เป็นพระอรหันต์เหมือนเราแน่

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสวยภัตตาหารของชฎิลอุรุเวลกัสสปแล้วก็เสด็จไปประทับอยู่ในไพรสณฑ์ตำบลนั้นแล

เรื่องที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้องนั้น ได้เคยนำมาเขียนไว้แล้ว ขอให้ดูในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๓๘๑ จากหลักฐานในพระไตรปิฎกนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ในที่ไม่ไกลจากอาศรมของอุรุเวลกัสสปนั้นได้มีป่าใหญ่ ซึ่งในคัมภีร์ใช้คำว่า วนสณฺเฑ วน แปลว่า ป่า สณฺเฑ แปลว่า หมู่ วนสณฺเฑ ก็คือ หมู่ต้นไม้ซึ่งเป็นป่าใหญ่ ป่าซึ่งมีต้นไม้มากมาย หรือดง แต่ไม่ได้บอกว่า เป็นป่าอะไร แต่ป่านี้ก็อยู่ใกล้กับแม่น้ำเนรัญชรา ฉะนั้น เมื่อไปอ่านดูข้อความในอรรถกถาของสุตตนิบาต กับ อรรถกถาของอปทานแล้ว (อรรถกถาวินัยไม่ได้อธิบาย) จึงทำให้เข้าใจว่า ป่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับนี้ก็คือ *ป่าไม้สาละ* และในวันที่พระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้ ซึ่งในคัมภีร์ได้กล่าวว่า ภายหลังจากที่พระองค์ได้เสวยข้าวมธุปายาสของนางสุชาดา

และทรงนำถาดไปลอยอธิษฐานในแม่น้ำเนรัญชราแล้ว ในเวลากลางวันของวันนั้น พระองค์ก็ได้ไปประทับอยู่ในป่าไม้นี้ ซึ่งเป็นป่าไม้สาละที่กำลังออกดอกบานสะพรั่งไปทั่วบริเวณ

อนึ่ง เป็นที่น่าแปลกใจว่า เท่าที่ค้นดูจากคัมภีร์ต่าง ๆ แล้ว ไม่มีที่ไหนกล่าวว่า *ในเวลาที่พระโพธิสัตว์จะเสด็จไปยังมหาโพธิมณฑลนั้น จะต้องข้ามแม่น้ำเนรัญชรา* และแม้ในเวลาที่พระองค์เสด็จมาจากป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ไปยังตำบลอุรุเวลาอันเป็นที่ตั้งของอาศรมของอุรุเวลกัสสปนั้น *ก็ไม่ได้กล่าวถึงการข้ามแม่น้ำเนรัญชรา* เพราะป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั้นอยู่ฝั่งเดียวกับตำบลพุทธคยา และตอนที่พระองค์เสด็จมาจากสำนักของอาฬารดาบสและอุทกดาบส มายังเมืองราชคฤห์ได้พบกับพระเจ้าพิมพิสารแล้ว ในที่สุดก็ได้เสด็จไปบำเพ็ญทุกกรกิริยานั้น *ก็ไม่ได้กล่าวถึงการข้ามแม่น้ำเนรัญชรา* เพราะสถานที่ที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยานั้นในปัจจุบันเชื่อกันว่า อยู่ที่ภูเขาดงคสิริ ซึ่งภูเขาที่ว่านี้ก็อยู่ฝั่งเดียวกับอาศรมของอุรุเวลกัสสป และอยู่ห่างจาก

สถานที่ตั้งอาศรมนี้ออกไปทางตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๕ กิโลเมตร ฉะนั้นจึงทำให้เข้าใจว่า สมัยครั้งพุทธกาล สายน้ำของแม่น้ำเนรัญชรา อาจจะไม่เหมือนกับที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน กล่าวคือ บริเวณหมู่บ้านนางสุชาดาก็ดี บริเวณที่ตั้งอาศรมของชฎิล ๓ พี่น้องก็ดี อาจจะติดเป็นผืนแผ่นดินเดียวกับบริเวณโพธิมณฑล แต่จากหลักฐานในทางโบราณคดีก็ไม่ปรากฏว่า แม่น้ำเนรัญชราได้เปลี่ยนเส้นทางเดิน กล่าวคือ ในสมัยครั้งพุทธกาล แม่น้ำเนรัญชรา อาจจะอยู่เลยหมู่บ้านนางสุชาดาไปทางทิศตะวันออก ไม่ใช่เป็นคนละฝั่งกับต้นศรีมหาโพธิ์เช่นในปัจจุบัน หรือไม่เช่นนั้น การที่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกก็ดี คัมภีร์อรรถกถาก็ดี ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ ก็เพราะในสมัยที่มีการสังคายนา หรือในสมัยที่เขียนคัมภีร์อรรถกถาก็ดี ไม่เคยมีใครมาเห็นสถานที่เหล่านี้ หรือไม่เช่นนั้นก็อาจจะเป็นเพราะเห็นว่า เรื่องนี้เป็นที่รู้กันดีอยู่แล้ว เลยไม่ได้กล่าวถึง หรือเห็นว่า ไม่ใช่เรื่องสำคัญ ก็เลยไม่ได้กล่าวถึง

อนึ่ง ขอให้สังเกตด้วยว่า ภายหลังที่พระโพธิสัตว์ได้เสด็จออกมาจากสำนักของดาบสทั้ง ๒ แล้ว พระองค์ก็ได้เสด็จมายังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม และได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาที่นี่ ซึ่งตามคัมภีร์ได้กล่าวไว้ดังนี้

พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาที่ไหน

อัคคิเวสสนะ ครั้นเราหลีกไปจากสำนักอุทกดาบส รามบุตรแล้ว เป็นผู้ค้นหาอยู่ว่าสิ่งไรเป็นกุศล แสวงหาสันติวรบท คือทางสงบอันประเสริฐยอดเยี่ยม ไม่มีสิ่งใดยิ่งกว่า เมื่อเที่ยวจาริกไปโดยลำดับ ในมคธชนบททั้งหลาย ได้มาถึงยังอุรุเวลาเสนานิคม ณ ที่นั้น เราได้เห็นภูมิภาคน่ารื่น เป็นแนวป่าน่าเลื่อมใส มีแม่น้ำไหลเป็นสีขาว มีท่าน้ำดี น่ารื่นรมย์ โคจรตาม (หมู่บ้านสำหรับไปบิณฑบาต) ตั้งอยู่โดยรอบ อัคคิเวสสนะ เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า "ภูมิภาค ณ ที่นี้ เป็นที่รื่นรมย์จริงหนอ มีแนวป่าน่าเลื่อมใส ทั้งมีแม่น้ำไหล สีขาว มีท่าน้ำดี เป็นที่รื่นรมย์โคจรคามก็ตั้งอยู่โดยรอบ ที่แห่งนี้สมควรเป็นที่ตั้งความเพียรของกุลบุตรผู้มีความเพียร อัคคิเวสสนะ เราจึงได้พักอยู่ ณ ที่นั้น

โส โข อหำ อคฺคิเวสฺสน ตำ ธมฺมำ อนลงฺกริตฺวา ตสฺมา ธมฺมา นิพฺพิชฺช อปกฺกมึ.

(๓๗๓) โส โข อหำ อคฺคิเวสฺสน กึกุสลคเวสี อนุตฺตรำ สนฺติวรปทำ ปริเยสมาโน มคเธสุ อนุปุพฺเพน จาริกญฺจรมาโน, เยน อุรุเวลา เสนานิคโม, ตทวสริ. ตตฺถทฺทสำ รมณียำ ภูมิภาคำ ปาสาทิกญฺจ วนสณฺฑำ นทิญฺจ สนฺทนฺตึ เสตกำ สุปติตฺถำ รมณียำ, สมนฺตา จ โคจรคามำ. ตสฺส มยฺหำ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ "รมณีโย วต โภ ภูมิภาโค, ปาสาทิโก จ วนสณฺโฑ, นที จ สนฺทติ เสตกา สุปติตฺถา รมณียา, สมนฺตา จ โคจรคาโม. อลำ วติทำ กุลปุตฺตสฺส ปธานิกสฺส ปธานายา"ติ. โส โข อหำ อคฺคิเวสฺสน ตตฺเถว นิสีทึ "อลมิทำ ปธานายา"ติ.

— มหาสจฺจกสูตร ม.มู. ๑๒/๓๓๕

จากข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นแล้วว่า สถานที่ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยานั้น อยู่ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพราะ ณ ที่แห่งนี้เอง ที่พระ-

โพธิสัตว์ได้นึกถึงอุปมา ๓ ข้อ และเป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ทรงคิดบำเพ็ญทุกกรกิริยา อุปมา ๓ ข้อคือ

๑. ไม้สดแช่อยู่ในน้ำ ซึ่งเปรียบเหมือนสมณะหรือพราหมณ์ผู้ยังอยู่ครองเรือน

๒. ไม้สดอยู่บนบก ซึ่งเปรียบเหมือนสมณะหรือพราหมณ์ผู้ออกบวชแล้ว แต่ก็ยังยินดีอยู่ในกาม ยังปรารถนากามอยู่ คิดถึงเรื่องกามอยู่เสมอ

๓. ไม้สดแห้งอยู่บนบก ซึ่งเปรียบเหมือนสมณะหรือพราหมณ์ผู้ออกบวชแล้ว และพยายามห้ามจิตมิให้นึกถึงกาม พยายามตัดความยินดีในกาม ซึ่งตามสำนวนในมหาสัจจสูตรนั้นได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

อัคคิเวสสนะ ณ ที่นี้ได้มีอุปมา ๓ อย่างอันน่าอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน ได้ปรากฏขึ้นแก่เราว่า ไม้สดซึ่งชุ่มด้วยยาง บุคคลตัดแช่น้ำไว้ ยังมีบุรุษผู้หนึ่งมานำไปทำเป็นไม้สีไฟด้วยคิดว่า เราจักสีให้ไฟเกิด ทำเตโชธาตุให้ปรากฏ อัคคิเวสสนะ ท่านจะสำคัญข้อความที่ว่านั้นเป็นไฉน บุรุษนั้นเมื่อถือเอาไม้สดซึ่งชุ่มด้วยยางที่บุคคลตัดแช่น้ำไว้นั้น จะทำเป็นไม้สี

ไฟ (โดยเอาไม้สด ๒ อันนั้นมาถูกัน) จะพึงทำให้ไฟเกิด ทำเตโชธาตุให้ปรากฏได้หรือไม่

ไม่ได้เลย พระโคดม ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร พระโคดม เพราะว่า ไม้นั้นเป็นไม้สดชุ่มด้วยยาง และยังแช่อยู่ในน้ำอีก บุรุษนั้นแม้จะสีอย่างไร ก็จะมีแต่ความเหนื่อยกาย คับใจเท่านั้น

อัคคิเวสสนะ ข้อนี้ก็เหมือนกัน คือ สมณะ หรือพราหมณ์พวกใดก็ตาม เพียงแต่กายก็ยังหลีกออกจากกามทั้งหลายไม่ได้อยู่แล้ว บรรดากิเลสทั้งหลายอันมีกามเป็นที่ตั้ง ความพอใจในกาม ความสิเนหาในกาม ความหมกมุ่นในกาม ความกระหายในกาม ความกระวนกระวายในกาม สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นยังละไม่ได้ ยังระงับไม่ได้ภายในใจ สมณะหรือพราหมณ์พวกนั้นจะได้เสวยหรือไม่ได้เสวยก็ตาม ซึ่งทุกขเวทนาที่กล้าแข็งเผ็ดร้อน อันเกิดเพราะความเพียร ก็ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดญาณทัสนะ คือ ปัญญาตรัสรู้อันยอดเยี่ยมได้เลย อัคคิเวสสนะนี้ เป็นอุปมาข้อแรกอันน่าอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เรา

อัคคิเวสสนะ ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งเป็นข้อที่ ๒ เป็นสิ่งอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ไม้สดชุ่มด้วยยาง บุคคลตัดไว้บนบกใกล้น้ำ ยังมีบุรุษคนหนึ่ง มานำเอาไปทำเป็นไม้สีไฟ ฯลฯ เขาจะทำไฟให้เกิดได้หรือไม่

ไม่ได้ พระโคดม เพราะไม้นั้นยังสดชุ่มด้วยยาง

อัคคิเวสสนะ ข้อนี้ก็เหมือนกัน สมณะหรือพราหมณ์พวกใดก็ตาม ได้หลีกออกจากกามทางกายเพียงอย่างเดียว ส่วนกิเลสทั้งหลายอันมีกามเป็นที่ตั้ง คือ ความพอใจในกาม ความสิเนหาในกาม ความหมกมุ่นในกาม ความกระหายในกาม ความกระวนกระวายในกาม ภายในใจของสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นยังละไม่ได้ ยังระงับไม่ได้ภายในใจ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจะได้เสวยหรือไม่ได้เสวยก็ตาม ซึ่งทุกขเวทนาที่กล้าแข็ง เผ็ดร้อน อันเกิดขึ้นเพราะความเพียร ก็ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดญาณทัสนะ คือปัญญาตรัสรู้อันยอดเยี่ยม อัคคิเวสสนะ นี้เป็นอุปมาข้อที่ ๒ อันน่าอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เรา

อัคคิเวสสนะ ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งเป็นข้อที่ ๓ เป็นสิ่งอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ไม้แห้งผาก บุคคลวางไว้บนบกและอยู่ไกลน้ำ ยังมีบุรุษคนหนึ่งไปนำมาทำเป็นไม้สีไฟ ด้วยคิดว่าเราจะสีให้ไฟเกิด ทำเตโชธาตุให้ปรากฏ อัคคิเวสสนะท่านจะสำคัญความที่ว่านั้นเป็นไฉน บุรุษนั้นจะพึงนำไม้ซึ่งแห้งผากและอยู่ห่างจากน้ำนั้นมาทำเป็นไม้สีไฟ เขาจะพึงทำให้ไฟเกิด ทำเตโชธาตุให้ปรากฏได้หรือไม่

ได้ พระโคดม เพราะเหตุที่ว่า ไม้นั้นเป็นไม้แห้งผาก วางอยู่บนบก ไกลจากน้ำ

ข้อนี้เหมือนกัน อัคคิเวสสนะ สมณะหรือพราหมณ์พวกนั้นได้มีกายหลีกออกจากกามแล้ว และบรรดากิเลสทั้งหลายอันมีกามเป็นที่ตั้งคือ ความพอใจในกาม ความสิเนหาในกาม ความหมกมุ่น ความกระหายในกามของสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ละได้ด้วยดีแล้ว ระงับด้วยดีแล้วภายในใจ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะได้เสวยหรือไม่ได้เสวยทุกขเวทนาอันกล้าแข็ง เผ็ดร้อน อันเกิดจากความเพียรก็ตาม สมณะหรือ

พราหมณ์เหล่านั้น ก็ควรแท้เพื่อจะให้ญาณทัสสนะคือปัญญาตรัสรู้อันยอดเยี่ยมเกิดขึ้น อัคคิเวสสนะ ข้อนี้เป็นอุปมา น่าอัศจรรย์อันที่ ๓ ซึ่งเราไม่เคยได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เรา

อัคคิเวสสนะ เรานั้นจึงได้เกิดความคิดว่า เราพึงขบฟันด้วยฟัน กดเพดานไว้ด้วยลิ้น ข่มจิตไว้ด้วยจิต บีบไว้แน่น ให้ร้อนจัดอยู่ อัคคิเวสสนะ เมื่อเรากำลังขบฟันด้วยฟัน กดเพดานไว้ด้วยลิ้น ข่มจิตไว้ด้วยจิต บีบไว้แน่น ให้ร้อนจัดอยู่อย่างนั้น เหงื่อก็ไหลออกจากรักแร้ อัคคิเวสสนะ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง พึงจับบุรุษผู้มีกำลังน้อยกว่าที่ศีรษะหรือที่คอ แล้วบีบให้แน่น ให้ร้อนจัด ฉะนั้น

อัคคิเวสสนะ แม้เราจะได้รับทุกขเวทนาถึงปานนั้น แต่ความเพียรที่เราได้เริ่มไว้แล้วก็ยังคงอยู่ จะได้ย่อหย่อนไปก็หาไม่ สติที่เราได้ตั้งไว้แล้วจะได้ฟั่นเฟือนไปก็หาไม่ ก็แต่กายที่เราได้เริ่มตั้งไว้แล้ว ย่อมไม่สงบ เมื่อกำลังความเพียรที่ให้เกิดความทุกข์นั้นเจาะแทง เราก็มี

สติตั้งอยู่ อัคคิเวสสนะ ทุกขเวทนาถึงปานนี้ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่ก็ครอบงำจิตเราไม่ได้ ฯลฯ

เรื่องทุกกรกิริยาที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญนั้น มีอีกหลายอย่าง เท่าที่นำมาลงไว้นี้เป็นเพียงตัวอย่างอันแรก และที่ไม่ได้นำเรื่องนี้มาพิมพ์ไว้ทั้งหมดนั้นก็เพราะเป็นเรื่องยาว และอีกอย่างหนึ่งถ้านำเรื่องนี้มาลงไว้ทั้งหมดก็ยังจะมีปัญหาซึ่งจะต้องอธิบายอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะเรื่อง ทุกกรกิริยาที่มีอยู่ในมหาสัจจกสูตรนี้ ในคัมภีร์ได้กล่าวว่า พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญอยู่ถึง ๖ ปีนั้นไม่น่าจะเป็นไปได้ และอีกอย่างหนึ่งในมหาสีหนาทสูตร (ม.มู, ๑๒/๑๑๙/๑๕๔) พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสกับพระสารีบุตรว่า ในสมัยที่พระองค์ยังเป็นโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้นั้น พระองค์ก็ได้บำเพ็ญทุกกรกิริยาอีกหลายอย่าง ฉะนั้น เรื่องทุกกรกิริยานี้ ถ้าจะนำเรื่องในมหาสีหนาทสูตรมาลงไว้ด้วยแล้ว ก็จะทำให้เรื่องนี้ยาวออกไปอีกมาก ในตอนนี้มีความประสงค์แต่เพียงต้องการจะให้รู้ว่า *อะไรคือสาเหตุที่ทำให้พระองค์ต้องบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงทำที่*

ไหน และทรงทำเมื่อไรเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี เรื่องการบำเพ็ญทุกกรกิริยาก็ดี เรื่องมารผจญในวันที่จะได้ตรัสรู้ก็ดี ทั้ง ๒ เรื่องนี้ ตั้งใจว่าจะเขียนเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่ง โดยจะประมวลเรื่องที่มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหมดมาเขียนไว้ในเล่มเดียวกัน และจะวินิจฉัยให้เห็นด้วยว่า เรื่องนี้เป็นไปได้แค่ไหน ควรจะเชื่อได้เพียงไร

เรื่องก่อนตรัสรู้

เรื่องที่พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญ หรือได้ประพฤติปฏิบัติก่อนจะได้ตรัสรู้นั้น นักศึกษาส่วนมากมักจะเข้าใจว่า การระลึกชาติได้ การได้จุตูปปาตญาณหรือทิพยจักษุนั้น พระองค์เพิ่งจะได้บำเพ็ญและได้บรรลุในยามที่ ๑ และยามที่ ๒ แห่งคืนวันวิสาขะ แต่ความเป็นจริงแล้ว ญาณทั้ง ๒ นี้พระองค์ทรงได้มาตั้งแต่สมัยอยู่ที่สำนักของท่านอาฬารดาบส และท่านอุทกดาบสแล้ว และส่วนมากก็จะไม่ทราบว่าในเวลากลางวันของวันวิสาขะ ภายหลังที่พระองค์เสวยข้าวมธุปายาสของนางสุชาดา และทรงนำถาดไปลอยอธิษฐานในแม่น้ำเนรัญชราแล้ว พระ-

องค์ประทับอยู่ที่ไหนและทรงทำอะไร เพราะในหนังสือพุทธประวัติของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ดี และในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราชปุสสเทวะก็ดี ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตฯ ก็ดี ได้กล่าวไว้ไม่ชัดเจน ฉะนั้น ส่วนมากจึงไม่ทราบกัน แต่จากเรื่องที่ข้าพเจ้าได้นำมาเขียนไว้นี้ (ดูในเล่มนี้หน้า ๒๑๔) แสดงให้เห็นแล้วว่า ในตอนกลางวันของวันวิสาขะนั้น พระองค์ประทับอยู่ที่ป่าไม้สาละ และทรงทำสมาบัติทั้ง ๘ ให้เกิด และการที่พระองค์ทรงมั่นพระทัยว่า จะได้ตรัสรู้ในคืนวันวิสาขะนั้น ก็เพราะพระองค์ทรงได้ฌานได้สมาบัติทั้ง ๘ มาแล้ว ทรงได้อภิญญา ๕ มาแล้ว และอีกเรื่องหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงมั่นพระทัยว่าจะได้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ก็คือทรงสุบินเห็นนิมิต ๕ อย่าง และอีกอย่างหนึ่งก็คือทรงอธิษฐานลอยถาด ซึ่งเรื่องนี้ได้กล่าวมาแล้ว แต่เรื่องสุบิน ๕ อย่างนั้น ยังไม่ได้กล่าวถึง ฉะนั้นในตอนนี้จะนำเรื่องนี้มาให้ศึกษากันก่อน ดังนี้

ความฝันครั้งสำคัญ ก่อนตรัสรู้[๑]

ภิกษุ ท.! ความฝันครั้งสำคัญ (มหาสุบิน) ๕ อย่างได้ปรากฏแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งเมื่อก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ๕ อย่าง คืออะไรบ้างเล่า ? คือ :—

มหาปฐพีนี้เป็นที่นอนอันใหญ่ของตถาคต จอมเขาหิมวันต์เป็นหมอน มือข้างซ้ายพาดลงที่สมุทรด้านตะวันออก มือข้างขวาพาดลงที่สมุทรด้านตะวันตก เท้าทั้งสองหย่อนลงที่สมุทรด้านทักษิณ. ภิกษุ ท.! นี้เป็นมหาสุบินข้อที่ ๑ ได้มีแล้วแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งเมื่อก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่

ข้ออื่นอีก : หญ้าคา[๒] งอกขึ้นจากสะดือ ขึ้นไปสูงจดฟ้า ภิกษุ ท.! นี้เป็นมหาสุบินข้อที่ ๒ ได้มีแล้วแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งเมื่อก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่

---

๑. บาลี ฉัฏฐสูตร พราหมณวรรค ปฏิจก. อ. ๒๒/๒๒๕/๑๙๖—มหาจุฬา.
๒. ศัพท์นี้ บาลีเป็น ติริยา นาม ติณชาติ แปลว่าหญ้าแพรกก็เคยแปลกัน

ข้ออื่นอีก : หนอนทั้งหลาย มีสีขาวหัวดำ คลานขึ้นมาตามเท้าจนถึงเข่า ภิกษุ ท. ! นี้เป็นมหาสุบินข้อที่ ๓ ได้มีแล้วแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่

ข้ออื่นอีก : นกทั้งหลาย สีจำพวก มีสีต่าง ๆ กัน มาแล้วจากทิศทั้งสี่ หมอบลงที่ใกล้เท้าแล้ว กลายเป็นสีขาวหมด ภิกษุ ท. ! นี้เป็นมหาสุบินข้อที่ ๔ ได้มีแล้วแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่

ข้ออื่นอีก : ตถาคตได้ เดินไปบนอุจจาระกองใหญ่เหมือนภูเขา อุจจาระมิได้เปื้อนเลย ภิกษุ ท. ! นี้เป็นมหาสุบินข้อที่ ๕ ได้มีแล้วแก่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่

ภิกษุ ท. ! ข้อว่ามหาปฐพีนี้เป็นที่นอนใหญ่ของตถาคต จอมเขาหิมวันต์เป็นหมอน มือข้างซ้ายพาดลงที่สมุทรด้านตะวันออก มือข้างขวาพาดลงที่สมุทรด้านตะวันตก เท้าทั้งสองหย่อนลงในสมุทรด้านทักษิณนั้น

เป็น มหาสุบินข้อที่ ๑ เพื่อให้รู้ข้อที่ตถาคตผู้อรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ข้อว่าหญ้าคางอกจากสะดือ ขึ้นไปสูงจดฟ้า เป็น มหาสุบินข้อที่ ๒ เพื่อให้รู้ข้อที่ตถาคตผู้อรหันตสัมมา-สัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค แล้วประกาศแก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย (ตลอดขึ้นไป ถึงพรหม) ข้อว่าหนอนทั้งหลายมีสีขาวหัวดำคลานขึ้นมา ตามเท้าจนถึงเข่านั้น เป็น มหาสุบินข้อที่ ๓ เพื่อให้รู้ ข้อที่คฤหัสถ์ผู้นุ่งขาวเป็นอันมาก ถึงตถาคตเป็นที่พึ่ง ตลอดชีวิต ข้อว่านกสี่จำพวกมีสีต่าง ๆ กัน มาจากทิศ ทั้งสี่ หมอบลงที่เท้าแล้วกลายเป็นสีขาวหมดนั้น เป็น มหาสุบินข้อที่ ๔ เพื่อให้รู้ข้อที่ วรรณะสี่จำพวก เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ เวสส์ สูทท์ ได้ออกจากเรือน มาบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว อย่างไม่เกี่ยว ข้องด้วยเรือน ย่อมทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติอันไม่มีอื่นยิ่งไป กว่าได้ ข้อว่าตถาคตเดินไปบนกองอุจจาระใหญ่เหมือน ภูเขา อุจจาระไม่เปื้อนเลยนั้น เป็น มหาสุบินข้อที่ ๕ เพื่อให้รู้ข้อที่ตถาคตเป็นผู้มีลาภในบริกขาร คือจีวร

บิณฑบาตเสนาสนะ และคิลานปัจจยเภสัชทั้งหลาย แต่ตถาคตไม่ติดจมไม่หมกใจในลาภนั้น เมื่อบริโภค ก็บริโภคด้วยความเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องออกไป พ้นจากทุกข์ได้

ขอให้สังเกตว่า *เรื่องความพ้นนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเอง* ส่วนเรื่องอื่น ๆ เช่นเรื่องมารผจญก็ดี เรื่องการเสวยข้าวมธุปายาสก็ดี เรื่องการลอยถาดก็ดี เรื่องเหล่านี้ไม่ปรากฏว่ามีในพระไตรปิฎก แต่เรื่องที่พระองค์เสด็จไปศึกษาที่สำนักของอาฬารดาบส และอุทกดาบสและได้สมาบัติ ๘ นั้น พระองค์ตรัสเล่าไว้เอง *แต่ในพระไตรปิฎกก็มิได้บอกว่า พระองค์ทรงได้อภิญญา ๕* เรื่องที่ได้อภิญญา ๕ นี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา แต่ก็เชื่อถือได้ว่า เรื่องที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้นั้นเป็นเรื่องเป็นไปได้

อนึ่ง ควรจะทราบอีกว่า เรื่องที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญก่อนตรัสรู้นั้นมีอะไรบ้าง ซึ่งเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ ท่านพุทธทาสได้ทรงรวบรวมเอาไว้ในหนังสือ พุทธ-

ประวัติจากพระโอษฐ์ ซึ่งข้าพเจ้าจะคัดลอกมาให้ดูเป็นตัวอย่างบางเรื่อง ดังต่อไปนี้

ทรงตริตรึกเพื่อตรัสรู้

ภิกษุ ท. ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้นั่นเทียว ได้เกิดความปริวิตกขึ้นว่า อะไรหนอเป็นรสอร่อยในโลก ? อะไรเป็นโทษในโลก ? อะไรเป็นอุบายเครื่องออกไปจากโลก ?

ภิกษุ ท. ! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า สุขโสมนัสที่ปรารภโลกเกิดขึ้นนี่เอง เป็น **รสอร่อยในโลก** โลกที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทรมาน มีการเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดานี่เอง เป็น **โทษในโลก** การนำออกและการละเสียสิ้นเชิงซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลินในโลกนี่เอง เป็น **อุบายเครื่องออกไปจากโลกได้**

ภิกษุ ท. ! ตลอดเวลาเพียงไร ที่เรายังไม่รู้จักรสอร่อยของโลกว่าเป็นรสอร่อย ยังไม่รู้จักโทษของโลกว่าเป็นโทษ ยังไม่รู้จักอุบายเครื่องออกว่าเป็นอุบายเครื่องออก ตามที่เป็นจริง ตลอดเวลาเพียงนั้น เรายังไม่รู้สึก

ว่าได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลก พร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา พร้อมทั้งมนุษย์

ภิกษุ ท. ! เมื่อใดแล เราได้รู้จักรสอร่อยของโลกว่าเป็นรสอร่อย รู้จักโทษของโลกว่าเป็นโทษ รู้จักอุบายเครื่องออกว่าเป็นอุบายเครื่องออก ตามที่เป็นจริงด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเรารู้สึกว่าได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่ง อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลก พร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา พร้อมทั้งมนุษย์

ก็แหละญาณทัศนะเครื่องรู้เครื่องเห็นเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้เป็นที่เกิดใหม่มิได้มีอีก ดังนี้

—ปฐมสูตร สัมโพธวรรค อ.ติก. ๒๐/๒๕๒/๑๐๔—มหาจุฬา.

ทรงเที่ยวแสวงเพื่อความตรัสรู้

ภิกษุ ท. ! เราได้เที่ยวไปแล้วเพื่อแสวงหา รสอร่อย (คือเครื่องล่อใจสัตว์) ของโลก เราได้พบรสอร่อย

ของโลกนั้นแล้ว รสอร่อยในโลกมีประมาณเท่าใด เราเห็นมันอย่างดีด้วยปัญญาของเรา เท่านั้น

ภิกษุ ท. ! เราได้เที่ยวไปแล้วเพื่อแสวงหา (ให้พบ) **โทษ (คือความร้ายกาจ) ของโลก** เราได้พบโทษของโลกนั้นแล้ว โทษในโลกมีเท่าใด เราเห็นมันอย่างดีด้วยปัญญาของเรา เท่านั้น

ภิกษุ ท. ! เราได้เที่ยวไปแล้วเพื่อแสวงหา **อุบายเครื่องออกจากโลกของโลก** เราได้พบอุบายเครื่องออกจากโลกนั้นแล้ว อุบายเครื่องออกจากโลกมีอยู่เท่าใด เราเห็นมันอย่างดีด้วยปัญญาของเรา เท่านั้น

ภิกษุ ท. ! ตลอดเวลาเพียงไร ที่เรายังไม่รู้เท่ารสอร่อยของโลกว่าเป็นรสอร่อย (เครื่องล่อใจสัตว์) ไม่รู้จักโทษของโลกโดยความเป็นโทษ ไม่รู้จักอุบายเครื่องออกว่าเป็นอุบายเครื่องออก ตามที่เป็นจริง ตลอดเวลาเพียงนั้นแหละ เรายังไม่รู้สึกว่าเป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลก พร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา พร้อมทั้งมนุษย์

ภิกษุ ท. ! เมื่อใดแล เราได้รู้ยิ่งซึ่งรสอร่อยของโลกว่าเป็นรสอร่อย รู้โทษของโลกโดยความเป็นโทษ รู้อุบายเครื่องออกของโลกว่า เป็นอุบายเครื่องออก ตามที่เป็นจริง เมื่อนั้นแหละ เรารู้สึกว่าเป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา พร้อมทั้งมนุษย์

ก็แหละญาณทัศนะเครื่องรู้เครื่องเห็นเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มีอีก ดังนี้

– ทุติยสูตร สัมโพธวรรค อ.ติก. ๒๐/๒๕๒/๑๐๕–มหาจุฬา.

ทรงคอยควบคุมวิตก ก่อนตรัสรู้

ภิกษุ ท. ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดความรู้สึกอันนี้ขึ้นว่า เราพึงทำวิตกทั้งหลายให้เป็นสองส่วนเถิด ภิกษุ ท. เราได้ทำ กามวิตก พยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก สามอย่างนี้ให้เป็นส่วนหนึ่ง ได้ทำ เนกขัมมวิตก อัพยา-

ปาทวิตก อวิหิงสาวิตก สามอย่างนี้ให้เป็นอีกส่วนหนึ่ง แล้ว

ภิกษุ ท. ! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ กามวิตกเกิดขึ้น เราก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า กามวิตกเกิดแก่เราแล้ว กามวิตกนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย (คือทั้งตนและผู้อื่น) บ้าง เป็นไปเพื่อความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน ภิกษุ ท. ! เมื่อเราพิจารณาเห็นอยู่ ...ฯลฯ*...อย่างนี้ กามวิตกย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ภิกษุ ท. ! เราได้ละและบรรเทากามวิตกอันบังเกิดขึ้นแล้วและบังเกิดแล้ว กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว

ภิกษุ ท. ! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ พยาปาทวิตกเกิดขึ้น เราก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า พยาปาทวิตกเกิดแก่เราแล้ว ก็พยาปาทวิตกนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นไปเพื่อความดับแห่งปัญ-

---

* เห็นอย่างนี้ คือเห็นอย่างว่ามาแล้ว เช่นมีการเบียดเบียนตนเป็นต้น

ญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน ภิกษุ ท. ! เมื่อเราพิจารณาเห็นอยู่...ฯลฯ... อย่างนี้ พยาปาทวิตกย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ภิกษุ ท. ! เราได้ละและบรรเทาพยาปาทวิตก อันบังเกิดขึ้นแล้วและบังเกิดแล้ว กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว

ภิกษุ ท. ! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ วิหิงสาวิตกเกิดขึ้น เราก็รู้ชัดอย่างนี้ว่า วิหิงสาวิตกเกิดขึ้นแก่เราแล้ว ก็วิหิงสาวิตกนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นไปเพื่อความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน ภิกษุ ท. ! เมื่อเราพิจารณาเห็นอยู่...ฯลฯ อย่างนี้ วิหิงสาวิตกย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ภิกษุ ท. ! เราได้ละและบรรเทาวิหิงสาวิตก อันบังเกิดขึ้นแล้วและบังเกิดแล้ว กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว

ภิกษุ ท. ! ภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอารมณ์ใด ๆ มาก จิตย่อมน้อมไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ : ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงกามวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละ

เนกขัมมวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งกามวิตก จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในกาม ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงพยาปาทวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละอัพยาปาทวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งพยาปาทวิตก จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการพยาบาท ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงวิหิงสาวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละอวิหิงสาวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งวิหิงสาวิตก ; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการทำสัตว์ให้ลำบาก

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนในคราวฤดูสารท คือเดือนสุดท้ายแห่งฤดูฝน คนเลี้ยงโคต้องเลี้ยงฝูงโคในที่แคบเพราะเต็มไปด้วยข้าวกล้า เขาต้องตี ต้อน ห้ามกันฝูงโคจากข้าวกล้านั้นด้วยท่อนไม้ เพราะเขาเห็นโทษคือการถูกประหาร การถูกจับกุม การถูกปรับไหม การติเตียน เพราะมีข้าวกล้านั้นเป็นเหตุ ข้อนี้ฉันใด ภิกษุ ท. ! ถึงเราก็ฉันนั้น ได้เห็นแล้วซึ่งโทษความเลวทรามเศร้าหมองแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย เห็นอานิสงส์ใน

การออกจากกาม ความเป็นผู้กำจัดของความผ่องแผ้วแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย

ภิกษุ ท. ! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ เนกขัมมวิตกย่อมเกิดขึ้น...* อัพยาปาทวิตกย่อมเกิดขึ้น... อวิหิงสาวิตกย่อมเกิดขึ้น เราย่อมรู้แจ้งชัดว่า อวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นแก่เราแล้ว ก็อวิหิงสาวิตกนั้น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย แต่เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้นตลอดคืน ก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้นตลอดวัน หรือตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ก็มองไม่เห็นภัยอันจะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ

---

* ที่ละด้วยจุดนี้ หมายความว่าตรัสทีละวิตก แต่คำตรัสเหมือนกันหมด ผิดแต่ชื่อเท่านั้น ทุก ๆ วิตกมีเนื้อความอย่างเดียวกัน

ภิกษุ ท. ! เพราะเราคิดเห็นว่า เมื่อเราตรึกตามตรองตามนานเกินไปนัก **กายจะเมื่อยล้า, เมื่อกายเมื่อยล้า จิตก็อ่อนเพลีย, เมื่อจิตอ่อนเพลีย จิตก็ห่างจากสมาธิ,** เราจึงได้ดำรงจิตให้หยุดอยู่ในภายใน กระทำให้มีอารมณ์อันเดียวตั้งมั่นไว้ ด้วยหวังอยู่ว่า จิตของเราอย่าฟุ้งซ่านเลย ดังนี้

ภิกษุ ท. ! ภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอารมณ์ใดๆ มาก จิตย่อมน้อมไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ : ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงเนกขัมมวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละกามวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งเนกขัมมวิตก ; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการออกจากกาม ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอัพยาปาทวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละพยาปาทวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากในอัพยาปาทวิตก ; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการไม่พยาบาท ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกมาก ก็เป็นอันว่าละวิหิงสาวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากในอวิหิงสาวิตก ; จิตของเธอนั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรึกในการไม่ยังสัตว์ให้ลำบาก

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนในเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อน ข้าวกล้าทั้งหมดเขาขนนำไปในบ้านเสร็จแล้ว* คนเลี้ยงโคพึงเลี้ยงโคได้ เมื่อเขาไปพักใต้ร่มไม้ หรือไปกลางทุ่งแจ้ง ๆ พึงทำแต่ความกำหนดว่า นั่นฝูงโคดังนี้ (ก็พอแล้ว) ฉันใด ; ภิกษุ ท. ! ถึงภิกษุก็เพียงแต่ทำความระลึกว่า นั่นธรรมทั้งหลายดังนี้ (ก็พอแล้ว) ฉันนั้นเหมือนกัน

ภิกษุ ท. ! ความเพียรเราได้ปรารภแล้วไม่ย่อหย่อน สติเราได้ดำรงไว้แล้วไม่ฟั่นเฟือน กายสงบระงับไม่กระสับกระส่าย จิตตั้งมั่นมีอารมณ์อันเดียวแล้ว ภิกษุ ท. ! เรานั้น เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้เข้าถึงปฐมฌาน มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่ (คำต่อไปนี้เหมือนในตอนที่กล่าวด้วยการตรัสรู้ ข้างหน้า อันว่าด้วยรูปฌานสี่)

---

* คำแปลตรงนี้ ข้าพเจ้าถือเอาตามที่ได้สอบสวนสันนิษฐานแล้ว คือ ฉบับบาลีบ้าง สพฺพปสฺเสสุ คามนฺตสมฺภเวสุ มีผู้แปลกันต่าง ๆ ตามแต่จะให้คล้ายรูปศัพท์เพียงใด ข้าพเจ้าเห็นว่าต้องแก้บาลีนั้นเป็น สพฺพสสฺเสสุ จึงจะได้ความ เพราะอรรถกถาแก้คำหลังไว้ดังนี้ คามนฺต-สมฺภเวสูติ คามนฺตอาหเฏสุฯ ปปญฺจ. ๑/๔๑๑ — มหาจุฬา. ขอจงใคร่ครวญด้วย เทฺววิตกฺกสูตร ๑๒/๑๗๘/๒๑๐

ข้อความในเทวิตักกสูตร
พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาในคืนวันวิสาขะ

ข้อความในเทวิตักกสูตรที่อ้างมานี้ เอามาจากหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ของท่านพุทธทาส และข้อความทั้งหมดนั้นเป็นสำนวนแปลของท่านพุทธทาส และท่านได้นำมาพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้เพียงเท่านี้ ซึ่งความจริงข้อความในเทวิตักกสูตรนี้ยังมีอีกมาก และข้าพเจ้าเห็นว่า ควรจะได้นำข้อความในตอนท้ายพระสูตรนี้มาพิมพ์ไว้ทั้งหมด เพราะข้อความต่อมาจากที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น แสดงให้เห็นว่า เรื่องนี้พระโพธิสัตว์ได้ทรงพิจารณาในคืนแห่งวันวิสาขะนั่นเอง ขอให้พิจารณาดูเนื้อความดังต่อไปนี้

ว่าด้วยวิชชา ๓

(๒๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ปรารภความเพียร มีความเพียรไม่ย่อหย่อนแล้ว มีสติมั่นคงไม่หลงลืมแล้ว มีกายสงบไม่กระสับกระส่ายแล้ว มีใจตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นอันเดียว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล

ได้มีใจสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้ว บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิด แต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งใจในภายใน มีความเป็นหนึ่งเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ ฯลฯ บรรลุตติยฌาน... บรรลุจตุตถฌาน... เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้วย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ ย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ เรานั้นย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศด้วยประการฉะนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิชชาที่หนึ่งนี้แล เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี เราทำจัดอวิชชาเสียแล้ว วิชชาจึงบังเกิดขึ้น ทำจัดความมืดเสียแล้ว ความสว่างจึงบังเกิดขึ้น ก็เพราะเราไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส ส่งตนไปอยู่ ฉะนั้น

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว เรานั้นจึงโน้มน้อมจิตไปเพื่อรู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย เรานั้นย่อมเห็นสัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ เราย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ ดู

ก่อนภิกษุทั้งหลาย วิชชาที่สองนี้แล เราบรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี เรากำจัดอวิชชาเสียแล้ว วิชชาจึงบังเกิดขึ้น กำจัดความมืดเสียแล้ว ความสว่างจึงเกิดขึ้น ก็เพราะเราไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส ส่งตนไปอยู่ ฉะนั้น

เรานั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติ อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ จึงโน้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณย่อมรู้ชัด ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรานั้นรู้เห็นอย่างนี้ จิตจึงหลุดพ้นแล้ว แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิชชาที่สามนี้แล เราบรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี เรา

กำจัดอวิชชาเสียแล้ว วิชชาจึงบังเกิดขึ้น กำจัดความมืดเสียแล้ว ความสว่างจึงบังเกิดขึ้น ก็เพราะเราไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส ส่งตนไปอยู่ ฉะนั้น

(๒๑๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีหมู่เนื้อเป็นอันมาก พากันเข้าไปอาศัยป่าใหญ่ในป่าดงอยู่ ยังมีบุรุษคนหนึ่งปรารถนาความพินาศ ประสงค์ความไม่เกื้อกูล ใคร่ความไม่ปลอดภัยเกิดขึ้นแก่หมู่เนื้อนั้น เขาปิดทางที่ปลอดภัยทางที่สะดวก ทางที่ไปได้ตามชอบใจของหมู่เนื้อนั้นเสีย เปิดทางที่ไม่สะดวกไว้ วางเนื้อต่อตัวผู้ไว้ วางนางเนื้อต่อไว้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้ โดยสมัยต่อมา หมู่เนื้อเป็นอันมากก็พากันมาตายเสีย จนเบาบาง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่ยังมีบุรุษอีกคนหนึ่งปรารถนาประโยชน์ ใคร่ความเกื้อกูล ใคร่ความปลอดภัยแก่หมู่เนื้อเป็นอันมากนั้น เขาจึงเปิดทางที่ปลอดภัย ทางที่สะดวก ทางที่ไปได้ตามชอบใจให้แก่หมู่เนื้อนั้น ปิดทางที่ไม่สะดวกเสีย กำจัดเนื้อต่อ เลิกนางเนื้อต่อ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้

โดยสมัยต่อมา หมู่เนื้อเป็นอันมาก จึงถึงความเจริญคับคั่ง ล้นหลาม แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออุปมานี้ก็ฉันนั้นแล เราได้ทำขึ้นก็เพื่อจะให้พวกเธอรู้ความหมายของเนื้อความ ก็ในอุปมานั้น มีความหมายดังต่อไปนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า บึงใหญ่ นี้เป็นชื่อของกามคุณทั้งหลาย คำว่า หมู่เนื้อเป็นอันมาก นี้เป็นชื่อของหมู่สัตว์ทั้งหลาย คำว่า บุรุษผู้ปรารถนาความพินาศ ประสงค์ความไม่เกื้อกูล จำนงความไม่ปลอดภัย นี้เป็นชื่อของตัวมารผู้มีบาป คำว่า ทางที่ไม่สะดวก นี้เป็นชื่อของทางผิด อันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ มิจฉาทิฏฐิ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวาจา ๑ มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ คำว่า เนื้อต่อตัวผู้ นี้เป็นชื่อของนันทิราคะ (ความกำหนัดด้วยความเพลิน) คำว่า นางเนื้อต่อ นี้เป็นชื่อของอวิชชา คำว่า บุรุษคนที่ปรารถนาประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความปลอดภัย (แก่เนื้อเหล่านั้น) นี้หมายเอาตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า คำว่า ทางอันปลอดภัย สะดวกไปได้ตาม

ชอบใจ นี้เป็นชื่อของทางอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ซึ่งเป็นทางถูกที่แท้จริง คือสัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้แล เป็นอันว่าทางปลอดภัยซึ่งเป็นทางสวัสดี เป็นทางที่พวกเธอควรไปได้ด้วยความปลาบปลื้ม เราได้เผยให้แล้ว ปิดทางที่ไม่สะดวกให้ด้วย เนื้อต่อก็ได้กำจัดให้แล้ว ทั้งนางเนื้อต่อก็สังหารให้เสร็จ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจอันใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์ ผู้เอ็นดู ผู้เกื้อกูลหวังจะอนุเคราะห์แก่เหล่าสาวกทั้งหลายจะพึงทำ กิจอันนั้น เราทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นั่นโคนไม้ นั่นเรือนว่างเปล่า เธอทั้งหลายจงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลัง นี้เป็นคำพร่ำสอนของเราแก่เธอทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้น มีใจชื่นชมยินดีภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วแล. —เทววิตักกสูตร ม.มู ๑๒/๑๗๙—๑๘๑ มหาจุฬา

จากข้อความที่ได้อ้างมานี้ บอกไว้ชัดแล้วว่า เรื่องมิจฉาวิตก หรือมิจฉาสังกัปปะ กับสัมมาวิตกหรือสัมมาสังกัปปะนี้ พระองค์ได้ทรงพิจารณาในคืนวันวิสาขะ เพราะภายหลังจากได้ทรงทดลองคิด ทั้งในทางมิจฉาวิตกและสัมมาวิตก เห็นโทษของมิจฉาวิตก เห็นคุณของสัมมาวิตกชัดเจน คิดแต่ในทางสัมมาวิตกแล้ว ต่อมาก็ทรงเข้าฌานทั้ง ๔ และได้บรรลุบุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณและอาสวักขยญาณโดยลำดับ ซึ่งญาณทั้ง ๓ นี้พระองค์ได้บอกไว้ด้วยว่า ได้บรรลุในยามไหน ฉะนั้นจึงเป็นอันสรุปให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การกระทำวิตกให้เป็น ๒ ฝ่ายนี้ พระองค์ทรงกระทำในคืนแห่งวันวิสาขะ

อนึ่ง ขอให้สังเกตด้วยว่า คำว่า "ก่อนตรัสรู้ยังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่" นั้น ในที่นี้หมายถึงก่อนตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในเวลารุ่งอรุณแห่งวันวิสาขะ

ทรงกำหนดสมาธินิมิต ก่อนตรัสรู้*

อนุรุทธะ ท. ! นิมิตนั้นแหละ เธอพึงแทงตลอดเถิด แม้เราเมื่อครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ก็จำแสงสว่างและการเห็นรูปทั้งหลายได้ ต่อมาไม่นาน แสงสว่างและการเห็นรูปของเรานั้น ๆ ได้หายไป เกิดความสงสัยแก่เราว่า อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย/ ที่ทำให้แสงสว่างและการเห็นรูปนั้นหายไป? อนุรุทธะ ท. ! เมื่อคิดอยู่ ก็เกิดความรู้ (ดังต่อไปนี้) ว่า:—

วิจิกิจฉา (ความลังเล) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว ก็เพราะมีวิจิกิจฉาเป็นต้นเหตุ ครั้นสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉาจะไม่บังเกิดขึ้นแก่เราได้อีก...ฯลฯ.....(มีคำระหว่างนี้เหมือนท่อนต้นไม่มีผิด ทุกตอน ตั้งแต่คำว่า ต่อมาไม่นาน จนถึงคำว่า เกิดความรู้ (ดังต่อไปนี้) ว่า;—)

---

* อุปักกิเลสสูตร สุญญตวรรค ม อุปริ.๑๔/๒๐๗/๒๔๑.—มหาจุฬา ตรัสแก่พระเถระ ๓ รูป คืออนุรุทธะ นันทิยะ กิมพิละ. ทรงอาลปนะว่า อนุรุทธะทั้งหลาย ! พระบาลีตอนนี้ผู้ศึกษาควรใคร่ครวญเป็นพิเศษ เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับนักศึกษาสมาธิภาวนา.

อมนสิการ (ความไม่ทำไว้ในใจ คือไม่ใส่ใจ) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว ก็เพราะมีอมนสิการเป็นต้นเหตุ ครั้นสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูป ย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา และอมนสิการจะไม่เกิดขึ้นแก่เราได้อีก

ถีนมิทธะ (ความเคลิ้มและง่วงงุน) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีถีนมิทธะเป็นต้นเหตุ ครั้นสมาธิเคลื่อนแล้วแสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ และถีนมิทธะ จะไม่บังเกิดขึ้นแก่เราได้อีก

ฉัมภิตัตตะ (ความสะดุ้งหวาดเสียว) แล บังเกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีฉัมภิตัตตะเป็นต้นเหตุ ครั้นสมาธิเคลื่อนแล้วแสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เหมือนบุรุษเดินทางไกล เกิดผู้มุ่งหมายเอาชีวิตขึ้นทั้งสองข้างทาง ความหวาดเสียวย่อมเกิดแก่เขาเพราะข้อนั้นเป็นเหตุ ฉะนั้นเราจัก

กระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ และฉัมภิตัตตะ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

อุพพิละ (ความตื่นเต้น) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีอุพพิละนั้นเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เหมือนบุรุษแสวงหาอยู่ซึ่งขุมทรัพย์ขุมเดียว เขาพบพร้อมกันคราวเดียวตั้งห้าขุม ความตื่นเต้นเกิดขึ้นเพราะการพบนั้นเป็นเหตุ ฉะนั้นเราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ และอุพพิละ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

ทุฏฐุลละ (ความคะนองหยาบ) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีทุฏฐุลละนั้นเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ และทุฏฐุลละ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

อัจจารัทธวิริยะ (ความเพียรที่ปรารภจัดจนเกินไป) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว

เพราะมีอัจจารัทธวิริยะนั้นเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เปรียบเหมือนบุรุษจับนกกระจาบด้วยมือทั้งสองหนักเกินไป นกนั้นย่อมตายในมือ ฉะนั้น เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ ทุฏฐุลละ และอัจจารัทธวิริยะ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

อติลีนวิริยะ (ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีอติลีนวิริยะนั้นเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้วแสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เปรียบเหมือนบุรุษจับนกกระจาบหลวมมือเกินไป นกหลุดขึ้นจากมือบินหนีเสียได้ ฉะนั้น เราจักกระทำโดยประการที่ วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ ทุฏฐุลละ อัจจารัทธวิริยะ และอติลีนวิริยะ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

อภิชัปปา (ความกระสันอยาก) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีอภิชัปปาเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา

อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ ทุฏฐุลละ อัจจารัทธวิริยะ และอภิชัปปาจะไม่เกิดขึ้นแก่เราได้อีก

นานัตตสัญญา (ความใส่ใจไปในสิ่งต่าง ๆ) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีนานัตตสัญญานั้นเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ ทุฏฐุลละ อัจจารัทธวิริยะ อติลีนวิริยะ อภิชัปปา และนานัตตสัญญา จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

รูปานำ อตินิชฌายิตัตตะ (ความเพ่งต่อรูปทั้งหลายจนเกินไป) แล เกิดขึ้นแก่เราแล้ว สมาธิของเราเคลื่อนแล้ว เพราะมีอตินิชฌายิตัตตะเป็นต้นเหตุ เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปย่อมหายไป เราจักกระทำโดยประการที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ฉัมภิตัตตะ อุพพิละ ทุฏฐุลละ อัจจารัทธวิริยะ อติลีนวิริยะ อภิชัปปา นานัตตสัญญา และรูปานำ อตินิชฌายิตัตตะ จะไม่เกิดแก่เราได้อีก

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! เรารู้แจ้งชัดวิจิกิจฉา (เป็นต้นเหล่านั้น) ว่าเป็นอุปกิเลสแห่งจิตแล้ว จึงละแล้วซึ่งวิจิกิจฉา (เป็นต้นเหล่านั้น) อันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! เรานั้นเมื่อไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่ย่อมจำแสงสว่างได้ แต่ไม่เห็นรูป (หรือ) ย่อมเห็นรูป แต่จำแสงสว่างไม่ได้ เป็นดังนี้ทั้งกลางคืนบ้าง ทั้งวันบ้าง ทั้งคืนและทั้งวันบ้าง ความสงสัยเกิดแก่เราว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่เราจำแสงสว่างได้ แต่ไม่เห็นรูป (หรือ) เห็นรูปแต่จำแสงสว่างไม่ได้ ทั้งกลางคืนบ้าง ทั้งวันบ้าง ทั้งคืนและทั้งวันบ้าง ?

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! ความรู้ได้เกิดแก่เราว่า สมัยใดเราไม่ทำ รูปนิมิต ไว้ในใจ แต่ทำ โอภาสนิมิต ไว้ในใจ สมัยนั้นเราย่อมจำแสงสว่างได้ แต่ไม่เห็นรูป สมัยใดเราไม่ทำโอภาสนิมิตไว้ในใจ แต่ทำรูปนิมิตไว้ในใจ สมัยนั้นเราย่อมเห็นรูปแต่จำแสงสว่างไม่ได้ ตลอดทั้งกลางคืนบ้าง ตลอดทั้งวันบ้าง ตลอดทั้งคืนและทั้งวันบ้าง

ดูก่อนอนุรุทธ ท. ! เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรมีตนส่งไปอยู่ ย่อมจำแสงสว่างได้นิดเดียว เห็นรูปก็นิดเดียวบ้าง จำแสงสว่างมากไม่มีประมาณ เห็นรูปก็มากไม่มีประมาณบ้าง เป็นดังนี้ทั้งคืนบ้าง ทั้งวันบ้าง ทั้งคืนและทั้งวันบ้าง ความสงสัยเกิดแก่เราว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่เราจำแสงสว่างได้นิดเดียว เห็นรูปก็นิดเดียวบ้าง จำแสงสว่างได้มากไม่มีประมาณ เห็นรูปก็มากไม่มีประมาณ ตลอดทั้งคืนบ้าง ตลอดทั้งวันบ้าง ตลอดทั้งคืนและทั้งวันบ้าง ?

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! ความรู้ได้เกิดแก่เราว่า สมัยใดสมาธิของเราน้อย สมัยนั้นจักขุก็มีน้อย ด้วยจักขุอันน้อย เราจึงจำแสงสว่างได้น้อย เห็นรูปก็น้อย สมัยใดสมาธิของเรามากไม่มีประมาณ สมัยนั้นจักขุของเราก็มาก ไม่มีประมาณ ด้วยจักขุอันมากไม่มีประมาณนั้น เราจึงจำแสงสว่างได้มากไม่มีประมาณ เห็นรูปได้มากไม่มีประมาณ ตลอดคืนบ้าง ตลอดวันบ้าง ตลอดทั้งคืนทั้งวันบ้าง

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! ในกาลที่เรารู้แจ้งว่า(ธรรมมี) วิจิกิจฉา (เป็นต้นเหล่านั้น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิตแล้ว และละมันเสียได้แล้ว กาลนั้นย่อมเกิดความรู้สึกขึ้นแก่เราว่า "อุปกิเลสแห่งจิตของเราเหล่าใด อุปกิเลสนั้น ๆ เราละได้แล้ว เดี๋ยวนี้ เราเจริญแล้วซึ่ง สมาธิโดยวิธีสามอย่าง"

ดูก่อนอนุรุทธะ ท. ! เราเจริญแล้ว ซึ่งสมาธิอันมีวิตกวิจาร ซึ่งสมาธิอันไม่มีวิตก แต่มีวิจารพอประมาณ ซึ่งสมาธิอันไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ซึ่งสมาธิอันมีปีติ ซึ่งสมาธิอันหาปีติมิได้ ซึ่งสมาธิอันเป็นไปกับด้วยความสุข (สาตสหคตมปี) และสมาธิอันเป็นไปกับด้วยอุเบกขา ดูก่อนอนุรุทธะ ท.! กาลใดสมาธิอันมีวิตกมีวิจาร (เป็นต้นเหล่านั้นทั้ง ๗ อย่าง) เป็นธรรมชาติอันเราเจริญแล้ว กาลนั้นญาณเป็นเครื่องรู้เครื่องเห็นเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า "วิมุติของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มีอีก" ดังนี้

เรื่อง "ทรงกำหนดสมาธินิมิตก่อนตรัสรู้" ข้าพเจ้าเคยกล่าวมาแล้วครั้งหนึ่ง (ดูในเล่มนี้ หน้า ๑๙๔) แต่

กล่าวไว้ย่อ ๆ เพราะเรื่องโดยพิศดารนั้นได้เขียนไว้ในหนังสือ "ผีและเทวดามีจริง" และได้วินิจฉัยความหมายของคำบางคำโดยละเอียดด้วย แต่อย่างไรก็ดี เรื่องที่ข้าพเจ้านำมาอ้างไว้ในหนังสือผีและเทวดามีจริงนั้น ก็มิได้นำข้อความในพระสูตรนี้ ซึ่งมีชื่ออุปักกิเลสสูตรมาลงไว้ทั้งหมด โดยเฉพาะตอนท้าย ซึ่งเป็นตอนสำคัญที่จะชี้ให้เห็นว่า พระองค์ทรงกำหนดสมาธินิมิต และทรงเห็นแสงสว่าง ทรงเห็นรูปทั้งหลายนั้น ทรงกำหนดเมื่อคืนวันวิสาขะ เพราะในตอนท้ายของอุปักกิเลสสูตรนี้มีข้อความว่า "ดูก่อนอนุรุทธ ท. (ท. คือคำย่อของคำว่าทั้งหลาย) เราเจริญแล้วซึ่งสมาธิอันมีวิตกวิจาร ซึ่งสมาธิอันไม่มีวิตกแต่มีวิจารพอประมาณ ซึ่งสมาธิอันไม่มีวิตกไม่มีจาร ฯลฯ กาลใดสมาธิอันมีวิตกมีวิจาร (เป็นต้นเหล่านั้นทั้ง ๗ อย่าง) เป็นธรรมชาติอันเจริญแล้ว กาลนั้นญาณเป็นเครื่องรู้เครื่องเห็นเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า "วิมุติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มีอีก"

ข้อความตอนท้ายที่เป็นตัวดำนี่แหละ แสดงว่าการทรงกำหนดนิมิตทั้งหลาย ตามที่กล่าวมานั้น พระองค์ได้ทรงกระทำในคืนวันวิสาขะ โดยเฉพาะในยามที่ ๒ ซึ่งเป็นยามที่พระองค์ได้ทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ หรือทิพยจักษุ และทรงเล่าสั้น ๆ ให้พระอนุรุทธะทั้งหลายฟัง ไม่ได้ทรงบรรยายโดยละเอียด และไม่ได้บรรยายไปโดยลำดับ ถึงการที่พระองค์ทรงพิจารณาเรื่องปฏิจจสมุปบาทในยามที่ ๓ เพราะข้อความที่ว่า "ญาณเป็นเครื่องรู้เครื่องเห็นที่เกิดขึ้นว่า วิมุติของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มี" นั้น พระองค์ได้ตรัสภายหลังที่ได้บรรลุอาสวักขยญาณแล้ว (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๕,๗๙) ถ้าอาสวะทั้งหลายยังไม่หมดสิ้นจากสันดาน พระองค์จะตรัสอย่างนี้ไม่ได้

อนึ่ง ขอให้สังเกตว่า สมาธิ ๗ อย่างที่พระองค์ตรัสนี้ก็คือ ฌาน ๔ ตามหลักของอภิธรรม เพราะในคัมภีร์อภิธรรมนั้น จะแบ่งฌานออกเป็น ๕ อย่างหรือ ๕ ขั้น เรียกว่า ฌานปัญจกนัย ส่วนในพระสูตรแบ่งเป็น ๔ อย่าง

และข้อที่ว่าสมาธิเหล่านี้ อรรถกถากล่าวว่า ทรงเจริญในคืนวันตรัสรู้ที่ควงไม้มหาโพธิ์นั้น ก็เพราะในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวไว้ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เจริญสมาธิ ๓ อย่างนี้ ณ ที่ไหน ? พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทับนั่งที่ควงไม้มหาโพธิ์ เจริญสมาธิ ๓ อย่างนี้ในปัจฉิมยาม

กทา ปน ภควา อิมํ ติวิธํ สมาธึ ภาเวสิ ? มหาโพธิมูเล นิสินฺโน ปจฺฉิมยาเม.

– ป.สู. ๓/๑๕๒–มหาจุฬา.

แต่อย่างไรก็ดี แม้ข้อความในตอนสุดท้ายของพระสูตรนี้จะบ่งบอกไว้ชัดว่า การกำหนดนิมิตและเห็นรูปทั้งหลายนี้จะทรงกระทำในคืนวันวิสาขะ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ก็มีข้อความที่น่าสงสัยอยู่ตอนหนึ่งที่ว่า "สมัยใดเราไม่ทำรูปนิมิตไว้ในใจ แต่ทำโอภาสนิมิตไว้ในใจ สมัยนั้นเราย่อมจำแสงสว่างได้ แต่ไม่เห็นรูป สมัยใดเราไม่ทำโอภาสนิมิตไว้ในใจ แต่ทำรูปนิมิตไว้ในใจ สมัยนั้นเราย่อมเห็นรูป แต่จำแสงสว่างไม่ได้ ตลอดทั้งคืนบ้าง ตลอดทั้งวันบ้าง ตลอดทั้งคืนและวันบ้าง"

คำว่า *"ตลอดทั้งคืนบ้าง ตลอดทั้งวันบ้าง ตลอดทั้งคืนและวันบ้าง"* ขอให้สังเกตว่า ถ้าพระองค์ทรงพิจารณาเรื่องนี้ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะ ตามที่อรรถกถาได้กล่าวไว้ ก็จะเกิดการขัดแย้ง เพราะข้อความในพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอนุรุทธนั้น มีว่า "บางครั้งก็เห็นรูปนิมิต บางครั้งก็ไม่เห็น บางครั้งก็เห็นโอภาสนิมิต บางครั้งก็ไม่เห็น เหตุการณ์อันนี้ได้เป็นตลอดทั้งคืนบ้าง ตลอดทั้งวันบ้าง ตลอดทั้งคืนและวันบ้าง" คำว่า ตลอดทั้งคืนตลอดทั้งวัน เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ได้ทรงกำหนดรูปนิมิตและโอภาสนิมิตมาก่อนคืนวันวิสาขะแน่นอน และเรื่อง อุปกิเลสต่าง ๆ ที่พระองค์ตรัสเล่าให้พระอนุรุทธฟังนั้น ก็แสดงให้เห็นว่า น่าจะได้ทรงกระทำในเรื่องนี้มาก่อนวันวิสาขะแล้ว

และอีกอย่างหนึ่ง เรื่องที่ไม่น่าเป็นไปได้ ก็คือ ในยามที่ ๓ แห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระองค์ได้ทรงพิจารณาเรื่องปฏิจจสมุปบาท ไม่ใช่ทรงกำหนดเรื่องรูปนิมิตหรือเรื่องโอภาสนิมิต เพราะถ้าหากจะทรงกระทำก็ควรจะเป็นในยามที่ ๒ ที่พระองค์ทรงกระทำจุตูปปาต-

ญาณให้เกิด ฉะนั้นข้อที่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้เช่นนั้น ไม่น่าจะถูกต้อง

อนึ่ง ขอได้โปรดเข้าใจไว้ด้วยว่า คำว่า "จำแสงสว่างได้" นั้นหมายถึง "เห็นแสงสว่าง" และคำว่า "โอภาสนิมิต" ก็หมายถึง "นิมิตคือแสงสว่างนั่นเอง" คำว่า "รูปนิมิต" นั้น หมายถึง "รูปที่เห็นในใจ" ซึ่งรูปที่เห็นนี้ก็หมายถึง "**รูปของโอปปาติกะหรือรูปร่างเทวดาทั้งหลาย**" ซึ่งโดยปกติผู้ที่ทำสมาธิได้ถึงขั้นเห็นแสงสว่างในใจ หรือมีแสงสว่างปรากฏในใจนั้น ถ้าแสงสว่างนั้นมีมากพอหรือสว่างได้มาตรฐาน คือ สว่างเหมือนกับแสงสว่างในเวลากลางวัน **ที่ไม่มีเมฆหมอกมาบดบังดวงอาทิตย์** และในขณะแสงสว่างนี้เกิดขึ้นนั้น ผู้ที่เข้าสมาธิก็จะไม่รู้สึกตัว ไม่ได้ยินเสียงภายนอกใดๆ ทั้งสิ้น แม้ว่าเสียงนั้นจะดังขนาดฟ้าผ่าก็จะไม่ได้ยิน สมาธิจะต้องสูงถึงขนาดนี้ จึงจะเห็นรูปโอปปาติกะทั้งหลาย รวมทั้งเห็นสิ่งแวดล้อมในโลกของโอปปาติกะด้วย ซึ่งข้อความดังที่อธิบายมาให้ฟังนี้ ท่านจะเห็นได้จากพระสูตรต่อไป ซึ่งเป็นเรื่องเดียวกันกับพระสูตรนี้ แต่พระองค์ตรัสใน

โอกาสต่างกัน คือเรื่องที่แล้วตรัสกับพระอนุรุทธ พร้อมด้วยภิกษุอีก ๒ รูป คือ พระนันทิยะกับพระกิมพิละ และตรัสที่ป่าซึ่งเรียกว่า ปาจีนวังสะ ในแคว้นโกสัมพี ส่วนเรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ ตรัสกับภิกษุทั้งหลายที่ตำบลคยาสีสะ ใกล้ ๆ กับพุทธคยา แคว้นมคธ

ทรงพยายามในอธิเทวญาณทัศนะเป็นขั้น ๆ ก่อนตรัสรู้*

ภิกษุ ท. ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราย่อมจำแสงสว่างได้ แต่ไม่เห็นรูปทั้งหลาย

ภิกษุ ท. ! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ถ้าเราจะจำแสงสว่างได้ด้วย เห็นรูป ท. ได้ด้วย ข้อนั้นจักเป็นญาณทัศนะที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ของเรา ภิกษุ ท. ! โดยสมัยอื่นอีก เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่ ก็ จำแสงสว่างได้ด้วย เห็นรูป ท. ได้ด้วย แต่ไม่ได้ตั้ง

---

* ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ตำบลคยาสีสะ บาลีจาลวรรค อฏฐก. อ. ๒๓/๓๑๑/๑๖๑. — สยามรัฐ, อ. ๒๓/๒๕๐/๖๔ — มหาจุฬา.

อยู่ร่วม ไม่ได้เจรจาร่วม ไม่ได้โต้ตอบร่วมกับเทวดาทั้งหลายเหล่านั้น ๆ

ภิกษุ ท. ! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ถ้าเราจะจำแสงสว่างเป็นต้นก็ได้ด้วย ตลอดถึงการโต้ตอบร่วมกับเทวดา ท. เหล่านั้น ๆ ก็ได้ด้วย ข้อนั้น จักเป็นญาณ-ทัศนะที่บริสุทธิ์ยิ่งของเรา ภิกษุ ท. ! โดยสมัยอื่นอีก เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่ ก็...โต้ตอบกับเทวดา ท. เหล่านั้น ๆ ได้ด้วย แต่ไม่รู้ได้ว่า เทวดาเหล่านี้ ๆ มาจากเทพนิกายไหน ๆ

ภิกษุ ท. ! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ถ้าเราจะจำแสงสว่างเป็นต้น ก็ได้ด้วย ตลอดถึงการรู้ได้ว่าเทวดาเหล่านี้ ๆ มาจากเทพนิกายนั้น ๆ ด้วยแล้ว ข้อนั้น จักเป็นญาณทัศนะที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ของเรา ภิกษุ ท. ! โดยสมัยอื่นอีก เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่ ก็...รู้ได้ว่าเทวดาเหล่านี้ มาจากเทพนิกายนั้น ๆ แต่ไม่รู้ได้ว่า เทวดาเหล่านี้ ๆ เคลื่อนจากโลกนี้ไปอุบัติในโลกนั้น ๆ ด้วยวิบากแห่งกรรมอย่างไหน

ภิกษุ ท.! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า ถ้าเราจะจำแสงสว่างเป็นต้น ก็ได้ด้วย ตลอดจนถึงรู้ได้ด้วยว่าเทวดาเหล่านี้ ๆ เคลื่อนจากโลกนี้ไปอุบัติในโลกนั้นได้ด้วยวิบากของกรรมอย่างนี้ ๆ แล้ว ข้อนั้น จักเป็นญาณ-ทัศนะที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ของเรา ภิกษุ ท.! โดยสมัยอื่นอีก เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปแล้วแลอยู่ ก็...รู้ได้ว่า เทวดาเหล่านี้ ๆ เคลื่อนจากโลกนี้ไปอุบัติในโลกนั้นได้ด้วยวิบากของกรรมอย่างนี้ ๆ แต่ไม่รู้ได้ว่าเทวดาเหล่านี้ ๆ มีอาหารอย่างนี้ ๆ มีปกติเสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ ๆ ...เทวดาเหล่านี้ ๆ มีอายุยืนเท่านี้ ๆ ตั้งอยู่ได้นานเท่านี้ ๆ ...เราเองเคยอยู่ร่วมกับเทวดา ท. เหล่านี้ หรือไม่เคยอยู่ร่วมหนอ ภิกษุ ท.! โดยสมัยอื่นอีก เราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปแล้วแลอยู่ ก็ ...รู้ได้ตลอดถึงข้อว่า เราเคยอยู่ร่วมกับเทวดา ท. เหล่านี้ ๆ หรือไม่ แล้ว

ภิกษุ ท.! ตลอดเวลาเพียงไร ที่ ญาณทัศนะที่เป็นไปทั่วซึ่งเทวดา อันมีปริวัฏฏ์แปดอย่างของเรา ยังไม่บริสุทธิ์หมดจดด้วยดีแล้ว ตลอดเวลาเพียงนั้น เรา

ยังไม่ปฏิญญาว่า ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอนุตตรสัมมาสัม-โพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา พร้อมทั้งมนุษย์

ภิกษุ ท. ! เมื่อใดแล ญาณทัศนะที่เป็นไปทับซึ่งเทวดา อันมีปริวัฏฏ์แปดอย่างของเรา บริสุทธิ์ หมดจดด้วยดีแล้ว เมื่อนั้น เราก็ปฏิญญาว่า ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์

ก็แหละ ปัญญาเครื่องรู้เครื่องเห็นเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มีอีกต่อไป ดังนี้

เรื่อง "อธิเทวญาณทัสนะ" ตามที่ท่านพุทธทาสแปลนี้ จะเห็นว่ามีข้อความบางตอนเข้าใจยาก ทั้งนี้ก็เพราะท่านพยายามจะแปลให้ใกล้เคียงกับศัพท์ และสำนวนในพระไตรปิฎกให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แต่อย่างไรก็ดี เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้เคยนำมาเขียนและอธิบายไว้แล้ว

ในหนังสือเรื่อง "ผีและเทวดามีจริง" (ดูหน้า ๔๒ ผีและเทวดามีจริง) ขอให้สังเกตด้วยว่า เรื่อง อุปกิเลสสูตร ซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ มัชฌิมนิกาย อุปริ-ปัณณาสก์ กับสูตรนี้ซึ่งเรียกว่า คยาสีสสูตร ซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๓ อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต มีเนื้อความติดต่อกัน แต่เวลาที่พระพุทธเจ้าจะตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังนั้น *พระองค์จะตัดตอนเล่าเฉพาะเท่าที่จำเป็นที่ผู้ฟังจะพึงรู้* ฉะนั้นการที่เราจะศึกษาเรื่องราวก่อนตรัสรู้ว่า มีอะไรบ้างนั้น จะต้องอ่านคัมภีร์มาก จะต้องศึกษาจากพระสูตรต่าง ๆ หลายแห่ง จึงจะได้ความรู้ที่สมบูรณ์และติดต่อกันไปโดยลำดับ เช่นในกรณีที่ในตอนท้าย พระองค์ได้ตรัสว่า "ก็แหละ ปัญญาเครื่องรู้ เครื่องเห็นเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพเป็นที่เกิดใหม่ไม่มีอีกต่อไป" นั้น ในช่วงที่กว่าจะมาถึงเรื่องตอนนี้ พระองค์ได้ละข้อความไว้มากมาย ไม่ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ฉะนั้นจากข้อสังเกตอันนี้ จะลงความเห็นว่า *ถ้ามีข้อความในทำนองนี้ต่อท้ายจากเรื่องไหน* ก็แปลว่า

เรื่องนั้นพระองค์ได้ทรงกระทำในคืนวันตรัสรู้นั้น จะถือเป็นหลักตายตัวเสมอไปไม่ได้

ทรงทำลายความขลาด ก่อนตรัสรู้*

พรามณ์ ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ มีความรู้สึกว่า เสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าเปลี่ยว เป็นเสนาสนะยากที่จะเสพได้ ความสงัดยากที่จะทำได้ ยากที่จะยินดีในการอยู่ผู้เดียว ป่าทั้งหลายเป็นประหนึ่งว่านำไปเสียแล้วซึ่งใจแห่งภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิ

พราหมณ์ ! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด มีกรรมทางกาย ไม่บริสุทธิ์ เสพเสนาสนะสงัดคือป่าและป่าเปลี่ยวอยู่ เพราะโทษคือกรรมทางกาย อันไม่บริสุทธิ์ของตนแล สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมเรียกร้องมาซึ่งความขลาด และความกลัวอย่างอกุศล ส่วนเราเอง หาได้เป็นผู้มีกรรมทางกายอันไม่บริสุทธิ์ แล้ว

---

* ภยเภรวสูตร มูลปริยายวรรค ม.มู. ๑๒/๒๒/๓๕ — มหาจุฬา. ทรงเล่าแก่ชาณุสโสณีพราหมณ์ ที่เชตวัน

เสพเสนาสนะสงัดคือป่าและป่าเปลี่ยวไม่ : เราเป็นผู้มีกรรมทางกายอันบริสุทธิ์ ในบรรดาพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีกรรมทางกายอันบริสุทธิ์ และเสพเสนาสนะอันสงัดคือป่าและป่าเปลี่ยว เราเป็นอริยเจ้าองค์หนึ่งในพระอริยเจ้าเหล่านั้น พราหมณ์ ! เรามองเห็นความเป็นผู้มีกรรมทางกายอันบริสุทธิ์ในตนอยู่ จึงถึงความมีขนอันตกสนิทแล้ว (ไม่ขนพอง) อยู่ในป่าได้

พราหมณ์ ! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด มี วจีกรรม ไม่บริสุทธิ์..... มี มโนกรรม ไม่บริสุทธิ์..... มี อาชีวะ ไม่บริสุทธิ์ ... มี อภิชฌา มาก มีความกำหนัดแก่กล้าในกามทั้งหลาย ...มีจิต พยาบาท มีดำริชั่วในใจ ...มี ถีนมิทธะ กลุ้มรุมจิต ...มี จิตฟุ้ง ซ่านไม่สงบ ...มีความระแวง มีความ สงสัย ...เป็นผู้ยกตนข่มท่าน ...เป็นผู้มัก หวาดเสี่ยว มีชาติแห่งความขลาด ...มีความปรารถนาเต็มที่ในลาภ สักการะและสรรเสริญ ...เป็นคน เกียจคร้าน มีความเพียรเลวทราม เป็นผู้ละสติปราศจาก สัมปชัญญะ ...มี จิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ...มี ปัญญาเสื่อมทราม เป็นคนพูดบ้าน้ำลาย ...(อย่าง

หนึ่ง ๆ)* ...เสพเสนาสนะสงัดคือป่าและป่าเปลี่ยวอยู่; เพราะโทษ (อย่างหนึ่ง ๆ) นั้นของตนแล สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นย่อมเรียกร้องมาซึ่งความขลาด และความกลัวอย่างอกุศล ส่วนเราเองหาได้เป็นผู้ (ประกอบด้วยโทษนั้น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง) มีวจีกรรมไม่บริสุทธิ์ (เป็นต้น) ไม่ : เราเป็นผู้มีวจีกรรมอันบริสุทธิ์ (และปราศจากโทษเหล่านั้นทุกอย่าง) ในบรรดาพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีวจีกรรมอันบริสุทธิ์ (เป็นต้น) และเสพเสนาสนะสงัดคือป่าและป่าเปลี่ยว เราเป็นอริยเจ้าองค์หนึ่ง ในพระอริยเจ้าเหล่านั้น พราหมณ์! เรามองเห็นความเป็นผู้มีวจีกรรมอันบริสุทธิ์ (เป็นต้น) ในตนอยู่ จึงถึงความเป็นผู้มีขนตกสนิทแล้ว แลอยู่ในป่าได้

พราหมณ์! ความตกลงใจอันนี้ได้มีแก่เราว่า ถ้ากระไรในราตรีอันกำหนดได้แล้วว่า เป็นวัน ๑๔, ๑๕ และ ๘ ค่ำ แห่งปักษ์; สวนอันถือกันว่าศักดิสิทธิ์ ป่า

---

* บาลีกล่าวทีละอย่าง ๆ ซ้ำกันรวมทั้งหมดถึง ๑๖ ครั้ง นับตั้งแต่ **กรรมทางกาย** ลงมา ซึ่งเขียนเต็ม ; ส่วน ๑๕ ครั้งในที่นี้ ใช้ละคราวเดียวกัน

อันถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ต้นไม้อันถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ เหล่าใดเป็นที่น่าพึงกลัว เป็นที่ชูชันแห่งโลมชาติ เราพึงอยู่ในเสนาสนะเช่นนั้นเถิด บางทีเราอาจเห็นตัวความขลาดและความกลัวได้ พราหมณ์! เราได้อยู่ในเสนาสนะเช่นนั้น ในวันอันกำหนดนั้นแล้ว

พราหมณ์! เมื่อเราอยู่ในเสนาสนะเช่นนั้น สัตว์ป่าแอบเข้ามา หรือว่านกยูงทำกิ่งไม้แห้งให้ตกลงมา หรือว่าลมพัดหยากเยื่อใบไม้ให้ตกลงมา: ความตกใจกลัวได้เกิดแก่เราว่า นั่นความกลัวและความขลาดมาหาเราเป็นแน่ ความคิดค้นได้มีแก่เราว่า ทำไมหนอ เราจึงเป็นผู้พะวงแต่ในความหวาดกลัว; ถ้าอย่างไร เราจะ **หักห้ามความขลาดกลัวนั้น ๆ เสีย โดยอริยาบถที่ความขลาดกลัวนั้น ๆ มาสู่เรา.**

พราหมณ์! เมื่อเราจงกรมอยู่ ความกลัวเกิดมีมา เราก็ยืน **จงกรมแก้ความขลาด** นั้น ตลอดเวลานั้น เราไม่ยืน ไม่นั่ง ไม่นอน เมื่อเรายืนอยู่ ความกลัวเกิดมีมา เราก็ยืน **ยืนแก้ความขลาด** นั้น ตลอดเวลานั้น เราไม่จงกรม ไม่นั่ง ไม่นอน เมื่อเรานั่งอยู่ ความกลัว

เกิดมีมา เราก็ขึน นั่งแก้ความขลาด นั้น ตลอดเวลานั้น เราไม่จงกรม ไม่ยืน ไม่นอน พราหมณ์ ! เมื่อเรานอนอยู่ ความขลาดเกิดมีมา เราก็ขึน นอนแก้ความขลาดนั้น ตลอดเวลานั้น เราไม่จงกรม ไม่ยืน ไม่นั่งเลย

เรื่อง "ทรงทำลายความขลาด ก่อนตรัสรู้" นี้ ถ้าพิจารณาดูถึงเนื้อเรื่อง ก็จะเห็นว่า การที่พระองค์ทรงฝึกทำลายความขลาดนี้ น่าจะได้ฝึกหัดก่อนวันวิสาขะ และอาจจะก่อนหน้าวันวิสาขะหลายวันด้วย แต่ในตอนท้ายของพระสูตรนี้ ซึ่งเรียกว่า **ภยเภรวสูตร** ก็มีข้อความอย่างเดียวกับในตอนท้ายของอุปกิเลสสูตร และคยาสีสสูตร แต่ในพุทธประวัติจากพระโอษฐ์นั้น ท่านพุทธทาสไม่ได้นำมาพิมพ์ไว้ และข้อความต่อไปนี้ ก็คือข้อความที่ต่อมาจากตอนท้ายของภยเภรวสูตร ที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง และข้อความที่คัดลอกนำมาลงไว้ในที่นี้นั้น ได้นำมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับของมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่ข้าพเจ้าก็ได้ดัดแปลงสำนวนบางตอนบ้าง เพื่อให้อ่านเข้าใจง่าย

ข้อความตอนท้ายของภยเภรวสูตร

ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อเรานั้นนอนอยู่ ความกลัวและความขลาดนั้น เกิดมีมา เรานั้นจะไม่นั่ง ไม่ยืน ไม่เดินจงกรมเลย แต่เราจะนอนอยู่จนกว่าจะกำจัดความกลัวและความขลาดนั้นได้

(๕๐) ดูก่อนพรหมณ์ มีอยู่ สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง สำคัญกลางคืนแท้ ๆ ว่ากลางวัน สำคัญกลางวันแท้ๆว่ากลางคืน สำหรับสมณพราหมณ์เหล่านั้นเรายอมกล่าวว่า เขาอยู่ในความหลง ดูก่อนพราหมณ์ ส่วนเรา ย่อมสำคัญกลางคืนว่ากลางคืน ย่อมสำคัญกลางวันว่ากลางวัน ดูก่อนพราหมณ์ บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกพึงกล่าวคำใดว่า สัตว์ผู้มีความไม่หลงเป็นธรรมดา เกิดขึ้นในโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกพึงกล่าวคำนั้นกะเราเท่านั้นว่า สัตว์ผู้มีความไม่หลงเป็นธรรมดา เกิดขึ้นในโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก

เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

(๕๑) ดูก่อนพราหมณ์ ความเพียรที่เราได้ปรารภนั้น ไม่ย่อหย่อนเลย ทั้งสติก็ตั้งมั่น ไม่หลงลืม กายก็สงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์แน่วแน่ ดูก่อนพราหมณ์ เรานั้นสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมแล้ว ก็ได้บรรลุปฐมฌาน ซึ่งมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่

ได้บรรลุทุติยฌาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน มีความเป็นหนึ่งเกิดขึ้น เป็นฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไป และมีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่

ได้บรรลุตติยฌาน ซึ่งผู้ที่เข้าถึงฌานนี้ จะเป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขทางนามกาย เพราะปีติสิ้นไป ดังที่พระอริยทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ผู้วางเฉย มีสติ ย่อมอยู่เป็นสุข

ได้บรรลุจตุตถฌาน ซึ่งในฌานนี้ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ และดับโสมนัสโทมนัสได้ก่อนแล้ว และมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

(๕๒) เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้วก็โน้มน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เรานั้นย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ

ดูก่อนพราหมณ์ วิชชาที่ ๑ นี้แล เราได้บรรลุแล้ว ในปฐมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิด กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิด เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ส่งตนไปแล้วอยู่ฉะนั้น

(๕๓) เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้วก็โน้มน้อมจิตไปเพื่อรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย เรานั้นเห็นหมู่สัตว์

ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุของมนุษย์ ฯลฯ

ดูก่อนพราหมณ์ วิชชาที่สองนี้แล เราบรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิด กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิด เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ส่งตนไปแล้วอยู่ฉะนั้น

(๕๔) เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็โน้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรานั้นรู้เห็นอย่างนี้ จิตก็หลุดพ้น แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว

กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ดูก่อนพราหมณ์ วิชชาที่ ๓ นี้แล เราบรรลุแล้ว ในปัจฉิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาเสียได้แล้ว วิชชาก็เกิด กำจัดความมืดเสียได้แล้ว ความสว่างก็เกิด เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ส่งตนไปแล้วอยู่ฉะนั้น

(๕๕) ดูก่อนพราหมณ์ บางคราว ท่านอาจจะพึงมีความดำริอย่างนี้ว่า แม้วันนี้พระสมณโคดมก็ยังไม่ปราศจากราคะ ยังไม่ปราศจากโทสะ ยังไม่ปราศจากโมหะแน่นอน เพราะฉะนั้น จึงยังเสพเสนะอันสงัดทั้งที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยวอยู่ดังนี้ ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนี้ท่านอย่าเห็นอย่างนั้นเลย เราเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ อย่าง คือ เห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน ๑ อนุเคราะห์หมู่ชนผู้เกิด ณ ภายหลัง ๑ จึงเสพเสนาสนะอันสงัด ที่เป็นป่าและเป็นป่าเปลี่ยว

(๕๖) **ชาณุสโสณิพราหมณ์** กราบทูลว่า หมู่ชนผู้เกิด ณ ภายหลังนี้ เป็นอันท่านพระโคดมอนุเคราะห์อยู่แล้ว เพราะท่านเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระโคดมผู้เจริญทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยหวังว่า ผู้มีจักษุดีจะพึงเห็นรูปฉะนั้น ข้าพเจ้านี้ขอถึงท่านพระโคดมผู้เจริญ พระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระโคดมผู้เจริญจงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป

จบภยเภรวสูตร

ขอให้สังเกตข้อความตอนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "พราหมณ์ ความตกลงใจอันนี้ได้มีแก่เราว่า ถ้ากระไรในราตรีอันกำหนดได้แล้วว่า เป็นวัน ๑๔, ๑๕ และ ๘ ค่ำแห่งปักษ์ สวนอันฉือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ / ป่าอันฉือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ ต้นไม้อันฉือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ / เหล่าใดเป็นที่น่าสะพึงกลัว เป็นที่ชุชันแห่งโลมชาติ เราพึงอยู่

ในเสนาสนะเช่นนั้นเถิด เราอาจเห็นตัวความขลาดและความกลัวได้ พราหมณ์ เราได้อยู่ในเสนาสนะเช่นนั้นในวันอันกำหนดแล้ว”

ข้อความดังที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า เรื่องการผึกหัดกำจัดความขลาดกลัวนั้น ไม่ได้ทรงกระทำในวันวิสาขะแน่นอน ฉะนั้นคำว่า *ก่อนตรัสรู้* นั้น จึงมีความหมายกว้างมาก และจะถือว่า ถ้ามีข้อความต่อท้ายว่า “ญาณทัสนะได้เกิดแก่เราว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ฯลฯ” ดังนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า เรื่องนี้พระองค์ทรงปฏิบัติในคืนวันวิสาขะนั้น จะเห็นว่าไม่ถูกแน่นอน

อนึ่ง ในตอนท้ายของภยเภรวสูตรนี้ มีข้อความอยู่ตอนหนึ่งว่า “สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง สำคัญกลางคืนแท้ ๆ ว่าเป็นกลางวัน สำคัญกลางวันแท้ ๆ ว่าเป็นกลางคืน ฯลฯ” ข้อความตอนนี้ในอรรถกถาอธิบายว่า:—

สมณพราหมณ์พวกนี้ได้โอทาตกสิณ ซึ่งได้เข้าฌานในเวลากลางวัน และตั้งใจว่าจะออกจากฌานในเวลากลางวัน แต่เนื่องจากในเวลาที่อยู่ในฌาน โดยมีโอทาตกสิณเป็นอารมณ์นั้น ในใจก็จะสว่างเหมือนกับ

กลางวัน และไม่มีความชำนาญในการออกจากฌาน ไม่มีความชำนาญในการอธิษฐานว่า จะให้อยู่ในฌานนานเท่าไร และจะออกจากฌานในเวลาไหน นั่งเข้าฌานเพลินไป จนกระทั่งเลยเวลากลางวันไปแล้ว ถึงเวลากลางคืนแล้ว ก็ยังเข้าใจอยู่ว่าเป็นเวลากลางวัน เพราะในใจสว่างเหมือนเวลากลางวัน และได้ออกจากฌานในเวลากลางคืน และเมื่อออกจากฌานแล้ว ในระยะแรกในใจก็ยังสว่างอยู่เหมือนกับเวลากลางวัน ฉะนั้นจึงได้หลงผิดดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า กลางคืนแท้ ๆ แต่สำคัญผิดว่าเป็นเวลากลางวัน

ส่วนสมณพราหมณ์ผู้สำคัญเวลากลางวันแท้ ๆ ว่าเป็นเวลากลางคืนนั้น เป็นเพราะสมณพราหมณ์พวกนี้เข้าฌานโดยมีนีลกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งในขณะที่อยู่ในฌานนั้นจะเห็นแต่ความมืด (นีลกสิณ กสิณสีนิล คือเพ่งกสิณที่มีสีนิล ซึ่งเป็นสีเขียวค่อนข้างดำ) และท่านได้เข้าฌานในเวลากลางคืน และตั้งใจว่าจะออกจากฌานในเวลากลางคืน แต่นั่งเข้าฌานเพลินไปจนถึงเวลากลางวันก็เลยเข้าใจว่า ยังเป็นเวลากลางคืนอยู่ เพราะใน

ขณะที่อยู่ในฌานนั้น เห็นแต่ความมืด ด้วยเหตุนี้จึงได้สำคัญผิด เวลากลางวันแท้ ๆ ว่าเป็นกลางคืน ทั้งนี้เพราะไม่ชำนาญในการอธิษฐานว่า จะอยู่ในฌานนานเท่าไรและจะออกจากฌานเวลาไหน

ส่วนพระพุทธเจ้านั้นจะเข้าฌานชนิดไหนก็ตาม แม้ในขณะที่อยู่ในฌานก็รู้ได้ว่า ขณะนี้เป็นเวลากลางวันหรือกลางคืน และเป็นเวลาอะไร คือเป็นเวลาที่มุ่งยาม กี่ชั่วโมง กี่นาทีก็ทรงรู้ได้ ส่วนสมณพราหมณ์ที่สำคัญผิดนั้นจะไม่รู้ นี่คือความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้า เพราะเหตุนี้พระองค์จึงตรัสว่า "สมณพราหมณ์พวกที่สำคัญผิดเหล่านั้นเป็นผู้อยู่ด้วยความหลง ส่วนเราย่อมสำคัญกลางคืนว่าเป็นกลางคืน ย่อมสำคัญกลางวันว่าเป็นกลางวัน"

ธรรมที่ทรงอบรมอย่างมาก ก่อนตรัสรู้*

ภิกษุ ท. ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้อบรมทำให้มากแล้ว

---

* บาลี อัฏฐมสูตร สัญญาวรรค ปญฺจก. อ. ๒๒/๙๔/๖๘.

ซึ่งธรรมห้าอย่าง ธรรมห้าอย่างอะไรบ้าง ? ธรรมห้าอย่างคือ เราได้อบรม อิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ...วิริยะ...จิตตะ ...วิมังสาเป็นปธานกิจ และ ความเพียรมีประมาณโดยยิ่งเป็นที่ห้า

ภิกษุ ท. ! เพราะความที่เราได้อบรมทำให้มากในธรรม มีความเพียรมีประมาณโดยยิ่งเป็นที่ห้า เราได้น้อมจิตไปเฉพาะต่อธรรมใด ๆ ซึ่งควรทำให้แจ้ง โดยปัญญาอันยิ่ง เพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว ในธรรมนั้น ๆ เราได้ถึงแล้วซึ่ง ความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในขณะที่อายตนะยังมีอยู่

ภิกษุ ท. ! ถ้าเราหวังว่า เราพึงมี อิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ : ผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน หลายคนเป็นคนเดียว ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง ไปได้ไม่ขัดข้อง ผ่านทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ดุจไปในอากาศว่าง ๆ ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้เหมือนในน้ำ เดินได้เหนือน้ำเหมือนเดินบนแผ่น

ดิน ไปได้ในอากาศเหมือนนกมีปีก ทั้งที่ยังนั่งขัดสมาธิคู้บัลลังก์ ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ อันมีฤทธิ์อานุภาพมากอย่างนี้ได้ ด้วยฝ่ามือ และแสดงอำนาจทางกาย เป็นไปตลอดถึงพรหมโลกได้ ดังนี้ก็ตาม ในอิทธิวิธีนั้น ๆ เราก็ถึงแล้วซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในขณะที่อายตนะยังมีอยู่

ภิกษุ ท.! หรือถ้าเราหวังว่า เราพึงทำให้แจ้งซึ่ง ...ฯลฯ...เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันไม่มีอาสวะ เพราะหมดอาสวะ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ดังนี้ก็ตาม ในวิชชานั้น ๆ เราก็ถึงแล้วซึ่งความสามารถทำได้ จนเป็นสักขีพยาน ในขณะที่อายตนะยังมีอยู่

พระพุทธเจ้าทรงได้อภิญญาก่อนตรัสรู้

ขอให้สังเกตข้อความในพระสูตรนี้ที่พระองค์ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้อบรมทำให้มากซึ่งธรรม ๕ อย่าง คืออิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรม

เครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิ อาศัยฉันทะ...วิริยะ...จิตตะ... วิมังสาเป็นปธานกิจ และความเพียรมีประมาณโดยยิ่งเป็นที่ ๕ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเราหวังว่า เราพึงมีอิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ เช่นคนเดียวแปลงเป็นหลายคน ฯลฯ ในอิทธิวิธีนั้น ๆ เรากล่าวแล้วซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในขณะที่อายตนะยังมีอยู่"

จากข้อความตอนนี้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงได้อภิญญาต่าง ๆ ก่อนตรัสรู้ และตัวอย่างที่พระองค์ตรัสว่า ผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน เป็นต้น ดังนี้เป็นเพียงตัวอย่างในเรื่อง อิทธิวิธี เท่านั้น ส่วนอภิญญาข้ออื่น ๆ เช่น เจโตปริยญาณ ทิพยโสต อย่างนี้เป็นต้น พระองค์ก็ทรงทำได้เหมือนกัน

อนึ่งคำว่า "อิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ...วิริยะ...จิตตะ วิมังสาเป็นประธานกิจ" นั้น คนส่วนมากจะไม่เข้าใจความหมาย ฉะนั้นจะขออธิบายคำนี้ให้เข้าใจก่อน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังนี้ คำว่า ฉันทสมาธิ หมายถึงสมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ สมาธิที่ยิ่งด้วยฉันทะ คำว่า ฉันทสมาธิ เป็นชื่อของ สมาธิที่ได้เพราะกระทำฉันทะ คือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะกระทำให้เป็นอธิบดี (คือผู้ที่จะทำสมาธิให้ได้ถึงขั้นได้อภิญญาต่าง ๆ นั้นจะต้องมีฉันทะในการปฏิบัติอย่างแรงกล้า ถ้ามีน้อยก็จะไม่สามารถปฏิบัติให้ได้ถึงขั้นอภิญญา) ในความหมายอย่างนี้ เรียกว่า กระทำฉันทะให้เป็นอธิบดี

และคำว่า ปธานสังขาร ซึ่งท่านพุทธทาสแปลว่า ธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ...วิริยะ...จิตตะ วิมังสา...เป็นประธานกิจนั้น ที่มาของคำนี้ ก็คือ

อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. วิริยจิตฺตวิมงฺสสมาธิปธานสงฺขาร-สมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทธิลาภาย ฯปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺติ.

— ขุ.ป. ๓๑/๕๘๘ — สยามรัฐ

แปลว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญ อิทธิบาท อันประกอบด้วย ฉันทสมาธิ และ ปธานสังขาร เจริญ

อิทธิบาทอันประกอบด้วย วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ และประธานสังขาร อิทธิบาท ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อการได้อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ฯลฯ เพื่อความเป็นผู้แกล้วกล้าในอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ

และคำว่า ปธานสงฺขาร ท่านก็อธิบายไว้ดังนี้:—

ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา. จตุกิจฺจสาธกสฺส สมฺมปฺปธานวิริยสฺเสตํ อธิวจนํ. สมนฺนาคตนฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํ.

- วิ ๒/๒๑๖

แปลว่า สังขารที่เป็นประธาน เรียกว่า ปธานสังขาร และคำว่า ปธานสังขาร นี้เป็นชื่อของความเพียร คือสัมมัปปธาน อันยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ คำว่า สมนฺนาคตํ ซึ่งแปลว่า ประกอบ นั้นหมายถึง อิทธิบาทนั้นจะต้องประกอบไปด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขารทั้งหลาย อย่างนี้เป็นต้น

จากคำอธิบายในวิสุทธิมรรคดังที่กล่าวมานี้ หมายความว่า ผู้ที่จะฝึกสมาธิเพื่อให้ได้อภิญญานั้น จะต้องมี ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างแรงกล้าในการปฏิบัติ

อย่างชนิดที่ท่านเคยอธิบายไว้ว่า ไม่คำนึงถึงร่างกายและชีวิต ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงอธิษฐานความเพียรในวันที่จะได้ตรัสรู้นั้น และในการกระทำความเพียรนั้นจะต้องมีจุดหมาย ๔ อย่าง คือ ๑. อกุศลธรรมอันใดยังไม่ได้ละ ต้องพยายามละให้ได้ ๒. อกุศลธรรมอันใดละได้แล้ว จะต้องไม่ให้เกิดขึ้นอีก ๓. กุศลธรรมอันใดยังไม่เกิด พยายามทำให้เกิด ๔. กุศลธรรมอันใดเกิดขึ้นแล้ว ต้องพยายามทำให้มาก ทำให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น ความเพียรซึ่งมีลักษณะ ๔ อย่างนี้เรียก สัมมัปปธาน ๔

ฉะนั้น คำว่า ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทธิปาทํ ภาเวติ นั้น จะต้องแปลว่า เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร อย่างนี้เป็นต้น และคำว่า อิทธิบาท ในความหมายจริง ๆ ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสนั้น จะต้องแปลว่า บาทแห่งอิทธิฤทธิ ซึ่งหมายถึง ฌาน อย่างน้อยจะต้องเป็นฌานที่ ๔ จึงจะสามารถเป็นบาทให้เกิดอภิญญาได้ และสมาธิที่จะเป็นบาทนี้หมายถึงจะต้องปฏิบัติด้วยความพอใจอย่างแรงกล้า ด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า ด้วยจิตใจที่มุ่งมั่นอย่างแรง

กล้า และด้วยการใช้ปัญญาอย่างแรงกล้าด้วย อย่าลืมว่า คำว่า **อิทธิบาท** นั้น ในความหมายที่แท้จริง หมายถึง **ฌานที่เป็นบาทของอภิญญา** และจะต้องปฏิบัติอย่างไร จึงจะทำฌานให้เป็นบาทของอภิญญาได้นั้น เรื่องนี้ได้เคยอธิบายไว้แล้วอย่างละเอียด ขอให้ย้อนไปอ่านอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๔๓๒ ในหัวข้อวิธีฝึกเพื่อให้เกิดอิทธิปาฏิหาริย์

อนึ่งคำว่า **อิทธิบาท** นี้ คนทั่วไปมักจะเข้าใจว่าได้แก่ **ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา** และคำว่าอิทธิบาทก็มักจะเข้าใจกันว่า หมายถึงคุณธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุความสำเร็จ เพราะในหนังสือนวโกวาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้อธิบายไว้อย่างนั้น ซึ่งถ้าเข้าใจอย่างนี้ก็จะไม่เข้าใจถึงข้อความในพุทธประวัติที่กล่าวว่า "ผู้ที่เจริญอิทธิบาท ๔ มาอย่างมากนั้น ถ้าต้องการจะมีชีวิตอยู่ถึงกัป ก็สามารถที่จะอยู่ได้" ซึ่งความเป็นจริงแล้ว *ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ไม่ใช่เป็นตัวอิทธิบาท* ซึ่งแปลว่า *สิ่งที่เป็นบาทคือเป็นที่ตั้ง หรือเป็นเหตุให้เกิดอิทธิคืออฤทธิ์ต่าง ๆ* เช่น คนเดียว

แปลงเป็นหลายคนได้อย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้นเรื่องนี้จะต้องทำความเข้าใจให้แจ่มแจ้งว่า คำว่า อิทธิบาท นั้น หมายถึง ฌานที่เป็นบาทของอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งฌานที่ว่านี้จะต้องได้ถึงฌานที่ ๔ แต่ถ้าจะให้สมบูรณ์จริง ๆ แล้ว ผู้ที่จะสามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ได้นั้น จะต้องได้สมาบัติ ๘ และต้องมีวสีทั้งห้าในสมาบัติทั้ง ๘ นี้ด้วย (ดูในอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๓๔๕,๔๓๒) และที่ต้องกล่าวถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาด้วยนั้น ก็เพราะผู้ที่จะปฏิบัติให้ได้ฌานซึ่งสามารถจะเป็นบาทของอภิญญาได้นั้น จะต้องมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติ และการปฏิบัตินั้นจะต้องไม่มุ่งลาภสักการะ หรือมุ่งความเป็นผู้วิเศษ ซึ่งก็หมายถึงความปรารถนาความมีชื่อเสียง ความเป็นผู้มีอำนาจ ซึ่งความปรารถนาเช่นนี้จะก่อให้เกิด ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ซึ่งจะเป็นอุปสรรคตั้งแต่แรกในการปฏิบัติ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าผู้ที่จะปฏิบัติเพื่อให้ได้ฌานที่จะเป็นบาทของอภิญญานั้นจะต้องประกอบด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างแรงกล้า และจะต้องประกอบด้วย ปธาน-

สังขารด้วย ซึ่งคำว่า ปธานสังขารนี้ ตามศัพท์แปลว่า สังขารที่เป็นประธาน และคำว่า สังขาร นั้น ในที่นี้หมายถึง เครื่องปรุงแต่งหรือปัจจัยสำคัญที่จะสร้างสรรค์ให้เกิดฌาน และคำว่า ปธานสังขาร นั้น ในคัมภีร์ได้อธิบายไว้ว่า ได้แก่ สัมมัปปธาน ๔ ซึ่งเป็นคำอธิบายที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยฉันทะแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา อันนี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิต เพื่อมิให้บาปธรรม อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปธรรม อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หลงลืมหรือไม่เลอะเลือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว การกระทำความเพียรดังที่กล่าวมานี้เรียกว่า ปธานสังขาร นี้เรียกว่า ฉันทะ นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร

(ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้คือ ฉันทะ ๑ ฉันทสมาธิ ๑ ปธานสังขารทั้งหลาย ๑ ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นธรรมคนละอย่าง ไม่ใช่ธรรมอย่างเดียวกัน) ภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า อิทธิบาท อันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร

ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยวิริยะแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา อันนี้เรียกว่า วิริยสมาธิ ภิกษุนั้นย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร.....

ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยจิตตะแล้ว ได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา อันนี้เรียกว่า จิตต-สมาธิ ภิกษุนั้นย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร.....

ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยวิมังสาแล้ว ได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา อันนี้เรียกว่า วิมังสา-สมาธิ ภิกษุนั้น ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร.... (ที่ใส่....ไว้นั้น ก็คือข้อความที่เหมือนกันทุกอย่างกับที่กล่าวมาแล้วในข้อ ฉันทสมาธิ)

— สำ. มหา. ๑๙/๒๓๔ ข้อ ๘๒๕ — มหาจุฬา ฯ

ขอให้สังเกตคำบาลีในพระสูตรนี้ด้วยดังนี้

(๘๒๔) ฉนฺทำ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตำ, อยำ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานำ ปาปกานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนุปฺปาทาย ฉนฺทำ ชเนติ, วายมติ, วีริยำ อารภติ, จิตฺตำ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อุปฺปนฺนานำ ปาปกานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ ปหานาย ฉนฺทำ ชเนติ วายมติ, วีริยำ อารภติ, จิตฺตำ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อนุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ อุปฺปาทาย ฉนฺทำ ชเนติ วายมติ, วีริยำ อารภติ, จิตฺตำ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อุปฺปนฺนานำ กุสลานำ ธมฺมานำ ฐิติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทำ ชเนติ วายมติ, วีริยำ อารภติ, จิตฺตำ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขาราติ. อิติ อยญฺจ ฉนฺโท อยญฺจ ฉนฺทสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา, อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท.

วีริยํ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ วีริยสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ฯเปฯ อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ, จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขาราติ. อิติ อิทญฺจ วีริยํ อยญฺจ วีริยสมาธิ อิเม จ ปธาน-สงฺขารา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว วีริยสมาธิปฺปธานสงฺขาร-สมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท.

จิตฺตํ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ จิตฺตสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ฯเปฯ อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ, จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขาราติ. อิติ อิทญฺจ จิตฺตํ อยญฺจ จิตฺตสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว จิตฺตสมาธิปฺ-ปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท.

วีมังสัง เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ วีมังสาสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ, จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ ฯเปฯ อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ จิรติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ, วีริยํ อารภติ, จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขาราติ. อิติ อยญฺจ วีมังสา อยญฺจ วีมังสาสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว วีมังสาสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโทติ,

อนึ่ง ในเรื่องอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นี้ มีคำอยู่คำหนึ่งซึ่งเป็นปัญหา คือคำว่า จิตตะ คำนี้จะหมายถึงอะไรแน่ เพราะคำว่า จิตตะ นั้น หมายถึง สมาธิ ก็ได้ เช่นคำว่า สิกขา ๓ ซึ่งได้แก่ สีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา คำว่า จิตตะ ในคำว่า จิตตสิกขา นั้นหมายถึง สมาธิ และอีกตัวอย่างหนึ่ง คำว่า จิตตะ หมายถึง สมาธิ เช่นพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า :—

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชเฏ ชฏํ

— สํ. สคา. ๑๕/๒๐

แปลว่า นรชนผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ยังจิตและปัญญาให้เจริญ เป็นผู้มีความเพียร เป็นผู้มีปัญญารักษาตน เป็นผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ นรชนนั้นพึงสะสาง (คือฉากถาง) ป่ารกชัฏ (คือตัณหาทั้งหลาย) ให้หมดสิ้นไปได้

ขอให้สังเกตว่า คำว่า จิต ในที่นี้หมายถึง สมาธิ ฉะนั้นคำว่า จิต ในเรื่องอิทธิบาทนั้น *จะหมายถึงสมาธิหรือหมายถึง จิตวิญญาณ* ก็ขอให้พิจารณาจากพระสูตรดังต่อไปนี้

สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนท์อยู่ ณ โฆสิตาราม ใกล้กรุงโกสัมพี ครั้งนั้น อุณณาภพราหมณ์เข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ ได้ปราศรัยกับท่านพระอานนท์ ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้ถามท่านพระอานนท์ว่า

ดูก่อนท่านอานนท์ ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดมเพื่อประโยชน์อะไร ท่านพระอานนท์ตอบว่า ดูก่อนพราหมณ์ เราประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อละฉันทะ

อุณ. ดูก่อนท่านอานนท์ ก็มรรคา ปฏิปทาเพื่อละฉันทะนั้น มีอยู่หรือ

อา. มีอยู่ พราหมณ์

อุณ. ดูก่อนท่านอานนท์ ก็มรรคาเป็นไฉน ปฏิปทาเป็นไฉน

อา. ดูก่อนพราหมณ์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทประกอบด้วย วิริยสมาธิ... จิตตสมาธิ... วิมังสาสมาธิและปธานสังขาร นี้แลเป็นมรรคาเป็นปฏิปทาเพื่อละฉันทะนั้น

อุณ. ดูก่อนท่านอานนท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันทะนั้นยังมีอยู่ ไม่ใช่ไม่มี บุคคลจักละฉันทะด้วยฉันทะนั่นเอง ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้

อา. ดูก่อนพราหมณ์ ถ้าเช่นนั้น เราจะย้อนถามท่านในเรื่องนี้ ท่านเห็นควรอย่างไร พึงแก้อย่างนั้นเถิด

ดูก่อนพราหมณ์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ในเบื้องต้น ท่านได้มีฉันทะความพอใจว่า เราจักไปอาราม เมื่อท่านไปถึงอารามแล้ว ฉันทะความพอใจที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไปมิใช่หรือ

อุณ. อย่างนั้น ท่านผู้เจริญ

อา. ในเบื้องต้น ท่านได้มีวิริยะ ความเพียรว่าเราจักไปอาราม เมื่อท่านไปถึงอารามแล้ว ความเพียรที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไปมิใช่หรือ

อุณ. อย่างนั้น ท่านผู้เจริญ

อา. ในเบื้องต้น ท่านได้มีจิตคิดว่า เราจักไปอาราม เมื่อท่านไปถึงอารามแล้ว จิตที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไปมิใช่หรือ

อุณ. อย่างนั้น ท่านผู้เจริญ

อา. ในเบื้องต้น ท่านได้มีวิมังสา การพิจารณาตริตรองว่า เราจักไปอาราม เมื่อท่านไปถึงอารามแล้ว ความตริตรองที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไปมิใช่หรือ

อุณ. อย่างนั้น ท่านผู้เจริญ

อา. ดูก่อนพราหมณ์ เรื่องนี้ก็เหมือนกัน ภิกษุใดเป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ตนถึงแล้วโดยลำดับ สิ้นสังโยชน์ที่จะนำไปสู่ภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้น ในเบื้องต้น ก็มีฉันทะเพื่อบรรลุอรหัต เมื่อบรรลุอรหัตแล้ว ฉันทะที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไป ในเบื้องต้น ก็มีวิริยะเพื่อบรรลุอรหัต เมื่อบรรลุอรหัตแล้ว วิริยะที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไป ในเบื้องต้นก็มีจิตเพื่อบรรลุอรหัต เมื่อบรรลุอรหัตแล้ว จิตที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไป ในเบื้องต้นก็มีวิมังสาเพื่อบรรลุอรหัต เมื่อบรรลุอรหัตแล้ว วิมังสาที่เกิดขึ้นนั้นก็สงบระงับไป

ดูก่อนพราหมณ์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันทะนั้นยังมีอยู่หรือว่าไม่มี

อุณ. ข้าแต่ท่านอานนท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันทะก็มีอยู่โดยแท้ จะว่าไม่มีก็หามิได้ ข้าแต่ท่านพระอานนท์ ภาษิตของท่านแจ่มแจ้งนัก ข้าแต่ท่านพระอานนท์

ภาษิตของท่านแจ่มแจ้งนัก ข้าแต่ท่านพระอานนท์ ท่านประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยหวังว่าผู้มีจักษุจักเห็นรูป ฉะนั้น ข้าพเจ้านี้ขอถึงท่านพระโคดม กับทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอท่านพระอานนท์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้ เป็นต้นไป.

— สำ.มหา. ๑๙/๒๓๗ ข้อ ๒๘๗ — มหาจุฬา ฯ

ขอให้สังเกตข้อความที่กล่าวว่า "ในเบื้องต้นท่านได้มีฉันทะความพอใจว่าจักไปอาราม... ได้มีวิริยะความเพียรว่าจักไปอาราม... ได้มีจิตคิดว่าจักไปอาราม... ได้มีวิมังสาการตริตรองว่า จักไปอาราม..." จากข้อความที่กล่าวนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า คำว่า จิต ในเรื่องอิทธิบาทนั้นหมายถึง จิตที่คิดว่า จักไปอาราม ไม่ได้หมายถึง *สมาธิ* ขอให้พิจารณาดูจากคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย

ตำ กึ มญฺญสิ พฺราหฺมณ อโหสิ เต ปุพฺเพ ฉนฺโท อารามำ คมิสฺสามีติ ฯ ตสฺส เต อารามำ คตสฺส

โย ตชฺโช ฉนฺโท โส ปฏิปฺปสฺสทฺธโต ฯ เอวํ โภ ฯ อโหสิ เต ปุพฺเพ วีริยํ อารามํ คมิสฺสามีติ ฯ ตสฺส เต อารามํ คตสฺส ยํ ตชฺชํ วีริยํ ตํ ปฏิปฺปสฺสทฺธนฺติ ฯ เอวํ โภ ฯ อโหสิ เต ปุพฺเพ จิตฺตํ อารามํ คมิสฺสามีติ ฯ ตสฺส เต อารามํ คตสฺส ยํ ตชฺชํ จิตฺตํ ตํ ปฏิปฺปสฺสทฺธนฺติ ฯ เอวํ โภ ฯ อโหสิ เต ปุพฺเพ วีมํสา อารามํ คมิสฺสามีติ ฯ ตสฺส เต อารามํ คตสฺส ยา ตชฺชา วีมํสา สา ปฏิปฺปสฺสทฺธาติ ฯ เอวํ โภ ฯ

เอวเมว โข พฺราหฺมณ โย โส ภิกฺขุ อรหं ขีณาสโว วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสญฺโญชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต ตสฺส โย ปุพฺเพ ฉนฺโท อโหสิ อรหตฺตปฺปตฺติยา อรหตฺเต ปตฺเต โย ตชฺโช ฉนฺโท โส ปฏิปฺปสฺสทฺโธ ยํ ปุพฺเพ วีริยํ อโหสิ อรหตฺตปฺปตฺติยา อรหตฺเต ปตฺเต ยํ ตชฺชํ วีริยํ ตํ ปฏิปฺปสฺสทฺธํ ยํ ปุพฺเพ จิตฺตํ อโหสิ อรหตฺตปฺปตฺติยา อรหตฺเต ยํ ตชฺชํ จิตฺตํ ตํ ปฏิปฺปสฺสทฺธํ ยา ปุพฺเพ วีมํสา อโหสิ อรหตฺตปฺ-

ปตฺติยา อรหตฺเต ปตฺเต ยา ตชฺชา วีมํสา สา ปฏิปฺปสฺสทฺธา ฯ

ตํ กึ มญฺญสิ พฺราหฺมณ อิติ เอวํ สนฺเต สนฺตกํ วา โหติ โน อสนฺตกํ วาติ ฯ อทฺธา โภ อานนฺท เอวํ สนฺเต สนฺตกํ โหติ โน อสนฺตกํ ฯ อภิกฺกนฺตํ โภ อานนฺท อภิกฺกนฺตํ โภ อานนฺท เสยฺยถาปี โภ อานนฺท นิกฺกุชฺชิตํ วา อุกฺกุชฺเชยฺย ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวเรยฺย มูฬฺหสฺส วา มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย อนฺธกาเร วา เตลปฺปชฺโชตํ ธาเรยฺย "จกฺขุมนฺโต รูปานิ ทกฺขนฺตีติ ฯ เอวเมว ตยา โภ อานนฺท อเนกปริยาเยน ธมฺโม ปกาสิโต ฯ เอสาหํ โภ อานนฺท ตํ ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ อุปาสกํ มํ ภวํ อานนฺโท ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณงฺคตนฺติ ฯ

อนึ่ง ในคัมภีร์อภิธรรม วิภังคะ ก็ได้อธิบายความหมายของคำว่า จิต ในเรื่องอิทธิบาท ๔ นี้ไว้อย่างเดียวกับในพระสูตรนี้เหมือนกันดังนี้

๑. จิตฺติทฺธิปาท

(๔๓๘) กถญฺจ ภิกฺขุ จิตฺตสมาธิปธานสงฺขาร-สมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ ? จิตฺตญฺเจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ. อยํ วุจฺจติ จิตฺตสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย ฯเปฯ อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปฺปาทาย ฯเปฯ อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา อสมฺโมสาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ วีริยํ อารภติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขารา. อิติ อยญฺจ จิตฺตสมาธิ อิเม จ ปธาน-สงฺขารา ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา จิตฺต-สมาธิปธานสงฺขาโรเตฺวว สงฺขยฺ คจฺฉติ.

(๔๓๙) ตตฺถ กตมํ จิตฺตํ ? ยํ จิตฺตํ มโน มานสํ หทยฺ ปณฺฑรฺ มโน มนายตนฺ มนินฺทฺริยฺ วิญฺญาณฺ วิญฺญาณกฺขนฺโธ ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตุ. อิทํ วุจฺจติ จิตฺตํ.

— วิภงฺค. ๓๕/๒๖๓/๔๓๘ มหาจุฬา.

จากข้อความทั้งในพระสูตรและอภิธรรมดังที่กล่าวมานั้นแสดงให้เห็นว่า คำว่า จิตในเรื่องอิทธิบาท ๔ นั้น หมายถึง จิต หรือ วิญญาณ อย่างที่กล่าวไว้ในขันธ์ ๕ นั่นเอง คำว่า "ภิกษุอาศัย ฉันทะ วิริยะ วิมังสา แล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตานั้น ไม่มีปัญหา เข้าใจง่ายอยู่แล้ว แต่คำว่า *"ภิกษุอาศัยจิตแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตเป็นเอกัคคตา"* นั้นหมายความอย่างไร สำหรับในประเด็นนี้ ขอให้พิจารณาอย่างนี้แล้วจะเข้าใจ คือ โดยธรรมดาเราจะทำอะไรได้สำเร็จ เราจะต้องอาศัยร่างกายของเรา ถ้าร่างกายไม่มี หรือร่างกายอ่อนแอเจ็บป่วยก็ทำอะไรไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่ต้องการจะได้อิทธิบาทคือฌานที่เป็นบาทของอภิญญานั้น จะต้องฝึกสมาธิให้ได้ถึงขั้นฌานที่ ๔ และต้องมีวสีในฌานทั้ง ๔ ด้วย แต่การที่จะฝึกสมาธิให้ได้ถึงฌานขั้นนี้ จะต้องอาศัยฉันทะ วิริยะ จิตตะและวิมังสาจึงจะฝึกได้สำเร็จ และไม่ใช่ฉันทะ วิริยะ จิตตะและวิมังสาอย่างธรรมดา แต่จะต้องอาศัยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาที่แรงกล้าด้วย ซึ่งในคัมภีร์ใช้สำนวนว่า ฌานที่จะเป็นบาทของอภิญญา

ได้นั้น จะต้องมีฉันทะเป็นอธิบดี หรือยิ่งด้วยฉันทะ จะต้องมี วิริยะ จิตตะ วิมังสาเป็นอธิบดีหรือยิ่งด้วย วิริยะ จิตตะ วิมังสา (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๐๐)

คำว่า มีฉันทะ วิริยะ วิมังสา เป็นอธิบดีหรือยิ่งด้วยฉันทะ วิริยะ วิมังสานั้น เข้าใจไม่ยาก แต่คำว่า *มีจิตเป็นอธิบดีหรือยิ่งด้วยจิตนั้น หมายความอย่างไร?* ขอให้นึกถึงคำที่กล่าวมาแล้วว่า "มีจิตคิดว่า จะไปอาราม เมื่อไปถึงอารามแล้ว จิตนั้นก็สงบระงับ" ฉะนั้นคำว่า มีจิตเป็นอธิบดี หรือยิ่งด้วยจิตนั้น ก็หมายความว่า ผู้ปฏิบัติจะต้องมีจิตอย่างเข้มแข็ง คือมีความคิดมีความตั้งใจอย่างแรงกล้าในอันที่จะฝึก เหมือนกับที่กล่าวว่า จะต้องมีฉันทะ วิริยะ และวิมังสาอย่างแรงกล้า ซึ่งเรียกว่ามีฉันทะหรือกระทำฉันทะให้เป็นอธิบดี หรือยิ่งด้วยฉันทะ อย่างนี้เป็นต้น

เพื่อที่จะให้เข้าใจความหมายของคำว่า ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ในเรื่องอิทธิบาท ๔ นี้ชัดเจนขึ้น ฉะนั้นจะขอคัดข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้มาให้ศึกษาอีกดังนี้

อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ วีริย-จิตฺต วีมํสาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สวตฺตนฺตีติ ฯ เอตฺถ จ ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธิ ฯ กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา ฯ จตุกิจฺจสาธกสฺส สมฺมปฺปธานวิริยสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ สมนฺนาคตนฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํ ฯ

ข้อความที่อ้างมานี้ เคยนำมาลงไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ขอให้ดูในเล่มนี้หน้า ๓๐๐ แต่คำบาลีบางตอนไม่ได้นำมาลงไว้ ฉะนั้น จะขออธิบายซ้ำอีกครั้งดังนี้

คำบาลีที่กล่าว อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา? อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ ฯลฯ ซึ่งแปลว่า บาทแห่งอิทธิ ๔ อย่างเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ฯลฯ อิทธิบาท ๔

อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อการได้อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าในอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ (ดูในเล่มนี้หน้า ๓๐๐—๓๐๑)

คำว่า เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารนั้น ในวิสุทธิมรรคได้อธิบายคำว่าฉันทสมาธิไว้ดังนี้

เอตฺถ จ ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธิ ซึ่งแปลว่า ในเรื่องอิทธิบาท ๔ นี้ คำว่าฉันทสมาธิ หมายความว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ หรือสมาธิที่ยิ่งด้วยฉันทะ เรียกว่า ฉันทสมาธิ และคำที่ว่าสมาธิมีฉันทะเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยฉันทะนั้นหมายความว่า ผู้ที่กระทำฉันทะ คือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะกระทำให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ สมาธิอย่างนี้แหละเรียกว่าฉันทสมาธิ แม้คำว่า วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธิก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือสมาธิที่มีวิริยะเป็นเหตุหรือยิ่งด้วยสมาธิ กระทำวิริยะให้เป็นอธิบดี ก็เรียกว่าวิริยสมาธิ สมาธิที่มีจิตเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยจิต กระทำจิตให้เป็นอธิบดี ก็เรียกว่า จิตตสมาธิ สมาธิที่มีวิมังสา

เป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยวิมังสา กระทำวิมังสาให้เป็นอธิบดี ก็เรียกว่า วิมังสาสมาธิ

ส่วนคำว่า ปธานสังขาร ซึ่งแปลว่า สังขารที่เป็นประธานนั้น หมายถึง สัมมัปปธาน ๔ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นคำว่า ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขาร-สมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ จึงต้องแปลว่า เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร

อนึ่ง ขอได้โปรดจำไว้ให้แม่นว่า ผู้ที่สามารถจะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ หรือแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ หรือสามารถที่จะบรรลุอภิญญาได้ทั้ง ๖ คือ อิทธิวิธิ ทิพย-โสต เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาต-ญาณ อาสวักขยญาณ ซึ่งรวมทั้งมโนมยิทธิด้วยนั้น จะต้องอบรมทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ และคำว่าอิทธิ-บาท ๔ นี้ ไม่ได้หมายความว่า ถ้าผู้ใดมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างแรงกล้าสักเพียงไรก็ตาม เพื่อจะให้ได้อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ แต่ถ้าไม่ได้ฌานทั้ง ๔ ไม่ได้สมาบัติ ๘ และไม่มีความชำนาญ ซึ่งเรียกว่า วสี ๕ อย่างแล้วก็ไม่มีทางที่จะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์หรือบรรลุอภิญญาต่าง ๆ

ได้เลย และข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ผู้ที่อบรมทำให้มากซึ่งอิทธิบาทนั้น เมื่อปรารถนาที่จะดำรงชีวิตอยู่ตลอดถึงกัป ก็สามารถที่จะอยู่ได้นั้น" คำว่า *อิทธิบาท ก็ไม่ได้หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างที่คนส่วนมากเข้าใจกัน* แต่ความจริงหมายถึง ฌานที่เป็นบาทของอภิญญา และคำว่า อิทธิบาท นั้น อย่าแปลแต่เพียงว่าธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุความสำเร็จ และคำว่า จิตตะ นั้น ในหนังสือ นวโกวาท แปลว่า เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ไม่วางธุระ ถ้าแปลเช่นนี้ ก็จะทำให้ผู้ที่ศึกษาเรื่องอิทธิบาทนี้เข้าใจผิดได้อย่างมาก แต่ถ้าคิดว่าที่แปลเช่นนั้นก็เพื่อจะให้คนทั่วไปนำธรรมข้อนี้มาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ในการประกอบกิจการต่าง ๆ ก็นับว่าใช้ได้เหมือนกัน เช่นเดียวกับคำว่า อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ซึ่งแปลว่า ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย ซึ่งในความหมายที่แท้จริงแล้ว พุทธพจน์บทนี้จะต้องแปลว่า ความไม่ประมาท (คือการไม่อยู่ปราศจากสติ) เป็นทางให้ถึงซึ่งอมตะ คือนิพพาน

อิทธิบาทคือทางที่จะให้บรรลุอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ

อนึ่ง เพื่อที่จะให้เข้าใจเรื่องอิทธิบาทแจ่มแจ้งขึ้น และเพื่อป้องกันมิให้คนทั้งหลายเกิดความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ เนื่องจากเรื่องอิทธิบาทที่กล่าวไว้ในหนังสือนวโกวาทมีผู้คนรู้กันแพร่หลายทั่วประเทศ เพราะหนังสือเรื่องนี้เป็นหลักสูตรของนักธรรมชั้นตรี และของพระบวชใหม่ซึ่งมีการศึกษากันทั่วประเทศ ฉะนั้นจะขอคัดลอกเรื่องอิทธิบาทที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ มาให้ได้ศึกษากันอีกดังนี้

ผู้มีฤทธิ์มาก เพราะเจริญอิทธิบาท ๔

(๑๑๗๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตกาล เป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหมดนั้น ที่มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ก็เพราะเป็นผู้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคตกาล จักมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหมดนั้น ที่จักเป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพ

มาก ก็เพราะเป็นผู้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในปัจจุบัน เป็นผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหมดนั้น ที่มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ก็เพราะเป็นผู้เจริญ กระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อิทธิบาท ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วย ฉันทสมาธิและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิ... จิตตสมาธิ...วิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

— สำ. มหา. ๑๙/๓๕๑ — สยาม.

อนึ่ง ได้เคยนำมาอ้างแล้วครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้อบรมทำให้มากแล้วซึ่งธรรมห้าอย่าง ธรรมห้าอย่างอะไรบ้าง ธรรมห้าอย่างคือ เราได้อบรมอิทธิบาทอันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาเป็นประธานกิจ และความเพียรมีประมาณโดยยิ่งเป็นที่ห้า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่เราได้อบรมทำให้มากในธรรม มีความเพียรมีประมาณโดยยิ่งเป็นที่ห้า เราได้น้อมจิตไปเฉพาะต่อธรรมใด ๆ ซึ่งควรทำให้แจ้ง โดยปัญญาอันยิ่ง เพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งในธรรมนั้น ๆ เราได้ถึงแล้วซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยานในขณะที่อายตนะยังมีอยู่

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเราหวังว่า เราพึงมีอิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ เช่นผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย หรือถ้าเราหวังว่า เราพึงทำให้แจ้งซึ่ง...เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันไม่มีอาสวะ เพราะหมดอาสวะ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ดังนี้ก็ตาม ในวิชชานั้น ๆ เราก็ถึงแล้วซึ่งความสามารถทำได้อันเป็นสักขีพยานในขณะที่อายตนะยังมีอยู่ (ดูในเล่มนี้ หน้า ๒๙๖–๒๙๘)

จากข้อความที่อ้างมานี้ ซึ่งคำแปลอันนี้นำมาจากหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ แสดงให้เห็นว่า *พระพุทธเจ้าทรงได้อภิญญา ๕ ก่อนตรัสรู้* ส่วนอภิญญาข้อที่ ๖ ที่ว่า "ถ้าเราหวังว่า เราพึงกระทำให้แจ้งซึ่ง...

เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันไม่มีอาสวะ...เราก็ถึงแล้วซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในขณะที่อายตนะยังมีอยู่" ข้อความอันสุดท้ายนี้ ก็คือ อาสวักขยญาณ ซึ่งพระองค์ได้ทรงบรรลุในเวลาก่อนรุ่งอรุณของคืนวันวิสาขะ เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่อบรมกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ นั้น ย่อมจะได้อภิญญา ๖ เหมือนกัน โดยไม่จำกัดว่าจะเป็นผู้ใด และเพื่อให้เข้าใจอย่างชัดเจนว่าอิทธิบาท ๔ นั้น ต้องแปลว่าบาทคือทางหรือปฏิปทาในอันที่จะให้ถึงอิทธิให้สำเร็จอิทธิ ซึ่งอิทธิในคำนี้หมายถึงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ หรืออภิญญา ๖ ไม่ได้หมายถึงความสำเร็จในกิจการทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะเห็นได้ชัดจากพระสูตรดังต่อไปนี้

วิธีเจริญอิทธิบาท ๔

(๑๑๓๖) ในกรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ครั้งเราเป็นพระโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยของการเจริญอิทธิบาท

(๑๑๓๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ดังนี้ว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนเกินไป จักไม่ประคองมากเกินไป ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ฟุ้งซ่านไปในภายนอก และเธอมีสัญญาในเบื้องหลังและเบื้องหน้าอยู่ว่า เบื้องหน้าฉันใด เบื้องหลังก็ฉันนั้น เบื้องหลังฉันใด เบื้องหน้าก็ฉันนั้น เบื้องล่างฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องล่างก็ฉันนั้น กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น เธอมีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่

(๑๑๓๘) ภิกษุย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ดังนี้ว่า วิริยะของเราจักไม่ย่อหย่อนเกินไป ไม่ต้องประคองเกินไป...เธอมีจิตใจเปิดเผยไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่

(๑๑๓๙) ภิกษุย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตสมาธิและปธานสังขาร ดังนี้ว่า จิตของเราจักไม่

ย่อหย่อนเกินไป ไม่ต้องประคองเกินไป ฯลฯ เธอมีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่

(๑๑๔๐) ภิกษุย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร ดังนี้ว่า วิมังสาของเราจักไม่ย่อหย่อนเกินไป ไม่ต้องประคองเกินไป ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก และเธอมีความสำคัญในเบื้องหลังและเบื้องหน้าอยู่ว่า เบื้องหน้าฉันใด เบื้องหลังก็ฉันนั้น เบื้องหลังฉันใด เบื้องหน้าก็ฉันนั้น เบื้องล่างฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องล่างก็ฉันนั้น กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น เธอมีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่

(๑๑๔๑) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มาก ซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง ไปได้ไม่ติดขัด ผ่านทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นดำลงในแผ่นดิน

เหมือนในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำได้ไม่จมเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกมีปีก ลูบคลำดวงจันทร์--ดวงอาทิตย์ซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้ด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้

(๑๑๔๒) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งอยู่ไกลและใกล้ด้วยทิพโสตธาตุอันบริสุทธิ์ล่วงโสตของมนุษย์

(๑๑๔๓) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจ คือ จิตมีราคะก็รู้ว่า จิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่า จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่า จิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่า จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่า จิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่า จิตหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรคตก็รู้ว่า จิตเป็นมหรคต หรือจิตไม่เป็นมหรคตก็รู้ว่า จิตไม่เป็นมหรคต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า

หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตตั้งมั่นก็รู้ว่า จิตตั้งมั่น หรือจิตไม่ตั้งมั่นก็รู้ว่า จิตไม่ตั้งมั่น จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น

(๑๑๔๔) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบาง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้วได้มา

เกิดในภพนี้ เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้

(๑๑๔๕) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี ผิวพรรณทราม ได้ดีตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วย กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้

(๑๑๔๖) ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่

— สำ. มหา. ๑๙/๓๓๙/๑๑๓๖ — สยาม. ๑๙/๒๓๐/๘๒๓ — มหาจุฬาฯ

ข้อความในพระสูตรนี้ มีข้อความบางตอนอาจจะไม่เข้าใจ หรือเข้าใจความหมายไม่ถูก ฉะนั้นจะขออธิบาย แต่ก่อนจะอธิบาย ต้องการจะให้เห็นคำบาลีที่จะต้องอธิบายนั้นเสียก่อน แล้วจะทำให้เข้าใจง่าย

(๑๑๓๖) สาวตฺถิยำ ฯ ปุพฺเพ เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย อิทฺธิปาทภาวนายาติ ฯ

(๑๑๓๗) ตสฺส มยฺหำ ภิกฺขเว เอตทโหสิ อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตำ อิทฺธิปาทำ ภาเวติ, อิติ เม ฉนฺโท น จ อติลีโน ภวิสฺสติ, น จ อติปคฺคหิโต ภวิสฺสติ, น จ อชฺฌตฺตำ สงฺขิตฺโต ภวิสฺสติ,

น จ พหิทฺธา วิกฺขิตฺโต ภวิสฺสติ, ปจฺฉาปุเร สญฺญี จ วิหรติ, ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา, ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเร, ยถา อโธ ตถา อุทฺธ, ยถา อุทฺธ ตถา อโธ, ยถา ทิวา ตถา รตฺตึ, ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา, อิติ วิวเฏน เจตสา อปริโยนทฺเธน สปฺปภาสํ จิตฺตํ ภาเวติ ฯ

(๑๑๓๘) วิริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ, อิติ เม วิริยํ น จ อติลีนํ ภวิสฺสติ, น จ อติปคฺคหิตํ ภวิสฺสติ น จ อชฺฌตฺตํ สงฺขิตฺตํ ภวิสฺสติ, น จ พหิทฺธา วิกฺขิตฺตํ ภวิสฺสติ, ปจฺฉาปุเร สญฺญี จ วิหรติ, ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา, ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเร, ยถา อโธ ตถา อุทฺธ, ยถา อุทฺธ ตถา อโธ ยถา ทิวา ตถา รตฺตึ, ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา อิติ วิวเฏน เจตสา อปริโยนทฺเธน สปฺปภาสํ จิตฺตํ ภาเวติ. ฯเป ฯ

ข้อความที่จะต้องอธิบายก็คือคำว่า "ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนจนเกินไป" ข้อนี้หมายความว่า "ฉันทะนั้นไม่ประกอบด้วยโกสัชชะ ความเกียจคร้าน" คำว่า "ฉันทะของเราจักไม่ประคองให้มากเกินไป" หมายความ

ว่า "ฉันทะนั้นไม่ประกอบด้วย อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน" คำว่า "**ฉันทะของเราจักต้องไม่หดหู่ภายใน**" หมายความว่า "ฉันทะนั้นไม่ประกอบด้วยถีนมิทธะ ความท้อแท้ความง่วง" คำว่า "**ฉันทะของเราจักต้องไม่ฟุ้งซ่านไปในภายนอก**" หมายความว่า "ฉันทะนั้นไม่ได้ปรารภถึงกามคุณห้า และฟุ้งซ่านไปตามกามคุณห้า" คำว่า "**มีสัญญาในเบื้องหลังและเบื้องหน้าว่า ในเบื้องหน้าอย่างไร ในเบื้องหลังก็อย่างนั้น หรือในเบื้องหลังอย่างไร ในเบื้องหน้าก็อย่างนั้น**" หมายความว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมถือเอาไว้ดีแล้ว (สุคฺคหิตา โหติ) มนสิการไว้ดีแล้ว (สุมนสิกตา) ทรงเอาไว้ดีแล้ว (สุปธาริตา) แทงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา (สุปฺปฏิวิทฺธา ปญฺญาย) ซึ่งปัจฉาปุเรสัญญา คือสัญญาในเบื้องหลังและเบื้องหน้า

อนึ่ง ขอให้เข้าใจไว้ด้วยว่า คำอธิบายทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นคำอธิบายของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ตรัสไว้ในอีกสูตรเรียกว่า วิภังคสูตร (สำ.มหา. ๑๙/๒๔๒ ข้อ ๘๓๒—มหาจุฬา.) แต่ก็ไม่ได้ทรงอธิบายว่า คำว่า ปจฺฉาปุเรสญฺญี มีสัญญาในเบื้องหลังและเบื้องหน้านั้น

หมายความอย่างไร ฉะนั้น จึงต้องไปดูคำอธิบายจากอรรถกถา ซึ่งคำว่า ปุเรปจฺฉาสญฺญี ในอรรถกถาได้อธิบายไว้ดังนี้

"การประกอบความเพียรบ่อย ๆ ในกัมมัฏฐาน ชื่อว่าเบื้องหน้า อรหัตชื่อว่าเบื้องหลัง ภิกษุใดปฏิบัติในเรื่องมูลกัมมัฏฐาน และกีดกันความตกต่ำของจิตในฐานะ ๔ อย่าง คือไม่ให้ย่อหย่อนไป ไม่ประคองมากเกินไป (คือไม่กระทำความเพียรมากเกินไป) ไม่ให้หดหู่ภายใน ไม่ให้ฟุ้งซ่านไปในภายนอกไม่ให้ติดขัดในฐานะทั้ง ๔ อย่างนี้ แม้แต่อย่างเดียว เหมือนเทียมโคพยศใช้งานได้ หรือเหมือนตอกไม้ ๔ เหลี่ยมแทรกเข้าไป และพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วบรรลุพระอรหัต ภิกษุที่ทำได้อย่างนี้เรียกว่า เบื้องหน้าฉันใดเบื้องหลังก็ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง ผมชื่อว่า เบื้องหน้า มันสมองชื่อว่าเบื้องหลัง ภิกษุใดพิจารณาในอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น เมื่อกำหนดผมเป็นต้น ด้วยอำนาจสีและสันฐานแล้วไม่ให้ติดขัดในฐานะทั้ง ๔ อย่าง (เหมือนดังที่กล่าวมา)

พิจารณาไปจนถึงมันสมอง ภิกษุที่ทำได้อย่างนี้เรียกว่า เบื้องหน้าฉันใด เบื้องหลังก็ฉันนั้น

ตามคำอธิบายของอรรถกถานี้ ข้าพเจ้าได้แปลโดยวิธีถอดความ เพราะถ้าแปลตามตัว จะอ่านเข้าใจยากมาก แต่อย่างไรก็ดี เพื่อป้องกันความผิดพลาดฉะนั้น จะขอคัดคำอธิบายจากอรรถกถาในตอนนี้มาให้ศึกษาด้วยดังนี้

ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉาติ กมฺมฏฺฐานวเสนปิ เทสนาวเสนปิ ปุริมปจฺฉิมตา เวทิตพฺพา. กถํ ? กมฺมฏฺฐาเน ตาว กมฺมฏฺฐานสฺส อภินิเวโส ปุเร นาม, อรหตฺตํ ปจฺฉา นาม. ตตฺถ โย ภิกฺขุ มูลกมฺมฏฺฐาเน อภินิวิสิตฺวา อติลีนาทีสุ จตูสุ ฐาเนสุ จิตฺตสฺส โอกฺกมนํ ปฏิเสเธตฺวาทุ ฏฺฐโคเณ โยชิตฺวา สาเรนฺโต วิย จตุรสฺสมฏฺฐกิ โอตาเรนฺโต วิย จตุนฺนํ ฐานานํ เอกฏฺฐาเนปิ อสชฺชนฺโต สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณาติ, อยมฺปิ ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา วิหรติ นาม. อยํ กมฺมฏฺฐานวเสน ปุริมปจฺฉิมตา. เทสนาวเสน ปน เกสา ปุเร นาม,

มตฺถลุงฺคำ ปจฺฉา นาม. ตตฺถ โย ภิกฺขุ เกเสสุ อภินิวิสิตฺวา วณฺณสณฺฐานาทิวเสน เกสาทโย ปริคฺคณฺหนฺโต จตูสุ ฐาเนสุ อสชฺชนฺโต ยาว มตฺถลุงฺคา ภาวนำ ปาเปติ, อยมฺปิ ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา วิหรติ นาม. เอวำ เทสนาวเสน ปุริมปจฺฉิมตา เวทิตพฺพา. **ยถา ปจฺฉา ตถา ปุเรติ** อิทำ ปุริมนยสฺส เววจนำ.

อนึ่งตามสำนวนบาลีที่อ้างมานี้ มีอยู่คำหนึ่ง ซึ่งผู้ที่ไม่สันทัดจริง ๆ แล้ว จะต้องแปลผิด คือคำว่า **อภินิเวโส** ซึ่งโดยทั่ว ๆ ไปคำนี้จะแปลกันว่า **ความยึดมั่น หรือถือมั่น** เช่นประโยคว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลำ อภินิเวสาย** ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรถือมั่น แต่ในที่นี้ **อภินิเวโส** จะต้องแปลว่า **การประกอบความเพียรบ่อย ๆ** หรือแปลว่า **การตามประกอบความเพียร** เช่นตัวอย่างในหนังสือฎีกาของวิสุทธิมรรค ท่านอธิบายไว้ดังนี้

"น กโต อภิญฺญานุโยคสงฺขาโต อภินิเวโส เอเตนาติ อกตาภิเวโส ตสฺส อาทิกมฺมิกสฺสาติ อตฺโถ. อยำ กถาติ อาโลกำ วฑฺเฒตฺวาติอาทินา วุตฺตปริกมฺมกถา."

— ปรมตฺถมญฺชุสา ๒/๓๐๖, — วิสุทฺธิมคฺค ๒/๒๕๑

คำว่า "เบื้องต่ำอย่างไร เบื้องบนก็อย่างนั้น หรือเบื้องบนอย่างไร เบื้องต่ำก็อย่างนั้น" หมายความว่า ภิกษุในธรรมวินัย ย่อมพิจารณาซึ่งกายนี้ เบื้องบนคือตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องล่างคือตั้งแต่ปลายผมลงไป ซึ่งมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่าในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า (คืออุจจาระ) ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

คำว่า "กลางวันอย่างไร กลางคืนก็อย่างนั้น หรือกลางคืนอย่างไร กลางวันก็อย่างนั้น" หมายความว่า ภิกษุนั้นเจริญอาโลกสัญญา กำหนดเห็นแสงสว่าง และอธิษฐานให้สว่างเหมือนในเวลากลางวัน ในเวลากลางวันปฏิบัติได้อย่างไร ในเวลากลางคืนก็ปฏิบัติได้อย่างนั้น หรือในเวลากลางคืนปฏิบัติได้อย่างไร ในเวลากลางวันก็ทำได้อย่างเดียวกัน

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา (สารตฺถปกาสินี ภาค ๓ หน้า ๓๓๘) ได้อธิบายข้อความในตอนนี้ไว้ว่า "ภิกษุใดนั่งที่ลานแล้วมนสิการอาโลกสัญญา คือการกำหนดแสงสว่าง หลับตาลงเป็นบางครั้ง บางครั้งก็ลืมตา ขณะที่เธอแม้จะหลับตาอยู่ รูปก็ย่อมปรากฏเป็นอย่างเดียวกันทีเดียว เหมือนเมื่อเธอกำลังลืมตาแลดูอยู่ นั้นชื่อว่าการกำหนดเห็นแสงสว่างย่อมเป็นอันเกิดแล้ว แม้คำว่าทิวาสญฺญา ก็เป็นชื่อของการกำหนดเห็นแสงสว่างนั้นเหมือนกัน ก็แต่ว่า การกำหนดเห็นแสงสว่างที่เกิดขึ้นในตอนกลางคืน ย่อมชื่อว่าเป็นอันถือเอาไว้ดีแล้ว (สุคฺคหิตา) ตั้งมั่นไว้ดีแล้ว (สฺวาธิฏฺฐิตา)

ภิกษุใดบรรเทาถีนมิทธะได้ด้วยแสงสว่าง สร้างความพอใจให้เกิดขึ้นแล้ว เอาใจใส่ทำกัมมัฏฐานอยู่ ความสำคัญว่าแสงสว่าง (คือการกำหนดเห็นแสงสว่าง) แม้ในเวลากลางวันของภิกษุนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอันถือเอาไว้ดีแล้ว เป็นอันตั้งมั่นไว้ดีแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืนก็ตาม ภิกษุใช้แสงสว่างใดเป็นเครื่องบรรเทาถีนมิทธะได้แล้ว และตั้งอกตั้งใจทำกัมมัฏฐานอยู่

ความสำคัญที่เกิดขึ้นในแสงสว่างซึ่งใช้เป็นเครื่องบรรเทาถีนมิทธะนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอันถือเอาไว้ดีแล้วโดยแท้ แม้ในเรื่องวิริยอิทธิบาท จิตตอิทธิบาท วิมังสาอิทธิบาทก็มีนัยอย่างเดียวกันกับในเรื่องฉันทอิทธิบาท ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงฤทธิ์สำหรับเป็นบาทของอภิญญาทั้ง ๖ ประการ

อนึ่งขอให้สังเกตไว้ด้วยว่า ในวิภังคสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงว่า "ผู้ที่อบรมทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ นั้น จะสามารถบรรลุอภิญญาทั้ง ๖ ได้"

ผู้ที่เจริญอิทธิบาท ๔ สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ถึงกัป

เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงปลงอายุสังขาร แล้วเกิดความมหัศจรรย์ต่าง ๆ คือเกิดแผ่นดินไหว กลองทิพย์บันลือลั่น ซึ่งครั้งแรกพระอานนท์ไม่ทราบถึงสาเหตุว่า ทำไมจึงเกิดความมหัศจรรย์ต่าง ๆ เหล่านั้น จึงได้เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ตรัสบอกว่า

นั้นเป็นเพราะพระองค์ได้ปลงอายุสังขารแล้ว พระอานนท์จึงได้กราบทูลว่า "ตัวท่านเองได้ยินมาด้วยตนเองต่อหน้าพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ผู้ใดเจริญทำให้มากซึ่งอิทธิบาท ๔ แล้ว ถ้าประสงค์จะมีชีวิตยืนยาวไปถึงกัปหนึ่ง ก็สามารถที่จะอยู่ได้ และก็ได้กราบทูลว่า อิทธิบาท ๔ นี้ พระองค์ก็ได้ทรงยืนยันว่าพระองค์ได้อบรมทำมามากแล้ว ฉะนั้นขอพระองค์จงทรงดำรงอยู่ตลอดถึงกัปเถิด" ซึ่งข้อความที่กล่าวมานี้มีอยู่ในมหาปรินิพพานสูตร ดังนี้

ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาท ๔ บุคคลใดก็ตามในเมื่ออบรมทำให้มากแล้ว เขาปรารถนาที่จะมีชีวิตอยู่ถึงกัปหนึ่ง หรือมากกว่ากัปหนึ่ง เขาก็จะพึงอยู่ได้ ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาท ๔ ตถาคตก็ได้อบรมทำให้มาก ฉะนั้นตถาคตจึงสามารถที่จะอยู่ถึงกัปหนึ่ง หรือมากกว่ากัปหนึ่งก็ได้ "เรื่องนี้ อานนท์เชื่อหรือเปล่า" "เชื่อพระพุทธเจ้าข้า"

— ที.มหา. ๑๐/๑๐๓/๑๗๘

"สฑฺฒหสิ ตฺวํ อานนฺท ตถาคตสฺส โพธินฺ"ติ. เอวํ ภนฺเต. "อถ กิญฺจรหิ ตฺวํ อานนฺท ตถาคตํ ยาวตติยกํ อภินิปฺปีเฬสี"ติ. "สมฺมุขา เมตํ ภนฺเต ภควโต สุตํ สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตํ ยสฺส กสฺสจิ อานนฺท จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, โส อากงฺขมาโน กปฺปํ วา ติฏฺเจยฺย, กปฺปาวเสสํ วา. ตถาคตสฺส โข อานนฺท จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, โส อากงฺขมาโน อานนฺท ตถาคโต กปฺปํ วา ติฏฺเจยฺย, กปฺปาวเสสํ วา"ติ. "สฑฺฒหสิ ตฺวํ อานนฺทา"ติ. เอวํ ภนฺเต. "ตสฺมาติหานนฺท ตุเยฺหเวตํ ทุกฺกฏํ, ตุเยฺหเวตํ อปรทฺธํ, ยं ตฺวํ, ตถาคเตฺน เอวํ โอฬาริเก นิมิตฺเต กยิรมาเน โอฬาริเก โอภาเส กยิรมาเน นาสกฺขิ ปฏิวิชฺฌิตุํ, น ตถาคตํ ยาจิ 'ติฏฺฐตุ ภควา กปฺปํ, ติฏฺฐตุ สุคโต กปฺปํ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานนฺ'ติ; สเจ ตฺวํ อานนฺท ตถาคตํ ยาเจยฺยาสิ, เทฺว ว เต

วาจา ตถาคโต ปฏิกฺขิเปยฺย, อถ ตติยกํ อธิวาเสยฺย; ตสฺมาติหานนฺท ตุเยฺหเวตํ ทุกฺกฏํ, ตุเยฺหเวตํ อปรทฺธนฺ,

อนึ่ง คำว่า มีอายุถึงกัปหนึ่งนั้น คำว่า กัป มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ๑. หมายถึงอายุของโลกนับตั้งแต่โลกเริ่มเกิดขึ้นจนกระทั่งโลกพินาศ ซึ่งเป็นเวลาหลายพันล้านปีหรือหลายหมื่นล้านหลายแสนล้านปี ๒. หมายถึงอายุขัยของคนเราแต่ละยุคแต่ละสมัย เช่นในสมัยครั้งพุทธกาล อายุขัยของคนโดยทั่ว ๆ ไปประมาณ ๑๐๐ ปี หรือ ๑๐๐ กว่าปี ฉะนั้น คำว่า ผู้ที่เจริญทำให้มาก ซึ่งอิทธิบาท ๔ แล้ว สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้ถึง กัป หนึ่งนั้น หมายความว่าอยู่ไปจนกระทั่งสิ้นอายุขัย เช่นอย่างพระพุทธเจ้าถ้าจะทรงมีอายุยืนยาวต่อไปถึงกัปหรือตลอดกัป ก็หมายความว่า จะทรงมีชีวิตต่อไปได้อีกถึง ๑๐๐ ปีหรือ ๑๐๐ กว่าปี เช่นพระอานนท์มีอายุถึง ๑๒๐ ปี จึงได้ปรินิพพาน พระอรหันต์บางองค์มีอายุถึง ๑๕๐ ปี ก็มี แต่อย่างมากเท่าที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น พระอรหันต์บางองค์มีอายุถึง ๑๖๐ ปี ที่มากกว่านี้ไม่มี

คำว่า มีอายุถึงกัปและหมายถึงอายุกัปหรืออายุขัย นั้น ในอรรถกถาได้อธิบายไว้ดังนี้

เอตฺถ จ กปฺปนฺติ อายุกปฺปํ. ตสฺมึ กาเล ยํ มนุสฺสานํ อายุปฺปมาณํ โหติ ตํ ปริปุณฺณํ กโรนฺโต ติฏฺเฐยฺย. กปฺปาวเสสํ วาติ "อปฺปํ วา ภิยฺโยติ วุตฺตวสฺสสโต อติเรกํ วา.

— สุ.วิ. ๒/๑๕๗ — มหาจุฬา.

แปลว่าในที่นี้ คำว่า กัป หมายถึง อายุกัป ในกาลนั้น มนุษย์มีอายุบริบูรณ์ (คือสิ้นอายุขัย) ประมาณเท่าไร ก็จะพึงดำรงอยู่ได้ถึงเท่านั้น คำว่า กปฺปาวเสสํ วา ซึ่งแปลว่า เหลือจากกัป นั้น หมายความว่า อาจจะน้อยกว่าร้อยปี หรือมากกว่า ๑๐๐ ปีก็ได้

วิหารธรรมที่ทรงอยู่มากที่สุด ก่อนตรัสรู้ *

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงของกาย หรือความหวั่นไหวโยกโคลงของจิตก็ตาม ย่อมมีขึ้นไม่ได้

* บาลี มหาวาร สำ. ๑๙/๓๙๙, ๔๐๑/๑๓๒๔,/ ๑๓๒๙ ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน ปรารภพระมหากัปปีนะเข้าสมาธินั่งนิ่งไม่ไหวติงจนเป็นปรกตินิสัย — สยาม.

ด้วยอำนาจแห่งการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิ ใดสมาธินั้น ภิกษุย่อมจะได้โดยไม่หนักใจ ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบากเลย

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงของกาย หรือความหวั่นไหวโยกโคลงของจิต ก็ตาม ย่อมมีขึ้นไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิไหนกันเล่า ? ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงของกาย หรือความหวั่นไหวโยกโคลงของจิตก็ตาม ย่อมมีขึ้นไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่ง การเจริญทำให้มาก ซึ่งอานาปานสติสมาธิ

ภิกษุ ท. ! เมื่อบุคคลเจริญทำให้มากซึ่งอานาปานสติสมาธิอยู่อย่างไรเล่า ความหวั่นไหวโยกโคลงของกาย หรือความหวั่นไหวโยกโคลงของจิตก็ตามย่อมมีขึ้นไม่ได้ ?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า หรือโคนไม้หรือเรือนว่างก็ตาม แล้วนั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ภิกษุนั้นหายใจเข้าก็มีสติหายใจออก ก็มีสติ

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกยาว

เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกสั้น

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวงหายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้ทำกายสังขารให้สงบรำงับอยู่ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้ทำกายสังขารให้สงบรำงับอยู่ หายใจออกอยู่

เธอย่อมทำการสำเนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งปีติ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งปีติหายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งสุข หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งสุขหายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึนฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้สงบรำงับอยู่ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตตสังขาร ให้สงบรำงับอยู่ หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งจิต หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้รู้สึกพร้อมเฉพาะซึ่งจิต หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์บันเทิงอยู่ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์บันเทิงอยู่ หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้ดำรงจิตให้ตั้งมั่นอยู่ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้ดำรงจิตให้ตั้งมั่นอยู่ หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตให้ปลดปล่อยอยู่ หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้ทำจิตให้ปลดปล่อยอยู่ หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นความไม่เที่ยง หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นความไม่เที่ยง หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรมเป็นความจางคลาย หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรมเป็นความจางคลาย หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรมเป็นความดับสนิท หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรมเป็นความดับสนิท หายใจออกอยู่"

เธอย่อมทำการสำเหนียกฝึกฝน โดยหลักว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรม เป็นความสลัดกลับหลัง หายใจเข้าอยู่" ว่า "เราจักเป็นผู้มองเห็นธรรมเป็นความสลัดกลับหลัง หายใจออกอยู่" ดังนี้

ภิกษุ ท. ! เมื่อบุคคลเจริญทำให้มากซึ่งอานาปานสติสมาธิ อยู่อย่างนี้แล ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกาย หรือความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม ย่อมมีขึ้นไม่ได้ ...ฯลฯ...

ภิกษุ ท. ! **แม้เราเองก็เหมือนกัน** ในกาลก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ย่อมอยู่ด้วยวิหารธรรม คืออานาปานสติสมาธินี้ เป็นส่วนมาก เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นส่วนมาก กายก็ไม่ลำบาก ตาก็ไม่ลำบาก และจิตของเราก็หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่มีอุปาทาน

ภิกษุ ท. ! เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า กายของเราก็อย่าลำบาก ตาของเราก็อย่าลำบาก และจิตของเราก็จงหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่มีอุปาทานเถิด ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจ ในอานาปานสติสมาธินี้ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า ความครุ่นคิดอันเกี่ยวข้องไปทางเหย้าเรือนของเรา จงหายไปอย่างหมดสิ้น ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจในอานาปานสติสมาธินี้ ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นผู้อยู่ด้วยความรู้สึกว่าปฏิกูล ต่อสิ่งที่ไม่ปฏิกูล ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจ ในอานาปานสติสมาธินี้ ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นผู้อยู่ด้วยความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูล ต่อสิ่งที่ปฏิกูล ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจ ในอานาปานสติสมาธินี้ ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นผู้อยู่ด้วยความรู้สึกว่าปฏิกูล ทั้งต่อสิ่งที่ไม่ปฏิกูล และต่อสิ่งที่ปฏิกูลดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจในอานาปานสติสมาธินี้ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นผู้อยู่ด้วยความรู้สึกว่าไม่ปฏิกูล ทั้งต่อสิ่งที่ปฏิกูล และต่อสิ่งที่ไม่ปฏิกูล ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้นจงทำในใจในอานาปานสติสมาธินี้ ให้เป็นอย่างดี

ภิกษุ ท. ! ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นผู้ไม่ใส่ใจเสียเลย ทั้งต่อสิ่งที่ไม่ปฏิกูลและต่อสิ่งที่

ปฏิกูล ทั้งสองอย่าง แล้วเป็นผู้อยู่ด้วยอุเบกขามีสติสัมปชัญญะเถิด ดังนี้แล้ว ; ภิกษุนั้น จงทำในใจ ในอานาปานสติสมาธินี้ ให้เป็นอย่างดี

(ต่อแต่นี้ มีตรัสทำนองนี้เรื่อยไปจนถึง ความหวังจะได้ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธ จนกระทั่งความดับเย็นแห่งเวทนา เพราะความไม่เพลิดเพลินในเวทนานั้น เป็นที่สุด ว่าผู้ต้องการพึงทำในใจ ในอานาปานสติสมาธินี้ให้เป็นอย่างดี)

ทรงพยายามในเนกขัมมจิต และอนุปุพพวิหารสมาบัติ ก่อนตรัสรู้*

อานนท์ ! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ความรู้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า

---

* บาลี นวก. อ. ๒๓/๔๕๗/๒๔๕. ตรัสแก่พระอานนท์ ที่อุรุเวลกัสสปนิคม ของชาวมัลละในมัลลกรัฐ. เนื่องจาก ตปุสสคหบดี ได้เข้าเฝ้าและกราบทูลถึงข้อที่พวกพ่อราวาสย่อมวุ่นวายติดในกามอยู่เป็นปกติ, เนกขัมมะคือการหลีกออกมาเสียจากกามนั้น ปรากฏแก่พวกเขาดุจถ้ำหรือเหวลึกที่มืดยิ่ง เป็นที่น่าหวาดกลัวยิ่ง — สยาม.

เนกขัมมะ (ความหลีกออกจากกาม) เป็นทางแห่งความสำเร็จ, ปวิเวก (ความอยู่สงัดจากกาม) เป็นทางแห่งความสำเร็จ ดังนี้ แต่แม้กระนั้น จิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไปในเนกขัมมะทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในกามทั้งหลาย เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งการออกจากกาม เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้ากระไร เราได้เห็นโทษในกามทั้งหลาย แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในการหลีกออกจากกามแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในเนกขัมมะ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์!

โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในเนกขัมมะ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เมื่อเป็นเช่นนั้น เราแล เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย จึง **บรรลุฌานที่ ๑** อันมีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรม คือฌานที่ ๑ นี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในทางกาม ก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุขแล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธ ข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ จึงบรรลุฌานที่ ๒ เป็นเครื่องผ่องใสแห่งจิตในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้นจิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในอวิตกธรรม (คือฌานที่ ๒) นั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในวิตกธรรม เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งอวิตกธรรม เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในวิตกแล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในอวิตกธรรมแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอวิตก-ธรรม โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมาเราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอวิตกธรรม (คือฌานที่ ๒) นั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เมื่อเป็นเช่นนั้น เราแล เพราะสงบวิตกวิจารเสียได้ จึง เป็นเครื่องผ่องใสแห่งจิตในภายใน

บรรลุฌานที่ ๒

นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรม คือฌานที่ ๒ นี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในวิตกก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใด ก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะความจางไปแห่งปีติ พึงอยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และพึงเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุฌานที่ ๓ อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขแล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้น จิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไปในนิปปีติกฌาน (คือฌานที่ ๓) นั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็น

เช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในปีติเป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งนิปปีติกฌาน เรายังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในปีติ แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในนิปปีติกฌานแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไปในนิปปีติกฌาน โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมาเราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไปในนิปปีติกฌาน (คือฌานที่ ๓) นั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เมื่อเป็นเช่นนั้น เราแล เพราะความจางไปแห่งปีติ จึงเกิดอุเบกขา มีสติแลสัมปชัญญะ และย่อมเสวยสุขด้วยนามกาย **บรรลุฌานที่ ๓** อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข

แล้วแลอยู่ อานนท์ ! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมคือฌานที่ ๓ นั้น การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญา ที่เป็นไปในปีติก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นอาพาธ (ในทางจิต) แก่เราเหมือนผู้มีสุขแล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์ ! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสแลโทมนัสในกาลก่อน พึงบรรลุฌานที่ ๔ อันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์ ! แม้กระนั้น จิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในอทุกขมสุข (คือฌานที่ ๔) นั้น ทั้งที่เราเห็นว่า นั่นสงบ

อานนท์ ! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดแก่เราว่า เพราะว่าโทษในอุเปกขาสุข เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้

นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งอทุกขม-สุข เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในอุเปกขาสุข แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในอทุกขมสุขแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอทุกขมสุข โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอทุกขมสุข (คือฌานที่ ๔) นั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เมื่อเป็นเช่นนั้น เราแล เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน จึง **บรรลุฌานที่ ๔** อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อ เราอยู่ด้วยวิหารธรรมคือฌานที่ ๔ นี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในอุเบกขา ก็ยัง

เกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้น ยังเป็นการอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวางเพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะผ่านพ้นรูปสัญญา (ความกำหนดหมายในรูป) โดยประการทั้งปวงได้ เพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญา (ความกำหนดหมายอารมณ์ที่กระทบใจ) เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งความกำหนดหมายในภาวะต่าง ๆ (นานัตตสัญญา) พึงบรรลุอากาสานัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้น จิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในอากาสานัญจายตนะนั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในรูปทั้งหลาย เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น

ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งอากาสานัญจายตนะ เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในรูปทั้งหลาย แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในอากาสานัญจายตนะแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้หลุดออกไป ในอากาสานัญจายตนะ โดยที่เห็นอยู่ว่านั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอากาสานัญจายตนะนั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เมื่อเป็นเช่นนั้น เราแลเพราะผ่านพ้นรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงเสียได้ เพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญา เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา จึง **บรรลุอากาสานัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรม คืออากาสานัญ-

จายตนะนี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในรูปทั้งหลายก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้น ยังเป็นการอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์ ! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะผ่านพ้นอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุวิญญาณัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า "วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์ ! แม้กระนั้นจิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในวิญญาณัญจายตนะนั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่านั่นสงบ

อานนท์ ! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์ ! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในอากาสานัญจายตนะ เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งวิญญาณัญจายตนะ เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย

ยังไม่เคยรู้รสเลย ; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในอากาสานัญจายตนะ แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในวิญญาณัญจายตนะแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในวิญญาณัญจายตนะ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้ว อย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในวิญญาณัญจายตนะนั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เราแลผ่านพ้นอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง **บรรลุวิญญาณัญจายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด" แล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมคือวิญญาณัญจายตนะนี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในอากาสานัญจายตนะ ก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นการอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะผ่านพ้นวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุอากิญจัญญายตนะ อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้นจิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไปในอากิญจัญญายตนะนั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในวิญญาณัญจายตนะ เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งอากิญจัญญายตนะ เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะ แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในอากิญจัญญายตนะแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้น อย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะ

เป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอากิญจัญญายตนะ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในอากิญจัญญายตนะนั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เราแล ผ่านพ้นวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง **บรรลุอากิญจัญญายตนะ** อันมีการทำในใจว่า "อะไร ๆ ไม่มี" แล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมคืออากิญจัญญายตนะนี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในวิญญาณัญจายตนะ ก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นการอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา เพราะผ่านพ้นอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุ

เนวสัญญานาสัญญายตนะ* แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้นจิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในอากิญจัญญายตนะ เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะ แล้วนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะ

---

* เนวสัญญานาสัญญายตนะ คืออรูปฌานขั้นที่สงบ ถึงขนาดที่เรียกว่า มีความรู้สึก ก็ไม่ใช่ ไม่มีความรู้สึก ก็ไม่ใช่ เป็นความสงบในขั้นที่ยากที่คนธรรมดาจะเข้าใจได้ขึ้นไปแล้ว

เป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมาเราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เราแล ผ่านพ้นอากิญจัญญายตนะ โดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง **บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ** แล้วแลอยู่ อานนท์! แม้เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรม คือเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ การทำในใจตามอำนาจแห่งสัญญาที่เป็นไปในอากิญจัญญายตนะก็ยังเกิดแทรกแซงอยู่ ข้อนั้นยังเป็นการอาพาธ (ในทางจิต) แก่เรา เหมือนผู้มีสุข แล้วยังมีทุกข์เกิดขึ้นขัดขวาง เพราะอาพาธ ฉันใดก็ฉันนั้น

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า เพื่อกำจัดอาพาธข้อนั้นเสีย ถ้ากระไรเรา ผ่านพ้นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึง บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ แล้วแลอยู่เถิด ดังนี้ อานนท์! แม้กระนั้นจิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้ง

อยู่ได้ ไม่หลุดออกไป ในสัญญาเวทยิตนิโรธนั้น ทั้งที่เราเห็นอยู่ว่า นั่นสงบ

อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่ทำให้จิตของเราเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความรู้สึกได้เกิดขึ้นแก่เราว่า เพราะว่าโทษในเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งสัญญาเวทยิตนิโรธ เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย; จิตของเราจึงเป็นเช่นนั้น อานนท์! ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า ถ้าหากเราได้เห็นโทษในเนวสัญญานาสัญญายตนะ แลวนำมาทำการคิดนึกในข้อนั้นให้มาก ได้รับอานิสงส์ในสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว พึงเสพในอานิสงส์นั้นอย่างทั่วถึงไซร้ ข้อนั้นแหละ จะเป็นฐานะที่จะทำให้จิตของเราพึงแล่นไป พึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไป ในสัญญาเวทยิตนิโรธ โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! โดยกาลต่อมา เราได้ทำเช่นนั้นแล้วอย่างทั่วถึง จิตของเราจึงแล่นไป จึงเลื่อมใส ตั้งอยู่ได้ หลุดออกไปในสัญญา-

เวทยิตนิโรธนั้น โดยที่เห็นอยู่ว่า นั่นสงบ อานนท์! เราแล ผ่านพ้นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึง **บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ** แล้วแลอยู่ (ไม่มีอาพาธอะไร ๆ อีกต่อไป) อนึ่ง อาสวะทั้งหลาย ได้ถึงความสิ้นไปรอบ เพราะเราเห็น (อริยสัจจ์สี่) ได้ด้วยปัญญา

เรื่อง **วิหารธรรมที่พระพุทธองค์ทรงอยู่มากที่สุดก่อนตรัสรู้** คือเรื่อง **อานาปานสติสมาธิ** ตามที่ได้นำมาลงไว้ในที่นี้แล้ว (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๔๕) นั้น ข้าพเจ้าได้เขียนอธิบายไว้แล้วอย่างละเอียด โดยเขียนเป็นหนังสือขึ้นมาอีกเล่มหนึ่งชื่อว่า **คู่มือการฝึกอานาปานสติสมาธิ** เป็นหนังสือขนาด ๑๖ หน้ายก มีความหนา ๕๐๐ กว่าหน้า และได้เขียนมานานแล้วตั้งแต่ปี ๒๕๐๗ ฉะนั้นในเล่มนี้จึงไม่จำเป็นจะต้องเขียนคำอธิบายไว้อีก

แต่เรื่อง **อนุปุพพวิหารสมาบัติ ก่อนตรัสรู้** ซึ่งท่านพุทธทาสได้รวบรวมนำมาเขียนไว้ในหนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์นี้ มีปัญหาอยู่อย่างหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าเองก็ยังวินิจฉัยไม่ได้ กล่าวคือ ตามเนื้อเรื่องของพระ-

สูตรนี้ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์องคุตตรนิกาย นวกนิบาต (๒๓/๔๒๗/๒๔๕ ฉบับสยามรัฐ, ๒๓/๓๖๐/๔๑— ฉบับมหาจุฬา.) นั้น ได้กล่าวว่า *พระพุทธเจ้าได้ทรงเข้าสมาบัตินี้ก่อนตรัสรู้* ที่ว่าเรื่องนี้เป็นปัญหาก็เพราะตามหลักโดยทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น *ผู้ที่จะเข้านิโรธสมาบัติ* หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *สัญญาเวทยิตนิโรธ* นั้น *จะต้องเป็นพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ จึงจะเข้าได้* เรื่องพระพุทธเจ้าทรงเข้าสมาบัติ ๘ ได้ก่อนตรัสรู้นั้นไม่มีปัญหา แต่มีปัญหาว่า *ถ้าเข้านิโรธสมาบัติได้ก่อนตรัสรู้ ก็จะเกิดการขัดแย้งกับหลักที่ได้กล่าวมาแล้ว* เพราะคำว่าตรัสรู้นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุในเวลารุ่งอรุณของคืนวันวิสาขะ และก่อนหน้านี้ยังไม่ชื่อว่าได้ตรัสรู้ และคำว่าตรัสรู้นั้นหมายถึงได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งทรงละอาสวกิเลสทั้งหลายได้หมดสิ้นไม่มีเหลือ แปลว่าก่อนที่จะถึงเวลารุ่งอรุณแห่งคืนวันวิสาขะนั้น พระพุทธเจ้ายังมิได้ตรัสรู้ อาสวกิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้น ยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ เมื่อเป็นเช่นนี้จะกล่าวว่าพระองค์ทรงเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธได้อย่างไร เว้นแต่จะกล่าวว่า

พระพุทธเจ้าทรงเข้านิโรธสมาบัติ หรือสัญญาเวทยิตนิโรธนั้น คือทรงเข้าในระยะสุดท้ายของการตรัสรู้ คือเพราะเหตุที่ทรงเข้าอนุปุพพวิหารสมาบัตินี้ได้ จึงได้ตรัสรู้พร้อมกับอาสวกิเลสทั้งหลายก็ดับหมดสิ้นไม่มีเหลือ ถ้าจะกล่าวอย่างนี้ก็เป็นเรื่องที่เป็นไปได้

แต่อย่างไรก็ดี จากคำบอกเล่าของพระองค์เองเกี่ยวกับเรื่องการเข้าฌานมาโดยลำดับ เช่นพระองค์ตรัสว่า "อานนท์ ความคิดได้เกิดขึ้นแก่เราสืบไปว่า อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้จิตของเราไม่แล่นไป... ไม่หลุดออกไปจากกาม ไม่ตั้งอยู่ในเนกขัมมะ... เพราะว่าโทษในกามทั้งหลายเป็นสิ่งที่เรายังมองไม่เห็น ยังไม่ได้นำมาทำการคิดนึกให้มาก และทั้งอานิสงส์แห่งการออกจากกาม เราก็ยังไม่เคยได้รับเลย ยังไม่เคยรู้รสเลย ฯลฯ" (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๕๓)

จากคำบอกเล่าของพระพุทธองค์ดังที่ยกมาให้ดูพอเป็นตัวอย่างนี้ น่าจะทำให้เข้าใจว่า เรื่องนี้พระองค์น่าจะได้ทรงกระทำมาก่อนนานแล้วก่อนการตรัสรู้ แต่การที่พระองค์ทรงนำเรื่องนี้มาเล่าให้พระอานนท์ฟังนั้น

เป็นการประมวลเรื่องต่าง ๆ ที่เคยทรงปฏิบัติมาแล้ว มารวมไว้ให้เห็นถึงขั้นตอนตามลำดับของการเข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งการตรัสเล่าในทำนองนี้ คือบางครั้งก็ทรงละเรื่องอื่น ๆ ไว้ แล้วตรัสเล่าเฉพาะเรื่องบางตอนเพียงสั้น ๆ เพื่อจะทรงเน้นให้เห็นถึงข้อความที่สำคัญที่พระองค์ทรงประสงค์ที่จะให้รู้ ตัวอย่างเช่นในเรื่อง โพธิราชกุมารสูตร เรื่อง ปาสราสิสูตร (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๙๙) ซึ่งทรงเล่าถึงเรื่องการเสด็จออกบวช จนกระทั่งถึงการตรัสรู้ การบรรลุอาสวักขยญาณ ซึ่งถ้าคนไหนศึกษาเพียงแค่พระสูตรทั้งสองนี้ แต่ไม่ได้ศึกษาพระสูตรอื่น ๆ ก็อาจจะเข้าใจผิดได้ เพราะพระองค์ได้ทรงละเรื่องราวอื่น ๆ ไม่ได้ตรัสเล่าไว้ในพระสูตรนี้ยังมีอีกมาก ฉะนั้นการศึกษาเรื่องอนุปุพพวิหารสมาบัติ ก่อนตรัสรู้นี้ ก็เช่นเดียวกัน จะต้องพิจารณาใคร่ครวญให้ละเอียด

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์มโนรถปูรณี ภาค ๓ หน้า ๓๑๔ ก็ไม่ได้อธิบายถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ฉะนั้นจึงไม่รู้ว่า อนุปุพพวิหารสมาบัตินี้ พระองค์ทรงเข้าเมื่อไร แต่อย่างไรก็ดี สำหรับพระสูตรนี้ ซึ่ง

ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬา เรียกว่า ตปุสสสูตร เป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก โดยเฉพาะผู้ที่สนใจในการฝึกสมาธิเพื่อให้ได้ฌานนั้น ควรจะได้ศึกษาเรื่องนี้อย่างละเอียด แล้วจะได้หลักในการปฏิบัติเพื่อการเข้าฌานได้เป็นอย่างดี

อนึ่ง เรื่อง นิโรธสมาบัติ หรือ อนุปุพพวิหาร-สมาบัติดังที่ได้กล่าวมา และได้อธิบายไว้บ้างโดยสังเขปนี้เป็นเรื่องสำคัญมาก คำแปลทั้งหมดที่กล่าวมานั้นเป็นคำแปลของท่านพุทธทาส ซึ่งผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่องนี้มาก่อนอ่านแล้วจะเข้าใจยาก และจะไม่รู้ซึ้งเท่ากับผู้อ่านจากคำบาลีในพระไตรปิฎก เพื่อต้องการจะแสดงหลักฐานในเรื่องไว้โดยเฉพาะผู้ที่รู้บาลีจะได้อ่านทบทวนบ่อย ๆ แล้วจะได้แนวคิดใหม่ ๆ เกี่ยวกับการฝึกสมาธิเพื่อให้ได้ฌานสมาบัติ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปเรียนสมาบัติ ๘ จากสำนักของอาฬารดาบสและอุทกดาบสนั้น ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงตอนนี้ไม่มีรายละเอียดเช่นนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าได้อ่านใคร่ครวญถึงสำนวนบาลีในเรื่องนี้บ่อย ๆ จะได้ประโยชน์มากกว่าที่จะอ่านเพียงแค่คำแปล ฉะนั้นจึงได้นำคำบาลีในพระสูตรนี้มาลงไว้ด้วยดังนี้ :—

อยํ ภนฺเต ตปุสฺโส คหปติ เอวมาห "มยํ ภนฺเต อานนฺท คิหี กามโภคิโน กามารามา กามรตา กามสมฺมุทิตา, เตสํ โน ภนฺเต อมฺหากํ คิหีนํ กามโภคีนํ กามารามานํ กามรตานํ กามสมฺมุทิตานํ ปปาโต วิย ขายติ, ยทิทํ เนกฺขมฺมํ. สุตํ เมตํ ภนฺเต 'อิมสฺมึ ธมฺมวินเย ทหรานํ ทหรานํ ภิกฺขูนํ เนกฺขมฺเม จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ เอตํ สนฺตนฺติ ปสฺสโต.' ตยิทํ ภนฺเต อิมสฺมึ ธมฺมวินเย ภิกฺขูนํ พหุนา ชเนน วิสภาโค, ยทิทํ เนกฺขมฺมนฺ"ติ.

เอวเมตํ อานนฺท, เอวเมตํ อานนฺท, มยฺหมฺปิ โข อานนฺท ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ "สาธุ เนกฺขมฺมํ สาธุ ปวิเวโก"ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เนกฺขมฺเม จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ" ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม เนกฺขมฺเม จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ

"กาเมสุ โข เม อาทีนโว อทิฏฺโ, โส จ เม อพหุลีกโต. เนกฺขมฺเม จ อานิสโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม เนกฺขมฺเม จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ กาเมสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, เนกฺขมฺเม อานิสสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ เม เนกฺขมฺเม จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน กาเมสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, เนกฺขมฺเม อานิสสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เนกฺขมฺเม จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต, โส โข อหํ อานนฺท วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขํ

อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ฯเปฯ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ"ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อวิตกฺเก จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม อวิตกฺเก จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "วิตกฺเก โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. อวิตกฺเก จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม อวิตกฺเก จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ วิตกฺเก อาทินวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, อวิตกฺเก อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม

อวิตกฺเก จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเจยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน วิตกฺเก อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, อวิตกฺเก อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อวิตกฺเก จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ฯเปฯ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต วิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ. สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม วิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหเรยฺยํ สโต จ สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทยฺยํ, ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ 'อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี'ติ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยน"ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท นิปฺปีติเก

จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม นิปฺปีติเก จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ปีติยา โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. นิปฺปีติเก จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม นิปฺปีติเก จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ ปีติยา อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, นิปฺปีติเก อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ เม นิปฺปีติเก จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน ปีติยา อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, นิปฺปีติเก อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท นิปฺปีติเก จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท

ปีติยา จ วิราคา ฯเปฯ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหं อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต ปีติสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม ปีติสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหं อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติ-ปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ"ติ. ตสฺส มยฺหं อานนฺท อทุกฺขมสุเข จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหं อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม อทุกฺขมสุเข จิตฺตं น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหं อานนฺท เอตทโหสิ "อุเปกฺขาสุเข โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. อทุกฺขมสุเข จ อานิสํโส อนธิคโต, โส

จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม อทุกฺขมสุเข จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ อุเปกฺขาสุเข อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, อทุกฺขมสุเข อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม อทุกฺขมสุเข จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน อุเปกฺขาสุเข อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, อทุกฺขมสุเข อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อทุกฺขมสุเข จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ" ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต อุเปกฺขาสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปิ อานนฺท สุขีโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม อุเปกฺขาสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา 'อนนฺโต อากาโส' ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ" ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อากาสานญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ" ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม อากาสานญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "รูเปสุ โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. อากาสานญฺจายตเน จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม อากาสานญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ รูเปสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, อากาสานญฺจายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม อากาสานญฺจายตเน จิตฺตํ

ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน รูเปสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, อากาสานญฺจายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อากาสานญฺจายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา "อนนฺโต อากาโส" ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต รูปสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม รูปสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม 'อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ'ติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ"ติ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท วิญฺญาณญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ" ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม วิญฺญาณญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "อากาสานญฺจายตเน โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. วิญฺญาณญฺจายตเน จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม วิญฺญาณญฺจายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ อากาสานญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, วิญฺญาณญฺจายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม วิญฺญาณญฺจายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน อากาสานญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, วิญฺญาณญฺจายตเน

อานิสංสं อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหं อานนฺท วิญฺญาณญฺจายตเน จิตฺตं ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตं สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. โส โข อหं อานนฺท สพฺพโส อากาสานญฺจายตนं สมติกฺกมฺม "อนนฺตं วิญฺญาณนฺ" ติ วิญฺญาณญฺจายตนं อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหं อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต อากาสานญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขं อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม อากาสานญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหं อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหं สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนं สมติกฺกมฺม "นตฺถิ กิญฺจี" ติ อากิญฺจญฺญายตนं อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ" ติ. ตสฺส มยฺหं อานนฺท อากิญฺจญฺญายตเน จิตฺตं น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตं สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหं อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข

เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม อากิญฺจญฺญายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "วิญฺญาณญฺจายตเน โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. อากิญฺจญฺญายตเน จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม อากิญฺจญฺญายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ วิญฺญาณญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, อากิญฺจญฺญายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ, ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม อากิญฺจญฺญายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน วิญฺญาณญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, อากิญฺจญฺญายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อากิญฺจญฺญายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ "เอตํ สนฺตนฺ" ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ

สมติกฺกมฺม "นตฺถิ กิญฺจี" ติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ"ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "อากิญฺจญฺญายตเน โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จ อานิสํโส

อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ อากิญฺจญฺญายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลีกเรยฺยํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยํ. ฐานํ โข ปเนตํ วิชฺชติ, ยํ เม เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหํ อานนฺท อปเรน สมเยน อากิญฺจญฺญายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ พหุลมกาสึ, เนวสญฺญานาสญฺญายตเน อานิสํสํ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เนวสญฺญานาสญฺญายตเน จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. โส โข อหํ อานนฺท สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท อิมินา วิหาเรน วิหรโต อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อานนฺท สุขิโน

ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เม อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส เม โหติ อาพาโธ.

ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "ยนฺนูนาหํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ"ติ. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ "เอตํ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "โก นุ โข เหตุ โก ปจฺจโย, เยน เม สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ' ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "เนวสญฺญา-นาสญฺญายตเน โข เม อาทีนโว อทิฏฺโฐ, โส จ เม อพหุลีกโต. สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จ อานิสํโส อนธิคโต, โส จ เม อนาเสวิโต. ตสฺมา เม สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ น วิมุจฺจติ 'เอตํ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." ตสฺส มยฺหํ อานนฺท เอตทโหสิ "สเจ โข อหํ เนวสญฺญานาสญฺญายตเน อาทีนวํ

ทิสฺวา ตำ พหุลีกเรยฺยำ, สญฺญาเวทยิตนิโรเธ อานิสำสำ อธิคมฺม ตมาเสเวยฺยำ. ฐานำ โข ปเนตำ วิชฺชติ, ยำ เม สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จิตฺตำ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย 'เอตำ สนฺตนฺ'ติ ปสฺสโต." โส โข อหำ อานนฺท อปเรน สมเยน เนวสญฺญานาสญฺญายตเน อาทีนวำ ทิสฺวา ตำ พหุลมกาสึ, สญฺญาเวทยิตนิโรเธ อานิสำสำ อธิคมฺม ตมาเสวึ. ตสฺส มยฺหำ อานนฺท สญฺญาเวทยิตนิโรเธ จิตฺตำ ปกฺขนฺทติ ปสีทติ สนฺติฏฺฐติ วิมุจฺจติ "เอตำ สนฺตนฺ"ติ ปสฺสโต. โส โข อหำ อานนฺท สพฺพโส เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ สมติกฺกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธำ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ, ปญฺญาย จ เม ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขยำ อคมำสุ.

ยาวกีวญฺจาหำ อานนฺท อิมา นว อนุปุพฺพวิหารสมาปตฺติโย น เอวำ อนุโลมปฏิโลมำ สมาปชฺชิมฺปี วุฏฺฐหิมฺปี, เนว ตาวาหำ อานนฺท สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ. ยโต จ โข อหำ อานนฺท อิมา นว

อนุปุพฺพวิหารสมาปตฺติโย เอวํ อนุโลมปฏิโลมํ สมาปชฺชิมฺปี วุฏฺหิมฺปี, อถาหํ อานนฺท สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ, ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ "อกุปฺปา เม เจโตวิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว" ติ.

เรื่อง อนุปุพพวิหารสมาบัติ ตามที่ท่านพุทธทาสแปลมาไว้นั้น ความจริงท่านไม่ได้แปลมาทั้งหมด โดยเฉพาะข้อความในพระสูตรตอนต้นและตอนปลาย ขาพเจ้าเห็นว่า ควรจะได้ศึกษาข้อความตอนต้น และตอนปลายตามคำบาลีที่ได้คัดลอกมาลงไว้ในที่นี้ด้วย เพราะจะทำให้เข้าใจเรื่องนี้ชัดเจนขึ้น ข้อความในตอนต้นที่ได้กล่าวไว้ในพระสูตรนี้มีว่า :—

พระอานนท์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ตปุสสะคหบดีผู้นี้ ได้กล่าวกับข้าพระองค์อย่างนี้ว่า "ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ พวกข้าพ-

เจ้าทั้งหลายเป็นคฤหัสถ์ เป็นผู้บริโภคกาม เป็นผู้ยินดีเพลิดเพลินอยู่ในกาม บันเทิงอยู่ในกาม แต่เนกขัมมะ (การบวช) ได้ปรากฏแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ผู้บริโภคกามเสมือนหนึ่งเหว แต่ก็ทราบมาว่า ภิกษุหนุ่มๆ ทั้งหลายในธรรมวินัยนี้มีความยินดีเลื่อมใสมีจิตตั้งมั่นอยู่ในเนกขัมมะ เพราะมองเห็นว่า เนกขัมมะนี้เป็นที่สงบ ฉะนั้น ภิกษุหนุ่มๆ ทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นวิสภาค (คือมีทัสนะไม่เหมือนกัน หรือมีความเป็นอยู่ไม่เหมือนกัน) กับชนเป็นอันมาก

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า เป็นอย่างนี้แหละอานนท์ เป็นอย่างนี้แหละอานนท์ แม้แต่เราเอง ก่อนแต่การตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ก็ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เนกขัมมะเป็นสิ่งที่ดี ความวิเวกเป็นสิ่งที่ดี ทั้งที่มีความคิดอย่างนี้ จิตของเราก็ยังไม่แล่นไป ไม่เลื่อม ไม่ตั้งอยู่ในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้นไปจากกาม ทั้งที่เรารู้อยู่ว่า เนกขัมมะนี้เป็นสิ่งที่สงบ เราจึงได้เกิดความคิดว่า อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้จิตของเราไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่

ตั้งมั่นอยู่ในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้นไปจากกาม ทั้งที่เห็นว่าเนกขัมมะเป็นสิ่งที่สงบ อานนท์ ต่อมาเราจึงได้รู้ว่าที่เป็นเช่นนั้น เป็นเพราะเรายังไม่เห็นโทษในกามทั้งหลายอย่างแท้จริง และไม่หมั่นพิจารณาโทษของกามบ่อย ๆ ทั้งอานิสงส์ในเนกขัมมะก็ยังไม่ได้บรรลุ ยังไม่ได้พบ (คือยังไม่ได้ฌาน จึงไม่รู้ว่า การออกจากกามนั้นมีประโยชน์มีอานิสงส์อย่างไร) ฉะนั้นจิตของเราจึงไม่แล่นไปในเนกขัมมะ ไม่เลื่อมใสไม่ตั้งมั่นอยู่ในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้นไปจากกาม (คือยังอดคิดถึงกามไม่ได้) ฯลฯ

ข้อความที่กล่าวมานี้ คือข้อความในตอนต้นของพระสูตรนี้ ซึ่งเมื่ออ่านแล้วจะเห็นว่า *ทำไมพวกคฤหัสถ์ทั้งหลายจึงหมกมุ่นอยู่ในกาม ไม่คิดที่จะออกจากกาม และเห็นเนกขัมมะคือการบวชออกจากกามทั้งหลายนั้น เป็นเสมือนการตกลงไปในเหว* (บางคนอาจจะเห็นว่า การบวชเป็นพระเป็นเสมือนการผึ่งทั้งเป็น) จากคำบอกเล่าของพระองค์นั้น จะทำให้ได้แนวความคิดในการเข้าฌานไปโดยลำดับ อะไรคืออุปสรรค และทำอย่างไรจึงจะเข้าฌานสูงขึ้นไปได้โดยลำดับ จนกระทั่งเข้าถึงนิโรธสมาบัติ

และอีกอย่างหนึ่ง ข้อความในตอนท้ายของพระสูตรนี้ ซึ่งท่านพุทธทาสมิได้แปลนำมาลงไว้ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า ข้อความตอนท้ายนี้ จะทำให้เข้าใจชัดเจนว่า *อนุปุพพวิหารสมาบัตินี้ พระองค์ได้ทรงเข้าในวาระสุดท้ายของการเข้าสมาบัติทั้ง ๙ ก่อนจะตรัสรู้* และเพราะเข้านิโรธสมาบัติได้นี่เอง จึงทำให้พระองค์สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้อความตอนท้ายที่ว่านี้มีดังนี้

อานนท์ เรานั้นเมื่อก้าวล่วงเนวสัญญา นาสัญญายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่ และเห็นแล้วด้วยปัญญา (คือเห็นอริยสัจสี่) อาสวะทั้งหลายของเราจึงได้ถึงความสิ้นไปทั้งหมด

อานนท์ ตราบใดที่เรายังเข้าและออก อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙ อย่างนี้ ทั้งฝ่ายอนุโลมและปฏิโลมไม่ได้อย่างนี้ ตราบนั้น อานนท์ เราก็ไม่กล้าปฏิญญาคือยืนยันว่า เราได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่ประชาซึ่งมีทั้งสมณะและพราหมณ์ มีทั้งเทวดาและมนุษย์ แต่เพราะเหตุที่เราสามารถที่จะเข้าและออก อนุปุพพวิหารสมาบัติ

๔ อย่างนี้ทั้งฝ่ายอนุโลมและปฏิโลมได้ เราจึงได้กล้าปฏิญญาว่า เราได้บรรลุแล้วซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่ประชาซึ่งมีทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ และญาณทัสนะก็ได้เกิดขึ้นแก่เราด้วยว่า เจโตวิมุติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป"

ขอให้สังเกตคำบาลีตอนสุดท้าย (ดูในเล่มนี้ หน้า ๓๘๙) ข้อความว่า "โส โข อหำ อานนฺท สพฺพโส เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ สมติกฺกมฺม ฯลฯ อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ.

และขอให้สังเกตด้วยว่า "ผู้ที่จะรู้แจ้งด้วยตนเองจริง ๆ ว่า ถ้าอวิชชาไม่มี สังขารย่อมไม่มี ถ้าสังขารไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี ถ้าวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี ฯลฯ" นั้น ก็ต่อเมื่ออวิชชาในสันดานไม่มี ละอวิชชาได้หมดสิ้น และพร้อมกันนั้น ตัณหาอุปาทานก็ไม่มีด้วย เพราะกิเลสเหล่านี้ไม่มี จึงได้รู้ว่า ตัณหาทำให้เกิดภพ คือถ้ายังมีตัณหา ก็ต้องเกิดอีก คือต้องมีภพหรือมีนาม-

รูปเกิดขึ้นอีก แต่เพราะเหตุที่รู้แจ้งด้วยตนเองแล้วว่า ความดับไม่มีเหลือของภพคือนิพพานนั้น จะเข้าถึงได้จริง ๆ วิญญาณจะดับได้จริง ๆ ก็ต่อเมื่อเกิดเบื่อหน่ายในภพ ความอยากที่จะเกิดอีกหรืออยากที่จะมีภพมีนาม-รูปอีกไม่มี วิญญาณจึงดับสนิทได้ วิญญาณดับสนิทก็คือการเข้าถึงนิโรธสมาบัติ ผู้ที่ยังมีตัณหาอยู่ โดยเฉพาะภวตัณหา แม้ต้องการจะให้วิญญาณดับสนิทอย่างไร วิญญาณก็ดับสนิทไม่ได้

อนึ่ง ควรจะทราบคำอธิบายจากอรรถกถาบางคำ ซึ่งถ้าไม่รู้แล้ว ก็อาจจะแปลความหมายไม่ถูก คำที่ควรจะทราบมีดังนี้

คำว่า "หลุดพ้น" หมายความว่า หลุดพ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย คือหลุดพ้นจากนิวรณ์ทั้ง-หลาย (ปจฺจนีกธมฺเมหิ จ วิมุจฺจติ)

คำว่า "ทั้งที่เห็นว่าเป็นสิ่งที่สงบ" หมายความว่า ภิกษุทั้งหลายเห็นอย่างนี้ว่า เนกขัมมะนี้สงบ คือปราศ-จากความกระวนกระวายความเร่าร้อน (เอตํ สนฺตนฺติ

ปสฺสโตติ เอตๆ เนกฺขมฺมๆ สนฺตๆ วิคตทรถปริฬาหนฺติ เอวๆ ปสฺสนฺตานๆ ภิกฺขูนๆ)

คำว่า "เป็นวิสภาคกับชนเป็นอันมาก" หมายความว่า การที่ภิกษุทั้งหลายเห็นว่า เนกขัมมะเป็นสิ่งที่สงบนี้เป็นวิสภาคกับมหาชนเป็นอันมาก คือมีความเห็นไม่เหมือนกันกับมหาชนทั้งหลาย (พหุนา ชเนน วิสภาโคติ ตยิทๆ พหุนา มหาชเนน สทฺธิ ภิกฺขูนๆ วิสภาคๆ, อสทิสนฺติ อตฺโถ.

คำว่า "อานนท์ จิตของเรานั้นไม่แล่นไปในเนกขัมมะ" หมายความว่า ทั้งที่เรานั้นคิดว่า เนกขัมมะเป็นสิ่งที่ดี จิตของเราก็ไม่แล่นไป คือไม่หยั่งลงในบรรพชา (ตสฺส มยฺหๆ อานนฺท เนกฺขมฺเม จิตฺตๆ น ปกฺขนฺทตีติ ตสฺส เอวๆ วิตกฺเกนฺตสฺสาปิ มยฺหๆ ปพฺพชฺชาย จิตฺตๆ น โอตรติ)

คำว่า "ทั้งที่เห็นว่าสงบ" หมายความว่า ด้วยการคิดว่า เนกขัมมะเป็นสิ่งที่ดีนั้น หมายความว่า "แม้เห็นว่า เนกขัมมะเป็นสิ่งที่สงบ (เอตๆ สนฺตนฺติ ปสฺสโตติ สาธุ เนกฺขมฺมนฺติ ปริวิตกฺกวเสน "เอตๆ เนกฺขมฺมๆ สนฺตนฺติ ปสฺสนฺตสฺสาปิ.)

คำว่า "ไม่ได้เสพ" หมายความว่า ไม่ได้เสพ คือไม่ได้สัมผัส ไม่ได้กระทำให้แจ้ง (อนาเสวิโตติ น อาเสวิโต น ผสฺสิโต น สจฺฉิกโต.)

คำว่า "ยํ เม" ก็คือ เยน การเณน มยฺหํ จิต ของเราย่อมแล่นไป เลื่อมใส ฯลฯ ในเนกขัมมะด้วย เหตุใด เหตุนั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ (ฐานำ โข ปเนตำ วิชฺชติ, ยำ เม เนกฺขมฺเม จิตฺตำ ปกฺขนฺเทยฺย ปสีเทยฺย สนฺติฏฺเฐยฺย วิมุจฺเจยฺย เอตำ สนฺตนฺติ ปสฺสโต (ดูหน้า ๓๗๕) ข้อนี้หมายความว่า ถ้าได้เห็นโทษในกามทั้งหลาย หมั่นพิจารณาโทษในกามทั้งหลายบ่อย ๆ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปได้ที่จิตจะพึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่นอยู่ในเนกขัมมะ และจะหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกของฌาน คือนิวรณ์ทั้งหลาย

คำว่า "จิตไม่แล่นไปในอวิตก" หมายความว่า จิตไม่แล่นไปในทุติยฌานซึ่งไม่มีวิตกไม่มีวิจาร ด้วยการกระทำทุติยฌานให้เป็นอารมณ์ (อวิตกฺเก จิตฺตำ น ปกฺขนฺทตีติ อวิตกฺกาวิจาเร ทุติยชฺฌาเน อารมฺมณวเสน จิตฺตำ น ปกฺขนฺทติ.)

— มโน.ปู. ๓/๓๑๔

เรื่อง อนุปุพพวิหารสมาบัติหรือนิโรธสมาบัตินี้ ผู้ที่ต้องการจะทราบคำอธิบายโดยละเอียด จะต้องไปอ่านคัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๓ หน้า ๓๖๑ (ฉบับบาลี) และก็ควรจะอ่านคัมภีร์ อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต มหาวรรค ทั้งหมด (อ.นวก. ๒๓/๓๓๖ ตั้งแต่ข้อ ๓๒ เป็นต้นไป (ฉบับมหาจุฬา) เพราะในพระไตรปิฎก เล่มนี้จะมีกล่าวถึงเรื่องนิโรธสมาบัติไว้หลายนัย เช่นในพระสูตรต่อไปนี้ได้อธิบายถึงบัญหาว่า ที่ว่า นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง หรือคำบังสุกุลที่ได้ยินได้ฟังกันบ่อยๆว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วูปสโม สุโข

แปลว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ เพราะสังขารทั้งหลายมีการเกิดและการดับเป็นธรรมดา สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป การที่สังขารทั้งหลายเข้าไปสงบเสียได้เป็นความสุข

คำว่า การที่สังขารทั้งหลายเข้าไปสงบเสียได้เป็นความสุขนั้น ก็หมายถึง การบรรลุถึงนิพพาน เพราะ

ด้วยการบรรลุถึงนิพพาน สังขารทั้งหลายซึ่งไม่ใช่หมายถึงเฉพาะแต่ร่างกายเท่านั้น แต่หมายถึง จิตหรือวิญญาณก็ดับสนิทด้วย ซึ่งในเมื่อวิญญาณดับสนิทแล้ว นามรูปก็ย่อมดับสนิทด้วย คือจะไม่มีการเกิดอีกต่อไป

ในเมื่อการบรรลุถึง นิพพานหมายถึงการบรรลุถึงความดับสนิท ดังเช่นพุทธพจน์บทหนึ่งว่า ภวนิโรโธ นิพฺพานํ ความดับไม่มีเหลือของภพคือนิพพาน ภพก็คือนามรูป นามรูปจะดับสนิทก็ต่อเมื่อวิญญาณดับสนิท เมื่อวิญญาณดับสนิท ก็หมายถึง เวทนาทั้งหลายก็ดับสนิทด้วย ฉะนั้นจะกล่าวว่า *นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งได้อย่างไร* ปัญหาอาจจะเกิดขึ้นได้เช่นนี้ และก็ยากที่จะตอบปัญหาข้อนี้ได้ แต่ในพระสูตรดงต่อไปนี้ ได้ตอบปัญหาข้อนี้ไว้แล้ว ฉะนั้นขอให้ท่านทั้งหลายจงศึกษาดูและโปรดเข้าใจไว้ด้วยว่า *ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้ก็คือผู้ที่บรรลุถึงนิพพานในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่* เพราะผู้ที่เข้านิโรธ-สมาบัติได้นั้น ก็คือพระอรหันต์ที่ปรินิพพานในขณะที่มีชีวิตอยู่นั่นเอง

๓. นิพพานสูตร
ว่าด้วยนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

(๒๓๘) สมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวันกลันทกนิวาปสถาน ใกล้พระนครราชคฤห์ ณ ที่นั้นแล ท่านพระสารีบุตรกล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระอุทายีได้กล่าวกะท่านพระสารีบุตรว่า ดูก่อนอาวุโสสารีบุตร *นิพพานนี้ไม่มีเวทนา จะเป็นสุขได้อย่างไร ?*

ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ดูก่อนอาวุโส นิพพานนี้ไม่มีเวทนานั่นแหละเป็นสุข ดูก่อนอาวุโส กามคุณ ๕ คือ รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก ยั่วยวน ชวนให้กำหนัด เสียงที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู ฯลฯ กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก ฯลฯ รสที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น ฯลฯ โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งด้วยกายอันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก ยั่วยวนชวนให้กำหนัด กามคุณ ๕ ประการนี้แล ดูก่อน

อาวุโส สุขโสมนัสย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้ เรียกว่า กามสุข

ดูก่อนอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานอยู่ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกามย่อมพุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกามเหล่านั้น ย่อมพุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่า เป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ เพราะวิตกวิจารสงบไป ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยวิตกย่อมพุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยวิตกเหล่านั้น ย่อมพุ้งซ่าน

แก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่าเป็นทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุตติยฌาน ฯลฯ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยปีติย่อมฟุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุขเพียงเพื่อเบียดเบียนฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยปีติ ย่อมฟุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่าเป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยอุเบกขา ย่อมฟุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการ

อันสหรคตด้วยอุเบกขา ย่อมฟุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่าเป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ฯลฯ ภิกษุบรรลุอากาสานัญจายตนฌาน โดยคำนึงเป็นอารมณ์ว่าอากาศไม่มีที่สุด ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยรูปย่อมฟุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยรูป ย่อมฟุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่าเป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน ฯลฯ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญ-

ญามนสิการอันสหรคตด้วยอากาสานัญจายตนะ ย่อมพุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยอากาสานัญจายตนะ ย่อมพุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่าเป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุอากิญจัญญายตนฌาน ฯลฯ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนะย่อมพุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียด ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนะ ย่อมพุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่า เป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ฯลฯ ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมข้อนี้ สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยอากิญจัญญายตนะย่อมฟุ้งซ่าน ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ เปรียบเหมือนความทุกข์พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีความสุข เพียงเพื่อเบียดเบียน ฉันใด สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยอากิญจัญญายตนะย่อมฟุ้งซ่านแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นอาพาธของเธอ ฉันนั้นเหมือนกัน ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอาพาธนั้นว่า เป็นความทุกข์ ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธเพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง อาสวะทั้งหลายของเธอสิ้นรอบแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ดูก่อนอาวุโส นิพพานเป็นสุขอย่างไร ท่านพึงทราบได้โดยปริยายแม้นี้

—อ. นวก. ๒๓/๔๒๙/๒๓๘ — สยาม.
อ. นวก. ๒๓/๓๔๐/๓๔ — มหาจุฬา

ข้อความในนิพพานสูตรนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาไม่ได้อธิบายไว้โดยละเอียด นอกจากอธิบายคำบางคำไว้เท่านั้น เช่นคำว่า **สมุทาจรนฺติ** ที่แปลว่า **พึงซ่าน** นั้น ท่านอธิบายว่า หมายถึงความคิดสัญจรไปมาในมโนทวาร (สมุทาจรนฺตีติ มโนทฺวาเร สญฺจรนฺติ.) คำว่า **พระอุทายี** หมายถึง **พระโลพุทายีเถระ** (อุทายีติ โลพุทายิตฺเถโร) คำว่า **สหรคตด้วยกาม** หมายความว่า **อาศัยกาม** (กามสหคตาติ กามนิสฺสิตา.) เพราะเหตุที่ท่านอธิบายไว้อย่างสั้น ๆ เช่นนี้ จึงไม่ได้ความกระจ่าง — มโน.ปู. ๓/๓๐๘

แต่อย่างไรก็ดี ถ้าได้พิจารณาจากคำบาลีของพระสูตรนี้แล้ว จะทำให้ได้เข้าใจความหมายของคำแปลในพระสูตรนี้ชัดเจนขึ้น ฉะนั้นจะคัดลอกมาให้ดูดังนี้

(๓๔) เอกํ สมยํ อายสฺมา สารีปุตฺโต ราชคเห วิหรติ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป. ตตฺร โข อายสฺมา สารีปุตฺโต ภิกฺขู อามนฺเตสิ "สุขมิทं อาวุโส นิพฺพานํ, สุขมิทं อาวุโส นิพฺพานนฺ"ติ. เอวํ วุตฺเต อายสฺมา อุทายี อายสฺมนฺตं สารีปุตฺตं เอตทโวจ "กึ ปเนตฺถ อาวุโส สารีปุตฺต สุขํ, ยเทตฺถ นตฺถิ เวทยิตนฺ"ติ.

เอตเทว เขฺวตฺถ อาวุโส สุขํ, ยเทตฺถ นตฺถิ เวทยิตํ. ปญฺจิเม อาวุโส กามคุณา. กตเม ปญฺจ? จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสญฺหิตา รชนียา. โสตวิญฺเญยฺยา สทฺทา ฯเป ฯ ฆานวิญฺเญยฺยา คนฺธา...ชิวฺหาวิญฺเญยฺยา รสา...กายวิญฺเญยฺยา โผฏฺฐพฺพา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสญฺหิตา รชนียา. อิเม โข อาวุโส ปญฺจ กามคุณา, ยํ โข อาวุโส อิเม ปญฺจ กามคุเณ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ. อิทํ วุจฺจตาวุโส กามสุขํ.

อิธาวุโส ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเป ฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปิ อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปิ โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ฯเปฯ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต วิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต วิตกฺกสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ ปีติยา จ วิราคา ฯเปฯ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต ปีติสหคตา สญฺญา-มนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต ปีติสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต อุเปกฺขาสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต อุเปกฺขาสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา "อนนฺโต อากาโส" ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต รูปสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต รูปสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส

โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานนฺ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม "อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ" ติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต อากาสานญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต อากาสานญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานนฺ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม "นตฺถิ กิญฺจี"ติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา

สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต วิญฺญาณญฺจายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. เสยฺยถาปี อาวุโส สุขิโน ทุกฺขํ อุปฺปชฺเชยฺย ยาวเทว อาพาธาย. เอวเมวสฺส เต อากิญฺจญฺญายตนสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ. โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานํ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ สพฺพโส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช

วิหรติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ. อิมินาปี โข เอตๆ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพๆ ยถา สุขๆ นิพฺพานนฺติ.

— อ. นวก. ๒๓/๓๔๐/๓๔ — มหาจุฬา.

คำบาลีที่ควรจะพิจารณาให้ละเอียดก็คือ ครั้งแรกขอให้นึกถึงคำที่พระสารีบุตรกล่าวว่า "สุขมิทๆ อาวุโส นิพฺพานๆ, สุขมิทๆ อาวุโส นิพฺพานๆ" อาวุโส นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข เมื่อพระสารีบุตรกล่าวดังนี้แล้ว พระอุทายีก็ได้กล่าวแย้งว่า "กึ ปเนตฺถ อาวุโส สารีปุตฺต สุขๆ, ยเนตฺถ นตฺถิ เวทยิตๆ." อาวุโส สารีบุตร ก็ในนิพพานนี้ไม่มีเวทนา จะกล่าวว่าในนิพพานนี้เป็นสุขได้อย่างไร ?

พระสารีบุตรจึงได้กล่าวว่า "ยๆ โข อาวุโส อิเม ปญฺจ กามคุเณ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขๆ โสมนสฺสๆ. อิทๆ วุจฺจตาวุโส กามสุขๆ." อาวุโส สุขโสมนัสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ (คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ) นี้เรียกว่า กามสุข

อิธาวุโส ภิกฺขุ วิวิจฺเจว ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺส เจ อาวุโส ภิกฺขุโน อิมินา วิหาเรน วิหรโต กามสหคตา สญฺญามนสิการา สมุทาจรนฺติ, สฺวาสฺส โหติ อาพาโธ ฯเปฯ โย โข ปนาวุโส อาพาโธ, ทุกฺขเมตํ วุตฺตํ ภควตา. อิมินาปี โข เอตํ อาวุโส ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา สุขํ นิพฺพานนฺ.

อาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะสงบจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ถ้าหากภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมอันนี้ (คืออยู่ในปฐมฌาน ซึ่งยังมีวิตกวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากการที่จิตสงบจากกามทั้งหลาย) สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกาม อาจจะฟุ้งขึ้นมาได้ ซึ่งถ้าหากสัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกามอาจจะฟุ้งขึ้นมาได้เช่นนี้ ก็ถือได้ว่า ผู้ที่ได้เพียงแค่ปฐมฌานนี้ อาจจะมีอาพาธเกิดขึ้นได้ และอาพาธเช่นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่ายังเป็นทุกข์อยู่ (คือผู้ที่ได้ปฐมฌานนั้นยังไม่พ้นจากทุกข์จริง เพราะทุกข์ที่เกิดจากวิตกวิจารนั้นยังจะเกิดได้ง่าย) อาวุโส ที่ว่า นิพพานเป็นสุขนั้น พึงทราบโดยปริยายนี้ คือให้เปรียบเทียบกันดูว่า ผู้ที่

ไม่ได้ปฐมฌานยังเข้าปฐมฌานไม่ได้นั้น แม้จะมีความสุขอันเกิดจากการได้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่พึงพอใจสมความปรารถนาก็ตาม แต่ในเมื่อเทียบกับผู้ที่ได้ปฐมฌาน ซึ่งแม้จะไม่มีกามสุขก็ตาม แต่ก็มีปีติและสุขอันเกิดจากจิตสงบจากกามทั้งหลาย ซึ่งปีติและสุขในฌานนี้ดีกว่า ประเสริฐกว่ากามสุข ไม่มีพิษมีภัยเหมือนกามสุข แต่ถึงกระนั้นเมื่อยังอยู่ในขั้นปฐมฌาน สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกาม ก็ยังจะเกิดได้ง่าย สัญญามนสิการอันสหรคตด้วยกาม ก็คือความนึกคิดเกี่ยวกับกาม นึกคิดในเรื่องกาม คิดแสวงหากาม คิดหมกมุ่นในเรื่องกาม ในเมื่อความนึกคิดในเรื่องกามนี้อาจเกิดขึ้นได้ง่ายเช่นนี้ จึงถือว่า ในปฐมฌานนี้ก็ยังมีอาพาธหรือเกิดอาพาธได้ง่าย ฉะนั้นผู้ที่คิดได้เช่นนี้ จึงปรารถนาที่จะเข้าฌานให้สูงกว่านี้ขึ้นไปอีก คือปรารถนาที่จะเข้าทุติยฌาน ซึ่งไม่มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากจิตมีความผ่องใสยิ่ง และมีสมาธิที่แน่วแน่กว่า คือเป็นสมาธิที่ไม่มีวิตกวิจาร (คือไม่มีคำภาวนา ทำจิตให้สงบนิ่งเฉย ๆ อยู่กับนิมิตของสมาธิ โดยไม่ต้องภาวนา)

แต่ถึงกระนั้น ผู้ที่เข้าทุติยฌานได้ ก็ปรารถนาที่จะเข้าตติยฌานต่อไปอีก เพราะมองเห็นว่า ปีติในทุติยฌานก็อาจจะทำให้จิตฟุ้งซ่านได้อีก จึงมีความปรารถนาที่จะละปีติอีก และมองเห็นว่าการมีปีตินั้นก็ยังเป็นอาพาธอย่างหนึ่งของจิต และพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังตรัสว่าปีติในตติยฌานนี้ก็ยังเป็นทุกข์อยู่

ถ้าได้พิจารณาในทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นว่าแม้จะได้ฌานสูงแค่ไหนก็ตาม ถ้ายังไม่ถึงขั้นสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว ในฌานแต่ละขั้น ๆ นั้นในเมื่อเทียบกับฌานที่สูงกว่าแล้วจะเห็นว่า ในฌานขั้นที่ตนเองได้นั้นก็ยังมีอาพาธยังมีทุกข์ ฉะนั้นในฌานขั้นที่สูงกว่าจึงนับว่าเป็นสุขกว่า หรือดีกว่า และปรารถนาที่จะเข้าฌานขั้นที่สูงขึ้นไปโดยลำดับ จนกว่าจะเข้าถึงขั้นสัญญาเวทยิตนิโรธ ซึ่งถึงแม้ว่าในสมาบัติขั้นสูงสุดนี้จะไม่มีเวทนาก็จริง แต่ก็นับว่าผู้ที่ได้สมาบัติขั้นสูงสุดนี้เป็นสุขกว่าผู้ที่ได้เนวสัญญานาสัญญายตนะฌาน เพราะผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จะไม่มีความทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้นอีก เพราะผู้ที่ได้นิโรธสมาบัตินั้น ย่อมละอาสวะกิเลสใน

สันดานได้หมดสิ้น และทำให้รู้สึกว่า การเข้าเนวสัญญา-นาสัญญายตนะฌานแม้จะมีความสุขอย่างไร แต่ก็ยังมีความรู้สึกเหลืออยู่ ยังไม่ดับสนิทจริง และต้องการที่จะรู้ด้วยว่า ถ้าสัญญาเวทนาดับสนิทได้จริง ๆ แล้ว ผลจะเป็นอย่างไร และรู้ว่าทำอย่างไรจึงจะทำให้สัญญาเวทนาดับสนิท เมื่อรู้จักวิธีทำให้สัญญาเวทนาดับได้อย่างสนิทดับได้โดยไม่มีเหลือ เมื่อได้ทดลองเข้านิโรธสมาบัติได้แล้ว จึงรู้แน่ชัดว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น ก็ยังมีอาพาธยังมีความทุกข์ สู้การเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ และการเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น หรือพูดอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการทดลองเข้านิพพานดู เหมือนกับพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อสิ้นชีวิตดับขันธ์ก็หมายถึงการบรรลุถึงนิพพาน ซึ่งเรียกว่าดับขันธปรินิพพาน แต่แตกต่างจากพระอรหันต์ที่ดับขันธปรินิพพานก็ตรงที่ พระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตดับขันธ-ปรินิพพานนั้น จะไม่กลับคืนมีชีวิตขึ้นมาอีก ส่วนพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัตินั้น ท่านยังจะกลับคืนมีชีวิตขึ้นมาอีก และเป็นการพิสูจน์ด้วยตนเองว่า การ

ดับขันธปรินิพพานนั้นเป็นอย่างไร ดีวิเศษอย่างไร เป็นการพิสูจน์ให้รู้ล่วงหน้าในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่

ขอเน้นให้เข้าใจอีกครั้งหนึ่งว่า ผู้ที่ต้องการจะรู้ว่าการดับขันธปรินิพพานดีอย่างไร ประเสริฐอย่างไรนั้น วิธีพิสูจน์ที่จะทำให้รู้แจ้งจริง ๆ ด้วยตนเอง ก็คือต้องพยายามฝึกสมาธิให้ได้อย่างน้อยขั้นปฐมฌาน แล้วจึงจะเข้าใจว่า การบรรลุถึงนิพพานนั้นเป็นอย่างไร มีคุณมีประโยชน์อย่างไร เพราะนิพพานนั้นหมายถึงการปราศจากกิเลสในสันดานโดยสิ้นเชิง การที่เราสามารถเข้าปฐมฌานได้ ซึ่งถึงแม้กิเลสในสันดานจะยังมีอยู่ ยังละไม่ได้ แต่ในขณะที่อยู่ในปฐมฌาน อย่างน้อยกิเลสกามทั้งหลายรวมทั้งนิวรณ์ที่เหลืออีก ๔ อย่างนั้นได้สงบแม้เพียงชั่วคราว ก็ทำให้เรารู้แจ้งด้วยตนเองว่า ความสุขที่เกิดจากกิเลสกามนั้นมีพิษมีภัยหลายอย่าง เป็นความสุขที่ไม่แน่นอน พร้อมที่จะเปลี่ยนเป็นความทุกข์ได้ง่าย และทำให้ควบคุมความนึกคิดไม่ได้ แต่ในเมื่อเข้าถึงปฐมฌานได้ ก็จะทำให้ควบคุมความนึกคิดได้เด็ดขาด คือต้องการจะนึกคิดในเรื่องไหนก็จะมีแต่เรื่องนั้น จิตจะ

ไม่ฟุ้งซ่านไปคิดถึงเรื่องอื่น และพร้อมกันนั้นจิตก็มีปีติและสุข ซึ่งดีกว่าประเสริฐกว่า—กามสุขมากมาย และทุกข์ทั้งทางกายและทางใจก็จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วย และทำให้รู้แจ้งด้วยตนเองอีกว่า คนเราจะสุขหรือทุกข์อย่างไร สำคัญอยู่ที่ใจ ถ้ารู้จักทำใจให้ถูกทาง และความทุกข์ทางกายก็จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยในเมื่อจิตยังอยู่ในฌาน การที่จิตสงบจากกิเลสกามทั้งหลายสงบจากนิวรณ์ทั้งหลายนั้น มีคุณค่าอย่างไร มีอานิสงส์อย่างไร เห็นได้ชัดด้วยตนเอง แต่ก็เป็นเพียงความสุขชั่วคราวเท่านั้น เพราะกิเลสในสันดานยังมีอยู่ และกิเลสเหล่านี้ก็พร้อมที่จะเกิดขึ้นอีก ส่วนการบรรลุถึงนิพพานนั้น กิเลสในสันดานไม่มีเลย ฉะนั้นการบรรลุถึงนิพพานจึงดีกว่า ประเสริฐกว่า—การได้ฌานแน่นอน และพร้อมกันนั้นก็มีความปรารถนาที่จะบรรลุถึงนิพพาน เพราะหยั่งรู้ได้แล้วว่า การบรรลุถึงนิพพานนั้นเป็นอย่างไร ดีวิเศษอย่างไร ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตรจึงได้อธิบายให้พระอุทายีฟังไปโดยลำดับ ตั้งแต่ขั้นปฐมฌานจนกระทั่งถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนว่า "ในนิพพานนั้นแม้จะไม่มีเวทนาก็จริง

แต่ก็ถือได้ว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง" ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เพราะเหตุไร
คนส่วนมากจึงไม่อยากไปนิพพาน

คนส่วนมากเมื่อทราบว่า นิพพานคือความสูญ นิพพานคือตายแล้วไม่เกิด นิพพานคือความว่างเปล่า ดังเช่นคำบาลีบทหนึ่งว่า นิพฺพานำ ปรมำ สุญฺญำ นิพพานคือความสูญอย่างยิ่ง เมื่อยึดถือว่า นิพพานมีความหมายเช่นนี้ ก็ไม่อยากไปนิพพาน ไม่ปรารถนานิพพาน เพราะคนส่วนมากต้องการที่จะมีตัวตน ต้องการที่จะมีสิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อนิพพานหมายถึงความสูญดังที่กล่าวมาก็เลยทำให้รู้สึกว่า นิพพานเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ ไม่มีคุณค่าอะไร แต่อันที่จริงแล้วการที่คนทั้งหลายเข้าใจนิพพานเช่นนั้น *เป็นเพราะศึกษาเรื่องนี้ไม่ถูกวิธี ไม่ศึกษาให้ถูกขั้นตอน จึงไม่เข้าใจคำว่า นิพพานคือความสูญนั้นหมายความอย่างไร* และคนที่ปรารถนาจะไปนิพพาน หรือต้องการนิพพานจริงๆ นั้น จะต้องสามารถเข้าสมาธิ

ได้อย่างน้อยต้องได้ปฐมฌาน จึงจะเข้าใจถูกต้องว่า นิพพานที่ว่าเป็นความสูญหรือเป็นความว่างนั้นมีคุณค่าอย่างไร *และในเมื่อสามารถเข้าฌานได้สูงขึ้นไปโดยลำดับ ก็ยิ่งปรารถนาความว่างหรือความสูญยิ่งขึ้น เพราะจิตยิ่งว่างขึ้นเท่าไร หรือสูญจากกิเลสมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งเห็นประโยชน์ของนิพพานมากขึ้น และปรารถนาจะบรรลุถึงนิพพานมากขึ้น* ส่วนบุคคลที่ไม่เคยเข้าสมาธิได้เลย ไม่รู้คุณค่าหรือประโยชน์ของสมาธิเลย แล้วจะมาคาดการณ์ล่วงหน้าว่านิพพานคือความดับสูญ หรือนิพพานคือการตายแล้วไม่เกิดอะไรทำนองนั้นนั้น ก็ไม่ผิดอะไรกับคนตาบอดมาตั้งแต่กำเนิด ไม่เคยเห็นแสงสว่าง ไม่เคยเห็นสิ่งใด ๆ เลย และมีความเคยชินกับความมืดมานาน จนกระทั่งเข้าใจว่าการอยู่ในความมืดเช่นนั้นเป็นของธรรมดา และใคร ๆ ก็เป็นเหมือนกับตนเองทั้งนั้น คนที่มืดบอดเช่นนี้จะไม่สามารถวาดภาพหรือคาดคะเนสิ่งที่คนตาดีเห็นได้ถูกต้องเลย และในเมื่อไม่รู้ว่า แสงสว่างมีอยู่ สีงต่าง ๆ ในโลกที่คนตาดีเห็นนั้นมีอยู่มากมาย เมื่อไม่รู้เขาก็ย่อมไม่ปรารถนาที่จะเห็นแสงสว่าง และไม่รู้สึกตัวว่าตนเอง

เป็นคนตาบอด ฉะนั้นจึงไม่คิดที่จะทำตาบอดให้หาย เพราะเขาไม่รู้ตัวเลยว่า เขาเป็นคนตาบอด เขาเข้าใจว่าใคร ๆ ก็เป็นเหมือนอย่างเขาทั้งนั้น ฉะนั้นจึงไม่ขวนขวายที่จะทำตาบอดให้หาย ปุถุชนโดยทั่วไปไม่ต้องการไปนิพพาน ก็เพราะเหตุที่เขาคาดการณ์ถึงเรื่องนิพพานไม่ถูก เพราะไม่มีอะไรมาเปรียบเทียบให้เขาเข้าใจว่านิพพานเป็นอย่างไร แต่สำหรับผู้ที่เข้าฌานได้แม้ในขั้นของปฐมฌาน ก็พอจะเข้าใจและเห็นคุณค่าของนิพพาน เพราะเห็นประโยชน์ของความว่างจากกิเลส และความว่างจากความรู้สึกนึกคิดทั้งหลาย และพร้อมกันนั้นก็ปรารถนาที่จะเห็นจิตของตนว่างมากขึ้น ปรารถนาที่จะให้จิตของตนดับสนิทซึ่งเขารู้ด้วยตนเองว่า ถ้าทำได้จะมีประโยชน์มากมายขนาดไหน

และอีกประการหนึ่ง คนที่ไม่ต้องการไปนิพพานเพราะเห็นว่า นิพพานไม่มีประโยชน์อะไรเลยนั้น เป็นเพราะเขาไม่รู้ความจริงว่า **"การที่คนจะเกิดหรือไม่เกิดนั้นขึ้นอยู่กับความสมัครใจหรือต้องการของตนเอง"** ถ้ายังต้องการที่จะเกิดอีก ต้องการที่จะมีตัวตนอยู่ตลอดไป

ก็จะมีตัวตนสมความปรารถนา เพราะปัจจัยสำคัญที่จะทำให้คนเราเกิดนั้น คือตัณหาของตนเอง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ตณฺหา โปโนพฺภวิกา ตัณหาทำให้เกิดภพอีก กล่าวคือเมื่อยังมีกามตัณหา ก็ยังจะต้องเกิดในกามภพ ซึ่งอาจจะเกิดในโลกมนุษย์หรือเกิดในสวรรค์ ๖ ชั้น หรืออาจจะเกิดในอบายภูมิ ถ้าหากทำบาปไว้มาก แต่ถ้ากามตัณหาไม่มี มีแต่ภวตัณหา ก็ยังจะต้องเกิดในภพที่ไม่มีกาม คือเกิดเป็นโอปปาติกะอยู่ในภพชั้นสุทธาวาส ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ชีวิตในภพนั้น เป็นชีวิตนิรันดร เพราะอายุของท่านผู้อยู่ในภพนั้น มีอายุนานนับเป็นกัป ๆ คือมีอายุนานยิ่งกว่าอายุของโลกนี้หลายเท่า เพราะฉะนั้นหลักดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า *การที่คนเราจะเกิดหรือไม่เกิด จึงอยู่ที่ความต้องการหรือความปรารถนาของตนเอง* การเกิดเป็นของง่าย เพราะทุกคนที่มีตัณหาอยู่ในสันดานนั้น เมื่อตายก็พร้อมที่จะเกิดอยู่แล้ว ส่วนการที่จะไม่เกิดนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก เพราะการละตัณหาที่มีอยู่ในสันดานนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก เพราะการละตัณหาที่มีอยู่ในสันดานนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก

อย่างยิ่ง ถ้าอยากจะไม่เกิดเพราะเบื่อชีวิตที่เป็นอยู่ หรือเพราะมีความทุกข์ทรมานมาก ไม่อาจจะแก้ไขได้นอกจากจะตายไปเท่านั้นจึงจะพ้นทุกข์ได้ ความไม่อยากเกิดในลักษณะนี้ช่วยไม่ให้เกิดไม่ได้ คือถึงแม้เขาจะไม่อยากเกิดสักเพียงไร เขาก็ยังจะต้องเกิด เพราะการที่เขามีความทุกข์มีความทรมานต่าง ๆ นั้น แสดงให้เห็นอยู่แล้วว่า เป็นเพราะเขามีตัณหาจึงได้มีทุกข์ ส่วนคนที่จะไม่เกิดเพราะเบื่อต่อการเกิด และก็จะไม่เกิดอีกจริง ๆ นั้น จะต้องเป็นคนที่ไม่มีกิเลส ไม่มีความทุกข์ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นคนที่มีจิตใจบริสุทธิ์ มีจิตใจแจ่มใสอยู่เสมอ ไม่ว่าจะอยู่ในเหตุการณ์ใด ๆ ที่จะทำให้เกิดความทุกข์ แต่ความทุกข์ก็จะไม่เกิดเลย เพราะคนที่จะไม่เกิดอีกนั้น มีอยู่ประเภทเดียวเท่านั้น คือจะต้องเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้นจะเห็นว่า การเกิดนั้นเป็นของง่ายมาก ส่วนการที่จะไม่เกิดอีกนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากที่สุด เพราะฉะนั้นจะเห็นว่า คนที่ไม่อยากไปนิพพาน เพราะเห็นว่าไปนิพพานแล้วก็จะไม่เกิดอีก และจะต้องสูญเสียหมดทุกอย่างนั้น เป็นเพราะเข้าใจเรื่องนิพพานไม่ถูก ไม่เข้าใจ

ถึงขั้นตอนที่จะศึกษาเรื่องนี้ให้ถูกต้อง อะไรควรจะศึกษาให้เข้าใจก่อน และต่อไปควรจะศึกษาอะไร ซึ่งถ้าไม่ศึกษาให้ถูกขั้นตอนแล้ว ก็ไม่มีทางที่จะเข้าใจได้เลยว่า นิพพานนั้นเป็นสิ่งสูงสุด และเป็นสิ่งที่ทุกคนควรจะพยายามไปให้ถึง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา" พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมกล่าวว่า นิพพานเป็นสิ่งสูงสุด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า "นิพพานเป็นบรมธรรม" ซึ่งข้อความที่ว่านี้มีอยู่ในโอวาทปาฏิโมกข์

การบรรลุนิพพานไม่จำเป็นต้องได้ ฌาน ๔ หรือได้สมาบัติ ๘ ก็ได้

จากหลักฐานที่อ้างมาทั้งหมดในหนังสือเล่มนี้ จะเห็นว่า การที่จะบรรลุถึงนิพพานได้นั้น จะต้องฝึกสมาธิให้ได้อย่างน้อยถึง ขั้นจตุตถฌาน ฌานที่ ๔ แต่จากตัวอย่างของพระพุทธเจ้าไม่เพียงแต่ได้ฌาน ๔ เท่านั้น พระองค์ยังทรงได้สมาบัติ ๘ และทรงได้อภิญญา ๕ ข้างต้นด้วย จึงทรงสามารถทำอาสวักขยญาณ ซึ่งเป็น

อภิญญาข้อที่ ๖ ให้เกิดขึ้นได้ แต่อย่างไรก็ดี คนที่ไม่สามารถเข้าฌานได้เลยแม้แต่ขั้นปฐมฌานนั้น ถึงจะเจริญวิปัสสนาอย่างไร ก็ไม่อาจทำกิเลสในสันดานให้หมดสิ้นไปได้ ไม่สามารถที่จะเป็นแม้พระอริยบุคคลขั้นต้น คือเป็นพระโสดาบันได้ เพราะมีกฎตายตัวว่า "ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนาได้ผล คือได้บรรลุมรรคผลนั้น จะต้องเห็นนิพพานเข้าใจเรื่องนิพพานด้วยตนเอง เพราะในขณะที่จะบรรลุมรรคผลนั้น จิตจะต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ จึงจะสามารถละสังโยชน์ได้"

และเหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ "ผู้ที่จะบรรลุถึงนิพพานนั้น จะต้องมีสติติดต่อกันไปทุกขณะจิต" ถ้าสติมีบ้างไม่มีบ้าง การพิจารณาให้เห็นแจ้งไตรลักษณ์ซึ่งเป็นญาณอันสุดท้ายที่จะทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น จะทำไม่ได้ ดังเช่นพุทธพจน์ว่า

เต ฌายิโน สาตติกา นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมา
ผุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ

แปลว่า ผู้ที่มีความไม่ประมาทคือการไม่อยู่ปราศจากสตินั้น ในเมื่อมีความเพียรติดต่อกันไปทุกขณะ คือ

เข้าฌานพิจารณาติดต่อกันไปทุกขณะ มีความก้าวหน้าอย่างมั่นคงอยู่เป็นนิจ เป็นผู้มีปัญญา ย่อมจะได้สัมผัสกับนิพพาน อันเป็นธรรมที่ปราศจากโยคกิเลส (คือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ อวิชชาโยคะ ความพิศดารเรื่องโยคะ ๔ ให้ดูใน อ. จตุกก. ๒๑/๑๒ ข้อ ๑๐ — มหาจุฬา.)

และอีกข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า :—

นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน
ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ เสฺว นิพฺพานสนฺติเก

แปลว่า ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีฌาน ฌานและปัญญาย่อมมีในผู้ใด ผู้นั้นย่อมอยู่ใกล้นิพพาน และอีกบทหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า :—

สมฺมาสมาธิมฺหิ อสติ สมฺมาสมาธิวิปนฺนสฺส
หตูปนิสํ โหติ ยถาภูตญาณทสฺสนํ

— อ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๑/๖๒ — สยาม.

เมื่อสัมมาสมาธิไม่มี การเห็นด้วยญาณตามความเป็นจริงของผู้มีสมาธิวิบัติ ก็เป็นอันหมดทาง (คือเกิด

ไม่ได้ คำว่า หตุปนิสํ ตามศัพท์แปลว่า มีอุปนิสัยคือปัจจัยที่ให้เกิดยถาภูตญาณทัสนะ ถูกขจัดเสียแล้ว)

แต่อย่างไรก็ตาม การเจริญวิปัสสนาเพื่อที่จะให้บรรลุมรรคผลนิพพานนั้น จะเริ่มจากปฐมฌานก็ได้ ไม่จำเป็นจะต้องให้ได้ถึงฌาน ๔ หรือได้สมาบัติ ๘ ก็ได้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ฌานสูตร
ว่าด้วยฌานสมาบัติและสัญญาเวทยิตนิโรธ

(๒๔๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ทุติยฌานบ้าง ตติยฌานบ้าน จตุตถฌานบ้าง อากาสานัญจายตนฌานบ้าง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง

ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุ

ทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ไม่มีสุข เป็นอาพาธ เป็นของผู้อื่น เป็นของชำรุด ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว เธอย่อมโน้มจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี้เองเป็นธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับสนิท คือนิพพาน เธอตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดี เพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของนายขมังธนู เพียรยิงรูปหุ่นที่ทำด้วยหญ้าหรือกองก้อนดิน

ต่อมาเขาเป็นผู้ยิงได้ไกล ยิงไม่พลาด และทำลายร่างใหญ่ ๆ ได้แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันแล สงัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์... ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วย่อมน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี้เอง เป็นธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง... คือ นิพพาน เธอตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยข้อนี้กล่าวแล้ว

ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยทุติยฌานบ้าง ฯลฯ เพราะอาศัยตติยฌานบ้าง ฯลฯ เพราะอาศัยจตุตถฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะอุเบกขา เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งจตุตถฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์... ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว ย่อมน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี้เองเป็นธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง... คือนิพพาน เธอตั้งอยู่ในจตุตถฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วย

ความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของนายขมังธนู เพียรยิงธนูไปยังรูปหุ่นที่ทำด้วยหญ้าหรือกองดิน ต่อมาเขาเป็นผู้ยิงได้ไกล ยิงไม่พลาด และทำลายร่างใหญ่ ๆ ได้ แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันแล บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา ฯลฯ มีอันไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยจตุตถฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยข้อนี้กล่าว

ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยอากาสานัญจายตนฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะดับปฏิฆสัญญา และเพราะไม่ใส่ใจถึงนานัตตสัญญา บรรลุอากาสานัญจายตนฌาน โดยคำนึงเป็นอารมณ์ว่า อากาศไม่มีที่สุด เธอ

ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งอากาสานัญจายตนฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์...ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว ย่อมน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี้เป็นเองเป็นธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง... คือนิพพาน เธอตั้งอยู่ในอากาสานัญจายตนฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของนายขมังธนู เพียรยิงธนูไปยังรูปหุ่นที่ทำด้วยหญ้าหรือกองดิน ต่อมา เขาเป็นผู้ยิงได้ไกล ยิงไม่พลาด และทำลายร่างใหญ่ ๆ ได้ แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันแล เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะดับปฏิฆสัญญา เพราะไม่ใส่ใจถึงนานัตตสัญญา บรรลุ

อากาสานัญจายตนฌาน... เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย ฯลฯ มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่เรากล่าวว่า เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยอากาสานัญจายตนฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยข้อนี้กล่าวแล้ว

ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยวิญญาณัญจายตนฌานบ้าง ฯลฯ อากิญจัญญายตนฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน โดยคำนึงเป็นอารมณ์ว่า อะไร ๆ หน่อยหนึ่งไม่มี เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งอากิญจัญญายตนฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์... ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ ด้วยธรรมเหล่านั้นครั้นแล้ว ย่อมน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี่เองเป็นธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้ง-

ปวง... คือนิพพาน เธอตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายขมังธนูหรือลูกมือของขมังธนู เพียรยิงธนูไปยังรูปหุ่นที่ทำด้วยหญ้าหรือกองดิน ต่อมาเขาเป็นผู้ยิงได้ไกล ยิงไม่พลาดและทำลายร่างใหญ่ ๆ ได้ แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันแล เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนฌาน โดยประการทั้งปวง บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน โดยคำนึงเป็นอารมณ์ว่า อะไร ๆ หน่อยหนึ่งไม่มี เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งอากิญจัญญายตนฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์... ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ในธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว ย่อมน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นี่สงบ นี่ประณีต ณ ที่นี้เองเป็น

ธรรมเป็นที่สงบสังขารทั้งปวง... คือนิพพาน เธอตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมเป็นอุปปาติกะ จักปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ ข้อที่เรากล่าวว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยอากิญจัญญายตนฌานบ้าง ดังนี้นั้น เราอาศัยข้อนี้กล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการดังนี้แล สัญญาสมาบัติมีเท่าใด สัญญาปฏิเวธก็มีเท่านั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อายตนะ ๒ เหล่านี้ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ สัญญาเวทยิตนิโรธ ๑ ต่างอาศัยกัน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า อายตนะ ๒ ประการนี้ อันภิกษุผู้เข้าฌานฉลาดในการเข้าสมาบัติ และฉลาดในการออกจากสมาบัติ เข้าแล้วออกแล้ว พึงกล่าวได้โดยชอบ

ข้อความที่อ้างมานี้ในคัมภีร์ไม่ได้แสดงไว้ชัดว่าเป็นภาษิตของพระสารีบุตร หรือเป็นภาษิตของพระพุทธเจ้า เพราะในตอนต้นของพระสูตรนี้มีกล่าวไว้แต่เพียงว่า :—

ปฐมมฺปาหํ ภิกฺขเว ฌานํ นิสฺสาย อาสวานํ ขยํ วทามิ ฯเปฯ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ฯลฯ แต่ถ้าพิจารณาดูข้อความในพระสูตร ในมหาวรรคมาตั้งแต่พระสูตรก่อน ๆ แล้ว ก็ทำให้เข้าใจว่าข้อความที่อ้างมานั้นเป็นภาษิตของพระสารีบุตร ซึ่งในพระไตรปิฎกเล่มนี้ หน้า ๔๒๙ ข้อ ๒๓๘(ฉบับสยามรัฐ) ได้มีข้อความกล่าวไว้ว่า :—

สมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรอยู่ที่กลันทกนิวาปสถานในเวฬุวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ณ ที่นั้น ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า "อาวุโส นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข" เมื่อพระสารีบุตรกล่าวเช่นนี้แล้ว พระอุทายีได้กล่าวกับพระสารีบุตรว่า "ก็ในนิพพานนี้ไม่มีเวทนา จะพึงกล่าวได้อย่างไรว่า นิพพาน

นี้เป็นสุข ฯลฯ" ซึ่งข้อความอันนี้ได้นำมาอ้างไว้แล้วในตอนต้น (ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๐๐ และดูคำบาลีในเล่มนี้ หน้า ๔๐๖)

จากหลักฐานที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ นั้น ขอได้โปรดเข้าใจว่า การเจริญวิปัสสนาเพื่อที่จะให้บรรลุมรรคผลนิพพานนั้น ในที่บางแห่งก็กล่าวว่า ได้ฌาน ๔ แล้วจึงจะเจริญวิปัสสนา หรือน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดอาสวักขยญาณ ซึ่งบางองค์ถ้าไม่ได้ฌาน ๔ แล้วก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ผล และบางองค์ก็ต้องให้ได้ถึงสมาบัติ ๘ จึงจะเจริญวิปัสสนา ซึ่งผู้ที่จะต้องพยายามให้ได้สมาบัติ ๘ โดยปกติเป็นผู้ที่ต้องการจะให้ได้อภิญญา ๕ ข้างต้นด้วย ผู้ที่เป็นพระอรหันต์ได้อภิญญา ๕ ข้างต้นด้วยนี้ชื่อว่า ฉฬภิญฺโญ แปลว่า พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ แต่บางองค์ก็ได้อภิญญาเพียง ๓ คือปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และ อาสวักขยญาณ และเรียกว่า เตวิชฺโช แปลว่า พระอรหันต์ ผู้ได้วิชชา ๓ บางองค์ก็เรียกว่า ปฏิสมฺภิทปฺปตฺโต แปลว่า พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ และบางองค์ถึงแม้จะได้ฌานแต่ไม่มีความ

ชำนาญ ฉะนั้นจึงไม่ได้อภิญญาข้ออื่น ๆ ได้เพียงข้อเดียว คืออาสวักขยญาณ ซึ่งพระอรหันต์ประเภทนี้เรียกว่า สุกฺขวิปสฺสโก พระอรหันต์สุกขวิปัสสก ซึ่งแปลว่า พระอรหันต์ผู้ได้แค่เพียงการเห็นแจ้งอริยสัจอย่างเดียว คือได้อาสวักขยญาณเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าอ่านข้อความในคัมภีร์หลาย ๆ แห่ง ถ้าเห็นว่ามีข้อความที่ดูเสมือนจะเป็นการขัดแย้งกันนั้น ก็ขอให้พิจารณาดูให้ดีว่า ในที่นั้น ๆ มีความหมายอย่างไร ถ้าเข้าใจความหมายแต่ละแห่งถูกต้องก็จะเห็นว่า ข้อความในคัมภีร์ต่าง ๆ นั้นไม่มีการขัดแย้งกันเลย

อนึ่งอยากจะแนะนำให้อ่านหนังสืออีก ๒ เล่ม คือ **พุทธวิทยา เล่ม ๒** ซึ่งได้อธิบายเรื่องนิพพานไว้โดยละเอียด หนังสือเล่มนี้ได้เขียนมานานแล้ว พิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๘ อีกเล่มหนึ่ง คือ **พระอรหันต์-สุกขวิปัสสก** ซึ่งได้อธิบายถึงพระอรหันต์ประเภทต่าง ๆ และโดยเฉพาะได้วินิจฉัย โดยอาศัยหลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกหลายแห่งชี้ให้เห็นว่า แม้แต่พระอรหันต์สุกขวิปัสสก ซึ่งนักศึกษาส่วนมากเข้าใจว่า *ท่านไม่ได้*

ฌาน หรือผู้ที่ไม่ได้ฌาน ก็สามารถเป็นพระอรหันต์ได้นั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ โดยเฉพาะมีหลักฐานที่ชัดเจนอยู่แห่งหนึ่งกล่าวว่า พระอรหันต์สุกขวิปัสสกก็สามารถเข้าผลสมาบัติได้ (ดูหนังสือพระอรหันต์สุกวิปัสสก หน้า ๕๕ หนังสือเล่มนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ๒๕๑๗)

เหตุไรบางคนอาศัยการฟังธรรมเพียงอย่างเดียว ก็สามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้

ตัวอย่างในคัมภีร์มากมายที่แสดงว่า ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น อาศัยการฟังธรรมเพียงอย่างเดียวก็สามารถเป็นพระอรหันต์ได้ เช่นตัวอย่างในเรื่องพระปัญจวัคคีย์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเรื่อง ธรรมจักรกัปวัตนสูตร ครั้งแรกพระโกณฑัญญะเกิดดวงเห็นธรรม คือเป็นพระโสดาบัน ต่อมาภายหลัง ในเมื่อพระในกลุ่มของพระปัญจวัคคีย์อีก ๔ องค์ คือ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ อัสสชิ เกิดดวงตาเห็นธรรมกันทุกองค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมเรื่อง อนัตตลักขณสูตร ซึ่งในเมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมจบแล้ว ทุกองค์

ก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมกันทั้งหมด พวกชฎิล ๓ พี่น้อง รวมทั้งบริวารทั้งหมด เมื่อได้ฟังธรรมเรื่อง **อาทิตตปริยายสูตร** จบแล้ว ทุกองค์ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พร้อมกันทั้งหมด ตัวอย่างในทำนองนี้มีมาก ข้อที่ควรจะสังเกตก็คือ ท่านเหล่านี้ไม่มีหลักฐานปรากฏว่า *ท่านได้บำเพ็ญสมาธิมาอย่างมากตามขั้นตอนดังที่ได้กล่าวมา แต่เหตุไฉนจึงสามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้*

จริงอยู่ สำหรับพระปัญจวัคคีย์และพวกชฎิลทั้งหลายนั้น น่าจะได้ฝึกสมาธิด้วยการบำเพ็ญตบะโดยวิธีต่าง ๆ มาแล้ว ฉะนั้นในขณะฟังธรรมจึงมีสมาธิในการฟัง ฉะนั้นจึงสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ แต่สำหรับพระอรหันต์บางองค์ที่ได้สำเร็จ เพราะอาศัยการฟังธรรมนั้น ดูจะไม่เกี่ยวกับการฝึกสมาธิหรือการได้ฌานเลย เช่น พระวักกลิ ซึ่งได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เพราะได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า :—

ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ สงฺขารูปสมํ สุขํ

ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมทย์ เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พึงบรรลุถึงบทที่สงบ อันเป็นที่เข้าไปสงบสังขารทั้งหลาย ซึ่งในเมื่อสังขารทั้งหลายสงบแล้วย่อมเป็นสุข

ขอให้เข้าใจว่า พุทธพจน์บทนี้โดยเฉพาะบรรทัดสุดท้ายนั้นมีความหมายเท่ากับคาถาบังสุกุลที่ว่า "อนิจฺจา วต สงฺขารา ฯเปฯ เตสํ วูปสโม สุโข" การที่สังขารทั้งหลายเข้าไปสงบเสียได้ย่อมเป็นสุข (ขอให้ดูในเล่มนี้ที่กล่าวว่า นิพพานนี้เป็นสุข หน้า ๔๐๐ ด้วย)

พุทธพจน์ที่ว่า "ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมทย์ เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พึงบรรลุบทที่สงบได้" ฯลฯ นี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวักกลิซึ่งมีความเสียใจมากที่ถูกพระพุทธเจ้าทรงขับไล่ให้ไปอยู่ห่างจากพระองค์ ไม่ให้คอยติดตามเฝ้าดูพระองค์ไปทุกหนทุกแห่ง และกำลังคิดจะไปโดดภูเขาตาย ซึ่งข้อความในตอนนี้ ในคัมภีร์ได้กล่าวไว้ว่า "การที่พระพุทธเจ้าทรงขับไล่พระวักกลิให้ไปอยู่ห่าง ๆ นั้น เป็นเพียงอุบาย และทรงรู้ล่วงหน้าว่า พระวักกลิจะต้องเสียใจอย่างมากถึงกับคิดจะ

ฆ่าตัวตาย แล้วพระองค์ก็จะเสด็จไปช่วย ครั้นแล้ว พระวักกลิก็จะเกิดปีติโสมนัสอย่างแรงกล้า ซึ่งในการไปของพระองค์นั้น ในคัมภีร์ได้กล่าวไว้ดังนี้

พระวักกลินั้นคิดว่า พระศาสดาไม่พูดกับเรา เราไม่มีโอกาสที่แม้แต่จะยืนในที่เฉพาะพระศาสดา เราจะมีชีวิตอยู่ไปใย ไม่มีประโยชน์อะไรแล้ว เราจะไปโดดจากภูเขาให้ตายเสียดีกว่า คิดแล้วจึงได้ขึ้นไปยังยอดเขาคิชฌกูฏ พระศาสดาทรงทราบถึงความทุกข์ทรมานใจของพระวักกลิเป็นอย่างดี จึงได้ทรงดำริว่า "ภิกษุนี้เมื่อไม่ได้รับความสบายใจจากสำนักของเรา ก็จะพึงทำให้อุปนิสัยของมรรคผลทั้งหลายพินาศไป และเพื่อจะแสดงพระองค์ให้ปรากฏต่อหน้าพระวักกลิ จึงได้ทรงเปล่งพระรัศมีไป (พร้อมกับปรากฏพระกายให้พระวักกลิเห็นด้วย) พระวักกลิพอได้เห็นพระกายของพระพุทธ-องค์ปรากฏต่อหน้าเท่านั้น ความเศร้าโศกแม้จะมีมากถึงขนาดคิดฆ่าตัวตายนั้น ก็ได้หายไปทันที

พระศาสดามีประสงค์ที่จะให้พระวักกลิได้เกิดปีติปราโมทย์อย่างแรงกล้า เสมือนหนึ่งสระที่น้ำแห้งขอด

ทันใดนั้นก็มีน้ำไหลบ่ามาอย่างมากมายจนน้ำเต็มสระในทันที จึงได้ตรัสพระคาถาดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า

ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมทย์ เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จะพึงบรรลุบทที่สงบ อันเป็นที่เข้าไปสงบแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งในเมื่อสังขารเข้าไปสงบแล้ว ก็จะเป็นสุขอย่างยิ่ง (ดูคำบาลีในเล่มนี้ หน้า ๔๔๐)

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ การที่พระพุทธเจ้าสามารถไปปรากฏพระวรกายให้พระวักกลิเห็นได้ทันทีโดยฉับพลัน ในขณะที่พระวักกลิกำลังจะโดดจากภูเขาคิชฌกูฏนั้น พระองค์จะทรงเปล่งพระรัศมีไปก่อน เพราะการเปล่งพระรัศมีหรือการปล่อยแสงนั้น จะทรงทำได้ทันที และการไปของแสงก็มีความเร็วมาก พร้อมกับแสงที่ไปปรากฏต่อหน้าพระวักกลิ พระวักกลิก็จะเห็นพระวรกายของพระองค์ทันทีด้วย พร้อมทั้งได้ยินพระสุรเสียงของพระองค์ด้วย ขอให้สังเกตสำนวนที่เป็นภาษาบาลีด้วย จะได้เข้าใจเรื่องนี้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

โส กิรายสฺมา สาวตฺถิยํ พฺรหฺมณกุเล นิพฺพตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต. ปิณฺฑาย ปวิฏฺโ ตถาคตํ ทิสฺวา สตฺถุ

สรีรสมฺปตฺตึ โอโลเกตฺวา สรีรสมฺปตฺติทสฺสเนน อตฺติตฺโต, "เอวํ อหํ นิจฺจกาลํ ตถาคตํ ทฏฺฐุ ลภิสฺสามีติ สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา, ยตฺถ จิเตน สกฺกา ทสพลํ ปสฺสิตุ, ตตฺถ จิโต, สชฺฌายกมฺมฏฺฐานมนสิการาทีนิ ปหาย สตฺถารํ โอโลเกนฺโต วิจรติ. สตฺถา ตสฺส ญาณปริปากํ อาคเมนฺโต กิญฺจิ อวตฺวา "อิทานิสฺส ญาณํ ปริปากํ คตนฺติ ญตฺวา "กึ เต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน, โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ; โย มํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสตีติ วตฺวา โอวทิ. โส เอวํ โอวทิโตปิ สตฺถุ ทสฺสนํ ปหาย เนว อญฺญตฺถ คนฺตุ สกฺโกติ. อถ นํ สตฺถา "นายํ ภิกฺขุ สํเวคํ อลภิตฺวา พุชฺฌิสฺสตีติ อุปกฺกฏฺฐาย วสฺสูปนายิกาย ราชคหํ คนฺตฺวา วสฺสูปนายิกาทิวเส "อเปหิ วกฺกลีติ ปณาเมติ. โส "น มํ สตฺถา อาลปตีติ เตมาสํ สตฺถุ สมฺมุเข ฐาตุ อสกฺโกนฺโต "กึ มยฺหํ ชีวิเตน, ปพฺพตา อตฺตานํ ปาเตสฺสามีติ คิชฺฌกูฏ อภิรุหิ. สตฺถา ตสฺส กิลมนภาวํ ญตฺวา "อยํ ภิกฺขุ มม สนฺติกา อสฺสาสํ อลภนฺโต, มคฺคผลานํ อุปนิสฺสยํ นาเสยฺยาติ อตฺตานํ

ทสฺเสตุ โอภาสํ มุญฺจิ. อถสฺส สตฺถุ ทิฏฺฐกาลโต ปฏฺฐาย ตาวมหนฺโตปิ โสโก ปหียิ.

สตฺถา สุกฺขตฬากํ โอเฆน ปูเรนฺโต วิย เถรสฺส พลวปฺปีติปาโมชฺชํ อุปฺปาเทตุ อิมํ คาถมาห

"ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ สงฺขารูปสมํ สุขนฺติ.

ตสฺสตฺโถ: ปกติยาปี ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ พุทฺธสาสเน ปสาทํ โรเปติ, โส เอวํ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน "สนฺตํ ปทํ สงฺขารูปสมํ สุขนฺติ ลทฺธนามํ นิพฺพานํ อธิคจฺเฉยฺยาติ.

อิมญฺจ ปน คาถํ วตฺวา สตฺถา วกฺกลิตฺเถรสฺส หตฺถํ ปสาเรตฺวา

"เอหิ วกฺกลิ มา ภายิ โอโลเกหิ ตถาคตํ,
อหนฺตํ อุทฺธริสฺสามิ ปงฺเก สนฺนํว กุญฺชรํ.
เอหิ วกฺกลิ มา ภายิ โอโลเกหิ ตถาคตํ,
อหนฺตํ อุทฺธริสฺสามิ ราหุคฺคหิตำว จนฺทิมนฺติ

อิมา คาถา อภาสิ. โส "ทสพโล เม ทิฏโฐ เอหีติ จ อวฺหานํ ลทฺธนฺติ พลวปีตึ อุปฺปาเทตฺวา "กุโต นุ โข คนฺตพฺพนฺติ คมนมคฺคํ อปสฺสนฺโต ทสพลสฺส สมฺมุเข อากาเส อุปฺปติตฺวา ปจฺจุปาเท ปพฺพเต จิเตเยว, สตฺถารา วุตฺตคาถํ อาวชฺชนฺโต อากาเสเยว ปีตึ วิกฺขมฺเภตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปตฺวา ตถาคตํ วนฺทมาโนว โอตริตฺวา สตฺถุ สนฺติเก อฏฐาสิ. อถ นํ สตฺถา อปรภาเค สทฺธาธิมุตฺตานํ อคฺคฏฐาเน ฐเปสีติ.

ธรรมบทภาค ๘ หน้า ๘๒

ขอให้สังเกตคำบาลีตอนท้ายที่กล่าวว่า "สตฺถา ตสฺส กิลมนภาวํ ญตวา อยํ ภิกฺขุ มม สนฺติกา อสฺสาสํ อลภนฺโต, มคฺคผลานํ อุปนิสฺสยํ นาเสยฺยาติ อตฺตานํ ทสฺเสตุ โอภาสํ มุญฺจิ. อถสฺส สตฺถุ ทิฏฐกาลโต ปฏฺฐาย ตาวมหนฺโตปี โสโก ปหีโย."

คำที่ว่าควรจะสังเกตก็คือ "อตฺตานํ ทสฺเสตุ โอภาสํ มุญฺจิ" แปลว่า เพื่อจะแสดงพระองค์ให้พระวักกลิเห็น จึงได้ทรงปล่อยโอภาสไป คำว่า โอภาสํ

มุญฺจิ ตามศัพท์แปลว่า ปล่อยโอภาส โอภาส แปลว่า แสงสว่าง มุญฺจิ แปลว่า ปล่อย ซึ่งในปัจจุบันนี้เรามีคำพูดอยู่ประโยคหนึ่งที่ได้ยินได้ฟังกันบ่อย ๆ คือคำว่า *ปล่อยแสง* ดังเช่นตัวอย่างในภาพยนตร์ทั้งหลาย เรื่องการปล่อยแสงหรือการเปล่งแสงให้ไปปรากฏในที่ต่าง ๆ นั้น พระพุทธเจ้าทรงสามารถทำได้ และทรงทำได้หลายอย่าง จะให้แสงสีชนิดไหนปรากฏก็ได้ หรือจะให้ฉัพพัณณรังษี คือรัศมีซึ่งมีสีต่าง ๆ กัน ๖ อย่าง ปรากฏพร้อมกันทุกสีก็ทรงทำได้ จะให้แสงไปปรากฏ ณ ที่ไหน ไกลจากโลกนี้ไปถึงโลกอื่นจักรวาฬอื่น ก็ทรงทำได้ รายละเอียดเกี่ยวกับโอภาส หรือฉัพพัณณรังษีนี้ได้เคยอธิบายมาอย่างละเอียดแล้ว (ขอให้ดูในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๒๑๓,๒๑๕,๒๖๓,๒๖๖, ๓๖๔)

อนึ่ง เมื่อพระองค์ได้ทรงแสดงคาถาดังที่กล่าวมาแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงเหยียดพระหัตถ์ไปยังพระวักกลิ แล้วยังได้ตรัสคาถาต่อไปนี้อีกว่า

เอหิ วกฺกลิ มา ภายิ โอโลเกหิ ตถาคตํ
อหนฺตํ อุทฺธริสฺสามิ ปงฺเก สนฺนํ ว กุญฺชรํ
เอหิ วกฺกลิ มา ภายิ โอโลเกหิ ตถาคตํ
อหนฺตํ อุทฺธริสฺสามิ ราหุคฺคหิตํ ว จนฺทิมํ.

แปลว่า มาเถิดวักกลิ อย่ากลัวเลย จงแลดูตถาคตเอาไว้ เธอนั้นเหมือนกุญชรที่ตกหล่ม เราจักช่วยยกเธอขึ้นจากหล่ม; มาเถิดวักกลิ อย่ากลัวเลย จงแลดูตถาคตเอาไว้ เธอนั้นเป็นเสมือนดวงจันทร์ที่ถูกราหูจับไว้ เราจักช่วยยกเธอให้พ้นจากราหูนั้น

อนึ่ง จากคำบาลีที่แสดงถึงเรื่องของพระวักกลินั้น ข้าพเจ้ามิได้แปลคำบาลีเหล่านั้นไว้ทั้งหมด แปลเฉพาะข้อความบางตอนเท่านั้น แต่ที่ยกคำบาลีมาไว้ทั้งหมดนั้น ก็เพื่อผู้ที่รู้ภาษาบาลีจะได้พิจารณาข้อความในเรื่องนี้ได้ละเอียด แต่อย่างไรก็ดี นอกจากข้อความบาลีที่แปลมาแล้ว ยังมีข้อความอีกตอนหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องที่แปลกมหัศจรรย์ ไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่ก็ควรจะรู้ไว้ด้วย คือข้อความตอนท้ายที่กล่าวว่า

เมื่อพระศาสดาได้ตรัสคาถาว่า "มาเถิดวักกลิ อย่ากลัวเลย จงแลดูตถาคตเอาไว้ ฯลฯ" แล้ว พระวักกลิก็คิดว่า พระทศพลเราได้เห็นแล้ว เราได้ยินพระองค์ตรัสเรียกเราว่า มาเถิดวักกลิ เพราะคิดได้เช่นนั้นจึงได้เกิดปีติซึ่งมีกำลังมาก และคิดว่า "เราควรจะไปทางไหนดี" (คือคิดว่าเราควรจะลงจากภูเขาทางไหนดี จึงจะไปเฝ้าพระทศพลได้) เมื่อไม่เห็นทางที่จะไป จึงได้เหาะขึ้นไปในอากาศต่อหน้าพระทศพล ในขณะที่เท้าแรกยังตั้งอยู่ที่ภูเขานั่นเอง ท่านก็ได้นึกถึงคาถาที่พระศาสดาได้ตรัส (ปีติที่มีกำลังจึงได้เกิดขึ้น เพราะปีตินั้นที่มีกำลังมากนี้ ท่านจึงเหาะขึ้นไปในอากาศได้) และในขณะที่กำลังอยู่ในอากาศนั่นเอง เมื่อได้ข่มปีติให้สงบแล้ว ก็ได้บรรลุอรหัตต์พร้อมทั้งได้ปฏิสัมภิทา ๔ ครั้นแล้วก็ลงมาจากอากาศพร้อมกับพนมมือไหว้ แล้วได้มายืนอยู่ในที่ใกล้พระศาสดา และในสมัยต่อมา พระศาสดาก็ได้ทรงตั้งท่านเป็นเอตทัคคะ คือเป็นเลิศกว่าใคร ๆ ในบรรดาผู้ได้หลุดพ้นเพราะเป็นผู้ยิ่งด้วยศรัทธา

เพราะศรัทธาอันแรงกล้า
ก็สามารถทำให้คนเราเหาะได้ เดินบนน้ำได้

จากตัวอย่างของพระวักกลิ ซึ่งสามารถเหาะได้ทั้งที่ยังมิได้เป็นพระอรหันต์ มีตัวอย่างอีกแห่งหนึ่งที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า :—

พระเถระองค์หนึ่งชื่อมหาติสสะ ซึ่งอยู่ที่ปุณณวัลลิกวิหาร เย็นวันหนึ่งซึ่งเป็นวันเพ็ญท่านได้ไปสู่ลานพระเจดีย์ ยังไม่ทันถึงลานพระเจดีย์ ท่านหันหน้าไปทางลานพระเจดีย์ ได้เห็นแสงพระจันทร์เต็มดวงส่องแสงจับองค์พระเจดีย์ จึงรำพึงในใจว่า "ในเวลานี้พวกบริษัท ๔ ทั้งหลายคงไหว้พระเจดีย์กัน ท่านนึกถึงพระพุทธคุณแล้วเกิด อุพเพงคาปีติ จึงทำให้ตัวท่านลอยขึ้นไปในอากาศ แล้วไปยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ เป็นเสมือนลูกคลีหนัง (หรือลูกเทนนิส) อันงาม ที่บุคคลปาลงที่พื้นปูน แล้วกระดอนขึ้นไปในอากาศฉะนั้น

และอีกเรื่องหนึ่งท่านได้เล่าไว้ว่า มีกุลธิดาคนหนึ่งซึ่งอาศัยอยู่ที่บ้านวัตตกาลคาม ซึ่งเป็นที่ ๆ ภิกษุแห่งวัดคิริกัณฑวิหารมาบิณฑบาตที่นี่เสมอ ก็เคยลอย

ขึ้นไปในอากาศด้วยอำนาจของ อุพเพงคาปีติ ซึ่งเกิดจากการที่ได้นึกถึงพุทธคุณเช่นเดียวกัน และท่านก็ได้เล่าเรื่องความเป็นมาของกุลธิดาผู้นี้ไว้ด้วย ดังนี้

วันหนึ่ง มารดาบิดาของกุลธิดาผู้นี้จะไปวัดเพื่อฟังธรรมในเวลาเย็น และได้บอกลูกสาวว่า "ลูกจงอยู่บ้านเถิด อย่าไปด้วยเลยเพราะเป็นเวลาจะมืดค่ำอยู่แล้ว แม่กับพ่อไปฟังธรรมมาแล้ว จะมาแบ่งส่วนกุศลให้ลูก" ส่วนฝ่ายลูกสาวนั้นแม้อยากจะไป แต่ก็ไม่กล้าขัดคำสั่ง จึงต้องอยู่บ้าน แต่ก็ออกไปยืนอยู่ที่ชานเรือน มองไปทางพระเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาคิริกัณฑกะ เห็นแสงจันทร์ส่วนที่จับองค์พระเจดีย์สว่างจ้า และได้เห็นคนทั้งหลายพากันบูชาพระเจดีย์ด้วยประทีป ดอกไม้และของหอมต่าง ๆ และพากันเดินทักษิณาวรรตรอบองค์พระเจดีย์ และได้ยินเสียงสวดมนต์ของเหล่าภิกษุทั้งหลายด้วย นางจึงได้รำพึงว่า "พวกเขาช่างมีบุญจริงหนอที่ได้ไปวัด ได้เดินไปมาที่ลานพระเจดีย์ และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเช่นนั้น" นางมองเห็นองค์พระเจดีย์ซึ่งสว่างไสวเสมือนกับกองไข่มุก ครั้นแล้วก็ได้เกิด อุพเพงคาปีติ ซึ่งทำ

ให้นางลอยละลิ่วขึ้นไปในอากาศ แล้วไปลงที่ลานพระเจดีย์ ก่อนที่มารดาบิดาจะไปถึงเสียอีก แล้วได้ไหว้พระเจดีย์ยืนฟังธรรมอยู่ บิดามารดาเมื่อมาถึงเห็นเข้าจึงได้ถามว่า "เอ้า ! ลูกมาทางไหนจึงได้มาถึงก่อน" ลูกสาวบอกว่า "ลูกได้มาทางอากาศ มิได้มาตามทางเดิน" พ่อแม่จึงได้ซักถามว่า "แม่คุณ อันทางอากาศนั้น พวกท่านที่เป็นพระอรหันต์ขีณาสพเท่านั้นจึงจะมาได้ เจ้า (ซึ่งเป็นคนธรรมดา) จะมาได้อย่างไรกัน" ลูกสาวจึงได้เล่าให้ฟังว่า เมื่อตอนที่ลูกอยู่ที่บ้านนั้น ลูกได้ออกไปยืนที่ชานข้างนอก ได้เห็นพระเจดีย์อาบด้วยแสงจันทร์และประทีปโคมไฟ สว่างไสวสวยงามมาก นึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าแล้วได้เกิดปีติอย่างแรงกล้า ขณะนั้นมิได้รู้ตัวว่า ตัวเองนั่งหรือยืนอยู่ รู้แต่ว่า ตัวได้ลอยละลิ่วขึ้นไปในอากาศ แล้วก็ได้มาลงที่ลานพระเจดีย์ทันที

เรื่องที่เล่ามานี้ เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในลังกาทวีป เป็นเรื่องที่พระพุทธโฆษาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ยินได้ฟังเล่าสืบต่อกันมา เพราะในคำขึ้นต้น ท่านใช้

คำบาลีว่า "ตสฺสา กิร มาตาปิตโร สายๆ ธมฺมสฺสวนตฺถาย วิหารๆ คจฺฉนฺตา ฯเปฯ" แปลว่า กิร ดังได้สดับมา มารดาบิดาของกุลธิดานั้นไปวิหาร (คือไปวัด) เพื่อจะฟังธรรม ฯลฯ — วิ. ๑/๑๘๓.

ส่วนเรื่องของ พระมหากัปปีนะ ซึ่งสามารถขี่ม้าข้ามแม่น้ำได้เหมือนกับม้าวิ่งไปบนแผ่นดินนั้น ได้เคยนำมาเขียนไว้แล้ว (ขอให้ดูในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๓๓๖) แต่ในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ นั้น ข้าพเจ้าได้ย่อเรื่องนำมาเขียนไว้เฉพาะข้อความบางตอน ไม่ได้นำเรื่องทั้งหมดมาเขียนไว้ แต่อย่างไรก็ดี เพื่อแสดงให้เห็นว่า การที่พระราชากัปปีนะซึ่งขณะนั้นยังเป็นฆราวาสยังไม่ได้บวช และก็ยังไม่ได้ฌานไม่ได้อภิญญา แต่ก็สามารถขี่ม้าข้ามแม่น้ำได้ ก็เพราะอาศัยปีติที่แรงกล้าซึ่งเกิดขึ้นโดยนึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ดังเช่นข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธรรมบทดังนี้

ฝ่ายพระราชาเมื่อได้มาถึงแม่น้ำแห่งหนึ่ง จึงได้ถามพวกอำมาตย์ทั้งหลายซึ่งได้ติดตามพระราชาออกบวชด้วยนั้นว่า "แม่น้ำนี้ชื่ออะไร" "ข้าแต่เทวะ แม่น้ำนี้

ชื่ออาวรปัจฉา พระเจ้าข้า" "แม่น้ำนี้กว้างลึกเท่าไร" "เทวะ แม่น้ำนี้ลึก ๑ คาวุต กว้าง ๒ คาวุต พระเจ้าข้า" "ในที่นี้ไม่มีเรือไม่มีแพบ้างเลยหรือ" "เทวะ ไม่มีเลย พระเจ้าข้า" พระราชาจึงได้ทรงดำริว่า "เมื่อเราทั้งหลายมัวแต่รอคอยหาเรือและแพอยู่ ชาตินี้ย่อมจะน้อมนำเราเข้าไปใกล้มรณะ ก็เราเป็นผู้ที่ไม่มีความสงสัยในพระรัตนตรัยเลย และการที่เราสละราชสมบัติออกบวชนี้ก็ได้อุทิศกับพระรัตนตรัยแล้ว *ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอให้น้ำในแม่น้ำนี้จงอย่าเป็นน้ำเลย" เมื่อพระองค์ทรงอธิษฐานเช่นนี้แล้ว ก็ทรงระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าว่า* "อิติปิ โส ภควา อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ" *แล้วก็ทรงควบม้าวิ่งไปอย่างรวดเร็วบนหลังผิวน้ำ พร้อมกับบริวารอีกพันหนึ่งที่ติดตามมาด้วย* ม้าทั้งหลายที่วิ่งไปบนหลังผิวน้ำนั้นเป็นเสมือนวิ่งไปบนหลังแผ่นหิน แม้แต่ปลายเท้าของม้าที่วิ่งไปก็ไม่เปียกน้ำ ฯลฯ

นี่คือข้อความตอนหนึ่งที่คัดลอกมาให้ดู และตามเนื้อเรื่องที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธรรมบทนั้น(ธรรมบทภาค ๔ หน้า ๑๕) ได้กล่าวว่าได้ข้ามแม่น้ำถึง ๓ สาย ในทำนอง

เดียวกันนี้ กว่าจะได้เข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเรื่องนี้จะเป็นจริงตามนี้หรือเป็นแต่เพียงอุปมาโวหาร ก็ขอให้พิจารณาด้วยตัวท่านเอง

เพราะฉะนั้นเรื่องที่นำมากล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-ตอนที่ท่านอธิบายเรื่องปีติ ๕ อย่าง จะจริงหรือไม่จริงอย่างไร ขอให้พิจารณาโดยการเทียบเคียงกับเรื่องอื่น ๆ ซึ่งก็คงเป็นเรื่องที่เชื่อได้ยาก แต่ครั้นจะไม่เชื่อ เราก็คงจะมีเหตุผลที่จะนำมาอ้างได้อย่างเดียว คือเรื่องอย่างนี้ผิดวิสัยธรรมชาติ ไม่น่าจะเป็นไปได้ และปัจจุบันก็ยังไม่เคยเห็นมีตัวอย่างที่ไหนที่แสดงว่า คนเราสามารถเหาะได้ เดินบนน้ำได้ด้วยอำนาจของฌาน หรือด้วยอำนาจของปีติดังที่กล่าวมานี้

อนึ่ง ควรจะทราบเอาไว้ด้วยว่า ปีติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนานั้นทั้งหมดมีอยู่ ๕ อย่าง คือ ขุททกา-ปีติ ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุพเพงคาปีติ ผรณาปีติ และพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า :—

ขุททกาปีติ แปลว่า ปีติเล็กน้อย เมื่อเกิดขึ้นจะทำให้ร่างกายมีอาการขนลุกขนชัน

ขณิกาปีติ แปลว่า ปีติชั่วขณะ เมื่อเกิดขึ้นจะเกิดขึ้นชั่วขณะ เหมือนกับฟ้าแลบ (แต่จะมีอาการเป็นอย่างไร ท่านไม่ได้อธิบายไว้)

โอกกันติกาปีติ แปลว่า ปีติที่ลงสู่กายเหมือนกับคลื่นที่ซัดฝั่งมหาสมุทรแล้วก็แตกไป

อุพเพงคาปีติ เป็นปีติอย่างแรง (พลวปีติ) ถึงขนาดทำให้กายลอยละลิ่วขึ้นไปในอากาศได้

— วิ. ๑/๑๘๒

เพราะฉะนั้น ปีติที่ว่ามีกำลังมากซึ่งเกิดแก่พระวักกลินั้น ก็คืออุพเพงคาปีตินั่นเอง อันที่จริงปีติที่ทำให้คนเรากระโดดโลดเต้นนั้น เราก็มักจะเห็นกันอยู่เสมอ แต่ก็ไม่ถึงกับทำให้ตัวลอยขึ้นไปในอากาศ เหมือนกับเหาะขึ้นไป

อนึ่ง ควรจะทราบไว้ด้วยว่า ประวัติของพระวักกลินี้มีกล่าวไว้หลายแห่ง คือในอรรถกถาธรรมบท ภาค ๘ ดังที่ได้อ้างมาแล้วนั้นแห่งหนึ่ง และยังมีกล่าว

ไว้ในอรรถกถาของ อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ตอนที่กล่าวถึงเรื่องว่า ใครเป็นเอตทัคคะทางไหนบ้าง (มโน.ปู. ๑/ — มหาจุฬา) ซึ่งทั้งสองแห่งนี้เขียนโดยคน ๆ เดียวกัน คือพระพุทธโฆษาจารย์ นอกจากนี้ยังมีอธิบายไว้ในอรรถกถาของเถรคาถา (เถร.อฏ. ๒/) และในอรรถกถาของเถราปทาน (อป.อฏ. ๒/) ซึ่งในอรรถกถาของเถราปทานซึ่งเป็นพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๓ นั้น อธิบายไว้ไม่เหมือนกับในอรรถกถาของธรรมบทและอรรถกถาของเถรคาถา ผู้สนใจจะต้องไปค้นหาอ่านเอง ในที่นี้ยังไม่ประสงค์ที่จะมาวินิจฉัยเรื่องนี้ เพราะจะทำให้เรื่องนี้ยืดยาวออกไปอีกมาก ในที่นี้มีความประสงค์แต่เพียงว่า ต้องการจะอ้างหลักฐานมาให้เห็นว่า วิถีทางที่จะบรรลุถึงนิพพานนั้นมีหลายวิธี และวิธีหนึ่งก็คือการทำให้เกิดปีติในธรรมเสียก่อน เมื่อข่มปีติได้แล้ว เจริญวิปัสสนาต่อ ก็จะสามารถทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ ซึ่งนอกจากเรื่องของพระวักกลิแล้ว ข้อความต่อไปนี้ซึ่งเป็นคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ ก็ควรจะได้ศึกษาไว้ด้วย ดังนี้

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานำ อุทยพฺพยำ
ลภติ ปีติปาโมชฺชำ อมตนฺตำ วิชานตำ

แปลว่า เมื่อใดก็ตาม พิจารณาเห็นแจ้งซึ่งความเกิดและความดับของขันธ์ทั้งหลาย เมื่อนั้นย่อมได้ซึ่งปีติและปราโมทย์ การได้ซึ่งปีติและปราโมทย์นั้น จะเป็นอมตะของผู้ที่รู้แจ้ง

— ธรรมบท ภาค ๘ เรื่อง สมฺพหุลภิกฺขุ

คำว่า "**เป็นอมตะของผู้ที่รู้แจ้ง**" ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า "**การได้ซึ่งปีติและปราโมทย์นั้น จะเป็นทางให้บรรลุถึงซึ่งอมตมหานิพพาน**" (อมตนฺติ ตำ สปฺปจฺจเย นามรูเป ปากเฏ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺเต อุปฺปนฺนำ ปีติปาโมชฺชำ อมตมหานิพฺพานสมฺปาปกตฺตา วิชานตำ ปณฺฑิตานำ อมตเมวาติ อตฺโถ.)

ขอให้สังเกตว่า "การได้ปีติและปราโมทย์นี้หมายถึงเกิดปีติปราโมทย์ในธรรม ไม่ใช่ปีติปราโมทย์ในทางโลก" *และลำพังการเกิดปีติปราโมทย์อย่างเดียวทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานไม่ได้* เพราะฉะนั้น ในเรื่องของพระวักกลินั้นจะเห็นได้ชัดว่า ท่านต้องข่มปีติให้สงบเสียก่อน

แล้วเจริญวิปัสสนา จึงสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ (ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๔๙)

อนึ่ง ตามหลักของโพชฌงค์ซึ่งแปลองค์ของการตรัสรู้ซึ่งมีหัวข้ออยู่ ๗ อย่าง คือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา นั้น ก็ขอให้สังเกตว่าจะขาดหัวข้อใดหัวข้อหนึ่งไม่ได้ คือต้องมีครบทั้ง ๗ หัวข้อ จึงจะตรัสรู้ได้ คำว่า "**ตรัสรู้**" ก็หมายถึง **การบรรลุมรรคผลนิพพาน** นั่นเอง เพราะฉะนั้นจะต้องจำหลักไว้ให้ดีว่า พุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้สั้น ๆ นั้น จะแปลความหมายเท่าที่พระองค์ตรัสไว้เท่านั้นไม่ได้ เช่นพุทธพจน์อีกบทหนึ่งว่า :—

เมตฺตาวิหารี โย ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทำ สนฺตำ สงฺขารูปสมำ สุขำ

แปลว่า ภิกษุใดอยู่ด้วยความเมตตา เป็นผู้เลื่อมใสในพุทธศาสนา ก็จะพึงบรรลุบทที่สงบ (คือนิพพาน) อันเป็นที่เข้าไปสงบของสังขารทั้งหลาย และเป็นสุข

— สมฺพหุลภิกฺขุ. ธ ป. ๘ หน้า ๗๒

พุทธพจน์ที่อ้างมานี้ก็เช่นเดียวกัน ถ้าภิกษุใดมีแต่ความเมตตา และเป็นผู้เลื่อมใสในพุทธศาสนา คือเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแรงกล้า *ถ้ามีเพียงแค่นี้ แต่ยังมิได้เห็นแจ้งไตรลักษณ์ ยังไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ก็ย่อมจะบรรลุมรรคผลนิพพานไม่ได้* แต่การที่พระพุทธเจ้าตรัสเช่นนี้ หมายความว่า ภิกษุผู้ที่พระองค์ตรัสสอนนั้น ยังมีคุณธรรมที่จำเป็นคือความเมตตา และความเลื่อมใสหรือศรัทธาปสาทะในพระองค์ หรือในคำสอนของพระองค์ไม่พอ ซึ่งถ้ามีคุณธรรมทั้ง ๒ นี้มากพอแล้ว ก็จะทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าขึ้นไปได้เรื่อย ๆ โดยเฉพาะจะทำให้เข้าฌานได้ง่ายขึ้น จนกระทั่งทำให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ ฉะนั้นในอรรถกถาจึงอธิบายพุทธพจน์บทนี้ไว้ว่า

คำว่า "เมตตาวิหารี นั้น หมายความว่า ภิกษุผู้กระทำกัมมัฏฐานด้วยการแผ่เมตตาไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย คือมีเมตตาเป็นอารมณ์ จนกระทั่งได้ฌาน ๓ และฌาน ๔ จึงจะชื่อว่า เมตตาวิหารี ผู้มีปกติอยู่ด้วยความเมตตา" (เมตฺตาวิหารีติ เมตฺตากมฺมฏฺฐาเน กมฺมं

กโรนฺโตปิ เมตฺตาวเสน ติกจตุกฺกชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ฐิโตปิ เมตฺตาวิหารีเยว นาม)

จากพุทธพจน์ ๒ บทที่อ้างมานี้ เป็นตัวอย่างอีกอันหนึ่งที่ต้องการจะชี้ให้เห็นว่า "การศึกษาหลักธรรมในพุทธศาสนานั้น ถ้าศึกษาแต่เพียงเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้วก็ยึดติดอยู่กับเรื่องนั้น ๆ เพียงเรื่องเดียว ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้

อนึ่ง คำบาลีที่ว่า "เมตฺตาวเสน ติกจตุกฺกชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ฐิโตปิ เมตฺตาวิหารีเยว นาม" นั้น มีคำอยู่คำหนึ่ง ซึ่งบางคนอาจจะไม่เข้าใจ คือคำว่า "ติกจตุกฺกชฺฌานํ" ซึ่งตามศัพท์แปลว่า ฌานหมวดสาม และหมวดสี่ (คำ ๆ นี้มีอธิบายไว้ในอรรถกถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๑ หน้า ๑๗๙ อรรถกถาวิภังค์ หน้า ๑๒๖, วิสุทธิมรรค เล่ม ๑ หน้า ๑๔๐, ปรมตฺถมญฺชุสา เล่ม ๑ หน้า ๑๘๙, อภิธัมมัตถสังคหะ หน้า ๕๒, และชาตฎฐกถา เล่ม ๒ หน้า ๑๒๗) และคำว่าฌานหมวดสามหมวดสี่ ในที่นี้ก็หมายถึงฌานตามนัยของอภิธรรมซึ่งแบ่งฌานออกเป็น ๕ ขั้น ฉะนั้นคำว่า ฌาน

หมวด ๓ ตามนัยของพระสูตรซึ่งแบ่งรูปฌานเป็น ๔ ขั้นนั้น ฌานหมวดสาม หมายถึง ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน ฌานหมวดสี่ตามนัยของอภิธรรมก็คือตติยฌานนั่นเอง เพราะผู้ที่เจริญฌานโดยอาศัยเมตตาบริกรรมนั้น จะได้ฌานอย่างสูงเพียงแค่ฌานที่ ๓ เท่านั้น เนื่องจากเมตตาฌานยังมี สุขอยู่ ผู้ที่เจริญพรหมวิหารและจะให้ได้ถึงขั้นจตุตถฌานตามนัยพระสูตรนั้น จะต้องเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร

พุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้สั้น ๆ เพื่อจะทรงเน้นประเด็นใดประเด็นหนึ่งให้เห็นชัด ซึ่งถ้าผู้ศึกษายึดแต่พุทธพจน์อันนั้นเป็นหลัก โดยไม่ได้ศึกษาเรื่องอื่น ๆ ด้วย ก็จะทำให้เกิดการเข้าใจผิดนั้นมีมากมาย เช่นตัวอย่างอันหนึ่งซึ่งได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอก็คือ

สีเลน สุคตึ ยนฺติ, สีเลน โภคสมฺปทา, สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ, ตสฺมา สีลํ วิโสธเย.

แปลว่า คนทั้งหลายจะไปสุคติได้ก็ด้วยศีล จะสมบูรณ์โภคสมบัติได้ก็ด้วยศีล จะไปนิพพานได้ก็ด้วยศีล เพราะฉะนั้น พึงชำระศีลให้บริสุทธิ์ คือถือศีลให้บริ-

สุทธิ์หรือถือให้สมบูรณ์ อย่าให้มีการบกพร่องหรือย่อหย่อน

คำที่อ้างมานี้คือ คำที่พระท่านกล่าวในตอนสุดท้ายเวลาให้ศีล ขอให้สังเกตว่า คนที่จะไปสุคติหรือสวรรค์ได้นั้น ถ้าไม่ถือศีลหรือไม่มีศีลเลยก็ไปไม่ได้แน่ แต่ไม่ใช่ศีลอย่างเดียวเท่านั้น ที่จะทำให้คนไปสวรรค์ การบริจาคทาน การทำบุญอย่างอื่น ก็ทำให้ไปสวรรค์ได้ แต่ถึงแม้จะทำบุญในด้านอื่นมากสักเพียงไร ถ้าไม่มีศีลเลยไม่ว่าข้อไหน ๆ / ก็ไปสวรรค์ไม่ได้แน่ ในเรื่องการสมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติก็เช่นเดียวกัน ต้องทำความดีในด้านอื่นด้วย แต่ถึงกระนั้นถ้าเป็นคนไม่มีศีลเลยไม่ว่าข้อไหน ๆ / ก็จะสมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติไม่ได้ และในทำนองเดียวกัน ลำพังศีลอย่างเดียวแม้จะปฏิบัติได้อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์เพียงไรก็ตาม ถ้าไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญาที่ได้มาตรฐานแล้ว ก็ไปนิพพานไม่ได้ และในทำนองเดียวกัน ผู้ที่มีแต่สมาธิมีปัญญา ซึ่งส่วนใหญ่จะมีแต่สุตมยปัญญา และถ้าไม่มีศีล สมาธิที่มีอยู่ก็จะเป็นมิจฉาสมาธิ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะไปนิพพานไม่ได้เหมือนกัน

คือต้องมีศีลด้วย และศีลนั้นจะต้องบริสุทธิ์ด้วย จึงจะไปนิพพานได้

จากตัวอย่างที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ชัดว่า ถ้าเรายึดถือเฉพาะแต่พุทธพจน์บทใดบทหนึ่ง โดยไม่ได้ศึกษาพุทธพจน์เรื่องอื่น ๆ ให้รอบคอบแล้ว จะต้องเข้าใจผิดแน่นอน และจะทำให้การปฏิบัติไม่ได้ผลอีกด้วย

อนึ่งคาถาซึ่งเป็นพุทธพจน์ในเรื่องสัมพหุลภิกขุนี้ยังมีอีกหลายคาถา ซึ่งล้วนแต่ให้แนวคิดในการปฏิบัติได้ดีมาก เช่นคาถาต่อมา คือต่อจากบทที่ว่า "เมตฺตา-วิหารี โย ภิกฺขุ ฯลฯ" นั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ
เฉตฺวา ราคญฺจ โทสญฺจ ตโต นิพฺพานเมหิสิ.

ดูก่อนภิกษุ เธอจงวิดเรือนี้ เรือของเธอที่วิดน้ำออกแล้ว จักถึงฝั่งได้เร็ว เมื่อเธอตัดราคะและโทสะได้ขาดแล้ว จากนั้นก็จักบรรลุถึงนิพพาน

คำว่า เรือ หมายถึง อัตภาพ หรือพูดให้ชัดก็คือใจของเรา คำว่า วิดเรือ หมายถึงวิดน้ำออกจากเรือ ซึ่ง

น้ำที่ว่านี้หมายถึง มิจฉาวิตกต่าง ๆ คือ กามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสาวิตก "เรือที่วิดน้ำออกแล้ว" หมายความว่า โดยธรรมดาจิตใจของคนเรานั้นเปรียบเหมือนเรือรั่ว น้ำคือมิจฉาวิตกต่าง ๆ ก็จะไหลเข้าเรือเสมอ คือคนเราอดคิดถึงเรื่องกาม เรื่องความโกรธ ความเกลียด เรื่องการเบียดเบียนต่าง ๆ ไม่ได้ วิดน้ำออกจากเรือก็คือพยายามปิดกั้นด้วยการสำรวมใจ มิให้มิจฉาวิตกต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นด้วยอินทรีย์สังวร หรือไม่ก็หมั่นเข้าสมาธิ เพราะในขณะที่จิตอยู่ในสมาธินั้น มิจฉาวิตกต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ แต่ถ้าปล่อยให้เรือรั่วอยู่เสมอ คือปล่อยให้ใจเต็มไปด้วยมิจฉาวิตกต่าง ๆ เรือคืออัตภาพนี้ก็จะมีแต่จมลงในมหาสมุทร คือสังสารวัฏ

ปญฺจ ฉินฺเท ปญฺจ ชเห ปญฺจ จุตฺตริ ภาวเย
ปญฺจสงฺคาติโค ภิกฺขุ โอฆติณฺโณติ วุจฺจติ.

ภิกษุเธอจงตัดเครื่องผูก ๕ อย่าง จงละเครื่องผูก ๕ อย่าง และพึงยังธรรม ๕ อย่างให้เจริญยิ่ง ภิกษุที่ก้าวล่วงเครื่องข้องเครื่องติด ๕ อย่างได้ เราย่อมกล่าวว่าเป็นผู้ข้ามโอฆะได้

คำว่าจง "ตัดเครื่องผูก ๕ อย่าง" หมายความว่า จงตัดสังโยชน์ ๕ อย่างเบื้องต้น คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ คำว่า "จงละเครื่องผูก ๕ อย่าง" หมายถึงละสังโยชน์เบื้องสูงอีก ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา คำว่า "ก้าวล่วงเครื่องข้องติด ๕ อย่าง" คือ ก้าวล่วงราคะ โทสะ โมหะ มานะและทิฏฐิ คำว่า "เป็นผู้ข้ามโอฆะได้" คำว่า โอฆะ แปลว่า ห้วงน้ำใหญ่ เช่นทะเลมหาสมุทร หรือแม่น้ำที่ใหญ่มาก ซึ่งยากที่ใคร ๆ จะข้ามได้ ถ้าหากไม่มีเรือหรือแพที่จะช่วยให้ข้าม และคำว่า โอฆะ ในที่นี้หมายถึง กาโมฆะ โอฆะคือกาม ภโวฆะ โอฆะคือภพ ทิฏโฐฆะ โอฆะคือมิจฉาทิฏฐิ อวิชโชฆะ โอฆะ คืออวิชชา คำว่า "พึงยังธรรม ๕ อย่างให้เจริญยิ่ง" คือพึงยังอินทรีย์ห้าคือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้เจริญยิ่ง เพื่อจะละสังโยชน์เบื้องสูง

อนึ่ง ในอรรถกถาท่านยังอธิบายไว้อีกว่า คำว่า "ตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕" คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ นั้น จะตัดได้ก็ด้วย

มรรค ๓ คือโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค และอนาคามิมรรค และท่านยังกล่าวอีกว่า สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างนี้ จะเป็นเหตุให้ไปอบายภูมิเบื้องต่ำได้ (เหฏฐาอปายสมฺปาปกานิ ปญฺโจรมฺภาคิยสญฺโยชนานิ) เหมือนบุรุษตัดเชือกที่ผูกเท้าด้วยศัสตรา คำว่า "ละสังโยชน์เบื้องสูง ๕" นั้น ท่านกล่าวว่า สังโยชน์ ๕ เบื้องสูงนี้เป็นเหตุให้เกิดในเทวโลกเบื้องบน (คือเป็นเหตุให้เกิดในภพชั้นสุทธาวาส (อุปริเทวโลกสมฺปาปกานิ ปญฺจุทฺธมฺภาคิยสญฺโญชนานิ) เหมือนบุรุษตัดเชือกที่ผูกคอไว้ และจะตัดได้ด้วยอรหัตตมรรค

ฌาย ภิกฺขุ มา จ ปมาโท
มา เต กามคุเณ ภมสฺสุ จิตฺตํ
มา โลหคุฬํ คิลี ปมตฺโต
มา กนฺทิ 'ทุกฺขมิทนฺติ ทยฺหมาโน

ภิกษุ เธอจงเพ่งและอย่าประมาท อย่าหมุนจิตของเธอไปในกามคุณ อย่าประมาทกลืนก้อนเหล็กแดงอย่าให้ถูกไฟเผา มัวแต่คร่ำครวญว่า นี้ทุกข์จริง ๆ

คำว่า "ภิกษุเธอจงเพ่ง" หมายความว่า อย่ามัวประมาทปล่อยให้สติเลื่อนลอย หรือปล่อยให้จิตฟุ้งซ่าน แต่จงเพ่งคืออยู่ด้วยการมีสติอยู่กับตัวเสมอ ไม่ว่าจะพูดหรือทำอะไร หรือคิดอะไร และจงหมั่นเข้าฌานทั้งสอง คือ อารัมมณูปนิชฌาน คือเข้าฌานด้วยการเพ่งอารมณ์ของฌาน และ ลักขณูปนิชฌาน คือเข้าฌานพิจารณาไตรลักษณ์ คำว่า "อย่าหมุนจิตของเธอไปในกามคุณ" คืออย่ามัวแต่นึกถึงแต่เรื่อง รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสต่าง ๆ ที่ตนพึงพอใจ

คำว่า "อย่าประมาทกลืนก้อนเหล็กแดง" หมายความว่า อย่าอยู่ด้วยความประมาท คือขาดสติอยู่เสมอ ไม่ค่อยจะได้สำนึกว่า อันกามคุณทั้งหลายนั้นเหมือนกับก้อนเหล็กแดงในนรก ฉะนั้น เมื่อมัวประมาทปล่อยให้จิตหมกมุ่นอยู่แต่ในเรื่องกามคุณ ก็เท่ากับประมาทกลืนก้อนเหล็กแดง คือก้อนเหล็กที่ถูกไฟเผาจนเป็นก้อนเหล็กแดง พระพุทธเจ้าเคยตรัสว่า "นตฺถิ ราคสโม อคฺคิ" "ไม่มีไฟใดเสมอด้วยราคะ" หมายความว่า ไฟอื่น ๆ ซึ่งเป็นไฟภายนอกนั้นแม้จะร้อนแรงสักเพียงไร ก็ไม่

ค่อยจะเผาหรือไหม้ใครบ่อยนัก เพราะรู้อยู่ว่าเป็นไฟ พอเข้าใกล้ก็ร้อน ฉะนั้นจึงไม่ประมาทคือไม่เผลอให้ถูกไฟไหม้ แต่ไฟคือราคะ แม้ในบางครั้งจะรู้สึกว่าถูกราคะเผาให้เร่าร้อน แต่ในเวลาสมความปรารถนาในเรื่องราคะก็เป็นสุข ฉะนั้นจึงไม่รู้ตัวว่า ราคะนั้นแม้จะยังไม่เผาให้เร่าร้อนเพราะยังไม่ผิดหวัง หรือไม่ได้อย่างใจปรารถนา มันก็เผาให้ร้อนอยู่แล้ว แต่เพราะความเคยชินจึงไม่รู้สึก แต่สำหรับพระอริยเจ้า ซึ่งท่านมีราคะเบาบางหรือไม่มีเลย จิตของท่านเยือกเย็นสงบอยู่เสมอ จึงมองเห็นว่า ปุถุชนทั้งหลายผู้มีราคะอยู่ในสันดานนั้นเป็นเสมือนถูกไฟเผาอยู่เสมอ และเผาโดยไม่รู้สึกตัวด้วย *และถ้าหากราคะนั้นหยาบคายรุนแรง เป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วต่าง ๆ ก็เป็นอันหวังได้ว่า เมื่อตายไปแล้วจะต้องไปนรกถูกไฟในนรกเผาเหมือนอยู่ในกองไฟจริง ๆ* ดังนี้แหละจะต้องคร่ำครวญร้องห่มร้องไห้ว่า ร้อนจริง ๆ แต่แล้วก็ไม่มีทางที่จะออกมาจากกองไฟนั้นได้ ในเมื่อยังไม่สิ้นกรรม

มา โลหคุพนฺติ สติโวสฺสคฺคลกฺขเณน หิ ปมาเทน ปมตฺตา นิรเย ตตฺตํ โลหคุฬํ คิลนฺติ. เตน ตํ วทามิ: มา ปมตฺโต หุตฺวา โลหคุฬํ คิลิ. มา นิรเย ทยฺหมาโน 'ทุกฺขมิทนฺ' ทุกฺขมิทนฺติ กนฺทีติ อตฺโถ.

นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน
ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก

ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีฌาน ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา ผู้นั้นอยู่ใกล้นิพพาน

คาถาบทนี้เคยนำมาอ้างแล้ว (ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๒๖) คำว่า "ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีปัญญา" ในที่นี้หมายถึงไม่มีปัญญาในอันที่จะพยายามให้ฌานเกิด(นตฺถิ ฌานนฺติ ฌานุปฺปาทิกาย วายามปฺปญฺญาย อปญฺญสฺส ฌานํ นาม นตฺถิ)

คำว่า "ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีฌาน" หมายความว่า ปัญญาและฌานซึ่งมีลักษณะดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "สมาหิโต ภิกฺขุ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ" แปลว่า ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็น

จริง ซึ่งคำว่า ตั้งมั่น ในคำนี้หมายความว่า จิตตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ คือได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไป และคำว่า ปัญญา ในที่นี้หมายถึง ปัญญาที่รู้เห็นแจ้งซึ่งอริยสัจ

สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต

ภิกษุผู้เข้าไปสู่สุญญาคาร (คือบ้านเรือนหรือสถานที่อันว่างเปล่าปราศจากผู้คน) มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมมีความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์

คำว่า "เข้าไปสู่สุญญาคาร" หมายความว่า ไปนั่งเจริญกัมมัฏฐาน ไม่ปล่อยวางกัมมัฏฐานเลยแม้แต่ชั่วขณะในสถานที่แห่งไหนก็ได้ ในเมื่อสถานที่แห่งนั้นเป็นที่เงียบสงบสงัด คำว่า "มีจิตสงบ" หมายความว่า มีจิตเยือกเย็นแล้ว ดับกิเลสได้แล้ว (สนฺตจิตฺตสฺสาติ นิพฺพุต-จิตฺตสฺส) คำว่า "เห็นแจ้งซึ่งธรรมโดยชอบ" หมายความว่า เห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยเหตุผลและเห็นแจ้งสภาวธรรมคือเห็นตัวอย่างด้วย (สมฺมาติ เหตุนา การเณน ธมฺมํ วิปสฺสนฺตสฺส) คำว่า "ความยินดีอันมิใช่ของมนุษย์" หมายถึงความยินดีของผู้ที่เจริญวิปัสสนาได้ผล คือเห็น

แจ้งธรรมแล้ว หรือความยินดีแม้อันเป็นทิพย์ คือความยินดีของผู้ที่ได้สมาบัติ ๘

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานำ อุทยพฺพยำ
ลภติ ปีติปาโมชฺชำ อมตนฺตำ วิชานตำ

เมื่อใดก็ตาม เห็นแจ้งซึ่งความเกิดและความดับของขันธ์ทั้งหลาย เมื่อนั้นย่อมได้ซึ่งปีติและปราโมทย์ การได้ซึ่งปีติและปราโมทย์นั้น จะเป็นอมตะของผู้ที่รู้แจ้ง

คาถาบทนี้เคยนำมากล่าวและอธิบายไว้แล้ว (ขอให้ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๔๘)

ตตฺรายมาทิ ภวติ อิธ ปญฺญสฺส ภิกฺขุโน
อินฺทฺริยคุตฺติ สนฺตุฏฺฐิ ปาฏิโมกฺเข จ สำวโร.
มิตฺเต ภชสฺสุ กลฺยาเณ สุทฺธาชีเว อตนฺทิเต
ปฏิสนฺถารวุตฺยสฺส อาจารกุสโล สิยา
ตโต ปาโมชฺชพหุโล ทุกฺขสฺสนฺตำ กริสฺสติ

ในบรรดาธรรมที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้น (หรือในบรรดาธรรมปฏิบัติ อันจะเป็นทางให้บรรลุถึงอมตนิพพานนั้น) ข้อปฏิบัติต่อไปนี้เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นของภิกษุผู้มีปัญญาในธรรมวินัยนี้ คือ ความคุ้มครองอินทรีย์

ความสันโดษ และการสำรวมในพระปาฏิโมกข์ จงคบกับกัลยาณมิตรผู้มีอาชีวบริสุทธิ์ ผู้ไม่เกียจคร้าน พึงเป็นผู้ประพฤติในปฏิสันถาร พึงเป็นผู้ฉลาดในอาจาระ เพราะเมื่อปฏิบัติเช่นนั้น ก็จักเป็นผู้มากไปด้วยความปราโมทย์ จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

คำว่า "คุ้มครองอินทรีย์" หมายถึงอินทรีย์สังวร คือการมีสติระมัดระวังมิให้ความยินดียินร้าย (อภิชฌา โทมนัส) เกิดขึ้นในขณะที่เห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสผัส และตลอดทั้งในขณะที่เกิดความนึกคิด หรืออีกนัยหนึ่ง คือการมีสติระมัดระวังมิให้ราคะ โทสะ โมหะ และมทะ ความมัวเมาเกิดขึ้น คำว่า "ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์" หมายความว่า ถ้าเป็นพระภิกษุก็ปฏิบัติให้ถูกต้อง หรือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามศีล ๒๒๗ ข้อ ซึ่งเรียกว่าศีลปาฏิโมกข์ อันที่จริง คำว่า อินทรีย์สังวร และ ปาฏิโมกขสังวรนี้ ก็คือหัวข้อ ๒ อย่าง ในเรื่อง ปาริสุทธิศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทรีย-สังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล อันที่จริง ในคาถานี้แม้พระพุทธเจ้าจะมิได้ตรัสไว้ทั้ง ๔

หัวข้อก็จริง แต่การที่พระพุทธเจ้าตรัสให้ภิกษุมีความสันโดษ ซึ่งหมายถึงสันโดษในปัจจัย ๔ นั้น ก็คือพระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ภิกษุมีอาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีลด้วยนั่นเอง คำว่า "จงคบกัลยาณมิตร" หมายความว่า ให้คบหาสมาคมแต่กับภิกษุที่ไม่เกียจคร้านในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน มีชีวิตอยู่อย่างมีสาระ มีอาชีพบริสุทธิ์ มีชีวิตอยู่ด้วยการเที่ยวบิณฑบาต คำว่า "พึงเป็นผู้ประพฤติในปฏิสันถาร" คำว่า ปฏิสันถาร แปลว่า การต้อนรับ เมื่อเวลามีพระอาคันตุกะมา หรือมีใครมาหาก็ตาม พึงทำการต้อนรับด้วยความยินดี ด้วยอามิสปฏิสันถาร คือทำการต้อนรับด้วยสิ่งของ และด้วยธรรมปฏิสันถาร คือต้อนรับด้วยธรรม คำว่า "พึงเป็นผู้ฉลาดในอาจาระ" คำว่า อาจาระในความหมายโดยทั่วไปหมายถึง มรรยาทของพระ หรือข้อวัตรปฏิบัติที่พระควรปฏิบัติ ซึ่งมีหลายอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เช่นการลุกขึ้นรับ การเชิญให้นั่ง หรือพูดจาถามถึงสุขทุกข์ที่สมควรจะถาม หรือการ

เอาใจใส่ดูแลให้ความสะดวกแก่อาคันตุกะผู้จะมาพักอาศัย อย่างนี้เป็นต้น

และในตอนสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุผู้กระทำปฏิสันถารได้อย่างสมบูรณ์ ด้วยอามิสปฏิสันถาร และด้วยธรรมปฏิสันถาร คือต้อนรับด้วยการสนทนาธรรมหรือให้ธรรม และเป็นผู้ฉลาดในเรื่องอาจาระด้วยนั้น ก็จะทำให้เกิดธรรมปีติปราโมทย์ ซึ่งถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มากไปด้วยธรรมปีติปราโมทย์แล้ว ในที่สุดก็จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องมีปีติปราโมทย์เกิด จึงจะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ข้าพเจ้าอยากจะให้ข้อสังเกตว่า การปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงนิพพาน ซึ่งเป็นที่สุดแห่งความพ้นทุกข์นั้น หลักที่ควรจะสังเกตไว้อย่างหนึ่งก็คือ "จะปฏิบัติโดยวิธีไหนก็ตาม ถ้าไม่มีปีติในธรรมเกิดขึ้นเลย ก็จะไม่มีทางบรรลุมรรคผลได้" ขอให้สังเกตว่าในเรื่องของโพชฌงค์ก็ยังต้องมี ปีติ เป็นองค์ประกอบสำคัญข้อหนึ่ง โพชฌงค์

มี ๗ อย่างคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา ในเรื่องของมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งมีสัมมาสมาธิเป็นข้อที่ ๘ นั้น ถ้าผู้ปฏิบัติเข้าฌานไม่ได้ ก็จะไม่มีปีติและสุขเกิดขึ้น เมื่อไม่มีปีติและสุข ก็หมายความว่าจิตยังไม่สงบจากนิวรณ์ทั้ง ๕ เมื่อจิตยังมีนิวรณ์ ๕ ครอบงำอยู่ ก็ไม่มีทางที่จะรู้แจ้งอริยสัจ ถ้าไม่รู้แจ้งอริยสัจก็ไม่มีทางที่จะพ้นทุกข์หรือกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แต่ก็ต้องไม่ลืมว่า ลำพังการมีปีติอย่างเดียว และยังทำให้ปีติสงบไม่ได้ ก็ไม่มีทางจะรู้แจ้งอริยสัจเหมือนกัน ดังที่เคยอธิบายมาแล้ว

อนึ่ง ในตอนท้ายของเรื่องสัมพหุลภิกขุ ในอรรถกถาธรรมบทท่านได้กล่าวไว้ว่า พระภิกษุที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาโปรดนี้ มีจำนวนทั้งหมด ๙๐๐ รูป แต่ขณะนั้นภิกษุเหล่านี้ได้อยู่ที่ในกันดาร และอยู่ห่างจากเชตวันมหาวิหารซึ่งอยู่ที่เมืองสาวัตถีถึง ๑๒๐ โยชน์ และขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระภิกษุเหล่านั้น พระองค์ประทับอยู่ที่เชตวันมหาวิหาร แต่พระองค์ทรงแลเห็นภิกษุเหล่านั้น ซึ่งกำลังปฏิบัติธรรม

อยู่ที่ภูเขาแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ชายแดนของอวันตีชนบท ทรงทราบถึงอุปนิสัยของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น และทรงทราบว่า ภิกษุเหล่านั้นซึ่งในสมัยที่เป็นฆราวาสเป็นโจร แต่ก็ได้กลับใจมาบวชกับพระโสณกุฏิกัณณะ ซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของพระมหากัจจายนะ (เรื่องพิศดารขอให้อ่านดูจากเรื่องสัมพหุลภิกขุ ในอรรถกถาธรรมบท ภาค ๘ หน้า ๙๙) และมีอุปนิสัยที่สามารถจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ แต่จะต้องทรงเทศนาหลายคาถา เพื่อให้เหมาะแก่อุปนิสัยของภิกษุเหล่านั้นแต่ละพวก ฉะนั้น คาถาในเรื่องนี้จึงยาวมีหลายคาถา และในขณะที่พระองค์จะทรงเทศนานั้น ในคัมภีร์ได้กล่าวไว้ว่า "พระศาสดาประทับนั่งอยู่ในเชตวันมหาวิหารอันไกลจากที่นั้นถึง ๑๒๐ โยชน์ ทรงแลดูภิกษุเหล่านั้นแล้ว ทรงกำหนดพระธรรมเทศนา ด้วยอำนาจแห่งความประพฤติของเธอเหล่านั้น *ทรงเปล่งพระรัศมีไป ประหนึ่งว่าประทับนั่งตรัสอยู่ในที่เฉพาะหน้า* ได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า :—

ภิกษุใด มีปกติอยู่ด้วยเมตตา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ภิกษุนั้น พึงบรรลุบทอันสงบ ซึ่งเป็นที่เข้าไปสงบของสังขาร และเป็นสุข ฯลฯ

ขอให้สังเกตว่า เมื่อคราวทรงแสดงธรรมแก่พระวักกลิ ก็มิได้เสด็จไปหาพระวักกลิถึงที่อยู่ แต่ก็แสดงพระองค์ให้พระวักกลิเห็น และได้ยินพระสุรเสียงของพระองค์ด้วย ในครั้งนี้ก็เช่นเดียวกัน มิได้เสด็จไปหาพระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งอยู่ห่างจากเชตวันถึง ๑๒๐ โยชน์ *แต่ได้ทรงเปล่งพระรัศมีไป ซึ่งทำให้ภิกษุเหล่านั้นแลเห็นพระพุทธองค์ และได้ยินพระสุรเสียงของพระองค์ด้วย* ขอให้สังเกตคำบาลีที่กล่าวถึงเรื่องราวในตอนนี้ไว้ด้วยดังนี้

สตฺถา วีสติโยชนสตมตฺถเก เชตวนมหาวิหาเร นิสินฺโนว เต ภิกฺขู โอโลเกตฺวา เตสํ จริยาวเสน ธมฺมเทสนำ ววฏฺเปตฺวา โอภาสำ ผริตฺวา สมฺมุเข นิสีทิตฺวา กเถนฺโต วิย อิมา คาถา อภาสิ

เมตฺตาวิหารี โย ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน ฯเปฯ

การเสด็จไปปรากฏพระวรกายในที่ห่างไกล โดยมิได้เสด็จไป แต่ก็สามารถทำให้ผู้ที่อยู่ห่างไกลแลเห็นพระองค์ได้ เหมือนเห็นอยู่ต่อหน้าในที่เฉพาะพระพักตร์ และได้ยินพระสุรเสียงที่พระองค์ตรัสด้วยนั้น เรื่องใน

ทำนองนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ มากมาย ข้อสำคัญต้องสังเกตหรือจำหลักให้ดีว่า "การที่พระพุทธเจ้าจะไปปรากฏพระวรกายให้ใครเห็น และให้ได้ยินเสียงด้วยนั้น จะต้องทรงแผ่พระรัศมี หรือแผ่โอภาสคือแสงสว่างไปก่อน และการไปของแสงนั้นก็มีความรวดเร็วเท่ากับการไปของจิต หรืออาจจะช้ากว่าบ้าง แต่ไม่เร็วกว่าการไปของจิต"

ฉะนั้น ที่นั้นแม้จะอยู่ห่างไกลถึงจักรวาลอื่น ก็ทรงสามารถแผ่พระรัศมีไปได้ และไปได้รวดเร็วเช่นเดียวกัน ขอให้อ่านดูในอภิญญา เล่ม ๒ ในหัวข้อที่กล่าวว่า "**พระพุทธเจ้าสามารถพูดให้แสนโกฏิจักรวาลได้ยิน**" (อภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๒๑๓) ซึ่งในที่นั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้เองว่า พระองค์ทรงมีความสามารถเช่นนั้น ฉะนั้นถ้าใครจะพึงสงสัยว่า ข้อความในเรื่องสัมพหุลภิกขุนี้ เป็นคำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์ ไม่ใช่พุทธพจน์ และเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ก็ขอให้กลับไปอ่านในหนังสืออภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๒๑๓ ดังที่ได้อ้างมาแล้ว

พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ก็สามารถเหาะได้

อนึ่ง ในตอนสุดท้ายของเรื่องสัมพหุลภิกขุนี้ ท่านได้กล่าวไว้ว่า ในจำนวนพระภิกษุ ๙๐๐ รูปนั้น เมื่อพระองค์ตรัสพระคาถาจบบทหนึ่ง ก็จะมีผู้ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ พร้อมทั้งได้ปฏิสัมภิทา ๔ ด้วย ๑๐๐ รูป และพระคาถาที่พระองค์ตรัสไว้นี้ทั้งหมดก็มี ๙ พระคาถา พอดี ฉะนั้นจึงเป็นอันว่าพระภิกษุทั้ง ๙๐๐ รูปนี้ ซึ่งในอดีตเคยเป็นโจรมาก่อน ต่างก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทุกองค์ และทุกองค์ก็สามารถเหาะมาทางอากาศมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระมหาวิหารเชตวัน ซึ่งคำบาลีในตอนนี้ท่านได้กล่าวไว้ดังนี้

เอวญ สตฺถารา เทสิตาสุ อิมาสุ คาถาสุ เอกเมกิสฺสา คาถาย ปริโยสาเน, เอกเมกญ ภิกฺขุสตญ นิสินฺนนิสินฺนฏฺฐาเนเยว สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตญ ปตฺวา เวหาสญ อพฺภุคฺคนฺตฺวา สพฺเพปิ เต ภิกฺขู อากาเสเนว วีสติโยชนสติกญ กนฺตารญ อติกฺกมิตฺวา ตถาคตสฺส สุวณฺณวณฺณญ สรีรญ วณฺเณนฺตา (โถเมนฺตา) ปาเท วนฺทิสูติ

— สมฺพหุลภิกฺขุ. ธ.ป. ๘ หน้า ๗๗

เรื่องพระอรหันต์ที่ได้เพียงปฏิสัมภิทา ๔ แต่ก็สามารถเหาะได้นั้น นอกจากเรื่องนี้แล้ว ยังมีอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องสันตติมหาอำมาตย์ ซึ่งเมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็สามารถเหาะได้ โดยที่ในคัมภีร์มิได้กล่าวว่าท่านได้อภิญญา ๖ โดยเฉพาะ คือได้อิทธิวิธิ เพราะตามหลักของอภิญญา ผู้ที่จะสามารถเหาะได้ แม้มิได้เป็นพระอรหันต์ แต่ถ้าได้สมาบัติ ๘ และได้อภิญญา ๕ ข้างต้น โดยเฉพาะได้อิทธิวิธิ จึงจะสามารถเหาะได้ (ขอให้ดูในอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๒๐๘, ๓๑๓, ๓๕๕, ๓๘๕) แต่สำหรับสันตติมหาอำมาตย์ ซึ่งได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในขณะที่ยังเป็นฆราวาส และในคัมภีร์ก็บอกไว้แต่เพียงว่าได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์เท่านั้น แต่ก็สามารถเหาะได้สูงถึง ๗ ชั่วต้นตาล ซึ่งเรื่องนี้จะเป็นไปได้หรือเป็นไม่ได้ ก็ขอแต่เพียงให้ตั้งข้อสังเกตไว้ และเรื่องนี้ก็ไม่ได้กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก แต่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของธรรมบท ซึ่งเป็นหนังสือที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้เขียนไว้ในราว พ.ศ. ๙๐๐ หรือท่านอาจจะคัดลอกมาจากข้อความที่เป็นภาษาสิงหล ซึ่งได้

เขียนไว้นานแล้ว เมื่อคราวท่านไปสีหพทวีปเพื่อแปลภาษาสิงหพกลับเป็นภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้เมื่อครั้งสมัยพุทธกาล แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องสันตติมหาอำมาตย์นี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่นในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ หน้า ๒๔๗ (มโน.ปู ๑/๒๔๗) และในอรรถกถาของทีฆนิกาย มหาวัคค์ หน้า ๓๖๒ (สุ.วิ. ๒/๒๖๒) ซึ่งในคัมภีร์ทั้ง ๒ แห่งนี้กล่าวว่า สันตติมหาอำมาตย์บรรลุอรหัตต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ ด้วย (อิมำ คาถำ สุตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตำ ปตฺโต) และยังมีกล่าวไว้ในอัฏฐสาลินี อรรถกถาพระอภิธรรม หน้า ๔๘๑ อีกด้วย

เรื่องของสันตติมหาอำมาตย์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธรรมบทนั้น มีเรื่องย่อ ๆ ว่า สันตติมหาอำมาตย์นี้เป็นอำมาตย์ชั้นผู้ใหญ่คนหนึ่งของพระเจ้าปัสเสนทิโกศล และมีหน้าที่เป็นแม่ทัพด้วย คราวหนึ่งเกิดมีโจรหรือข้าศึกมาทำการปล้นรุกรานชายแดนของแคว้นโกศล พระเจ้าปัสเสนทิโกศลได้รับสั่งให้สันตติมหาอำมาตย์ ยกกองทัพ

ไปปราบข้าศึกเหล่านี้ ได้ชัยชนะเป็นผลสำเร็จ เมื่อกลับจากชายแดนมาเฝ้า และกราบทูลเรื่องราวทั้งหมดให้ทรงทราบ พระเจ้าปัสเสนทิโกศลทรงมีพระทัยยินดีโสมนัส จึงได้ทรงมอบอำนาจให้สันตติมหาอำมาตย์ เป็นราชา ๗ วัน และได้พระราชทานหญิงนักร้องนักรำที่ฉลาดในศิลปะของตนให้ไปด้วยคนหนึ่ง สันตติมหาอำมาตย์จึงได้พาหญิงนักร้องร่ายรำผู้นี้ไปเที่ยวในพระราชอุทยานเป็นเวลา ๗ วัน และตลอด ๗ วันนี้ สันตติมหาอำมาตย์ได้ดื่มสุรามึนเมาอยู่เสมอ ส่วนหญิงนักร้องผู้นั้นก็มัวแต่แสดงศิลปะร่ายรำทำเพลงอยู่เสมอ จนกระทั่งไม่ค่อยจะมีเวลาพักผ่อนและรับประทานอาหารให้เพียงพอแก่ร่างกาย ฉะนั้นในวันที่ ๗ นางจึงได้เกิดเป็นลมบ้าจุบันทันด่วนล้มลง และถึงแก่ความตายทันที ซึ่งในขณะที่นอนตายอยู่นั้น ปากก็อ้าและตาก็ลืมโพลงอยู่ สันตติมหาอำมาตย์ให้คนอื่นตรวจดูว่า เพียงแต่สลบไปหรือว่าตายแล้ว เมื่อผู้ที่ตรวจร่างกายของนางบอกว่า นางได้สิ้นใจเสียแล้วเท่านั้นเอง ความเมาก็ได้หายไปทันที พร้อมกับมีความเศร้าโศกอย่างรุนแรง จึงหมดอารมณ์ที่จะสนุกสนาน

รื่นเริง และก็คิดอยู่แต่เพียงว่า ใครหนอจะพึงช่วยระงับความเศร้าโศกของตนได้ พลันก็นึกขึ้นมาได้ว่า มีคนอยู่คนเดียวเท่านั้นที่จะช่วยได้ คือองค์พระตถาคต เพราะในวันที่ ๗ ซึ่งตนเองได้ประดับด้วยเครื่องอลังการทุกอย่าง และขี่บนคอช้างตัวประเสริฐ เพื่อจะไปยังท่าซึ่งเป็นที่อาบน้ำ ซึ่งในวันนั้นได้ใช้เวลาทั้งวันเล่นกีฬาน้ำ เสร็จแล้วก็ไปยังพระราชอุทยาน และนั่งอยู่ที่โรงดื่ม ส่วนหญิงนั้นก็ได้เดินลงไปยังสถานที่ร้องรำ เพื่อจะร่ายรำทำเพลง แต่แล้วก็เกิดเหตุขึ้นมาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่แล้วก็นึกขึ้นได้ว่า ในเวลาที่ตนจะออกไปยังท่าน้ำนั้น ได้เห็นพระศาสดากำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ในระหว่างประตูเมือง และได้น้อมศีรษะถวายบังคมพระศาสดาในขณะที่กำลังอยู่บนคอช้าง

พระศาสดาทรงเห็นสันตติมหาอำมาตย์แล้วก็ทรงแย้มพระโอษฐ์ พระอานนท์เมื่อเห็นพระองค์ทรงแย้มพระโอษฐ์ก็ได้ทูลถามว่า เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงแย้มพระโอษฐ์ พระองค์จึงได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ เธอจงดูสันตติมหาอำมาตย์นั่นซิ, วันนี้เอง

สันตติมหาอำมาตย์ ทั้งที่ยังประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ต่าง ๆ เต็มตัวนั้น จักมาสู่สำนักของเรา แล้วจะได้บรรลุอรหัตในเวลาที่เราแสดงคาถา ๔ บทจบลง แล้วก็จักนั่งปรินิพพานในท่ามกลางอากาศ ซึ่งสูงจากพื้นดินประมาณ ๗ ชั่วต้นตาล" เพราะเหตุที่ในวันที่ ๗ นั้นได้ทรงเห็นพระศาสดาดังที่กล่าวมา จึงทำให้นึกได้ และคิดว่า "ไม่มีใครอื่นนอกจากพระตถาคตเท่านั้น ที่จะดับความเศร้าโศกของเราได้" ในเวลาเย็นจึงได้ไปยังสำนักของพระศาสดา พร้อมกับมีพลกายแวดล้อมติดตามไปด้วย เมื่อไปถึงก็ได้ถวายบังคมพระศาสดาแล้ว ก็ได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์มีความเศร้าโศกเหลือประมาณ ข้าพระองค์มานี้ด้วยมีความหวังว่า พระองค์เท่านั้นที่สามารถจะดับความเศร้าโศกของข้าพระองค์ได้ ขอพระองค์จงเป็นที่พึ่งแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด"

ลำดับนั้น พระศาสดาจึงได้ตรัสว่า "ท่านได้มาสู่สำนักของคนที่สามารถจะดับความเศร้าโศกถูกต้องแล้ว อันที่จริงน้ำตาของเธอที่เคยหลั่งไหลออกมา เพราะการร้องไห้ด้วยเหตุที่มีหญิงผู้ที่เธอรักมากเช่นนี้ตายนั้น มี

มากมายยิ่งกว่าน้ำในมหาสมุทรเสียอีก" (คือเมื่อรวมน้ำตาที่หลั่งไหลออกมาทั้งหมดทุก ๆ ชาติ ตลอดสังสารวัฏอันยืดยาวนับไม่ถ้วนที่ผ่านมา) เมื่อพระองค์ตรัสเช่นนี้แล้ว ก็ได้ตรัสคาถานี้

ยं ปุพฺเพ ตं วิโสเสหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนํ
มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสิ.

ความกังวลใดอันเคยมีมาในกาลก่อน เธอจงยังความกังวลนั้นให้เหือดแห้ง และอย่าให้ความกังวลในภายหลังเกิดขึ้นแก่เธออีก ถ้าหากเธอจักไม่ยึดถือในท่ามกลาง (คือไม่ยึดถือในปัจจุบัน) เธอก็จักเข้าถึงความสงบเที่ยวไป (คืออยู่ด้วยความสงบตลอดเวลา เพราะได้เข้าถึงนิพพานแล้ว)

ในเวลาจบคาถา (คาถาปริโยสาเน) สันตติมหาอำมาตย์ก็ได้บรรลุอรหัต แล้วพิจารณาดูอายุสังขารของตน ทราบว่า อายุสังขารของตนกำลังจะสิ้นแล้ว (ตสฺส อายุสงฺขารสฺส อปฺปวตฺตนภาวํ ญตฺวา) จึงได้กราบทูลพระศาสดาว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์จงทรงอนุญาตการปรินิพพานแก่ข้าพระองค์เถิด" พระ

ศาสดาแม้จะทรงทราบถึงกรรมที่สันตติมหาอำมาตย์เคยสร้างสมอบรมมา แต่เนื่องจากเวลานั้นพวกมิจฉาทิฏฐิทั้งหลายได้มาประชุมกันอยู่ในที่นั้นด้วย เพราะตอนที่พระองค์ทรงกล่าวกับพระอานนท์ว่า "วันนี้สันตติมหาอำมาตย์จักมาหาเรา ฟังธรรมของเราเพียงคาถาเดียวแล้วก็จักได้บรรลุอรหัตนั้น" พวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านี้ได้ยินและคิดว่า พระองค์กล่าวเท็จแน่ ๆ

ฉะนั้น เพื่อจะแสดงให้พวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านี้เห็นว่า เรื่องที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์นั้นเป็นเรื่องจริง และอีกอย่างหนึ่ง พวกฝ่ายสัมมาทิฏฐิซึ่งเชื่อว่าเรื่องที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์นั้น เป็นเรื่องจริง จึงได้มาประชุมกันอยู่ในที่นั้นด้วย เพื่อจะดูลีฬาของพระพุทธเจ้า และลีฬาของสันตติมหาอำมาตย์ด้วย (คำว่า **ลีฬา** หรือ **ลีลา ลีฬฺหา** มีความหมายอย่างเดียวกัน คือแปลว่า ความงาม, ความสง่า, ท่าทางอันสง่างาม, การเยื้องกราย, การร่ายรำ) และเมื่อพวกสัมมาทิฏฐิเหล่านี้ ได้ทราบถึงกุศลกรรมในอดีตที่สันตติมหา-

อำมาตย์ได้บำเพ็ญมาแล้ว ก็จักมีความขวนขวายเอาใจใส่ในการทำบุญทั้งหลายกันมากขึ้น เพราะฉะนั้น เมื่อสันตติมหาอำมาตย์ทูลขออนุญาตปรินิพพาน พระศาสดาจึงได้ตรัสว่า "ถ้าเช่นนั้น เธอจงบอกเราถึงกรรมที่เธอได้กระทำมาแล้วเสียก่อน และเมื่อจะบอก ก็อย่ายืนบอกบนแผ่นดิน แต่จงยืนบอกในอากาศสูงประมาณ ๗ ชั่วต้นตาล"

สันตติมหาอำมาตย์ได้กล่าวคำว่า "สาธุ ภนฺเต" แล้วก็ถวายบังคมพระศาสดา แล้วก็เหาะขึ้นไปสู่อากาศสูงประมาณชั่ว ๑ ต้นตาลก่อน แล้วก็ลงมาจากอากาศถวายบังคมพระศาสดาอีก แลวก็เหาะขึ้นไปสู่อากาศสูงประมาณ ๒ ชั่วต้นตาล แล้วก็ลงมาถวายบังคมพระศาสดาอีก แล้วก็เหาะขึ้นไปอีกสูงประมาณ ๓ ชั่วต้นตาล แล้วก็ลงมา แล้วก็เหาะขึ้นไปโดยวิธีเดียวกันนี้โดยลำดับ คือเหาะไปสู่อากาศ ๔ ชั่วต้นตาล ๕ ชั่วต้นตาล ๖ ชั่วต้นตาล และในที่สุดเหาะขึ้นสู่อากาศสูง ๗ ชั่วต้นตาล ในขณะที่อยู่ในอากาศ ๗ ชั่วต้นตาลนั้น ท่านก็ได้ขัดสมาธิคู้บัลลังก์ และได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้

เจริญ ขอพระองค์ทรงสดับฟังเรื่องบุพกรรมของข้าพระองค์ ณ บัดนี้เถิด"

ต่อจากนี้สันตติมหาอำมาตย์ก็ได้กราบทูลเรื่องราวในอดีตชาติว่า นับแต่กัปนี้ย้อนหลังไปได้ ๙๑ กัป ข้าพระองค์ได้เกิดในตระกูลหนึ่ง ในนครชื่อว่า พันธุมดี ซึ่งในเวลานั้น ได้มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า พระวิปัสสี ได้ทรงอุบัติบังเกิดขึ้นในโลก ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดว่า เราจะทำบุญอะไรดีหนอ ซึ่งจะไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น หรือไม่เป็นการตัดผลประโยชน์ของผู้อื่น เมื่อใคร่ครวญดูแล้ว ก็เห็นว่าการเที่ยวประกาศชักชวนให้คนทั้งหลายมาทำบุญต่าง ๆ นี้เป็นการดี ตั้งแต่นั้นมาจึงได้เที่ยวเดินชักชวนโฆษณาให้คนทั้งหลายทำบุญ ต่อมาพระราชาในนครนั้น ทรงทราบว่าข้าพระองค์เที่ยวเดินชักชวนให้คนทั้งหลายทำบุญ จึงได้พระราชทานม้าตัวหนึ่ง พร้อมกับพระราชทานพวงดอกไม้ให้ประดับด้วย ซึ่งพวงดอกไม้นี้มีลักษณะคล้ายกับพวงแก้วมุกดา และให้ขี่ม้าไปเที่ยวโฆษณา สิ่งที่ข้าพระองค์ชักชวนก็คือ เมื่อถึงวันอุโบสถ ก็ชักชวนคนทั้งหลายให้

ไปถือศีลอุโบสถ และชักชวนให้ถวายทาน ชักชวนให้ฟังธรรม และได้กล่าวว่า รัตนะอื่น ๆ ที่จะประเสริฐเสมอด้วยพุทธรัตนะ ธรรมรัตนะ สังฆรัตนะ ไม่มี ท่านทั้งหลายจงกระทำสักการะต่อพระรัตนตรัย เมื่อข้าพระองค์ขี่ม้าเที่ยวโฆษณาอย่างนี้โดยไม่หยุดหย่อน พระราชาทรงทราบก็พระราชทานรถเทียมม้า ๔ ตัว และต่อมาก็พระราชทานช้าง เวลาไปโฆษณาชักชวนให้คนทำบุญ ก็ให้ขี่คอช้างไป พร้อมกับพระราชทานเครื่องประดับอันมีค่ามาก และพระราชทานโภคสมบัติอีกมากมายด้วย และเวลาขี่คอช้างไปโฆษณานั้นก็ให้ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกอย่างที่พระราชทานให้ ข้าพระพุทธเจ้าได้กระทำกุศลกรรม ด้วยการเที่ยวโฆษณาชักชวนให้คนทั้งหลายไปทำบุญต่าง ๆ นี้เป็นเวลาถึง ๘ หมื่นปี (บุคคลที่เกิดในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้า จะมีอายุขัยนับเป็นหมื่น ๆ ปี รายละเอียดเรื่องนี้ขอให้อ่านดูจากมหาปทานสูตร ในทีฆนิกาย มหาวรรค) และด้วยกุศลกรรมซึ่งได้ทำมานานถึงปานนี้ จึงเป็นเหตุให้กลิ่นที่ออกมาจากร่างกายของข้าพระพุทธเจ้าหอมเหมือนกลิ่นของไม้จันทร์

หอม ซึ่งกลิ่นหอมนี้จะฟุ้งแผ่กระจายไปรอบ ๆ กายเสมอ และกลิ่นที่ออกจากปาก ก็จะหอมเหมือนกลิ่นดอกอุบล นี่แหละคือกรรมในอดีต ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กระทำมา (เข้าใจว่า ท่านต้องได้สร้างกุศลกรรมอย่างอื่นด้วย โดยเฉพาะคือบารมีทั้ง ๑๐ อีกมาก เป็นแต่ไม่ได้เล่าให้ฟัง เล่าเพียงเรื่องเดียว เพราะโดยธรรมดาผู้ที่จะมีบุญได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น จะต้องสร้างบุญบารมีมามาก และต้องสร้างหลายอย่างด้วย การบริจาคทานอย่างเดียว หรือถือศีลอย่างเดียว แม้จะทำมากสักเพียงไร ก็ไม่อาจทำให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้)

อนึ่ง เมื่อท่านได้กราบทูลเล่าเรื่องบุพกรรมให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ และคนอื่น ๆ ทราบแล้ว ท่านก็นั่งเข้าเตโชกสิณในท่ามกลางอากาศนั่นเอง แล้วก็อธิษฐานให้เกิดเพลิงไหม้สรีระของท่าน เนื้อหนังไหม้หมดแล้วเหลือแต่กระดูก ซึ่งในเมื่อถูกไฟไหม้หมดแล้วก็ได้กลายเป็นกระดูกชิ้นเล็ก ๆ มีขนาดและสัณฐานเหมือนกับดอกมะลิ และพระศาสดาก็ได้ทรงเอาผ้าขาวอันบริสุทธิ์รองรับกระดูกเหล่านั้นไว้ แล้วรับสั่งให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นตามทางสี่แยก และให้บรรจุกระดูกเหล่านี้

ไว้ในองค์พระเจดีย์ เพื่อเป็นที่สักการบูชาของคนทั้งหลาย

นี่คือเรื่องโดยย่อที่แปลโดยเก็บใจความมาจากเรื่องสันตติมหาอำมาตย์ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ภาค ๕ แต่จากเรื่องในธรรมบทนี้ ได้กล่าวไว้แต่เพียงว่า *สันตติมหาอำมาตย์ได้บรรลุอรหัตเท่านั้น ไม่ได้กล่าวว่าได้บรรลุถึงคุณวิเศษอย่างอื่น* แต่ในคัมภีร์อื่น ๆ เช่นอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ (มโน.ปู. ๑/๒๔๗) อรรถกถาของทีฆนิกาย มหาวัคค์ (สุ.วิ. ๒/๒๖๒) ได้กล่าวว่า *ท่านได้บรรลุอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔* ด้วย **ปฏิสัมภิทา** แปลว่า ความแตกฉาน มี ๔ อย่าง คือ ธรรมปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในหัวข้อธรรมะ อรรถปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในการอธิบายหัวข้อธรรมะ นิรุตติปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในเรื่องการใช้ภาษาที่ถูกต้องและสละสลวย มีความหมายลึกซึ้ง เข้าใจง่าย และรวมทั้งมีความแตกฉานในเรื่องการแต่งคาถาหรือบทกวีต่าง ๆ อีกด้วย ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ความแตกฉานในเรื่องปฏิภาน คือการโต้ตอบ ฉะนั้นในเมื่อได้ศึกษาเรื่อง

ปฏิสัมภิทา ๔ นี้แล้ว จะเห็นว่า ไม่ได้เกี่ยวกับการมีอิทธิฤทธิแต่อย่างไร และทำไมจึงเหาะได้ แต่จากการที่สันตติมหาอำมาตย์ ซึ่งขณะนี้เป็นพระอรหันต์แล้ว *สามารถบอกเรื่องราวในอดีตชาติของตนได้ แสดงว่าท่านระลึกชาติได้ และระลึกย้อนหลังไปได้ไกลถึง ๙๑ กัป* แสดงว่าท่านได้อภิญญาข้ออื่น ๆ ด้วย เป็นแต่ในคัมภีร์มิได้ระบุไว้ว่า ท่านได้สำเร็จอภิญญาข้อไหนบ้าง ฉะนั้นขอได้โปรดทำความเข้าใจไว้เสมอว่า "เรื่องราวต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น แม้จะมีกล่าวอยู่ในพระไตรปิฎก ก็มักจะละเรื่องอื่น ๆ เอาไว้ ไม่ได้กล่าวเรื่องราวโดยละเอียดไว้ในที่นั้น ๆ ผู้อ่านจะต้องทำความเข้าใจเอาเองว่า "เรื่องใด ตอนใด ซึ่งละเอาไว้ ไม่ได้นำมากล่าว" เรื่องทำนองนี้ผู้ที่จะทำได้ คือรู้ว่า ยังมีข้อความอื่น ๆ อีกหลายอย่างมิได้นำมากล่าวไว้ในที่นี้นั้น จะต้องเป็นคนที่ศึกษามากว้าง รู้เรื่องหรือรู้หลักของเรื่องนั้น ๆ ทั้งหมด" มิฉะนั้นแล้วจะต้องเกิดความเข้าใจผิด หรือเข้าใจแคบอย่างแน่นอน

ลักษณะของผู้มีปัญญามาก

มีพุทธพจน์อยู่บทหนึ่งที่แสดงว่า "ผู้ที่มีปัญญามาก" นั้น เรื่องเดียวกันแม้จะพูดถึงอักษรเบื้องต้นหรือข้อความตอนต้น โดยไม่ได้กล่าวถึงอักษรหรือข้อความตอนกลางหรือตอนปลาย หรือจะกล่าวถึงข้อความเฉพาะตอนปลาย ไม่ได้กล่าวข้อความตอนต้นหรือตอนกลาง ก็รู้ถึงข้อความตอนต้นและตอนกลาง หรือจะกล่าวถึงเฉพาะข้อความตอนต้นและตอนกลาง หรือจะกล่าวถึงเฉพาะข้อความตอนกลาง ตอนต้นตอนปลายไม่ได้กล่าวถึงเลย แต่ก็สามารถรู้เรื่องได้ตลอดทั้งตอนต้นตอนปลาย ฉะนั้น เรื่องราวต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าอาจจะตรัสสั้น ๆ เฉพาะประเด็นใดประเด็นหนึ่ง ก็อย่าได้ยึดติดเฉพาะประเด็นนั้นเป็นอันขาด เช่นบางคนอ่านเรื่องกาลามสูตร ซึ่งในพระสูตรนั้นพระพุทธเจ้าตรัสว่า มิให้เชื่อตำรา หรือไม่ให้เชื่อโดยอ้างตำรา ไม่ให้เชื่อโดยอ้างว่า ผู้นี้เป็นครูที่มีชื่อเสียงมีคนเคารพนับถือมาก หรือเคยเป็นครูของเรามา อย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้น เมื่ออ่านพบข้อความในคัมภีร์ใดก็ตาม ซึ่งตนเองไม่เชื่อ

ถ้ามีใครมาอ้างว่าควรจะต้องเชื่อ เพราะในคัมภีร์บอกไว้ชัดว่าเป็นคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ เขาก็จะอ้างว่าไม่จำเป็นต้องเชื่อตามนั้น เพราะพระพุทธเจ้าเคยตรัสไว้ว่าไม่ให้เชื่อโดยอ้างตำรา อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งความเป็นจริงที่กล่าวว่าไม่ควรเชื่อโดยอ้างตำรานั้น ตนเองก็เชื่อโดยอ้างตำราอยู่แล้ว คืออ้างกาลามสูตร ซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎก ฉะนั้น เรื่องการยึดติดอยู่แต่เรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยไม่ได้ศึกษาเรื่องอื่นให้รู้อย่างรอบคอบนั้น นับว่าเป็นอันตรายอย่างยิ่ง

ข้อความที่ว่า "ผู้มีปัญญามากนั้น แม้จะกล่าวเฉพาะแต่ข้อความตอนใดตอนหนึ่ง ไม่ได้กล่าวถึงข้อความในเรื่องนั้นตลอดทั้งหมดตั้งแต่ต้นจนจบ แต่ก็สามารถจะรู้ได้ตลอดทั้งเรื่องนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ดังนี้

นิฏฺฐํ คโต อสนฺตาสี วีตตณฺโห อนงฺคโณ
อจฺฉินฺทิ ภวสลฺลานิ อนฺติโมยं สมุสฺสโย
วีตตณฺโห อนาทาโน นิรุตฺติปทโกวิโท
อกฺขรานํ สนฺนิปาตं ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จ
สเว อนฺติมสารีโร มหาปญฺโญ(มหาปุริโส)ติ วุจฺจติ

แปลว่า ผู้ใดถึงที่สุดแล้ว ไม่มีความสะดุ้งกลัว ปราศจากตัณหาแล้ว ไม่มีกิเลสเครื่องยียวน ได้ตัดลูกศรอันจะทำให้แล่นไปสู่ภพได้แล้ว ผู้นั้นได้ชื่อว่า มีกายอันสุดท้ายแล้ว (คือจะไม่เกิดอีกต่อไป) และผู้ใดปราศจากตัณหาแล้ว ไม่มีการยึดมั่นสิ่งใด ๆ เป็นผู้ฉลาดในบทแห่งนิรุตติ รู้การประชุมแห่งอักษรทั้งหลาย รู้ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายของอักษรทั้งหลาย ผู้นั้นเราย่อมกล่าวว่า เขาเป็นผู้มีสรีระอันสุดท้ายแล้ว และได้ชื่อว่า เป็นผู้มีปัญญามาก หรือเป็นมหาบุรุษ

คำว่า "ถึงที่สุด" หมายความว่า ได้บรรลุอรหัตแล้ว คำว่า "ไม่มีความสะดุ้งกลัว" หมายความว่า ผู้ใดถ้าไม่มีตัณหาละตัณหาได้หมดทุกอย่าง ย่อมจะไม่สะดุ้งกลัวต่อสิ่งใด ๆ แม้แต่ความตายก็ไม่สะดุ้งกลัว คำว่า "ได้ตัดลูกศรอันจะทำให้แล่นไปสู่ภพ" คำว่าลูกศรในที่นี้หมายถึงตัณหา ตัณหาเป็นตัวการสำคัญที่จะทำให้ต้องเกิดอีก และที่เปรียบตัณหาเหมือนลูกศร ก็เพราะมันเสียบอยู่ที่ใจเสมอ คำว่า "เป็นผู้ฉลาดในบทแห่งนิรุตติ" หมายความว่า เป็นผู้ฉลาดรอบรู้ในเรื่องปฏิสัมภิทา ๔

คำว่า "รู้การประชุมของอักษรทั้งหลาย ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายนั้น" หมายความว่า ไม่ว่าเรื่องอะไร ซึ่งตนเข้าใจดีแล้วนั้น สำหรับผู้ที่รู้เรื่องใดก็ตาม ในเมื่อรู้โดยตลอดแล้ว ฉะนั้นไม่ว่าจะเอ่ยหรือพูดถึงข้อความตอนไหนก็ตาม ส่วนที่ไม่ได้พูดถึงนั้นก็จะรู้ได้เองโดยไม่ต้องพูดถึง ฉะนั้นเวลาอ่านคัมภีร์ตอนใดตอนหนึ่ง หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ตาม อย่ายึดติดเฉพาะข้อความที่ได้ศึกษามาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้การเขียนเรื่อง **อาสวักขยญาณ** ข้าพเจ้าจึงต้องอ้างข้อความมาจากคัมภีร์ต่าง ๆ เอามาประติดประต่อกัน เพื่อให้รู้เรื่องนี้โดยสมบูรณ์ รู้เรื่องที่ควรจะต้องรู้ให้ตลอด ซึ่งก็ยังมีข้อความอีกหลายเรื่องที่จะต้องนำมากล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ เช่นในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับพระปัญจวัคคีย์ว่า ตณฺหา โปโนพฺภวิกา ตัณหาทำให้มีภพอีก คือตัณหาทำให้เกิดอีก

เหตุไร ในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร พระพุทธเจ้าจึงตรัสแต่เพียงว่า ตัณหาทำให้เกิดอีก

ถ้าเราได้ศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทโดยละเอียดแล้ว จะเห็นว่า **สังขาร** ซึ่งหมายถึง วิบากของกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ก็เป็นปัจจัยให้เกิดภพ คือสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คำว่า วิญญาณ ในที่นี้หมายถึงทั้ง วิถี-วิญญาณ และ ปฏิสนธิวิญญาณ หัวข้อนี้ก็แสดงให้เห็นว่า สังขารคือวิบากของกรรมก็ทำให้เกิดภพอีก และจากหัวข้อที่ว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ก็แสดงให้เห็นว่า *ไม่ใช่เฉพาะแต่ตัณหาเท่านั้นที่ทำให้เกิดภพอีก* หรือถ้าจะพูดถึงหัวข้อใหญ่ คือผู้ที่จะไม่เกิดอีกเลยก็คือพระอรหันต์ และผู้ที่จะเป็นพระอรหันต์ได้นั้นก็จะต้องละ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ได้ขาดจากสันดาน จากหัวข้อนี้ก็แสดงให้เห็นว่า อวิชชาก็ทำให้เกิดภพอีก ไม่ใช่เฉพาะแต่ตัณหาและอุปาทานเท่านั้น และจากที่อธิบายมาแล้วนั้น กรรมหรือวิบากของกรรมก็ทำให้เกิดภพอีก สรุปแล้วจากเรื่องในปฏิจจสมุปบาท

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดภพอีกก็คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานและกรรม โดยเฉพาะเรื่อง กรรม เรามักจะได้ยินได้ฟังกันบ่อยว่า เมื่อยังมีกรรม ก็ยังต้องเกิดมาใช้กรรม เมื่อกรรมยังไม่สิ้น ก็ยังจะต้องเกิด แต่แล้วเมื่อคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมครั้งแรกโปรดพระปัญจวัคคีย์ พระพุทธเจ้าตรัสประเด็นเดียวเท่านั้น คือ ตัณหา คือต้นเหตุแห่งความทุกข์ ตัณหาเป็นตัวการทำให้เกิด ขอให้สังเกตข้อความในธรรมจักร ตอนที่กล่าวถึงเรื่องว่าอะไรคือทุกข์นั้น พระองค์ตรัสว่า ชาติปี ทุกขา แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ (ซึ่งในที่นี้หมายถึงทุกข์ทางกาย) ก็เป็นทุกข์ โทมนัสก็เป็นทุกข์ อุปายาสก็เป็นทุกข์ การประสบสิ่งที่ไม่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่สมหวังก็เป็นทุกข์ โดยย่อเบญจขันธ์ซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทานก็เป็นทุกข์ และตรัสว่า ทุกข์เหล่านี้เป็นทุกขอริยสัจ คือเป็นความจริงอันประเสริฐ เป็นความจริงในความหมายของพระอริยะ หรือเป็นทุกข์ที่พระอริยะมองเห็น ปุถุชน

มองไม่เห็น เช่นปุถุชนโดยทั่วไปจะไม่รู้สึกเลยว่า *การเกิดเป็นทุกข์* อย่างนี้เป็นต้น และพระพุทธเจ้ายังตรัสอีกว่า ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรจะเรียนรู้ให้รอบ (ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริญฺเญยฺยํ) ซึ่งคำว่าควรจะเรียนรู้ให้รอบ (ปริญฺเญยฺยํ) นี้หมายความว่า จะต้องรู้ด้วยว่า อะไรคือต้นเหตุแห่งความทุกข์เหล่านี้ อะไรคือความดับของทุกข์เหล่านี้ และอะไรคือทางปฏิบัติในอันที่จะทำให้ทุกข์เหล่านี้ดับหมดสิ้นไป โดยไม่มีเหลือ คำว่า ปริญฺเญยฺยํ ซึ่งแปลกันว่า *เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้นั้น* ในความหมายจริง ๆ แล้ว ควรจะต้องแปลว่า *เป็นสิ่งที่ควรจะเรียนรู้ให้รอบ* และคำว่ารู้รอบก็หมายถึงรู้ถึงเหตุแห่งทุกข์ด้วย รู้จักนิพพานอันเป็นความดับทุกข์ด้วย และรู้มรรค ๘ ซึ่งเป็นทางให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ด้วย จึงจะเรียกว่า รู้ทุกข์โดยรอบ ถ้ารู้แต่เพียงว่า ทุกข์มีอะไรบ้าง รู้เพียงเท่านี้ อย่างอื่นไม่รู้ อย่างนี้ไม่เรียกว่า รู้โดยรอบ เพราะการรู้แจ้งอริยสัจนั้นจะนับว่าเป็นการรู้แจ้งจริง ๆ ก็ต่อเมื่อต้องรู้แจ้งทั้ง ๔ หัวข้อ ในเวลาเดียวกัน ในขณะจิตเดียวกัน คือในขณะที่มรรคจิตเกิด

จากตัวอย่างในเรื่องธรรมจักรนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสนั้น ก็ตรัสเฉพาะประเด็นที่สำคัญบางตอนที่ผู้ฟังสามารถจะเข้าใจได้ยอมรับได้ และจะมองเห็นความจริงอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่จะเข้าใจได้จริงๆ ว่า ตัณหาเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดอีกนั้น จะต้องเข้าใจเรื่องอื่น ๆ ด้วย เช่นต้องเข้าใจว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ซึ่งถ้าไม่เข้าใจหัวข้อนี้ชัดเจนแล้ว ก็ไม่อาจเข้าใจได้ว่า ตัณหาเป็นตัวการที่ทำให้เกิดอีก เช่น ในปฐมภวสูตร ในอังคุตตรนิกาย เล่มที่ ๒๐ หน้า ๒๑๗ ข้อ ๗๗ พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "วิญฺญาณ์ พีชๆ วิญญาณเปรียบเหมือนพืช ตณฺหา สิเนโห ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช กมฺมๆ เขตฺตๆ กรรมเปรียบเหมือนนา คือที่ปลูกข้าว" ฉะนั้น การที่พระพุทธเจ้าจะตรัสเรื่องอะไรแก่ใคร และเพื่อหวังผลอะไร พระพุทธเจ้าจะทรงประยุกต์คือ ตรัสเรื่องที่พอเหมาะพอควรที่คนเหล่านี้จะเข้าใจได้ยอมรับได้ และเป็นประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งแก่เขาได้ พระองค์จะทรงกำหนดหัวข้อเรื่อง เนื้อเรื่อง ตลอดทั้งอุปมาโวหาร เพื่อให้เหมาะแก่ผู้ฟังที่พระองค์ทรง

ตั้งใจจะโปรดเขา เมื่อเปลี่ยนบุคคลเปลี่ยนสถานการณ์ พระองค์ก็จะต้องทรงเปลี่ยนหัวข้อใหม่ เนื้อเรื่องใหม่ อุปมาโวหารใหม่ หรือตัวอย่างในมหาตัณหาสังขยสูตร (ม.มู. ๑๒/๓๖๔/๔๐๘) พระองค์ตรัสว่า คนเราจะเกิดขึ้นมาได้ จะต้องอาศัยเหตุ ๓ ประการ คือ ๑. มารดาบิดาอยู่ด้วยกัน ๒. มารดามีระดู คืออยู่ในวัยหรือในสภาพที่จะมีลูกได้ ๓. จะต้องมีวิญญาณมาปฏิสนธิในท้องแม่ เพราะฉะนั้นเราจะเห็นว่า ในการที่จะอธิบายให้คนเราเข้าใจว่า อะไรทำให้ต้องเกิดมานั้น พระองค์ทรงมีวิธีอธิบายหลายอย่าง ซึ่งทั้งนี้สุดแล้วแต่คนฟังพระองค์ทรงต้องการจะให้เขารู้เรื่องอะไร และจะต้องตรัสอย่างไรเขาจึงจะเข้าใจ และเป็นประโยชน์แก่เขาด้วย เรื่องนี้สำคัญมาก ฉะนั้นคนที่ศึกษาเรื่องหนึ่งเรื่องใดมาโดยเฉพาะ ไม่ได้ศึกษาเรื่องอื่นๆประกอบด้วย ก็มักจะเข้าใจผิดหรือแปลความหมายผิด และนำธรรมะไปใช้อย่างผิด ๆ หรือไม่ก็เกิดการเบื่อในอันที่จะศึกษาธรรมะ เพราะศึกษาแล้วไม่รู้เรื่อง หรือเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์แก่ตน หรือเห็นว่า ถึงแม้จะรู้แล้วก็นำไปปฏิบัติให้เป็น

ประโยชน์แก่ตนไม่ได้ บุคคลเช่นนี้ในปัจจุบันนี้มีมาก นี่คือสาเหตุใหญ่ที่ทำให้คนทั้งหลายไม่สนใจธรรมะ และคนในสังคมปัจจุบันก็เสื่อมทรามจากศีลธรรมกันมากขึ้น

กรรมทำให้เกิดภพ

อนึ่ง เมื่อพิจารณาดูจากหลักในปฏิจจสมุปบาทแล้ว เราจะพบว่า *ปัจจัย*ที่ทำให้เกิด*ภพ*นั้นมีตรัสไว้ ๒ หัวข้อ หัวข้อหนึ่งคือ คำว่า *อุปาทาน*เป็นปัจจัยให้เกิด*ภพ* อีกหัวข้อหนึ่ง คือคำว่า *สังขาร*เป็นปัจจัยให้เกิด*วิญญาณ* *วิญญาณ*เป็นปัจจัยให้เกิด*นามรูป* เพราะคำว่า ภพ มีความหมาย ๒ อย่าง อย่างหนึ่งหมายถึง อุปปัตติภพ อุปปัตติภพ ก็คือ นามรูปที่เกิด และอีกความหมายหนึ่งหมายถึง กรรมภพ ภพคือ กรรม โดยเฉพาะ คำว่ากรรมภพนั้น มีอธิบายอยู่ในพระสูตรหนึ่ง ซึ่งพระอานนท์ได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า :—

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสคำว่า ภพ ว่าภพ ภพย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า"

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ก็ถ้าหากกรรมอันจะให้ผลในกามธาตุไม่มี กามภพจะพึงปรากฏได้หรือไม่ ?" มิได้พระพุทธเจ้าข้า เพราะเหตุนี้แล อานนท์ กรรมจึงได้ชื่อว่าเป็นเหมือนนา วิญญาณเปรียบเหมือนพืช ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช วิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นนิวรณ์ มีตัณหาเป็นสัญโยชน์ ตั้งอยู่แล้วในธาตุที่ต่ำ การเกิดอีกในภพต่อไปย่อมมี ก็เพราะเหตุนี้

"ดูก่อนอานนท์ "ถ้าหากกรรมอันจะให้ผลในรูปธาตุไม่มี รูปภพจะพึงปรากฏได้หรือไม่ ?" ไม่ได้พระพุทธเจ้าข้า เพราะเหตุนี้แล อานนท์ กรรมจึงเปรียบเหมือนนา วิญญาณเปรียบเหมือนพืช ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช สำหรับสัตว์ทั้งหลายผู้ยังมีอวิชชาเป็นนิวรณ์ ยังมีตัณหาเป็นสัญโยชน์ วิญญาณของสัตว์เหล่านี้ย่อมตั้งอยู่ในธาตุปานกลาง การเกิดอีกในภพต่อไปย่อมมีก็เพราะเหตุนี้,,

"ดูก่อนอานนท์ ถ้ากรรมอันจะให้ผลในอรูปธาตุไม่มี อรูปภพจะพึงปรากฏได้หรือไม่ ?" มิได้พระพุทธเจ้าข้า. เพราะเหตุนี้แล อานนท์ กรรมจึงเปรียบเหมือน

นา วิญญาณเปรียบเหมือนพืช ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช สำหรับสัตว์ทั้งหลายผู้ยังมีอวิชชาเป็นนิวรณ์ มีตัณหาเป็นสัญโยชน์ วิญญาณของสัตว์เหล่านี้ย่อมตั้งอยู่ในธาตุอันประณีต การเกิดอีกในภพต่อไปย่อมมีก็เพราะเหตุนี้ อานนท์ ภพย่อมมีก็เพราะเหตุนี้แล

— องฺ ติก. ๒๐/๒๑๗ ข้อ ๗๗

ขอให้สังเกตว่า ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายให้เห็นว่า กรรมเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมที่ว่านี้หมายทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม คำว่า กามธาตุ นั้นหมายถึงกามภพ ซึ่งกามภพนี้หมายถึงอบายภูมิ ๔ และสุคติภพที่เป็นกามาวจร คือสวรรค์ ๖ ชั้น และรวมทั้งโลกมนุษย์นี้ด้วย เรียกว่า กามธาตุ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า หีนธาตุ แปลว่า ธาตุต่ำหรือธาตุเลว ส่วนคำว่า รูปธาตุนั้นหมายถึง รูปพรหม ๑๖ ชั้น ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมธาตุ ธาตุปานกลาง อรูปธาตุ หมายถึง อรูปพรหม ๔ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปณีต-ธาตุ ธาตุอันประณีต

ถ้าเราพิจารณาดูจากคำอธิบายนี้ซึ่งเป็นพุทธพจน์ จะเห็นว่า การที่คนเราตายแล้วยังจะต้องเกิดอีก คือมีภพอีกนั้นเป็นเพราะยังทำกรรมอยู่ ซึ่งถ้าทำอกุศลธรรมกรรมอันนี้ก็จะทำให้ไปเกิดในอบายภูมิ หรืออบายภพ ถ้าทำกุศลกรรม ก็จะทำให้ไปเกิดในสุคติภูมิหรือสุคติภพ ถ้าได้รูปฌาน ๔ ก็จะทำให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ๑๖ ชั้น ชั้นใดชั้นหนึ่ง ซึ่งทั้งนี้ก็สุดแล้วแต่ว่าจะได้ขั้นไหน ถ้าได้เพียงแค่ปฐมฌาน ก็จะทำให้ไปเกิดเป็นปาริสัชชา-พรหม ปุโรหิตาพรหม หรือมหาพรหม อย่างนี้เป็นต้น ถ้าได้อรูปฌาน ๔ ก็จะทำให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม และถ้าเป็นพรหมอริยะ คือเป็นพระอนาคามี ก็จะทำให้ไปเกิดเป็นพรหมอยู่ในชั้นสุทธาวาส

เรื่องกรรมทำให้เกิดภพ หรือทำให้ต้องเกิดอีกนี้เป็นประเด็นที่สำคัญมาก และจะทำให้เข้าใจง่ายกว่าเรื่องอุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดภพ เมื่อยังมีอุปาทาน ก็ต้องมีภพ เมื่อมีภพก็ต้องมีชาติ หัวข้อนี้จะเข้าใจยากกว่าเรื่องกรรมทำให้เกิดภพ

อนึ่ง เพื่อต้องการจะให้ผู้ที่รู้บาลีได้พิจารณาข้อความในพระสูตรนี้ ให้เข้าใจได้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น ฉะนั้น จะขอคัดคำบาลีในพระสูตรนี้ ซึ่งเรียกว่า ปฐมภวสูตร มาให้ได้ศึกษาด้วยดังนี้

๖. ปฐมภวสุตฺต

(๗๗) อถโข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ; เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ "ภโว ภโวติ ภนฺเต วุจฺจติ, กิตฺตาวตา นุ โข ภนฺเต ภโว โหตี"ติ.

กามธาตุเวปกฺกญฺจ อานนฺท กมฺมํ นาภวิสฺส, อปิ นุ โข กามภโว ปญฺญาเยถาติ? โน เหตํ ภนฺเต. อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ, วิญฺญาณํ พีชํ, ตณฺหา สิเนโห. อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสญฺโญชนานํ หีนาย ธาตุยา วิญฺญาณํ ปติฏฺฐิตํ, เอวํ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ.

รูปธาตุเวปกฺกญฺจ อานนฺท กมฺมํ นาภวิสฺส, อปิ นุ โข รูปภโว ปญฺญาเยถาติ? โน เหตํ ภนฺเต.

อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ, วิญฺญาณํ พีชํ, ตณฺหา สิเนโห. อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสญฺโญชนานํ มชฺฌิมาย ธาตุยา วิญฺญาณํ ปติฏฺฐิตํ, เอวํ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ.

อรูปธาตุเวปกฺกญฺจ อานนฺท กมฺมํ นาภวิสฺส, อปิ นุ โข อรูปภโว ปญฺญาเยถาติ ? โน เหตํ ภนฺเต. อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ, วิญฺญาณํ พีชํ, ตณฺหา สิเนโห. อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสญฺโญชนานํ ปณีตาย ธาตุยา วิญฺญาณํ ปติฏฺฐิตํ, เอวํ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ. เอวํ โข อานนฺท ภโว โหตีติ.

และในอรรถกถา ท่านได้อธิบายคำที่เข้าใจยากไว้ด้วย ดังนี้ คำว่า "**กามธาตุเวปกฺกํ**" แปลว่า ที่จะให้ผลในกามธาตุนั้น ท่านอธิบายไว้ว่า **กามธาตุเวปกฺกนฺติ กามธาตุยา วิปจฺจนกํ.** คำว่า "**กามภพ**" ท่านอธิบายว่า **กามภโวติ กามธาตุยา อุปปตฺติภโว.** คำว่า "**กรรมเปรียบเหมือนนา**" ท่านอธิบายว่า **กมฺมํ เขตฺตนฺติ กุสลากุสลกมฺมํ วิรุหนฏฺฐานฏฺเฐน เขตฺตํ.** "**วิญญาณ**

เปรียบเหมือนพืช" ท่านอธิบายว่า วิญญาณในที่นี้หมายถึง อภิสังขารวิญญาณ คือวิญญาณที่เป็นผู้สร้างสรรค์นามรูป และวิญญาณนี้จะมีสัมปยุตธรรมอื่น ๆ เช่น ตัณหา อุปาทาน วิบากของกรรมเป็นต้นเกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ที่เปรียบเหมือนพืช ก็เพราะวิญญาณนี้เป็นเสมือนพืช คือเป็นเมล็ดพืชที่จะเกิดขึ้นเป็นต้นในเมื่อได้สิ่งแวดล้อมที่เหมาะ **วิญฺญาณํ พีชนฺติ** สหชาตํ อภิสงฺขารวิญฺญาณํ วิรุหนฏฺเจน พีชํ. "ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช" **ตณฺหา สิเนโหติ** สงฺคณฺหนานุพฺรูหนวเสน ตณฺหา อุทกํ นาม. "สัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นนิวรณ์" **อวิชฺชานีวรณานนฺติ** อวิชฺชาย อาวริตานํ. "สัตว์ทั้งหลายผู้มีตัณหาเป็นสัญโญชน์" **ตณฺหาสญฺโญชนานนฺติ** ตณฺหาพนฺธเนน พทฺธานํ. "ในธาตุอันเลว" **หีนาย ธาตุยาติ** กามธาตุยา. "วิญญาณตั้งอยู่แล้ว" **วิญฺญาณํ ปติฏฺฐิตนฺติ** อภิสงฺขารวิญฺญาณํ ปติฏฺฐิตํ. "ในธาตุปานกลาง" **มชฺฌิมาย ธาตุยาติ** รูปธาตุยา. "ในธาตุอันประณีต" **ปณีตาย ธาตุยาติ** อรูปธาตุยา.

มโน.ปู. – ๒/๒๒๘ ข้อ ๗๗

ข้อที่น่าสังเกตจากคำอธิบายในอรรถกถานี้ มีอยู่คำหนึ่ง คือ คำว่า *ตณฺหา สิเนโห* ซึ่งเคยแปลกันว่า *ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืชนั้น* ในอรรถกถาท่านบอกว่า ตัณหาชื่อว่า น้ำ ด้วยเหตุที่ว่า น้ำเป็นเครื่องสงเคราะห์ เป็นเครื่องพอกพูนให้พืชเกิดเจริญเติบโต ที่ว่าเป็นข้อที่น่าสังเกตนั้น ก็เพราะคำว่า เสฺนโห หรือ สิเนโห เคยแปลว่า ความรัก ความเยื่อใย ความเสน่หา ถ้านำมาใช้กับ **พืช** ก็หมายถึง **ยางเหนียวซึ่งมีอยู่ในพืช** เช่นในพจนานุกรม บาลี—อังกฤษของริสเดวิดส์ แปลว่า vicous เหนียวเป็นยาง, liquid ของเหลว, unctuous, moisture ความชื้นเป็นน้ำมัน, sap น้ำหล่อเลี้ยงต้นไม้, โลหิต, affection, love, desire, lust. สิเนหพินฺทุ a drop of oil. เพราะฉะนั้นในเมื่อ สิเนห มีความหมายดังที่กล่าวมานี้ จึงแปลกันว่า **ตัณหาเปรียบเหมือนยางในพืช** ซึ่งหมายความว่า ถ้าเมล็ดพืชชนิดใดก็ตาม ถ้าหากปราศจากยางในพืชหรือความชื้น คือเมล็ดพืชนั้นถ้าแห้งกรอบไม่มีน้ำเลี้ยงหรือความชื้นอยู่เลย เมล็ดพืชนั้นแม้จะเอาไปเพาะอย่างไร ก็ไม่อาจจะงอกขึ้นมา

ได้ เช่นเดียวกับ พืชคือวิญญาณของพระอรหันต์ ซึ่งปราศจากตัณหาโดยสิ้นเชิงแล้ว เมื่อท่านดับขันธปรินิพพานแล้ว วิญญาณของท่านก็จะไม่งอกคือไม่มีการปฏิสนธิอีกต่อไป แต่ถ้าวิญญาณของผู้ใดยังมีตัณหาอยู่แม้เพียงเล็กน้อย ก็ยังจะต้องเกิดอีก เพราะเหตุนี้ตัณหาจึงเปรียบเหมือนยางในพืช *ไม่ใช่เปรียบเหมือนน้ำภายนอกที่มีอยู่ในดิน* ซึ่งก็เป็นปัจจัยที่สำคัญส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้พืชเกิดและเจริญงอกงาม

และข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ *การที่วิญญาณจะไปปฏิสนธิในภพไหนหรือภูมิไหน หรือจะเกิดมาเป็นอะไร หรือจะเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับกรรมและวิบากของกรรมจะปรุงแต่งหรือชักจูง บันดาลให้เป็นไป* เพราะฉะนั้น คำว่า วิญญาณเปรียบเหมือนพืช นั้น ท่านจึงอธิบายว่า ได้แก่วิญญาณที่เป็นอภิสังขาร ซึ่งจะต้องประกอบไปด้วยสัมปยุตธรรมต่าง ๆ ด้วย ที่เรียกว่า สหชาตำ อภิสงฺขารวิญฺญาณำ วิญญาณที่เปรียบเหมือนพืชนั้นหมายถึงวิญญาณชนิดนี้

อีกนัยหนึ่ง ที่เปรียบกรรมเหมือนนา ก็เพราะต้นข้าวหรือพืชอะไรก็ตามจะเกิดขึ้นมาได้ และจะงอกงามอย่างไรนั้น จะต้องอาศัยดินที่เหมาะสมด้วย

ถ้าวิญญาณไม่มีที่ตั้ง วิญญาณก็เกิดไม่ได้

อนึ่งคำว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ถ้าได้พิจารณาถึงหัวข้อธรรมดังต่อไปนี้แล้ว ก็จะเข้าใจง่ายขึ้น คือพุทธพจน์ที่พระองค์ตรัสกับพระพาหิยะว่า:—

ดูก่อนพาหิยะ เมื่อเธอเห็นอะไร ก็จงสักแต่ว่าเห็น ได้ยินอะไร ก็จงสักแต่ว่าได้ยิน ทราบอะไร ก็จงสักแต่ว่าทราบ รู้อะไร ก็จงสักแต่ว่ารู้ ครั้นแล้ว เธอก็จะไม่มี (คือจะไม่มีการยึดถือว่า มีตัวเธอเป็นผู้เห็น เป็นผู้ได้ยิน เป็นผู้ทราบ หรือเป็นผู้รู้ ในขณะที่เห็น ในขณะที่ได้ยิน ในขณะที่ทราบ ในขณะที่รู้) เพราะเมื่อเธอไม่มี ไม่ว่าในขณะไหน ๆ เธอก็จะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นั่นแลคือที่สุดแห่งความพ้นทุกข์

— อุทาน ๒๕/๑๐๓ ข้อ ๑๐

ขอให้สังเกตคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย ดังนี้

ตสฺมาติห เต พาหิย เอวํ สิกฺขิตพฺพํ "ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต สุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ภวิสฺสตี"ติ. เอวญหิ เต พาหิย สิกฺขิตพฺพํ. ยโต โข เต พาหิย ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต สุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ภวิสฺสติ, ตโต ตฺวํ พาหิย นตฺถิ. ยโต ตฺวํ พาหิย เนวตฺถิ, ตโต ตฺวํ พาหิย น ตตฺถ. ยโต ตฺวํ พาหิย น ตตฺถ, ตโต ตฺวํ พาหิย เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเร. เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ.

อถ โข พาหิยสฺส ทารุจีริยสฺส ภควโต อิมาย สงฺขิตฺตาย ธมฺมเทสนาย ตาวเทว อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิ.

จากคำบาลีซึ่งเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระพาหิยะนี้ ขอให้สังเกตให้ดี โดยเฉพาะตอนที่กล่าวว่า ครั้นแล้วเธอก็จะไม่มีนั้น ถ้าแปลโดยถอดความข้อความทั้งหมดในบาลีแล้ว ก็จะเป็นดังนี้

ดูก่อนพาหิยะ เมื่อเห็นอะไร ก็สักแต่ว่าเห็น หมายถึง เห็นรูปด้วยจักษุวิญญาณ เมื่อได้ยินอะไรก็สักแต่ว่าได้ยิน หมายถึง ได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณ เมื่อทราบอะไร ก็สักแต่ว่าทราบ คำว่า ทราบ ในที่นี้บาลีใช้คำว่า มุเต มุตมตฺตํ คำว่า มุตํ ซึ่งแปลว่าทราบในที่นี้หมายถึง การรู้สึกกลิ่นด้วยฆานวิญญาณ รู้สึกรสด้วยชิวหาวิญญาณ รู้สึกโผฏฐัพพะด้วยกายวิญญาณ ส่วนคำว่า วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ซึ่งแปลว่า เมื่อรู้อะไรก็สักแต่ว่ารู้ หมายความว่า รู้ทางมโนทวาร คือรู้ธรรมารมณ์ด้วยมโนวิญญาณ และคำว่า สักแต่เห็น สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้นนั้น หมายความว่า ในขณะที่เห็นหรือได้ยินเป็นต้นนั้น อย่าให้ ราคะ โทสะ โมหะเกิด, โมหะเกิด ก็เช่นเมื่อเห็นอะไร ก็ถือว่าเราเห็น ได้ยินอะไร ก็ถือว่า เราได้ยิน อย่างนี้เป็นต้น คือในขณะที่เห็นหรือได้ยินนั้น จะต้องมีสติสัมปชัญญะรู้อยู่เสมอว่า *เมื่อการเห็นเกิดขึ้นก็มีแต่การเห็นเท่านั้น* แต่ตัวเราผู้เห็นนั้นไม่มี เพราะการเห็นนั้นเกิดขึ้นจากเหตุ ดับเพราะความสิ้นแห่งเหตุ และการเห็นนั้นก็เกิดเพียงชั่วขณะเท่านั้นแล้ว

ก็ดับ ซึ่งการเห็นอันแรกที่ดับไปนั้นก็เป็นอันดับไป การเห็นที่เกิดใหม่มิใช่อันเก่า เหมือนกับเปลวไฟซึ่งมีการเกิดดับและเกิดใหม่อยู่เสมอ ซึ่งเปลวไฟที่ดับก็เป็นอันดับไป เปลวไฟที่เกิดใหม่แม้จะเหมือนกับเปลวไฟอันที่ดับก็เป็นของเกิดใหม่ ไม่ใช่อันเก่ากลับมาเกิด หรือพูดอย่างหยาบ ๆ ก็เหมือนกับใบไม้เก่าที่ร่วงหล่นไป ใบที่เกิดใหม่แม้จะเหมือนกับใบที่ร่วงหล่นไป ก็ไม่ใช่ใบเก่ากลับมาเกิด แต่เป็นใบที่เกิดใหม่ และที่เหมือนกับใบเก่า ก็เพราะมันเกิดมาจากเหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน คือเกิดมาจากต้นเดิมเหมือนกัน เวลาเกิดการเห็น การได้ยิน หรือนึกถึงอะไรก็ตาม ถ้ามีสติสัมปชัญญะคอยกำหนดตามความเป็นจริงว่า สักแต่ว่าเห็น สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น มิให้ ราคะ โทสะ โมหะเกิด หรือตัณหาอุปาทานเกิด จิตก็จะว่าง คือไม่ยึดถือไม่ติดอยู่ในสิ่งใด ๆ เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระโมฆราชว่า :—

ดูก่อน โมฆราช เธอจงมีสติมองดูโลกให้เห็นเป็นของว่างเปล่าอยู่เสมอทุกขณะจิต เมื่อถอนอัตตานุ-

ทิฏฐิได้แล้ว ก็จะอยู่เหนือความตาย ข้ามพ้นจากความตายได้ ผู้ที่มองดูโลกเช่นนี้ มัจจุราชย่อมมองไม่เห็น

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐิ อูหจฺจ เอวํ มจฺจุตฺตโร สิยา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ

พระโมฆราชเมื่อได้ฟังและทำใจให้ได้เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสเช่นนี้ ในที่สุดคือในเวลาทรงเทศนาจบ พระโมฆราชก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ (พระโมฆราช เป็นมาณพคนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ที่อาจารย์พราหมณ์พาวรีส่งมา ให้มาถามปัญหาพระพุทธเจ้า ถ้าต้องการรู้ความพิศดาร ก็ขอให้อ่านดูจากเรื่องโสพสปัญหา ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์จูฬนิเทส พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๐ หน้า ๑๘๘ ข้อ ๘๘)

พระพาหิยะก็เช่นเดียวกัน เมื่อได้ฟังเทศนาเรื่องนี้จบแล้ว ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์เช่นเดียวกัน ขอให้สังเกตดูคำบาลีตอนท้ายที่กล่าวว่า "อถ โข พาหิยสฺส พารุจีริยสฺส ภควโต อิมาย สงฺขิตฺตาย ธมฺมเทสนาย ตาวเทว อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิ" "ครั้งนั้น

แล ท่านพาหิยะ ทารุจีริยะ เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยย่อเช่นนี้แล้ว จิตของท่านก็ได้หลุดแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีอุปาทานในขณะนั้นเอง" (ตาวเทวาติ ตสฺมีเยว ขเณ)

— อุทาน อฏ. หน้า ๙๘

ถ้าอุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี เพราะเหตุอะไร ?

ตามหลักปฏิจจสมุปบาท นามรูปจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อมีวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิด ถ้าวิญญาณไม่มี ภพคือนามรูปย่อมไม่มี แต่วิญญาณจะมีได้หรือเกิดขึ้นมาได้นั้น วิญญาณจะต้องมีที่ตั้ง เหมือนต้นไม้จะเกิดขึ้นมาได้จะต้องมีดิน ถ้าดินไม่มี ต้นไม้ก็เกิดไม่ได้ นี่หมายถึงต้นไม้ประเภทที่ต้องอาศัยดินเกิด *อะไรคือที่ตั้งของวิญญาณ ?* ขอให้นึกถึงหลักพุทธพจน์ที่เคยอ้างมาแล้วว่า "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ" แปลว่า "วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ" คือวิญญาณจะเกิดขึ้นมาได้

ต้องอาศัยนาม อาศัยรูป นามและรูปจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต้องอาศัยวิญญาณ ในกรณีของอรูปพรหม นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยให้วิญญาณไปเกิดเป็นอรูปพรหม นอกจากนี้วิญญาณจะไปเกิดเป็นอะไร คือเป็นปัจจัยให้เกิดภพอะไร ต้องอาศัยทั้งนามและรูป แม้ในกรณีของผู้ที่ไปเกิดเป็นอสัญญีพรหม ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ในคัมภีร์กล่าวว่า *มีแต่รูปไม่มีนามคือไม่มีจิตนั้น* ก็หมายความแต่เพียงว่า อสัญญีพรหมไม่มีวิถีวิญญาณ แต่ภวังควิญญาณนั้นต้องมีแน่ ไม่เช่นนั้นอสัญญีพรหมก็มีชีวิตอยู่ไม่ได้ อสัญญีพรหมเป็นเสมือนคนที่นอนหลับนับเป็นกัป ๆ ไม่มีตื่น แต่อสัญญีพรหมก็มีรูป แต่จะมีรูปร่างเป็นอย่างไรนั้น ท่านอธิบายไว้แต่เพียงว่า ในขณะที่ก่อนจะจุติ ได้นั่ง นอน หรืออยู่ในอิริยาบถใด เมื่อไปเกิดเป็นอสัญญีพรหม ก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น แต่ก็มีรูปร่างเหมือนคน ไม่ใช่มีรูปร่างเหมือนฟัก อย่างที่บางคนเรียกกันว่า พรหมลูกฟัก

ขอให้สังเกตว่า สำหรับพระอรหันต์เวลาท่านจะดับขันธปรินิพพานนั้น *จะไม่มีกรรม กรรมนิมิต หรือ*

คตินิมิตเป็นอารมณ์ แต่จะมี *สุญญตะ อนิมิตตะ* และ *อัปปณิหิตะ* เป็นอารมณ์ สุญญตะ แปลว่า ความว่างเปล่า คือไม่มีนามและรูปใด ๆ เป็นอารมณ์ อนิมิตตะ แปลว่า ไม่มีนิมิต คือไม่มีนามรูปใด ๆ เป็นนิมิต อัปปณิหิตะ แปลว่า ไม่มีที่ตั้ง คือไม่มีนามรูปใด ๆ เป็นที่ตั้ง พระอรหันต์ที่จะเข้านิโรธสมาบัตินั้น ท่านจะภาวนาว่า ภวนิโรโธ นิพฺพานํ แปลว่า ความดับไม่มีของภพคือนิพพาน จงนึกเปรียบเทียบกับคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "เมื่อเห็นอะไรก็สักแต่ว่าเห็น ฯลฯ" "โมฆราช เธอจงมีสติมองดูโลกให้เห็นเป็นของว่างเปล่าอยู่เสมอทุกขณะจิต ฯลฯ" ผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่แม้จะเป็นพระอนาคามีเวลาจะจุติก็ยังต้องมี กรรม หรือ กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์ ส่วนพระอรหันต์เวลาจะดับขันธปรินิพพานจะไม่มีนิมิตใด ๆ ทั้งสิ้น จะมีแต่ความว่างเปล่า และไม่มีความปรารถนาที่จะไปเกิดเป็นอะไร ไม่ว่าภพหรือภูมิที่จะไปเกิดนั้นดีวิเศษปานใดก็ไม่พึงปรารถนา ฉะนั้นเมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานก็ย่อมไม่มี ตามหลักในมหาสติปัฏฐานที่ว่า อนิสฺสิโต จ วิหรติ น จ กิญฺจิ โลเก

อุปาทิยติ ซึ่งแปลว่า อยู่อย่างไม่มีตัณหา ไม่ได้อาศัยตัณหาใด ๆ และไม่ยึดมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก ถ้ารู้อะไรก็สักแต่ว่ารู้ คือไม่ยึดมั่นในความรู้ ไม่ถือว่าความรู้เป็นของเรา หรือถือว่าเราเป็นผู้รู้ (ยาวเทว ญาณมตฺตาย ปติสฺสติมตฺตาย) หรือนึกถึงอะไร ก็เพียงเพื่อสักแต่ว่าอาศัยเป็นที่ตั้งของสติเท่านั้น

อนึ่งขอให้สังเกตว่า ประเด็นสำคัญที่จะต้องจำให้แม่น และทำความเข้าใจให้แจ่มแจ้งก็คือ ถ้าตัณหาและอุปาทานในสิ่งใดไม่มีเลย จิตก็จะว่าง เมื่อจิตว่างจากอารมณ์ซึ่งเป็นที่เกาะเกี่ยวของจิตทุกอย่าง จิตก็พร้อมที่จะดับสนิท เมื่อจิตดับสนิท นามรูปก็จะไม่เกิด พระอรหันต์ทุกองค์ไม่ปรารถนาที่จะเกิดอีก ไม่ว่าจะเกิดเป็นอะไร และตัณหาอุปาทานในสิ่งใด ๆ ก็ไม่มี พร้อมที่จะทำจิตให้ว่าง คือทำให้จิตปราศจากอารมณ์ ปราศจากความรู้สึกนึกคิดทุกอย่างได้เสมอ ความกดดันภายในคือสังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณก็ไม่มี ฉะนั้นเมื่อต้องการความดับสนิท ไม่ต้องการมีนามรูปใด ๆ เกิดขึ้นมาอีก เมื่อท่านดับขันธปรินิพพานแล้ว จึงไม่มีการเกิดอีก

ต่อไป ส่วนคนที่ยังมีตัณหา มีอุปาทาน มีสังขาร คือ วิบากของกรรมอันเป็นตัวการกดดันภายในที่สำคัญ ซึ่งเปรียบเหมือนเมล็ดพืชที่ยังดีอยู่ ไม่เน่า ไม่เสีย เมื่อได้สิ่งแวดล้อมที่เหมาะ มันก็จะต้องงอก จะไม่งอกนั้นเป็นไปไม่ได้

ถ้าหากผู้ใดเข้าใจข้อความทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้แจ่มแจ้ง ก็จะรู้ได้ด้วยตนเองว่า "ถ้ายังมีตัณหาอุปาทานอยู่ ก็ยังจะต้องมีภพอีก คือจะต้องเกิดอีกแน่นอน"

อะไรคือที่ตั้งของวิญญาณ

มีพระสูตรอยู่สูตรหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสที่ตั้งของวิญญาณไว้ว่า รูป เวทนา สัญญา และสังขาร เป็นที่ตั้งของวิญญาณ หรือเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ดังนี้

อุปยสูตร

(๕๓) สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ *เข้าถึง* เป็นผู้*ไม่หลุดพ้น* ผู้ที่*ไม่เข้าถึง* เป็นผู้*หลุดพ้น* ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เข้าถึงรูปเมื่อตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ในรูป วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง ประพรมไปด้วยความยินดี พึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ฯลฯ วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง ประพรมไปด้วยความยินดี พึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักบัญญัติการมา การไป การจุติ การอุปบัติ หรือความเจริญงอกงามไพบูลย์แห่งวิญญาณ เว้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าราคะในรูปธาตุ ในเวทนาธาตุ ในสัญญาธาตุ ในสังขารธาตุ ในวิญญาณธาตุ เป็นอันภิกษุละได้แล้วไซร้ เพราะละราคะเสียได้ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งของราคะก็ย่อมขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ย่อมไม่มี วิญญาณอันไม่มีที่ตั้งก็ย่อมจะไม่งอกงาม ไม่มีอะไรปรุงแต่ง ก็ได้ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว เพราะหลุดพ้นแล้ววิญญาณจึงตั้งมั่น เพราะวิญญาณตั้งมั่น จึงมีความยินดีพอใจ เพราะมีความยินดีพอใจ

จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ก็ย่อมดับรอบได้ด้วยตนเองทีเดียว ภิกษุนั้นย่อมทราบชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี.

อนึ่ง เพื่อที่จะให้เข้าใจข้อความที่เป็นคำแปลในพระสูตรนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น ฉะนั้นจึงใคร่ขอให้ศึกษาคำบาลีดังต่อไปนี้ด้วย แล้วจะได้อธิบายคำที่เข้าใจยากตามที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาด้วยดังนี้

อุปยสุตฺต

(๔๓) สาวตฺถินิทานํ. อุปโย ภิกฺขเว อวิมุตฺโต, อนุปโย วิมุตฺโต. รูปูปยํ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺเฐยฺย, รูปารมฺมณํ รูปปฺปติฏฺฐํ นนฺทูปเสจนํ วุทฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺเชยฺย ฯเปฯ สงฺขารูปยํ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺเฐยฺย, สงฺขารารมฺมณํ สงฺขารปฺปติฏฺฐํ นนฺทูปเสจนํ วุทฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺเชยฺย.

โย ภิกฺขเว เอวํ วเทยฺย "อหํ อญฺญตฺร รูปา อญฺญตฺร เวทนาย อญฺญตฺร สญฺญาย อญฺญตฺร สงฺขาเรหิ วิญฺญาณสฺส อาคตึ วา คตึ วา จุตึ วา อุปปตฺตึ วา วุฑฺฒึ วา วิรุฬฺหึ วา เวปุลฺลํ วา ปญฺญาเปสฺสามี"ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

รูปธาตุยา เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ราโค ปหีโน โหติ, ราคสฺส ปหานา โวจฺฉิชฺชตารมฺมณํ, ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส น โหติ. เวทนาธาตุยา เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน สญฺญาธาตุยา เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน. สงฺขารธาตุยา เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน. วิญฺญาณธาตุยา เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ราโค ปหีโน โหติ, ราคสฺส ปหานา โวจฺฉิชฺชตารมฺมณํ, ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส น โหติ, ตทปฺปติฏฺฐิตํ วิญฺญาณํ อวิรุฬฺหํ อนภิสงฺขจฺจ วิมุตฺตํ, วิมุตฺตตฺตา ฐิตํ, ฐิตตฺตา สนฺตุสิตํ, สนฺตุสิตตฺตา น ปริตสฺสติ, อปริตสฺสํ ปจฺจตฺตญฺเญว ปรินิพฺพายติ, "ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายา"ติ ปชานาตีติ.

— สํ. ขนฺธ ๑๗/๔๔/๕๓

คำว่า ผู้เข้าถึง เป็นผู้ไม่หลุดพ้น (อุปโย ภิกฺขเว อวิมุตฺโต) ผู้ไม่เข้าถึง เป็นผู้หลุดพ้น (อนุปโย วิมุตฺโต) นั้น คำว่า "เข้าถึง" ในที่นี้หมายความว่า เข้าถึงเบ็ญจขันธ์ด้วยอำนาจแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ (อุปโยติ ตณฺหามานทิฏฺฐิวเสน ปญฺจกฺขนฺเธ อุปคโต) กล่าวคือหมายถึงผู้ที่มีตัณหา มานะ และทิฏฐิในเบ็ญจขันธ์ คือมีความพอใจรักใคร่ยินดีในเบ็ญจขันธ์ และถือว่าเบ็ญจขันธ์ของตนว่าดีกว่าเขาหรือเลวกว่าเขา อย่างนี้เป็นต้น และที่ว่ามีทิฏฐินั้น หมายถึงมีความเห็นผิดเกี่ยวกับเรื่องเบ็ญจขันธ์ คำว่า วิญญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อจะตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ในรูป นั้น หมายความว่า เมื่อวิญญาณมีตัณหามานะทิฏฐิในเรื่องรูป คือในร่างกาย หรือในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็จะทำให้วิญญาณตั้งอยู่ในรูป คือจะนึกถึงเรื่องรูปเหล่านี้อยู่เสมอ ซึ่งบางครั้งก็มีความพอใจยินดี บางครั้งก็ไม่พอใจไม่ยินดีในเรื่องรูป วิญญาณจะหนีไปให้พ้นจากรูปไม่ได้ และเมื่อวิญญาณจะเกิดก็จะเกิดในภพที่มีรูป ในความหมายอย่างนี้เรียกว่า พึงตั้งอยู่ในรูป ขอให้สังเกตว่า วิญญาณที่จะไม่ตั้งอยู่

ในรูปนั้นมีอยู่ประเภทเดียวเท่านั้น คือผู้ที่ได้อรูปฌาน ตายแล้วไปเกิดเป็นอรูปพรหม แม้ในขณะที่ยังเป็นคนอยู่ในโลกมนุษย์ เวลาเข้าอรูปฌาน ก็จะไม่นึกถึงอารมณ์ที่เป็นรูปธรรมเลย

คำว่า วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง หรือตั้งอยู่ในรูป มีความยินดีพอใจในรูปอยู่เสมอ (นนฺทูปเสจนํ ตามศัพท์แปลว่า ประพรหมหรือเปียกชุ่มไปด้วยนันทิ คือความพอใจยินดีในรูป) ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ (รูปูปยํ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺเฐยฺย. รูปารมฺมณํ รูปปฺปติฏฺฐํ นนฺทูปเสจนํ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺเชยฺย) นั้น หมายความว่า *ตราบใดที่วิญญาณยังมีรูปเป็นอารมณ์อยู่เสมอ* (อย่าลืมว่าวิญญาณที่จะไม่มีรูปเป็นอารมณ์นั้นมีประเภทเดียว คือผู้ที่ได้อรูปฌานเท่านั้น นอกจากนี้แล้ว วิญญาณจะต้องมีรูปเป็นอารมณ์อยู่เสมอ) *คือยังมีความพอใจยินดีในเรื่องรูป มีรูปเป็นอารมณ์อยู่เสมอนั้น แม้ในชีวิตประจำวัน วิญญาณก็จะตั้งอยู่ในรูป จะมีรูปเป็นที่ตั้ง เวลาจะจุติวิญญาณก็จะมีอารมณ์ที่เป็นรูปเป็นตัวนำปฏิสนธิ แล้วก็จะ*

ไปเกิดในภพที่มีรูป จะไปเกิดในภพที่ไม่มีรูปไม่ได้ ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า รูปก็เป็นที่ตั้งอย่างหนึ่งของวิญญาณ แล้ววิญญาณก็จะเจริญงอกงามไพบูลย์ในรูปธรรม เหมือนเมล็ดพืชประเภทที่ต้องอาศัยดินเกิด ถ้าไม่มีดินที่เหมาะสม เมล็ดพืชก็จะเกิดและเจริญเติบโตขึ้นมาไม่ได้

และในทำนองเดียวกัน วิญญาณที่เข้าถึงเวทนา เข้าถึงสัญญา เข้าถึงสังขารทั้งหลาย ซึ่งในที่นี้หมายถึงสังขารที่เป็นนามธรรม และเป็นส่วนหนึ่งของเบ็ญจขันธ์นั้น ซึ่งคำว่า **"เข้าถึง"** ในที่นี้หมายความว่า มีตัณหามานะ ทิฏฐิ ในเวทนา ในสัญญาและสังขาร ดังที่กล่าวมาแล้ว พูดสั้น ๆ ก็คือ ถ้าผู้ใดยังมีตัณหาอุปาทานในเบ็ญจขันธ์อยู่ ยังละราคะในเบ็ญจขันธ์ไม่ได้โดยเด็ดขาดแล้ว วิญญาณก็ยังจะต้องปฏิสนธิอีก หรือยังจะต้องนึกคิดวนเวียนไปมาอยู่แต่ในเรื่องเบ็ญจขันธ์อยู่เสมอ รูป เวทนา สัญญา และสังขาร จึงได้ชื่อเป็นที่ตั้งของวิญญาณ เมื่อวิญญาณมีที่ตั้ง วิญญาณก็ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์

อนึ่ง ขอให้สังเกตพุทธพจน์ต่อมาที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า "เราจักบัญญัติ การมา หรือการไป หรือการจุติ หรือการอุบัติ คือการเกิด หรือความเจริญงอกงามไพบูลย์ของวิญญาณ โดยเว้นจากรูป จากเวทนา จากสัญญา จากสังขารทั้งหลาย" อันนี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากราคะในรูปธาตุ ภิกษุใดละได้ขาด และเพราะละราคะได้ขาด ก็เป็นอันตัดอารมณ์เกี่ยวกับราคะได้ขาดด้วย เมื่อละราคะได้ขาด ก็เป็นอันว่า ที่ตั้งของวิญญาณย่อมไม่มี ในเรื่องเวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ ก็เช่นเดียวกัน ในเมื่อละราคะในธาตุเหล่านี้ได้ขาด อารมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งหรือเป็นที่เกาะเกี่ยวให้วิญญาณเกิดนั้น ก็เป็นอันละได้ขาดด้วย เมื่อละอารมณ์ได้ขาด ก็ได้ชื่อว่า ที่ตั้งของวิญญาณก็ย่อมไม่มี เมื่อวิญญาณไม่มีที่ตั้ง วิญญาณก็เกิดไม่ได้ และก็จะไม่เจริญงอกงาม ไม่มีอะไรปรุงแต่งแล้วก็จะหลุดพ้น เพราะหลุดพ้นได้แล้ว จิตก็ย่อมตั้งมั่น เพราะจิตตั้งมั่น จิตก็จะไม่สะดุ้ง (คือไม่มีตัณหาเป็นเหตุ

ให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัว ดูในเล่มนี้ หน้า ๔๙๖) เพราะจิตไม่สะดุ้ง จิตก็จะไม่กระสับกระส่าย เมื่อไม่กระสับกระส่าย วิญญาณก็จะปรินิพพานได้เฉพาะตัวทีเดียว และรู้ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี" (ดูหน้า ๕๒๔)

อนึ่ง ขอให้สังเกตว่า คำว่า "วิมุตฺตตฺตา ฐิตํ" เพราะหลุดพ้นแล้ว จิตก็ตั้งมั่น นั้น ซึ่งความจริง คำว่า ฐิตํ ตามศัพท์แท้ ๆ แปลว่า ตั้งอยู่แล้ว และในอรรถกถาตอนนี้ก็ไม่ได้อธิบายไว้ว่า ฐิตํ มีความหมายอย่างไร แต่ในอรรถกถาของอุทานได้อธิบายไว้ว่า "**จริงอยู่ สมาธิ** เรียกว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต เพราะฉะนั้น ในเมื่อความเป็นเอกัคคตามีอยู่ด้วยอำนาจของสมถะ หรือด้วยอำนาจของวิปัสสนานั้น จิต ก็ได้ชื่อว่า ฐิตํ ซึ่งแปลว่า ตั้งอยู่แล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นหนึ่งเกิดขึ้นในอารมณ์"

สมาธิ หิ จิตฺตสฺส ฐิตีติ วุจฺจติ, ตสฺมา สมถวเสน วิปสฺสนาวเสเนว วา เอกคฺคตาย สติ จิตฺตํ อารมฺมเณ เอโกทิภาวูปคมเนน ฐิตํ นาม โหติ

— อฏฺ. หน้า ๓๔๓

และอีกแห่งหนึ่ง คำว่า **ฐิตํ** ซึ่งแปลว่า ตั้งอยู่แล้ว นั้น หมายถึง ตั้งอยู่ในนิพพาน **ฐิตสฺสาติ** จตุพฺพิธมฺปิ โอฆํ ตริตฺวา นิพฺพานถเล ฐิตสฺส, ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน วา สนฺธาวนสฺส อภาเวน ฐิตสฺส. เสกฺขปุถุชฺชนา หิ กิเลสาภิสงฺขารานํ อปฺปหีนตฺตา จุติปฏิสนฺธิวเสน สํสาเร ธาวนฺติ นาม, อรหา ปน ตทภาวโต ฐิโตติ วุจฺจติ. (อุทาน. อฏ. หน้า ๑๗๕) เพราะเหตุที่ คำว่า **ฐิตํ** มีความหมายดังที่กล่าวมานี้ จึงได้แปลคำนี้ว่า **ตั้งมั่น** หมายถึงตั้งมั่นอยู่ในนิพพาน และในพระสูตรนี้ขอให้สังเกตว่า หมายถึงผู้ที่หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้น ในตอนท้ายจึงมีคำว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว ฯลฯ"

นอกจากคำว่า ฐิตํ แล้ว ยังมีอีกคำหนึ่งซึ่งเข้าใจยาก คือคำว่า *สนฺตุสฺสิตํ* เพราะวิญญาณตั้งมั่นแล้ว วิญญาณก็เป็น สนฺตุสฺสิตํ (ฐิตตฺตา สนฺตุสฺสิตํ) คำนี้โดยปกติแปลว่า ยินดี หรือพอใจ หรือแปลว่า สันโดษ ซึ่งในอรรถกถาของอุปยสูตรนี้ไม่ได้อธิบายไว้ว่า หมายความว่าอย่างไร แต่ในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย ขันธ-

วรรค ได้อธิบายไว้ว่า จิตตฺตา สนฺตุสิตนฺติ ปตฺตพฺพํ ปตฺตภาเวน สนฺตุฏฺฐํ แปลว่า เพราะจิตตั้งมั่น จึงได้เกิด สนฺตุสิตนั้น หมายความว่า เป็นผู้สันโดษ เพราะได้บรรลุธรรมที่ควรบรรลุได้แล้ว

— สา.ปกา. ๒/๒๙๕

จากคำอธิบายคำว่า สนฺตุสฺสิตํ ดังที่กล่าวมานี้ จึงสรุปได้ว่า ในเรื่องอุปยสูตรที่กล่าวว่า "วิมุตฺตตฺตา ฐิตํ, จิตตฺตา สนฺตุสฺสิตํ," ซึ่งแปลว่า "เพราะวิญญาณหลุดพ้นแล้ว วิญญาณจึงได้ตั้งมั่น, เพราะวิญญาณตั้งมั่นแล้ว วิญญาณจึงได้เกิดสนฺตุสฺสิตํ" คำว่า สนฺตุสฺสิตํ แปลได้ ๒ อย่าง คือแปลว่า ยินดีก็ได้ แปลว่า สันโดษก็ได้ ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น ในที่นี้ควรจะแปลว่า เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว วิญญาณก็จะยินดี (ดูในเล่มนี้ หน้า ๕๒๒, ๕๖๔) คือ ยินดีพอใจในภาวะที่วิญญาณหรือจิตได้หลุดพ้นแล้ว ได้ตั้งมั่นแล้ว และคำว่า สนฺตุสฺสิตํ นี้ในพจนานุกรมบาลี—อังกฤษของริสเดวิดส์ก็ได้แปลว่า contented, pleased, happy, และคำว่า สนฺโตส ซึ่ง

โดยปกติแปลกันว่า สันโดษ นั้น ท่านริสเดวิดส์แปลว่า contentment.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สนฺตุสฺสิตํ แปลว่า สันโดษ ก็ได้ ซึ่งหมายความว่า ผู้ที่หลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ โมหะ และจิตก็มั่นแล้วนั้น ก็ย่อมจะมีความสันโดษในปัจจัย ๔ ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ อธิบายไว้ว่า คำว่า สนฺตุสฺสโก ซึ่งแปลว่า สันโดษ นั้น หมายถึง มีความสันโดษ ๑๒ อย่าง ดังที่เคยอธิบายไว้แล้วในมงคลสูตร ข้อที่ว่า "สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา" (ขุททก. อฏ. หน้า ๒๑๖) ขอให้สังเกตว่า คำว่า สนฺตุสฺสิตํ ก็ดี คำว่า สนฺตุสฺสโก ก็ดี ทั้ง ๒ คำนี้มาจากรากศัพท์อันเดียวกัน คือมาจาก ตุสธาตุ ในความยินดี พอใจ แช่มชื่น, (ตุส = ตุฏฺฐิยํ ตัวอย่างเช่น ตุสฺสติ สนฺตุสฺสติ (ยินดีเฉพาะของตน = สํ + ตุส) โตสนํ สนฺตุฏฺฐี สนฺโตโส (สํ+ตุส) ตุฏฺฐพฺพํ, ตุสฺสิตพฺพํ, ตุสฺสิตา, การิต—โตเสติ —จาก ธาตุปฺปทีปิกา

อนึ่ง คำว่า สนฺตุสฺสิตํ, สนฺตุสฺสโก นี้ ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ ยังได้อธิบายไว้อีกว่า "จตุปัจ-

จัยที่ได้มานั้นจะดีหรือไม่ดีก็ตาม ผู้ให้จะให้ด้วยความเคารพหรือไม่เคารพก็ตาม ในเวลารับ หรือในเวลาบริโภค ในเวลาใช้ ก็จะไม่แสดงอาการผิดปกติ คือจะไม่มีความยินดียินร้าย ทั้งในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ได้แค่ไหนหรือได้มาอย่างไร ก็พอใจแค่นั้น ไม่ปรารถนาอะไรยิ่งไปกว่าที่ได้มา เป็นผู้มีใจสงบอยู่เสมอในอารมณ์ทุกอย่าง ขอให้นึกถึงมงคลสูตรข้อสุดท้าย ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ
อโสกํ วิรชํ เขมํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

ผู้ใดเมื่อถูกโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้ว คือได้ประสบกับความมีลาภหรือเสื่อมลาภ มียศหรือเสื่อมยศ มีสุขหรือมีทุกข์ ถูกนินทาหรือได้รับการสรรเสริญก็ตาม จิตของผู้นั้นไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรม ไม่มีโศก ไม่มีธุลีคือกิเลส เป็นจิตเกษมสำราญอยู่เสมอ นี้ถือว่าเป็นมงคลอันสูงสุด

ขอได้โปรดพิจารณาอีกครั้งหนึ่งที่ว่า วิมุตฺตตฺตาย จิตฺตํ, ฐิตสฺส สนฺตุสฺสิตํ ซึ่งแปลว่า เพราะหลุดพ้นแล้ว

วิญญาณจึงตั้งมั่น, เพราะวิญญาณตั้งมั่น วิญญาณจึงได้มี สนฺตุสฺสิตํ คือมีความยินดี, มีความสันโดษ

คำต่อมาที่ว่า "สนฺตุสฺสิตตฺตา น ปริตสฺสติ" ซึ่งแปลว่า เพราะวิญญาณได้มีความยินดีมีความสันโดษแล้ว วิญญาณจึงไม่ ปริตสฺสติ คือไม่สะดุ้ง" คำว่า ปริตสฺสติ นี้ แปลว่า สะดุ้งก็ได้ แปลว่า ดิ้นรนหรือกระสับกระส่ายก็ได้ ที่แปลว่าสะดุ้งหรือหวาดกลัวก็ได้นั้น ซึ่งคำนี้ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย สีลขันธวัคค์ว่า

ปริตสฺสนาติ อุพฺพิชฺชนา ผนฺทนา ซึ่งแปลว่า คำว่า ปริตสฺสนา ก็คือ อุพฺพิชฺชนา ซึ่งแปลว่า ความสะดุ้ง หวาดกลัว, และอีกอย่างคือ ผนฺทนา ซึ่งแปลว่า ดิ้นรน คำว่า อุพฺพิชฺชนา ที่แปลว่า สะดุ้ง หวาดกลัวนั้น ใน ธาตุปฺปทีปิกา ได้อธิบายไว้ว่า คำว่า อุพฺพิชฺชนา นี้มาจากรากศัพท์ว่า วิชิ=ภเย, จลเนสุ. ในความหมายว่า กลัว, ตกใจ, หวาด, ไหว, สั่น ตัวอย่างเช่น วิชฺชติ, สวิชฺชติ, สเวโค, สวิคฺโค แปลว่า สังเวช, สลดใจ, ใจเหี่ยว (สํ+วิชิ = กลัวพร้อม) อุพฺพิชฺชติ,

อุพฺเพโค, อุพฺพิคฺโค. แปลว่า หวาดหวั่น, หวาดเสียว (อุ+วิชิ) อุพฺพิคฺคหทโย มีใจหวาดเสียว คำว่า อุพฺพิชฺชนา นั้นเป็นคำนามมาจากคำกิริยาว่า อุพฺพิชฺชติ

ส่วนคำว่า ปริตสฺสนา ที่แปลว่า ดิ้นรน นั้น ในพรหมชาลสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธวัคค์ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า "สมณพราหมณ์ผู้มีตัณหาทั้งหลายนั้น จิตย่อมกวัดแกว่ง ดิ้นรน" ซึ่งคำบาลีในพระสูตรนี้ได้กล่าวว่า "ตทปิ เตสํ ภวตฺ สมณพฺราหฺมณานํ อชานตํ อปสฺสตฺ เวทยิตฺ ตณฺหาคตานํ ปริตสฺสิตฺ วิปฺผนฺทิตเมว" — (ที.สี. ๙/๓๙ ข้อ ๑๐๕) ขอให้สังเกตคำตอนท้ายที่ว่า ตณฺหาคตานํ ปริตสฺสิตฺ วิปฺผนฺทิตเมว ซึ่งแปลว่า จิตของผู้ที่ไปตามตัณหา หรือตกอยู่ในกระแสของตัณหาทั้งหลายนั้น/ ย่อม ปริตสฺสิตฺ วิปฺผนฺทิตฺ/ ซึ่งคำทั้ง ๒ นี้ในอรรถกถาของพระสูตรนี้ (สุ.วิ. ๑/๑๐๒ ข้อ ๔๑) ได้อธิบายไว้ว่า การที่จิตกวัดแกว่งดิ้นรนนี้ เป็นเพราะมีมีจฉาทิฏฐิ ("**ปริตสฺสิตฺ วิปฺผนฺทิตเมวาติ** อยฺ ทิฏฺฐิคตสฺสนา นาม)

อนึ่ง คำว่า เวทยิตๆ นี้ ตามศัพท์แท้ๆแปลว่า เวทนา เช่นในอาทิตตปริยายสูตรมีคำว่า "เวทยิตๆ วา สุขๆ วา ทุกฺขๆ วา อทุกฺขมสุขๆ วา ตมฺปี อาทิตฺตๆ, เกน อาทิตฺตๆ, อาทิตฺตๆ ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ฯลฯ" แปลว่า เวทนาไม่ว่าจะเป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ คือ เป็นอุเบกขา แม้ทั้งหมดนี้ก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร? ร้อนเพราะไฟคือราคะ ร้อนเพราะไฟคือโทสะ ร้อนเพราะไฟคือโมหะ แต่คำว่า เวทยิตๆ ที่ข้าพเจ้าแปลเสียใหม่ว่า จิต หรือ วิญญาณนั้น ก็เพราะมีพุทธพจน์อยู่บทหนึ่งว่า

ผนฺทนๆ จปลๆ จิตฺตๆ ทุรกฺขๆ ทุนฺนิวารยๆ
อุชุๆ กโรติ เมธาวี อุสุกาโร ว เตชนๆ
วาริโช ว ถเล ขิตฺโต โอกโมกตอุพฺภโต
ปริผนฺทติทๆ จิตฺตๆ มาเรเยฺยๆ ปหาตเว

จิต (โดยธรรมดาของมัน) ย่อมดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษาได้ยาก ห้ามได้ยาก แต่สำหรับผู้มีปัญญาชาบซึ้งในธรรม ย่อมทำจิตให้ตรง (คือไม่ให้ดิ้นรน กวัดแกว่งได้) เหมือนช่างทำลูกศรที่ฉลาด ย่อมทำไม้ที่คดให้ตรงได้ ปลาที่ถูกจับจากน้ำโยนขึ้นบก ย่อมดิ้นรน ฉันใด จิตนี้

ก็เหมือนกัน เมื่อพยายามที่จะละบ่วงของมาร คือยกจิตขึ้นจากกามคุณทั้งหลายแล้ว ก็ย่อมจะดิ้นรนเหมือนปลาฉะนั้น

— ธรรมบท ภาค ๒ เรื่องพระเมฆิยะ

ผนฺทนํ ซึ่งแปลว่า ดิ้นรน ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า หมายถึงดิ้นรนไปหาอารมณ์ทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ จปลํ ซึ่งแปลกันว่า กวัดแกว่ง ท่านอธิบายว่า คือไม่สามารถจะตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวได้ เหมือนเด็กทารกชาวบ้าน (คามทารโก วิย) ซึ่งไม่อาจจะอยู่ในอิริยาบถอันเดียวได้ คือจะยืนหรือนั่งอยู่นาน ๆ ไม่ได้ ต้องคอยเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ คำว่า จิต หมายถึง วิญญาณ (จิตฺตนฺติ วิญฺญาณํ) และวิญญาณได้ชื่อว่า จิต ก็เพราะมีความวิจิตรคือมีความหลายหลากไปด้วย ภูมิ วัตถุ (ที่ตั้ง) อารมณ์ และกิริยา เป็นต้น ทุรกฺขํ ซึ่งแปลว่า รักษาไว้ได้ยาก หมายความว่า จะให้ตั้งอยู่เฉพาะในอารมณ์ที่เป็นสัปปายะอย่างเดียวเท่านั้นไม่ได้ คือชอบเปลี่ยนรส เปลี่ยนรูป อยู่เสมอ ทั้งที่รูปและรสนั้นจะเป็นที่พอใจแล้วก็ตาม เหมือนกับโคที่กิน

ข้าวกล้าในที่ซึ่งเบียดเสียด หรือหนาแน่นไปด้วยข้าวกล้า (คือจะต้องกินต้นข้าวต้นนั้นบ้างต้นนี้บ้าง เช่นนี้อยู่เสมอ) คำว่า ทุนฺนิวารยํ ห้ามใจได้ยาก หมายความว่า ยากที่จะห้ามมิให้จิตแล่นไปหาวิสภาคารมณ์ คำว่า วิสภาคารมณ์ หมายถึงอารมณ์ต่าง ๆ หรืออารมณ์ที่แตกต่างไปจากที่เคยชิน อารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับอารมณ์ของกัมมัฏฐาน เช่นพระพุทธเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรามองไม่เห็นเลยว่า อะไรที่จะครอบงำจิตของบุรุษแล้วตั้งอยู่ เหมือนกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ของสตรี และในทำนองเดียวกัน ไม่มีอะไรที่จะครอบงำจิตของสตรีแล้วตั้งอยู่ เหมือนกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ของบุรุษ (องฺ.เอก. ๑/๑ ข้อ ๑—๑๐) เพราะฉะนั้นคำว่า วิสภาคารมณ์ ในที่นี้จึงหมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่แตกต่างกันหรือตรงข้ามกัน เช่น ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ตอนนี้ท่านอธิบายว่า "ภิกษุหนุ่มองค์หนึ่งเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน ไปเห็นหญิงคนหนึ่ง ก็ไปถือเอา *นิมิตในวิสภาคารมณ์* เช่นไปถือเอาส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายของหญิง

หรือเสื้อผ้าของหญิงผู้นั้น ก็เรียกว่า *ถือเอาซึ่งนิมิตในวิสภาคารมณ์* (คาเม ปิณฺฑาย จรนฺโต วิสภาคารมฺมเณ นิมิตฺตํ คเหตฺวา ฯลฯ — มโน.ปู. ๑/๑๙) หรืออีกแห่งหนึ่งท่านกล่าวว่า "คำว่า อิตถีโผฏฐัพพะ นั้นหมายถึงการได้สัมผัสกับกายของหญิง หรือได้สัมผัสกับเสื้อผ้าหรือเครื่องประดับ หรือพวงมาลัยที่อยู่กับหญิงนั้น ก็เรียกว่า อิตถีโผฏฐัพพะ เหมือนกัน และอิตถีโผฏฐัพพะทั้งหมดนี้ย่อมครอบงำจิตของบุรุษได้ เหมือนภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ผู้กำลังสวดมนต์เป็นคณะอยู่ที่ลานมหาเจดีย์ และได้มี *วิสภาคารัมมณผัสสะ* คือได้สัมผัสกับหญิงหรือเสื้อผ้าเครื่องประดับของหญิงนั้น (อิตฺถิยา กายสมฺผสฺโส, อิตฺถีสรีรารุฬฺหานํ วตฺถาลงฺการมาลาทีนมฺปิ ผสฺโส อิตฺถีโผฏฐพฺโพเตฺวว เวทิตพฺโพ. สพฺโพ เจส ปุริสสฺส จิตฺตํ ปริยาทิยติ มหาเจติยงฺคเณ คณสชฺฌายํ ภณนฺตสฺส ทหรภิกฺขุโน วิสภาคารมฺมณผสฺโส วิย)

— มโน.ปู. ๑/๒๓

เมื่อไม่ดิ้นรน ก็จะปรินิพพานได้เฉพาะตัว

คำที่ว่า "อปริตสฺสำ ปจฺจตฺตญฺเญว ปรินิพฺพายติ" (ดูในเล่มนี้หน้า ๕๒๔) ซึ่งแปลว่า เมื่อไม่ดิ้นรน หรือไม่สะดุ้งกลัว เพราะไม่มีตัณหาแล้วนั้น วิญญาณก็จะดับรอบได้เฉพาะตัว หรือดับรอบได้ด้วยตนเองนั้น เพื่อที่จะให้เข้าใจเรื่องนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงใคร่ที่จะนำพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งมาอ้างไว้ดังนี้

ความหวั่นไหวย่อมมีแก่ผู้ที่ยังอาศัยตัณหาอยู่ เมื่อไม่ได้อาศัยตัณหาแล้ว ความหวั่นไหวย่อมไม่มี เมื่อความหวั่นไหวไม่มี ปัสสัทธิความสงบย่อมมี เมื่อปัสสัทธิมี นติ การน้อมจิตย่อมไม่มี เมื่อ นติ การน้อมจิตไม่มี อาคติคติ การมาการไปย่อมไม่มี เมื่อการมาการไปไม่มี การจุติและการอุบัติย่อมไม่มี เมื่อการจุติและการอุบัติไม่มี โลกนี้ก็ย่อมไม่มี โลกอื่นก็ไม่มี โลกในระหว่างโลกทั้งสองก็ไม่มี นี่แลคือที่สุดแห่งทุกข์

นิสฺสิตสฺส จลิตํ, อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ, จลิเต อสติ ปสฺสทฺธิ, ปสฺสทฺธิยา สติ นติ น โหติ, นติยา

อสติ อาคติคติ น โหติ, อาคติคติยา อสติ จุตูปปาโต น โหติ, จุตูปปาเต อสติ เนวิธ น หุรं น อุภยนฺตเร, เอโสวนฺโต ทุกฺขสฺส.

— อุทาน ๒๕/๒๑๔ ข้อ ๗๔

ขอให้สังเกตพุทธพจน์ที่ตรัสมาแล้วว่า "**อปริตสฺสं** ปจฺจตฺตญฺเว ปรินิพฺพายติ เมื่อไม่สะดุ้งกลัวไม่ดิ้นรน วิญญาณก็ย่อมจะดับรอบได้ด้วยตนเอง" และคำว่า ปริตสฺสं นั้นแปลได้ ๒ อย่าง คือ ไม่สะดุ้งกลัว ไม่ดิ้นรน และอรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ปริตสฺสं** นั้นหมายถึง วิปฺผนฺทิตं จลิตं กมฺปิตं ซึ่งตามสำนวนบาลีในตอนนี้ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ตญฺจ โข ปเนตं ปริตสฺสิตं วิปฺผนฺทิตเมว. ทิฏฺฐิสงฺขาเตน เจว ตณฺหาสงฺขาเตน จ **ปริตสฺสิเตน** วิปฺผนฺทิตเมว จลิตเมว กมฺปิตเมว. ถุสราสิมฺหิ นิขาตขาณุสทิสं น โสตาปนฺนสฺส ทสฺสนมิว นิจฺจลนฺติ ทสฺเสติ. — สุ.วิ. ๑/๑๑๔ ข้อ ๑๐๕

ข้อสังเกตที่ว่านี้ก็คือ คำว่า **ปริตสฺสิตं** นั้น จะแปลว่า วิปฺผนฺทิตं ก็ได้ แปลว่า จลิตं ก็ได้ แปลว่า กมฺปิตं ก็ได้ วิปฺผนฺทิตं แปลว่า ดิ้นรน จลิตं แปลว่า

กวัดแกว่ง กมฺปีตๆ แปลว่า หวั่นไหว (ขอให้สังเกตว่า ผนฺทนๆ จปลๆ จิตฺตๆ, คำว่า จลิตๆ กับคำว่า จปลๆ มีความหมายอย่างเดียวกัน) จากพุทธพจน์ที่อ้างมานั้น ขอให้สังเกตว่า *ผู้ที่ยังมีตัณหาอยู่หรืออาศัยตัณหาอยู่นั้น จิตจะต้องมีความกวัดแกว่ง คือไม่มีความมั่นคง เหมือนกับหลักที่ฝังอยู่ในกองแกลบ ซึ่งโยกโคลงได้ง่าย* (ถุสราสิมฺหินิขาตขาณุสทิสๆ) และในเมื่อยังมี จลิตๆ ความหวั่นไหวเพราะยังมีตัณหาอยู่ ในที่สุดก็จะต้องมี นติ การน้อมจิตไปยังอารมณ์ต่าง ๆ (นติยา สติ) การมาการไปของจิตก็ยังต้องมี เมื่อยังมีการมาการไป (อาคติคติ สติ) การจุติและการอุบัติคือ การจุติและปฏิสนธิ หรือการตายและเกิดก็ยังต้องมี *เมื่อยังมีจุติปฏิสนธิ* ก็แปลว่า *วิญญาณยังไม่ได้ปรินิพพาน* คือยังไม่ดับรอบยังไม่ดับโดยสิ้นเชิง แต่ถ้าความหวั่นไหวไม่มี ก็จะมีปัสสัทธิ ดังที่มีหลักอยู่ว่า วิมุติ การหลุดพ้นนั้นมี ๕ อย่าง คือ ตทังควิมุติ วิกขัมภนวิมุติ สมุทเฉทวิมุติ ปฏิปัสสัทธิวิมุติ นิสสรณวิมุติ ฉะนั้นคำว่า เมื่อไม่มีการหวั่นไหว ก็จะมีปัสสัทธิ ปัสสัทธิ ในที่นี้คือ ปฏิปัสสัทธิ ซึ่งจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อ

เกิดสมุจเฉทวิมุติแล้ว คือตัดกิเลสได้ขาดจากสันดานแล้ว เป็นพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง แต่ตามในอุปยสูตรนี้แสดงว่า ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เพราะมีคำว่า "เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ย่อมไม่มี พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำก็ได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี"

อนึ่ง ขอให้สังเกตอีกว่า เมื่อจิตไม่หวั่นไหว คือมีจิตตั้งมั่นแล้ว ซึ่งจะเป็นการตั้งมั่นอยู่ในฌาน หรือตั้งมั่นอยู่ในนิพพานก็ตาม ปัสสัทธิย่อมมีอยู่เสมอ เมื่อมีปัสสัทธิแล้ว จิตก็ไม่แสวงหาหรือแส่ไปหาอารมณ์อื่น ในความหมายอย่างนี้เรียกว่า ไม่มีการน้อมจิตคือไม่มีนติ เมื่อการน้อมจิตไม่มี ซึ่งในความหมายขั้นสูง ก็คือจิตตั้งมั่นสงบแน่วแน่อยู่ในนิพพานอย่างเดียว มีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว เมื่อทำได้เช่นนี้ การมาการไปของจิตย่อมไม่มี เมื่อการมาการไปไม่มี การจุติและปฏิสนธิก็ย่อมไม่มี เพราะการจุติหมายถึงจิตดับแล้วจะไปเกิดเป็นอะไร การปฏิสนธิสนธิหมายถึงการเกิดใหม่ เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่กับที่ไม่เคลื่อนไปไหนเลย และยังมี

นิพพานเป็นอารมณ์ คือมีความพอใจยินดีในการดับไม่มีเหลือของนามรูป นึกอยู่แต่ว่า ภวนิโรโธ นิพฺพานํ ความดับไม่มีเหลือหรือความดับสนิทของภพ คือนิพพาน ภพในที่นี้หมายถึงนามรูป เมื่อจิตอยู่ในภาวะเช่นนี้ จิตก็ย่อมจะปรินิพพานได้เอง เหมือนประทีปที่หมดเชื้อหมดน้ำมันแล้ว ก็ย่อมดับไปเองฉะนั้น ขอให้นึกถึงบทสุดท้ายของรัตนสูตรที่ว่า "ขีณํ ปุราณ นวๆ นตฺถิ สมฺภวๆ วิรตฺตจิตตายติเก ภวสฺมิ เต ขีณพีชา อวิรุฬฺหิฉนฺทา นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมปทีโป" ซึ่งแปลว่า "กรรมเก่าก็สิ้นแล้ว กรรมที่จะให้เกิดใหม่ก็ไม่มี มีจิตเบื่อหน่ายที่จะเกิดในภพต่อไป ท่านผู้มีพืชสิ้นแล้ว ไม่มีฉันทะที่จะเกิดอีก เป็นนักปราชญ์เช่นนี้ ก็ย่อมจะดับไป เหมือนประทีปที่สิ้นเชื้อย่อมดับไปฉะนั้น"

เมื่อตัณหาอุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี

จากคำอธิบายมาทั้งหมดตั้งแต่หน้า ๕๑๗ ก็เพื่อแสดงเหตุผลให้เข้าใจได้ด้วยตนเองว่า เมื่อตัณหาไม่มี

คือไม่มีทั้งกามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา ก็จะไม่ยึดมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก (อนิสฺสิโต จ วิหรติ น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ) เมื่อไม่มีการยึดมั่น คือไม่มีอุปาทานทุกชนิด คือไม่มีกามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน จิตก็จะไม่มีที่ตั้ง คือไม่มีอารมณ์ใด ๆ เป็นที่ตั้ง หรือเป็นตัวเกาะเกี่ยวให้จิตเกิด ไม่มีนามและรูปใด ๆ เป็นที่ตั้ง หรือเป็นปัจจัยให้เกิด แต่จิตจะมีแต่ความว่างเป็นอารมณ์ คือมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้นเมื่อชีวิตินทรีย์ดับ คือพระอรหันต์สิ้นชีวิต ร่างกายหมดสภาพที่จะเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิด เช่นเมื่อตาบอด จักษุวิญญาณก็จะไม่เกิด หรือหทัยวัตถุคือสมองตาย มโนวิญญาณ คือความรู้สึกนึกคิดก็เกิดไม่ได้ และในเมื่อตัณหาอุปาทานใด ๆ ไม่มีทั้งสิ้น ในขณะที่กำลังจะดับขันธปรินิพพาน ก็จะไม่มีอารมณ์ใด ๆ เกิด ซึ่งอารมณ์นั้นไม่ว่าจะเป็นนามธรรม หรือรูปธรรมก็ไม่มี เมื่อไม่มีอารมณ์เป็นตัวนำปฏิสนธิ ฉะนั้นพระอรหันต์ทั้งหลายในเมื่อชีวิตินทรีย์ดับ วิญญาณจึงได้ดับสนิท ซึ่งเรียกว่าดับขันธปรินิพพาน การเกิดใหม่หรือการมีภพ

ใหม่จึงไม่มีอีกต่อไป พระอรหันต์ทุกองค์รู้แจ้งข้อเท็จจริงอันนี้ดี ฉะนั้นท่านจึงรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ก็ได้ทำแล้ว กิจที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี

ข้อมูลที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า ถ้าอุปาทานไม่มี ภพไม่มี

ข้าพเจ้าได้เคยอธิบายมาแล้วว่า "ในคืนวันตรัสรู้ คือในยามที่ ๓ แห่งราตรีของวันวิสาขะนั้น พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยทรงเริ่มพิจารณาว่า ชรา มรณะมีขึ้น ก็เพราะมีชาติคือความเกิด ชาติความเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ? และในที่สุดก็ทรงทราบว่าชาติมีขึ้นก็เพราะมีภพ ภพมีขึ้นก็เพราะมีอุปาทาน และทรงพิจารณาอย่างนี้ย้อนขึ้นไปโดยลำดับ จนกระทั่งถึงหัวข้อว่า นามรูปมีขึ้นก็เพราะว่ามีวิญญาณ วิญญาณมีขึ้นก็เพราะมีนามรูป *ครั้งแรกทรงพิจารณาเพียงแค่นี้ก่อน มิได้ทรงพิจารณา ตั้งแต่หัวข้อแรก คือเพราะมีอวิชชา จึงมีสังขาร เพราะมีสังขาร จึงมีวิญญาณ เพราะมีวิญญาณ*

จึงมีนามรูป อย่างนี้เป็นต้น ขอได้โปรดจำไว้ให้ดีว่า *ครั้งแรกพระองค์มิได้ทรงพิจารณาตั้งแต่หัวข้อแรก* ซึ่งเรื่องนี้คนส่วนมากไม่ทราบ เพราะแม้แต่ในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จกรมพระปรมานุชิต ฯ พุทธประวัติฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้กล่าวไว้อย่างเดียวกันว่า ในคืนวันตรัสรู้นั้น *พระองค์ทรงพิจารณามาตั้งแต่หัวข้อแรก* คือ จากอวิชชามาโดยลำดับ แต่ในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช ปุสสเทวะ ทรงกล่าวว่า ครั้งแรกทรงเริ่มพิจารณาจาก *ชรา มรณะมีขึ้นเพราะมีชาติ ชาติมีขึ้นเพราะมีภพ ภพมีขึ้นเพราะอุปาทาน* อย่างนี้เป็นต้น (ขอให้ดูในเล่มนี้หน้า ๗๑,๑๐๐,๑๐๓,๑๐๕,๑๑๓)

ปัญหามีอยู่ว่า พระพุทธองค์ทรงรู้ได้อย่างไรว่า *ชาติความเกิดมีขึ้น ก็เพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีขึ้น ก็เพราะมีตัณหา* อย่างนี้เป็นต้น ปัญหานี้เป็นปัญหาที่สำคัญมาก ซึ่งถ้าไม่รู้ข้อเท็จจริง หรือข้อมูลในเรื่องนี้แล้ว รับรองได้ว่า สำหรับเราทั้งหลายซึ่งเป็นคนธรรมดา ไม่ใช่พระอริยบุคคลนั้น จะไม่มีทางเข้าใจได้ด้วยตนเองเลย

ถึงแม้จะได้อ่านคำอธิบายในเรื่องนี้ จากพระสูตรต่าง ๆ ดังที่อ้างมาแล้ว ซึ่งล้วนแต่เป็นคำอธิบายในหัวข้อที่ว่า "เพราะมีตัณหา จึงมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทาน จึงมีภพ คือมีการเกิดใหม่ ถ้าอุปาทานไม่มี ภพคือการเกิดใหม่ก็ย่อมไม่มี" ซึ่งคำอธิบายเกี่ยวกับหัวข้อเหล่านี้ได้อ้างพุทธพจน์มาหลายแห่ง แต่ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็รู้ดีว่า ถ้าคนอ่านไม่ได้ศึกษาอย่างละเอียด ไม่ได้อ่านทบทวนหลาย ๆ ครั้งแล้ว ก็จะไม่มีทางเข้าใจได้ด้วยตนเอง นอกจากจะเข้าใจตามที่จำข้อความในคัมภีร์ได้เท่านั้น ซึ่งถึงแม้จะบอกว่าตนเองเข้าใจดีแล้วก็ตามในหัวข้อเหล่านี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงเข้าใจตามความจำ ไม่ได้เข้าใจจากข้อมูลหรือตัวอย่าง ซึ่งความเข้าใจทั้ง ๒ อย่างนี้ผิดกันมาก เพราะฉะนั้นควรจะรู้ว่า "*พระพุทธเจ้าทรงทราบได้อย่างไรว่า ภพคือการเกิดใหม่มีขึ้นก็เพราะมีอุปาทาน*" หัวข้อนี้สำคัญมาก ทุกคนควรจะเข้าใจว่า ถ้าเรายังมีกิเลสอยู่ ตายแล้วก็ยังต้องเกิดอีกและก็เคยเกิดเคยตายมานานแล้ว คือนานก่อนที่โลกนี้จะเกิดเสียด้วยซ้ำไป

เหตุผลสำคัญที่ทำให้พระพุทธองค์ทรงทราบว่าภพย่อมมี ก็เพราะมีอุปาทาน ถ้าอุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มีนั้นก็คือ :—

๑. เพราะในปฐมยามแห่งราตรีวันวิสาขะ พระพุทธเจ้าทรงระลึกชาติได้ และทรงระลึกย้อนหลังไปได้ไกลนับเป็นกัป ๆ กัปหนึ่งคืออายุของโลก ๆ หนึ่ง หรือจะหมายความว่า กัปหนึ่งคืออายุกัปหนึ่ง คือสิ้นอายุขัยครั้งหนึ่ง ๆ ก็ได้ แต่โดยปกติแล้ว คำว่า พระพุทธองค์ทรงระลึกชาติได้หลายร้อยหลายพันสังวัฏกัป และวิวัฏกัป กัปในที่นี้หมายถึงอายุของโลก (ดูในอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๑ และอภิญญาเล่ม ๒ หน้า ๒๐๑, ๒๑๕, ๒๓๕, สัพพัญญู หน้า ๖, ๑๕, ๕๙, ๙๖, ๑๐๒, ๑๑๓, และอภิญญา เล่ม ๓ หน้า ๓๑, ๓๓, ๓๔, ๓๗, ๗๐)

๒. เพราะในมัชฌิมยามแห่งราตรีวันวิสาขะ พระพุทธเจ้าทรงมีทิพยจักษุหรือจุตูปปาตญาณ คือสามารถทรงมองเห็นชีวิตหลังจากตาย คือทรงเห็นว่า *ทุกชีวิตเมื่อตายแล้ว ไม่ว่าจะเป็นคนหรือสัตว์ คนทุกคนสัตว์ทุกตัวจะต้องมีภพ คือมีนามรูปเกิดใหม่ทั้งสิ้น* ไม่มีข้อยกเว้น

และนามรูปหรือภพที่เกิดใหม่นี้มีสภาพเป็น **กายทิพย์** คือเป็นกายซึ่งเกิดจากจิตหรือจากวิญญาณของตนเอง โดยไม่ต้องอาศัยพ่อแม่ หรือผู้ให้กำเนิดใด ๆ ทั้งสิ้น และนอกจากนี้โดยอาศัยทิพยจักษุและบุพเพนิวาสานุสติญาณก็สามารถที่จะทรงทราบได้ว่า ผู้ที่เกิดในท้องแม่ แม้จะเกิดมาได้เพียง ๗ วัน ซึ่งรูปร่างของชีวิตในขณะนี้ยังไม่เป็นตัวตน เป็นเพียงชีวิตจุดเล็ก ๆ ซึ่งมองดูด้วยตาธรรมดาไม่เห็น และพระองค์ทรงเรียกชีวิตจุดเล็ก ๆ นี้ว่า **กลละ** ซึ่งในความหมายทั่วไป คำว่า กลละ แปลว่า โคลนหรือเลน (mud) หรือหยดน้ำมัน เช่นคำว่า **ติลกลละ** หยดน้ำมันงา โดยเฉพาะคำว่า กลละ นี้ ในวิสุทธิมรรคอธิบายว่า กลละ นี้มีขนาดเท่ากับ เอาขนจามรีใส่ลงไปในน้ำมันงาที่ใส แล้วสลัดน้ำมันที่ติดอยู่ที่ปลายขนจามรีนั้น ๗ ครั้ง น้ำมันงาที่ติดอยู่ที่ปลายขนจามรี ซึ่งได้สลัดออกถึง ๗ ครั้งแล้วนั้นเท่ากับขนาดของกลละ และคำ ๆ นี้ริสเดวิดส์ แปลว่า The first state in the formation of the feotus กล่าวคือในคัมภีร์พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า เมื่อวิญญาณมาปฏิสนธิ

ในไข่ที่ผสมเชื้อไว้แล้ว ไข่นั้นจึงจะเจริญเติบโตขึ้นมา ถ้าวิญญาณยังไม่มาปฏิสนธิในไข่ ไข่นั้นก็จะเจริญเติบโตขึ้นมาเป็นเด็กทารกไม่ได้ และพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สัปดาห์ที่ ๑ นับจำเดิมตั้งแต่วิญญาณได้มาปฏิสนธิแล้วนั้น ชีวิตที่เกิดนั้นเรียกว่า กลละ สัปดาห์ที่ ๒ เรียกว่า อัพพุทะ สัปหาห์ที่ ๓ เรียกว่า เปสิ สัปดาห์ที่ ๔ เรียกว่า ฆนะ สัปดาห์ที่ ๕ เรียกว่า ปัญจสาขา คือเริ่มมีสาขาคือมีปุ่มเกิดขึ้น ๕ อย่าง คือศีรษะ แขน ๒ ข้าง ขา ๒ ข้าง (รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอให้อ่านจากหนังสือพุทธวิทยา เล่ม ๑ หน้า ๑๒๕ และคัมภีร์สยุตตนิกาย สคาถาวรรค หน้า ๒๓๕)

อนึ่ง แม้ชีวิตจะเริ่มเกิดมาได้ ๗ วัน ซึ่งขณะนี้ยังเป็นกลละอยู่ ซึ่งมองดูด้วยตาธรรมดาไม่เห็นนั้น แต่ด้วยอำนาจของบุพเพนิวาสานุสติญาณ พระพุทธเจ้าก็สามารถที่จะทรงทราบได้ว่า *ผู้ที่มาเกิดในไข่ที่ผสมเชื้อไว้แล้วนั้นเป็นใคร รูปร่างหน้าตาอย่างไร มาจากไหน* และขอได้โปรดทราบไว้ด้วยว่า คนเราทุก ๆ คน สัตว์ทุกประเภทก่อนจะมาปฏิสนธิในท้องแม่นั้น *จะต้องเป็น*

โอปปาติกะมาเกิด เมื่อเป็นโอปปาติกะ ก็หมายความว่า จะต้องมีรูปร่างหน้าตา มีร่างกายซึ่งเป็นกายทิพย์ และเมื่อโอปปาติกะนี้ตาย ซึ่งเรียกว่าจุติ เมื่อจุติแล้วร่างกายซึ่งเป็นกายทิพย์นั้นก็จะสลายตัวทันที และพร้อมกันนั้นวิญญาณซึ่งขณะนี้ได้ละทิ้งกายทิพย์แล้ว ก็จะเข้าสู่กายเนื้อ คือมาปฏิสนธิอยู่ในไข่ที่ผสมเชื้อเอาไว้แล้ว เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงสามารถที่จะทราบได้ว่า ผู้ที่มาเกิดในท้องแม่นั้น แม้เพิ่งจะมาเกิดได้เพียงวันเดียว หรือ ๒ วัน ก็ทรงทราบว่า *เป็นใครมาเกิด* หรือเมื่อเกิดและเจริญเติบโตจนกระทั่งคลอดออกมาแล้ว จะมีอายุนับตั้งแต่คลอดได้กี่วันกี่เดือนกี่ปีก็ตาม ถ้าพระองค์มีพระประสงค์จะรู้ว่า *เป็นใครมาเกิด ก็สามารถที่จะทรงทราบได้* คือสามารถมองย้อนหลังไปในอดีตได้ และสามารถที่จะระลึกได้หลายร้อยหลายพันชาติ หรือมากกว่านั้นกี่ร้อยกี่พันเท่า ก็ทรงรู้ได้ นี่คือข้อมูลที่ทำให้พระพุทธองค์ทรงทราบแน่ชัดว่า ทุกคนเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน

และด้วยอำนาจของทิพยจักษุ หรือจุตูปปาตญาณก็สามารถทำให้พระองค์ทรงทราบว่า *ไม่ว่าคนหรือสัตว์*

เมื่อตายแล้วจะต้องมีนามรูปเกิดขึ้นมาอีกเสมอ โดยไม่มีข้อยกเว้นเลย และนอกจากนี้ด้วยอำนาจของจุตูปปาตญาณหรือทิพยจักษุนั้น ก็ยังสามารถทำให้ทรงรู้ถึงอนาคตได้อีกด้วย และสามารถทรงรู้ได้ไกลมากด้วย เช่นตัวอย่างพระพุทธเจ้าของเราในสมัยที่เป็นสุเมธดาบส และมีความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอนาคต พระพุทธเจ้าในสมัยนั้นซึ่งทรงพระนามว่าทีปังกร ก็ได้ทรงพยากรณ์ว่า นับแต่นี้ไป ๔ อสงไขยแสนกัป ก็จะได้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระสมณโคดม พระเทวทัตซึ่งถูกแผ่นดินสูบ เพราะได้กระทำอนันตริยกรรม คือทำสังฆเภท และทรงทำร้ายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าของเราก็สามารถพยากรณ์ว่า ต่อไปในอนาคตซึ่งในคัมภีร์ไม่ได้บอกว่า นานเท่าไร แต่ในที่สุดก็จะได้สำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ใช่เพียงเท่านี้ ถ้าพระองค์ทรงปรารถนาที่จะทรงรู้อนาคตของใคร *เขาจะตายเมื่อไร ตายแล้วจะไปเกิดเป็นอะไรอยู่ที่ไหน หรือใครจะมีโชคดีโชคร้ายอย่างไรในอนาคต* ก็ทรงทราบได้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนหนึ่ง จึงได้กล่าวไว้ว่า

"โดยธรรมดาผู้ที่ได้ทิพยจักษุญาณนั้น จะต้องได้อนาคตังสญาณ คือการรู้ในอนาคตอีกด้วย" และในวิสุทธิมรรคท่านก็ยังบอกไว้อีกว่า "การได้ทิพยจักษุญาณ หรือจุตูปปาตญาณนั้น ก็สามารถที่จะบอกได้ว่า เขาเหล่านี้ทำกรรมอะไร จึงต้องมาเกิดในสุคติโลกสวรรค์หรือมาเกิดในอบายทุคติวินิบาตนรก" (ดูอภิญญา เล่ม ๒ หน้า ๒๔๕) เช่นในนิทเทสคือในคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องทิพยจักษุนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "ผู้ที่ได้ทิพยจักษุนั้น เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ก้าวล่วงจักษุของมนุษย์ว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึง อบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ฯลฯ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ฯลฯ" (ดูในอภิญญา เล่ม ๑ หน้า ๗๓—๗๔)

ยถากัมมูปคญาณ กับ อนาคตังสญาณ เกิดพร้อมกับทิพยจักขุญาณ

อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค ๒ หน้า ๒๗๓ (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๑) ได้กล่าวว่า "ภิกษุผู้ได้ทิพยจักษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อทำแสงสว่างให้เกิดเต็มที่แล้ว และให้แสงสว่างนั้นพุ่งไปยังนรก ก็ย่อมจะเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้อยู่ในนรก ซึ่งกำลังเสวยทุกข์อย่างมากมาย การเห็นเช่นนี้เป็นกิจของทิพยจักษุเท่านั้น และเมื่อภิกษุนั้นมนสิการอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงต้องมาเสวยทุกข์เช่นนี้ เมื่อมนสิการคือคิดอย่างนี้แล้ว ญาณซึ่งมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะเกิดขึ้นว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมชื่อนี้ จึงต้องมาเสวยทุกข์อย่างนี้" และในทำนองเดียวกัน เมื่อตั้งใจให้แสงสว่างนั้นพุ่งไปยังเทวโลก ก็จะเห็นสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในสวนนันทวัน มิสสกวัน ปารุสกวัน เป็นต้น ซึ่งกำลังเสวยมหาสมบัติอยู่ การเห็นเช่นนี้ก็เป็นกิจของทิพยจักษุเท่านั้น และเมื่อภิกษุนั้นคิดว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงได้มาเสวยสมบัติเช่นนี้ ครั้นแล้วญาณซึ่งมีกรรมนั้นเป็น

อารมณ์ก็จะเกิดขึ้นว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมชื่อนี้ จึงได้มาเสวยสมบัติเช่นนี้ ญาณเช่นนี้เรียกว่า ยถากัมมูปคญาณ คือญาณที่รู้ว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม การบริกรรมเพื่อให้เกิดยถากัมมูปคญาณ กับการบริกรรมเพื่อให้เกิดอนาคตังสญาณนั้น ไม่มีความแตกต่างกัน คือบริกรรมอย่างเดียวกัน ฉะนั้น ญาณทั้งสองคือยถากัมมูปคญาณ กับอนาคตังสญาณนั้น มีทิพยจักษุเป็นบาทเหมือนกัน และเกิดขึ้นพร้อมกันกับทิพยจักษุนั่นเอง

อิธ ภิกฺขุ เหฏฺฐา นิรยาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา เนรยิเก สตฺเต ปสฺสติ มหาทุกฺขมนุภวมาเน ตํ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมว ฯ โส เอวํ มนสิกโรติ "กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ ทุกฺขมนุภวนฺตีติ ฯ อถสฺส "อิทํ นาม กตฺวาติ ตกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตถา อุปริ เทวโลกาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา นนฺทวนมิสฺสกวนปารุสกวนาทีสุ สตฺเต ปสฺสติ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาเน ตมฺปิ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมว ฯ โส เอวํ มนสิกโรติ "กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ สมฺปตฺติมนุภวนฺตีติ ฯ อถสฺส "อิทํ นาม กมฺมํ

กตฺวาติ ตกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ อิทํ ยถากมฺมูปคญาณํ นาม ฯ อิมสฺส วิสุ ปริกมฺมํ นาม นตฺถิ ฯ ยถา จิมสฺส เอวํ อนาคตสญาณสฺสาปี ฯ ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมานิ ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติ ฯ

– วิ. ๒/๒๗๓, สมนฺต. ๑/๖๔

จากหลักฐานที่อ้างมานี้ แสดงให้เห็นว่า "ผู้ที่ได้ทิพยจักษุญาณนั้น นอกจากจะมีความสามารถมองเห็นในสิ่งซึ่งตาธรรมดามองไม่เห็นแล้ว ยังมีญาณอีก ๒ อย่างเกิดขึ้นด้วย คือ ยถากัมมูปคญาณ ซึ่งหมายความว่า ถ้าต้องการจะรู้ว่า สัตว์ตนนี้หรือสัตว์ตนไหนก็ตามเมื่อตายไปแล้ว ได้ไปเกิดในอบายภูมิหรือในสุคติภูมิชั้นไหน เกิดมาแล้วมีสุขมีทุกข์อย่างไร เป็นเพราะเขาได้ทำกรรมอะไร ก็จะรู้ได้ทันที ญาณที่รู้อย่างนี้เรียกว่า ยถากัมมูปคญาณ และถ้าต้องการจะรู้ว่า คนนั้นหรือคนนี้ต่อไปในอนาคตจะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นแก่เขา จะเกิดขึ้นเมื่อไร เวลาไหน เดือนไหน ปีไหน จะเป็นโชคดีหรือ

โชคร้ายก็ตาม ก็สามารถที่จะรู้ได้ทันทีเหมือนกัน ญาณอันนี้เรียกว่า **อนาคตังสญาณ** แปลว่าญาณที่รู้อนาคต

เพราะเหตุที่พระพุทธองค์ทรงมีบุพเพนิวาสานุสติญาณและทิพยจักษุญาณ หรือจุตูปปาตญาณ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงทำให้พระองค์ทรงรู้แจ่มแจ้งว่า *สัตว์ที่ยังมีตัณหา อุปาทาน อยู่นั้น เมื่อตายแล้ว จึงต้องเกิดอีกแน่นอน* เพราะคำว่า **ภพย่อมมีเพราะมีอุปาทาน** คำว่า ภพ ในที่นี้หมายถึง **อุปปัตติภพ** คือ นามรูปที่เกิด และอีกนัยหนึ่งคำว่า ภพ หมายถึง **กรรมภพ** คือกรรมที่จะทำให้เกิดภพคือให้เกิดมีนามรูปขึ้นมาอีก ซึ่งภพหรือนามรูปนั้นจะเกิดมาดีหรือไม่ดี จะเกิดในสุคติภูมิหรือในทุคติภูมิก็สุดแล้วแต่กรรม ดังที่พระองค์ได้ตรัสมาแล้วว่า "สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต ฯลฯ ตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต ฯลฯ ตายแล้วจึงไปเกิดในทุคติ วินิบาต นรก ฯลฯ"

ภพย่อมมีเพราะมีอุปาทาน
แต่เหตุไฉนในธรรมจักรกัปวัตนสูตร
พระองค์จึงตรัสว่า ตัณหาเป็นตัวการทำให้เกิดอีก

อนึ่ง จากเรื่องในธรรมจักรกัปวัตนสูตร ซึ่งได้เคยนำมาเขียนไว้แล้วนั้น (ดูในเล่มนี้หน้า ๑๔๑, ๑๔๙) พระองค์ตรัสว่า "ตณฺหา โปโนพฺภวิกา" แปลว่า "ตัณหาทำให้มีภพอีก" คือทำให้เกิดอีก ส่วนในเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ พระองค์ตรัสว่า "อุปาทานทำให้เกิดภพ ถ้าอุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี" อันที่จริงถ้าเราพิจารณาดูจากเรื่องปฏิจจสมุปบาทโดยละเอียดแล้ว เราจะเห็นว่าทุกหัวข้อนับตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมา ก็ล้วนแต่เป็นปัจจัยให้เกิดภพทั้งสิ้น คือ อวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดภพได้ สังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดภพได้ อย่างนี้เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ขอได้โปรดจำไว้ให้ดีว่า กิเลสต่างๆ เช่น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กิเลสเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันเสมอ กล่าวคือ ถ้าในขณะที่เกิดความอยากได้ ความพอใจนั้น ถ้าในขณะนั้นไม่มี*อวิชชา* ไม่มี*อุปาทาน* ความพอใจความอยากได้นั้นจะไม่เรียกว่า *ตัณหา* และในทำนอง

เดียวกัน ในขณะที่เกิดความอยากความต้องการความพอใจนั้น ถ้าในขณะนั้นไม่มี*อวิชชา* ความพอใจอยากได้นั้นก็ไม่เรียกว่า *ตัณหา* เพราะฉะนั้นเมื่อพูดถึงตัณหาหรืออุปาทาน อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น แม้จะไม่พูดถึงกิเลสตัวอื่นเลย ก็ขอให้เข้าใจว่าเป็นการพูดถึงกิเลสตัวอื่นด้วย เพราะกิเลส ๓ ตัวนี้ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานนี้จะต้องประกอบอยู่ด้วยกันเสมอ ถ้าละกิเลสตัวใดตัวหนึ่งได้เด็ดขาดก็แปลว่า กิเลสอีก ๒ ตัวนั้นก็เป็นอันละได้ขาดด้วย โดยเฉพาะกิเลสที่สำคัญที่สุดนั้น คือ อวิชชา รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้มีอธิบายไว้ในอภิธรรมปิฎก วิภังค เล่มที่ ๓๕ ขอให้ดูในหมวดสัมปยุตตจตุกกะ และอัญญมัญญจตุกกะ หน้า ๑๖๗—๑๗๐ หรือในหนังสือพุทธวิทยา เล่ม ๒ หน้า ๓๘๓

ถ้าอวิชชาไม่มี กิเลสอื่น ๆ ก็มีไม่ได้

อนึ่งคำว่า **อวิชชา** ซึ่งแปลว่า **ไม่รู้แจ้งนั้น** จะต้องเข้าใจความหมายให้ถูก อย่าคิดแปลเอาเอง เพราะคำ ๆ นี้มีความหมายจำกัด ไม่ได้หมายความว่า *ถ้าไม่รู้*

อะไร หรือรู้ไม่แจ้ง ก็เรียกว่า อวิชชาทั้งหมด เพราะเหตุนี้ตามศัพท์ แม้คำว่าอวิชชาจะแปลว่า ไม่รู้แจ้งก็จริง แต่หมายถึงการไม่รู้แจ้ง ๘ อย่างเท่านั้น คือไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ และไม่รู้แจ้งในเรื่องอดีต เรื่องอนาคต และไม่รู้แจ้งทั้งเรื่องอดีตและเรื่องอนาคต และอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นข้อสุดท้าย และเป็นข้อสรุปด้วยคือ **การไม่รู้แจ้งปฏิจจสมุปบาท** ซึ่งหมายความว่า ถ้ารู้แจ้งแทงตลอดซึ่งปฏิจจสมุปบาทจริง ๆ แล้ว ก็หมายถึงว่า ได้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วย รู้แจ้งซึ่งอดีต อนาคต และรู้แจ้งทั้งอดีตและอนาคตด้วย (ดูในเล่มนี้หน้า ๓๒,๓๔,๓๕,๓๗,๓๘, ๔๑) เพราะฉะนั้นในเรื่องอวิชชา ๘ อย่างนี้ ประเด็นที่สำคัญที่สุดจึงอยู่ที่ การไม่รู้แจ้งแทงตลอด ซึ่งปฏิจจสมุปบาท และการไม่รู้แจ้ง ๘ อย่างนี้ ถ้าจะชี้ให้ชัดถึงประเด็นที่สำคัญที่สุดในเรื่องอวิชชา ๘ นี้ก็คือ *การไม่รู้แจ้งซึ่งนิโรธ ซึ่งเป็นความดับทุกข์ หรือที่สุดแห่งความทุกข์* ตราบใดที่ยังไม่รู้แจ้งนิโรธหรือนิพพานแล้ว การที่จะรู้แจ้งจริง ๆ ซึ่งทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ และมรรคอริยสัจ ก็เป็นไปไม่ได้ ตลอดทั้งการรู้แจ้งเรื่องอดีต

อนาคต ทั้งอดีตและอนาคตก็เป็นไปไม่ได้ด้วย มีพุทธพจน์อยู่บทหนึ่งว่า

สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต

— สํ.ขนฺ. ๑๗/๒๒ ข้อ ๒๒

แปลว่า จงถอนตัณหาพร้อมราก ซึ่งเมื่อถอนได้แล้วก็จะดับความกระหาย และปรินิพพาน คือ ดับความร้อนได้หมดทุกอย่าง หรืออีกนัยหนึ่งคือจะดับนามรูปได้หมดทุกอย่าง

คำว่า **สมูลํ** ซึ่งแปลว่า **พร้อมทั้งราก** คำว่า **ราก** ในที่นี้หมายถึง อวิชชา ซึ่งเป็นรากของตัณหา ซึ่งในอรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า ตณฺหาย อวิชฺชา มูลํ นาม อวิชชาชื่อว่าเป็นมูลของตัณหา (สา.ปกา. ๒/๒๙๐) โดยธรรมดาต้นไม้ แม้จะตัดลำต้นหรือกิ่งใบทั้งหมด แต่ถ้ารากของมันยังดีอยู่ มันก็จะงอกขึ้นมาอีก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ยถาปี มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปี รุกฺโข ปุนเรว รุหติ,
เอวมฺปี ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิ ปุนปฺปุนํ

เมื่อรากยังดีอยู่ไม่มีอันตราย ยังมั่นคงอยู่ ต้นแม้จะถูกตัดแล้ว ก็ย่อมจะงอกขึ้นอีกได้ ข้อนี้ฉันใด เมื่อตัณหาอนุสัย คือตัณหาที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานยังไม่ได้ถอนให้สิ้นราก (ด้วยอรหัตมรรค) ทุกข์ก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ ฉันนั้น

— ธรรมบท ภาค ๘ หน้า ๙ เรื่อง สูกรโปติกา

อนึ่ง คำว่า "ตณฺหานุสเย อนูหเต" นั้นในอรรถกถาท่านอธิบายว่า เมื่ออนุสัยแห่งตัณหาซึ่งเป็นไปทางทวารทั้ง ๖ คือทางจักษุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร ยังไม่ได้ถอนคือยังไม่ได้ตัดให้เด็ดขาด ด้วยอรหัตมรรคญาณแล้ว ความทุกข์เช่นความเกิดในภพนั้นภพนี้ เป็นต้น ก็ย่อมจะเกิดขึ้นได้อีกบ่อย ๆ (ฉทฺวาริกาย ตณฺหาย อนุสเย อรหตฺตมคฺคญาเณน อนูหเต อสมุจฺฉินฺเน ตสฺมึ ตสฺมึ ภเว ชาติอาทิเภทำ อิทำ ทุกฺขำ ปุนปฺปุนำ นิพฺพตฺติเยว.)

ขอให้สังเกตคำว่า "ทุกข์เช่นความเกิดในภพนั้นภพนี้ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นบ่อย ๆ" ข้อนี้หมายถึง ทุกข์มีหลายอย่าง คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็น

ทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ (คือทุกข์ทางกาย) โทมนัส อุปายาสก็เป็นทุกข์ การประสบสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อเบญจขันธ์ซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทานก็เป็นทุกข์ ความทุกข์ต่าง ๆ ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในหัวข้อของทุกขอริยสัจนั้นมีทั้งหมดดังที่กล่าวมานี้ แต่ในที่นี้ยกตัวอย่างมาเพียงอย่างเดียว คือความเกิดซึ่งไม่ว่าจะเกิดในภพไหนหรือภูมิไหน ในความเห็นของพระอริยเจ้าทั้งหลายก็เป็นทุกข์ทั้งสิ้น ซึ่งความทุกข์ทั้งหมดดังที่กล่าวมานี้ จะต้องเกิดขึ้นเสมอ ถ้าหากยังตัดตัณหาไม่ได้ขาดด้วยอรหัตตมัคคญาณ คือยังไม่เป็นพระอรหันต์ ตายแล้วก็ยังต้องเกิด เป็นพระอนาคามีตายแล้วก็ยังต้องเกิด และขอได้โปรดจำไว้ด้วยว่า ผู้ที่จะละอวิชชาได้หมดสิ้นไม่มีเหลือนั้น มีอยู่ประเภทเดียวคือพระอรหันต์เท่านั้น ฉะนั้นสำหรับผู้ที่ยังมีมูลคือมีอวิชชา ซึ่งเป็นรากของตัณหาอยู่ ตัณหาแม้จะละได้แล้วในบางครั้งด้วยตทังควิมุติ หรือ วิกขัมภนวิมุติ หรือจะละได้ขาดจากสันดานด้วยสมุจเฉทวิ-

มุติ ก็ละตัณหาได้ขาดเพียงบางอย่างเท่านั้น ยังละตัณหาได้ไม่หมดเพราะยังมีอวิชชาอยู่ ก็แปลว่า ตัณหาที่เหลืออยู่นั้นมีโอกาสที่จะเกิดขึ้นมาได้อีก เพราะเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า "จงถอนตัณหาพร้อมทั้งรากจึงจะเป็นผู้ดับเย็นสนิทได้"

ถ้าอวิชชายังมีอยู่ ผัสสะ เวทนา จะทำให้เกิดตัณหาได้เสมอ ไม่มีข้อยกเว้น

เคยมีปัญหาเกิดขึ้นว่า "เวลาหิว เกิดความอยาก เกิดความต้องการอาหาร เวลากระหายน้ำหรือร้อนก็ต้องการน้ำ เวลาง่วงก็ต้องการนอนต้องการพักผ่อน ความอยากหรือความต้องการในลักษณะนี้จะถือว่า เป็นกิเลส คือเป็นตัณหาหรือไม่ ในทางการคณะสงฆ์ คือโดยคณะกรรมการ ที่มีหน้าที่ออกข้อสอบธรรมะในสนามหลวง และเป็นผู้เฉลยข้อสอบด้วย ได้เคยลงมติกันว่า ความต้องการหรือความอยากในลักษณะนี้ไม่ใช่เป็นกิเลส ไม่ใช่เป็นตัณหา เพราะเป็นของธรรมดา แม้แต่พระอรหันต์ก็มีความต้องการในลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ซึ่งความ

เป็นจริงแล้ว ผู้ที่เฉลยปัญหาข้อนี้เป็นทางการนั้น ไม่รู้ไม่เข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาทอย่างละเอียด จึงวินิจฉัยผิด เพราะความเป็นจริงนั้น ใครก็ตามถ้ายังมีอวิชชาอยู่ คือยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์นั้น ทุกครั้งที่เกิดผัสสะเกิดเวทนา ตัณหาจะต้องเกิดขึ้นเสมอ ซึ่งถ้าเป็นปุถุชน ความอยากความพอใจ หรือความต้องการที่เกิดนั้นก็เป็นตัณหาชั้นประณีต เป็นตัณหาที่มีคุณธรรมและไม่รุนแรง บางครั้งก็ไม่ทำให้เกิดความทุกข์ เช่นตัณหาของพระโสดาบันหรือของพระอนาคามี แต่ถ้าเป็นปุถุชนแล้วจะสังเกตเห็นได้ชัดว่า ตัณหาที่เกิดเพราะผัสสะและเวทนานั้นมีลักษณะอย่างไร เพราะเหตุนี้ สูตรปฏิจจสมุปบาทของพระอรหันต์นั้นจึงไม่เหมือนกับสูตรของปุถุชน หรือของพระอริยบุคคลขั้นต่ำ ซึ่งสูตรปฏิจจสมุปบาทของพระอรหันต์นั้นส่วนมากจะไม่เคยได้ศึกษากันเลย

สูตรปฏิจจสมุปบาทของพระอรหันต์

กิริยาสังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	,,	นามรูป
นามรูป	,,	สฬายตนะ

สฬายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	,,	เวทนา
เวทนา	,,	ปสาทะ
ปสาทะ	,,	อธิโมกข์
อธิโมกข์	,,	ภพ
ภพ	,,	ชาติ
ชาติ	,,	ชรามรณะ

และในตอนท้ายของสูตรนี้ ในคัมภีร์ไม่ใช้คำว่า "ความบังเกิดแห่งกองทุกข์" แต่ใช้คำว่า "ความบังเกิดแห่งกองธรรม ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ และขอให้เปรียบเทียบกับสูตรของคนทั่วไปที่ยังมีกิเลส คือมี อวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น จะเป็นดังนี้

อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	,,	วิญญาณ
วิญญาณ	,,	นามรูป
นามรูป	,,	สฬายตนะ
สฬายตนะ	,,	ผัสสะ
ผัสสะ	,,	เวทนา

เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา
ตัณหา	,,	อุปาทาน
อุปาทาน	,,	ภพ
ภพ	,,	ชาติ
ชาติ	,,	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

และในตอนสุดท้ายของสูตรนี้ พระพุทธเจ้าจะตรัสว่า "ความบังเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้"

ขอให้สังเกตว่า ปฏิจจสมุปบาทของพระอรหันต์นั้น ไม่ได้ขึ้นต้นด้วยคำว่า อวิชชา แต่ขึ้นต้นด้วยคำว่า กิริยาสังขาร ซึ่งหมายถึงสังขารที่เป็นกิริยา คือไม่ใช่เป็นกรรม ถ้าเป็นกรรมไม่ว่าจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมจะต้องมีวิบาก และวิบากนั้นจะต้องให้ผลทั้งในปัจจุบันชาตินี้และต่อไปในชาติหน้าด้วย ส่วนกิริยานั้นไม่ทำให้เกิดวิบาก ไม่มีผลบังคับให้ต้องมีการกระทำตามวิบาก และจะได้รับผลตามสมควรแก่กรรมที่ได้ทำไว้ เช่นผู้ที่ยังมีกรรมมีวิบาก ตายแล้วก็ยังต้องเกิดอีกตาม

หลักที่ว่า เมื่อมีสังขารก็ต้องมีวิญญาณ ถ้าสังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี เมื่อวิญญาณมีก็ต้องมีนามรูปเกิดขึ้นอีก ในชาติต่อไปอย่างนี้เป็นต้น ส่วนพระอรหันต์มีแต่สังขารที่เป็นกิริยา ซึ่งสังขารที่เป็นกิริยานี้ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้เฉพาะในชาตินี้เท่านั้น แต่ไม่มีผลทำให้เกิดนามรูปในชาติหน้า

และข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ โดยธรรมดาปุถุชนหรือคนที่ยังมีอวิชชาอยู่นั้น ทุกครั้งเมื่อมีผัสสะก็ต้องมีเวทนา เมื่อมีเวทนา ก็ต้องมีตัณหา ส่วนพระอรหันต์ทั้งหลายที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น ท่านก็มีสฬายตนะ มีผัสสะ มีเวทนาเหมือนกับปุถุชน แต่เมื่อมีเวทนาเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นสุข หรือทุกข์ (คือทุกข์ทางกาย ส่วนทุกข์ทางใจไม่มี) หรืออุเบกขา ตัณหาจะไม่เกิด แต่จะเกิดปสาทะแทน ปสาทะ แปลว่า ผ่องใส หรือเลื่อมใส คือสำหรับพระอรหันต์นั้นไม่มีสุขหรือมีทุกข์เกิดขึ้น จิตใจจะไม่มีขุ่นมัวเลย จิตใจจะผ่องใสบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสใด ๆ ทั้งสิ้น และจะไม่เบื่อหน่ายในธรรมวินัยที่ปฏิบัติอยู่ คือจะมีความเลื่อมใสในธรรมวินัยอยู่เสมอ

ส่วนผู้ที่เป็นปุถุชนนั้น เมื่อมีสุข จิตจะยินดีในความสุข เห็นคนอื่นมีสุข ก็อยากจะมีเหมือนคนอื่น และถ้าเกิดความทุกข์ ก็จะเกิดความไม่สบายใจ จะไม่อดทนต่อความทุกข์ แต่จะเกิดความดิ้นรนเพื่อที่จะให้พ้นจากความทุกข์นั้น ๆ พระที่เป็นปุถุชนที่เกิดความเบื่อหน่ายไม่อยากจะประพฤติพรหมจรรย์ อยากจะสึกออกไปเป็นฆราวาส ก็เพราะยังมีตัณหา มีความหวั่นไหวไปตามความสุขและความทุกข์ นี่คือข้อที่แตกต่างกัน คือปุถุชนเมื่อเกิดผัสสะ เกิดเวทนา ก็ต้องเกิดตัณหาทุกครั้ง ส่วนพระอรหันต์แม้จะมีผัสสะ มีเวทนาอย่างไร ตัณหาก็ไม่เกิด แต่จะเกิดปสาทะ คือจิตใจผ่องใสบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสใด ๆ ทั้งสิ้น และจะไม่มีการเบื่อในธรรมวินัยที่ปฏิบัติอยู่ แม้ว่าการปฏิบัตินั้น ๆ จะทำให้เกิดความทุกข์ยากลำบากอย่างไรก็ตาม ก็ไม่มีการเบื่อต่อการปฏิบัติตามธรรมวินัย

คำว่า ปสาทะเป็นปัจจัยให้เกิดอธิโมกข์นั้น คำว่าอธิโมกข์ในที่นี้หมายถึงการน้อมใจไปสู่นิพพาน หมายความว่า สำหรับพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น ไม่ว่าจะมีสุขหรือมีทุกข์ หรือมีลาภยศสุขสรรเสริญยิ่งใหญ่เพียงไรก็

ตามจิตของท่านจะไม่อยู่ในสิ่งเหล่านี้ เพราะจิตใจของท่านนั้นจะน้อมไปสู่ความดับไม่มีเหลือ ต้องการความดับไม่มีเหลือยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น ในความหมายอย่างนี้เรียกว่ามีอธิโมกข์ คือมีการน้อมใจไปสู่นิพพานเป็นอย่างยิ่ง (รายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทของพระอรหันต์นั้น ขอให้อ่านจากหนังสือพุทธวิทยา เล่ม ๒ หน้า ๓๘๔ และในพระอภิธรรม วิภังคะ หน้า ๒๐๖ ข้อ ๓๐๕)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์วิญญาณ ๔๗/๒ ถนนสามเสน
บางลำภู กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๘๒๒๐๒๕
ศรีเพ็ญ จัตุทะศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๖